Prædikebrødrenes samfundsrolle i middelalderens Danmark

af Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen

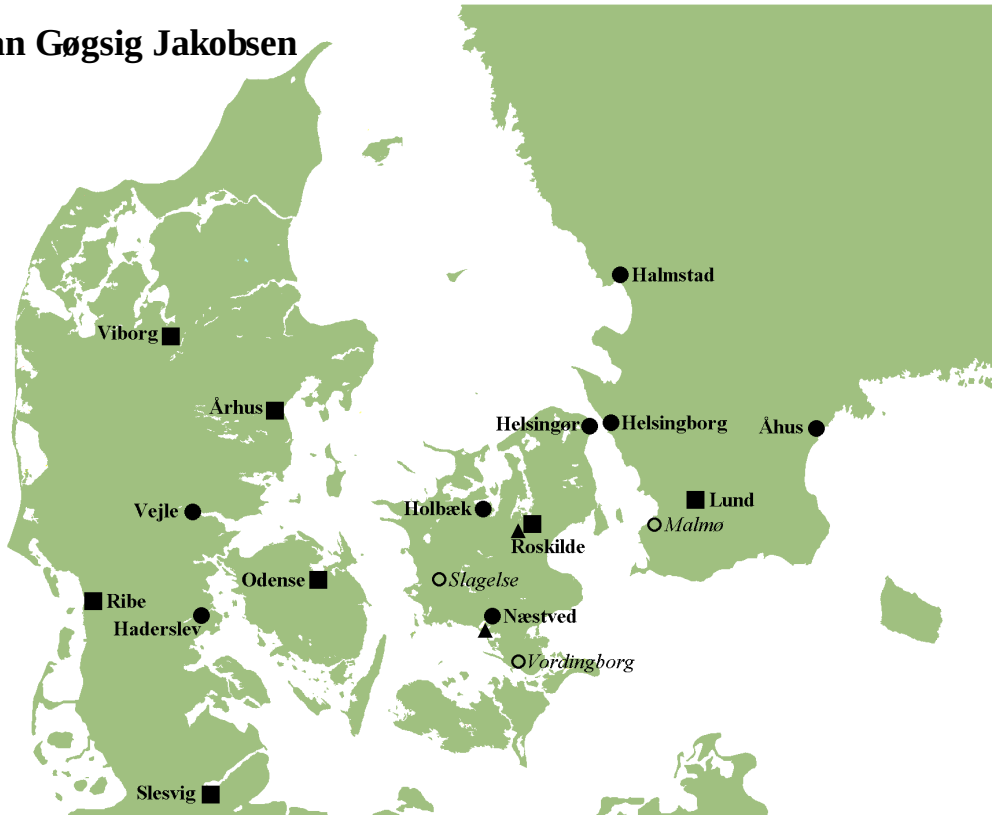

Ph.D.-afhandling

Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse • Syddansk Universitet, Odense

2008

Vejleder: Kurt Villads Jensen

Forsideillustrationer:

Øverst: Prædikebrødre forklarer Guds Ord for menigheden, mens Dominiks hunde (Domini canes?) beskytter fårene fra ulve og ræve. Detalje fra vægmaleriet 'The Church militant and triumphant' på den højre væg i Det Spanske Kapel i dominikanerkirken Santa Maria Novella i Firenze. Fresko af fr. Andrea da Firenze OP, ca. 1365-67.

Nederst: Kort over dominikanske klostre, kapeller og huse i middelalderens Danmark. Kortet findes med tilhørende signaturforklaring i afhandlingen som bilag 2.

Resumé

Denne PhD-afhandling er temmelig ambitiøs. Den har således som mål at undersøge og identificere 'Prædikebrødrenes samfundsrolle i middelalderens Danmark'. Ordenen af Prædikebrødre, i dag bedre kendt som 'dominikanere' eller 'sortebrødre', ankom til Danmark i starten af 1220'erne og forblev her gennem de næste godt 300 år, indtil ordenens brødre blev tvunget til at forlade landet i forbindelse med den lutheranske reformation. På det tidspunkt fandtes der 15 dominikanske konventer i Danmark, der indgik i ordenens nordiske provins Dacia med i alt 31 konventer. Umiddelbart skulle man synes, at en så stor tilstedeværelse gennem så lang tid burde gøre prædikebrødrene til en ganske betydelig og vigtig faktor i kirkelivet og dermed i hele samfundet i høj- og senmiddelalderens Danmark. Mens brødrenes hverdagsrolle igennem de seneste 30 år har fået voksende interesse i middelalderhistoriske studier i andre dele af Nord- og Vesteuropa, så ligger emnet stadig relativt uberørt hen i Skandinavien og Danmark. Med nærværende undersøgelse har jeg derfor ønsket at se nærmere på de dominikanske konventer og klostre i Danmark som en integreret del af middelalderens danske samfund, ved at analysere og beskrive nogle af de forskellige måder, hvorpå et dominikansk konvent interagerede med det omgivende samfund. Min metode har været at foretage en så komplet som mulig registrering af alt bevaret, skriftligt kildemateriale fra middelalderen med selv den mindste relation til de dominikanske brødre og deres klostre i Danmark. Baseret på dette materiale har jeg udvalgt en række temaer og spørgsmål med hensyn til prædikebrødrenes samfundsrolle, som jeg dels har analyseret gennem brug af det danske kildemateriale, dels har studeret gennem en komparativ analyse med observationer og tolkninger gjort i beslægtede udenlandske studier. De udvalgte, undersøgte temaer er: brødrenes prædiken, brødrenes terminering (dvs. prædiken og almisseindsamling uden for byerne), ekstern brug af brødrenes kirker og øvrige klosterbygninger, brødrenes forhold til den sekulære kirke, brødrenes forhold til forskellige verdslige samfundsgrupper, konventernes betydning for byernes positionering og klostrenes fysiske beliggenhed inden for stadsgeografien, brødrenes ejendomsbesiddelse, og brødrenes rolle i inkvisitionen. Hvert tema har fået sit eget kapitel, der indledes med at gøre rede for eventuelle tilknyttede traditionelle opfattelser og diskussioner; traditioner, der i praktisk talt samtlige tilfælde viser sig at kunne trænge til en betydelig nuancering, hvis de da ikke helt kan afvises. Som en overordnet konklusion kan der endvidere svares bekræftende på den indledningsvis fremsatte formodning: jo, prædikebrødrene synes bestemt at have spillet en ganske vigtig og mangesidig samfundsrolle i middelalderens Danmark.

Summary in English

The aim of the present PhD-dissertation is a rather ambitious one: to analyse and identify 'The role of Friars Preachers in medieval Danish society'. The Order of Friars Preachers, today better known as Dominicans or Black Friars, arrived in Denmark in the early 1220s and remained here for the next 300 years until its friars were forced to leave due to the Lutheran Reformation. By that time, 15 Dominican convents existed in Denmark as part of the Nordic-Dominican province of Dacia with a total of 31 convents. Potentially, this ought to have made the Friars Preachers quite a significant part of ecclesiastical life and, thus, an important factor in overall society in High and Late medieval Denmark. Whereas this topic of the friars' role in everyday life has gained increasing interest in studies from other parts of Northern and Western Europe in the 30 years, it has been left rather untouched in Scandinavia and Denmark. Therefore, my dissertation wish to look at the Dominican convents and priories in medieval Denmark as an integrated part of society, by describing some of the various ways in which a Dominican convent interfaced with the surrounding society. My method has been to make a complete(-as-possible) registration of all written evidences from the Middle Ages and the following century even remotely mentioning Dominican friars or their priories in Denmark. Based on this material, I have taken up a number of themes and questions concerning the societal role of the Friars Preachers, which I have analysed partly through the preserved material from Denmark, partly by comparing the Danish material with the above-mentioned studies from abroad. The themes chosen for analysis are: preaching, terminationes (rural services), public use of priories (churches and domestic buildings), relations to the secular church, relations to different social groups, geographical location of priories, possession of property, and participation in the Inquisition. Each theme is given a chapter of its own, starting by identifying the related traditional views and discussions, and as it turns out, practically none of the commonly met traditions about the Dominicans is left completely 'untouched'; most of them need a significant shading, while others can be completely dismissed. And as an overall conclusion, the initial expectation of the thesis can be verified: the Friars Preachers do indeed seem to have played quite an important and many-sided role in medieval Danish society.

Indholdsfortegnelse

1	**Introduktion til afhandlingen**	**1**
2	**Forskningstradition, kilder og metode**	**6**
	Afhandlingens anvendte kilder	15
	Afhandlingens anvendte metoder	20
	Afhandlingens afgrænsninger og øvrige overvejelser	23
	Afhandlingens terminologi	27
3	**Introduktion til Prædikantordenen og Dacia**	**31**
4	**Prædikanter af Guds Ord : dominikansk prædiken i praksis og indhold**	**39**
	Den pastorale reformation og behovet for dominikanske prædikanter	40
	Prædikebrødrenes pastorale licens i Danmark	44
	Den dominikanske prædikant : oplæring og ideologi	46
	Dominikanske prædikesteder og prædiketider	49
	Dominikanske prædikebøger	52
	Dominikansk prædiken : sprog og målgrupper	56
	Dominikansk prædiken : teknik og indhold	60
	Skriftemål og bod	65
	Dominikansk korstogsprædiken	70
5	**Prædikebrødrenes terminering**	**76**
	Opkomsten af den dominikanske terminering	77
	Terminernes økonomiske betydning, deres fastlæggelse og konflikter herom	80
	Termineringen i praksis - den pastorale tjeneste og almisseindsamlingen	92
	Termineringshuse	104
	Reformationens opgør med mendikant terminering	111
6	**De dominikanske klosterkirkers brug**	**116**
	Den dominikanske klosterkirke	117
	Det dominikanske gudstjenesteliv	118
	Eksterne begravelser ved dominikanerkirkerne	121
	Den dominikanske sjælemesse	125
	Processionsgang	134
	Øvrig anvendelse af dominikanerkirker	137
7	**"Som Grib og Due" : Forholdet mellem prædikebrødrene og den sekulære kirke**	**138**
	Dominikansk undervisning af sekulære præster	142
	Vejen frem mod Super cathedram	146
	Konkrete konflikter imellem Nordens prædikebrødre og sekulærgejstlige	150
8	**Prædikebrødrenes forhold til sociale grupper i samfundet**	**157**
	Social fordeling blandt dominikanerkonventernes velgørere	158
	Prædikebrødrenes forhold til gilder, broderskaber, Rosenkransen og fremmede	166
	Rekruttering : hvor kom prædikebrødrene fra?	174
9	**Dominikanerklostrenes positionering af- og inden for middelalderens bysamfund**	**182**
	Brug af dominikanerklostre til positionering af middelalderens byer	183
	Dominikanerklostrenes positionering i den urbane stadsgeografi	188
	De dominikanske klosterkirkers positionering i klosteranlægget	193
10	**Ekstern brug af dominikanske klostre**	**196**
	Dominikanerklostrenes generelle åbenhed	197
	Herberg	197
	Sygehus og fattighjem	198
	Juridisk refugium	202
	Mødesal	204
	Øvrige kendte og mulige anvendelsesformer for dominikanerklostrene	215

11 Dominikansk ejendomsbesiddelse 219
Dominikansk besiddelse af ejendom i byerne 222
Dominikansk besiddelse af rurale ejendomme 235
Dominikansk tilkomst af jordegods 241
Udviklingen i dominikanske godsbesiddelser over tid 243
Observansbevægelsens betydning for dominikanske godsbesiddelser i Danmark 245
Dominikanske teglværker : en bygningsteknisk samfundspåvirkning? 249
Dominikanske abildgårde : en diætistisk samfundspåvirkning? 252

12 Prædikebrødrene som inkvisitorer 255
'Den dominikanske inkvision' : eksempler fra Nordtyskland og Polen 256
En dominikansk inkvisition i Dacia? 260

13 Konklusion 263
Prædikebrødrenes rolle set fra diverse samfundsgrupper 264
Ændringer i prædikebrødrenes danske samfundsrolle over tid 271

Kilder og litteratur 275
Bilag

1. Introduktion til afhandlingen

Fra 1221 til midten af 1400-tallet blev der anlagt dominikanske klostre i 16 af Danmarks største byer. Hvert af disse klosterkonventer skulle officielt mindst tælle 12 brødre, men de få konkrete indtryk vi har af konventernes størrelse i Nordeuropa tyder på, at i hvert tilfælde de store klostre ofte var oppe på 20-40 tilknyttede brødre ad gangen. I store dele af perioden har omkring 300-500 dominikanske brødre haft deres samtidige gang i landet. Men hvem var de i grunden, hvad lavede de her egentlig og hvilken betydning fik det for resten af samfundet, at de var her? Det er disse grundlæggende spørgsmål, som jeg i nærværende PhD-afhandling vil forsøge at komme nærmere et svar på.

Dominikanerne eller rettere 'prædikebrødrene' tilhørte Prædikantordenen, der er nærmere beskrevet i kapitel 3, men kort fortalt var der tale om en af de nye såkaldte 'tiggerordener', der opstod i starten af 1200-tallet og gennem især det følgende århundrede oplevede en imponerende vækst og udbredelse med klostre over hele det romersk-katolske Europa, inkl. Skandinavien. De nye ordener af 'tiggerbrødre' skilte sig på mange måder ud fra de gamle munkeordener, bl.a. ved at deres klostre næsten altid lå i byerne, de var meget udadvendte og opsøgende i forhold til det omkringliggende samfund og de måtte i princippet ikke eje gods af nogen art, men skulle i stedet ernære sig gennem gaver og indsamling af almisser. For prædikebrødrenes vedkommende handlede kaldet først og fremmest om at prædike Guds ord for det øvrige samfund, noget som både Kirken selv og store dele af befolkningen tilsyneladende også mente, at der var behov for. Fra Kirkens synspunkt handlede det især om at få udbredt prædikener i god og korrekt overensstemmelse med tidens ortodokse lære, og den dominikanske prædikegerning blev derfor ikke overladt til hvem som helst, men kun til veluddannede folk med en solid teologisk indsigt. Foruden prædikenen gik det meste af prædikebroderens tilværelse derfor med at studere og opøve sine kommunikative færdigheder både i enrum og sammen med andre brødre, i de obligatoriske klosterskoler og på de store generalskoler og universiteter rundt om i Europa; ingen anden af middelalderens religiøse ordener havde en så udtalt akademisk orientering som Prædikantordenen.

"Akademisk orienterede prædikanter i middelalderens Danmark" lyder formentlig ikke som det just mest sexede emne for en PhD-afhandling - endsige en eventuel efterfølgende publikation. Men medens der til sidstnævnte måske nok skal arbejdes lidt videre med titlen, så vil jeg hævde, at emnet faktisk både er relevant og spændende. I dagens Danmark tales meget om meningsdannere, spindoktorer og en mediestyret samfundsdebat, og hvis man skal søge efter en identificerbar gruppe af tilsvarende indflydelsesrige kommunikationseksperter med et målrettet budskab til resten af samfundet i middelalderen, ja, så er det faktisk umuligt at komme uden om netop prædikebrødrene.

Trods talrige middelalderhistorikeres forsøg gennem tiden på at overbevise deres omgivelser om noget andet, så synes der i den protestantiske del af Europa fortsat at være en indgroet tendens til at betragte alt religiøst og kirkeligt som en separat del af tilværelsen, også med tilbagevirkende kraft til eksempelvis middelalderen, hvorfor kirke- og klosterhistorie fortsat ofte behandles som noget selvstændigt uden videre sammenhæng med resten af samfundshistorien. Med denne afhandling vil jeg ikke blot slutte mig til koret af opponerende middelalderhistorikere, men tillige forsøge på en systematisk måde at redegøre for, hvordan prædikebrødrene i praksis interagerede med resten af samfundet i middelalderens Danmark, herunder hvordan deres klostre udgjorde en vigtig og integreret del af middelalderens bysamfund. Faktisk er det ikke så meget Prædikantordenen selv, der udgør fokus for min undersøgelse, som ordenens og dens konventers relation til det omgivende samfund - eller som det er formuleret i afhandlingens titel: Prædikebrødrenes samfundsrolle i middelalderens Danmark.

Min måske lidt alternative og meget samfundsorienterede tilgang til klosterhistorien hænger givet vis sammen med, at jeg ikke just udspringer af traditionel klosterhistorisk forskningsbaggrund. Middelalderlige religiøse ordener er således ikke lige det, jeg officielt har arbejdet mest med tidligere. Jeg er cand.scient. i geografi og historie fra Roskilde Universitetscenter (2004), hvor det netop er kombinationen af historie og geografi, der har præget mine forskellige projekter (inkl. specialet), herunder ikke mindst landbrugs- og bebyggelsesforhold i middelalder og tidlig moderne tid. Imidlertid har jeg også gennem flere år dyrket et dominikansk 'hobbyprojekt', hvilket for efterhånden fem år siden bragte mig i kontakt med Prædikantordenens historiske institut i Rom, og resten er - hvis man vil undskylde mig vendingen - historie. Da jeg efter kandidatuddannelsen ønskede at fortsætte min akademiske karriere som PhD-stipendiat, fandt jeg, at det kunne være en spændende cocktail at blande mine to interesseområder sammen og så at sige udsætte det dominikanske kildemateriale for forskningsidéer og analysemetoder fra den historiske geografi, og lykkeligvis (om ikke andet så for mig) blev forslaget vel modtaget af Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse på Syddansk Universitet i Odense, hvor jeg siden februar 2005 har arbejdet på opgaven.

Selve undersøgelsens opbygning og metode er nærmere beskrevet i kapitel 2, men kort fortalt bygger den på en systematisk registrering af alt publiceret kildemateriale vedrørende Prædikantordenen i middelalderens Danmark (dvs. inkl. Slesvig og Skånelandene), ud fra hvilket jeg har udvalgt ni forskellige temaer, der hver især belyser et aspekt af prædikebrødrenes relationer til det omgivende samfund. Temaerne har hver fået tildelt et kapitel, hvori der indledningsvis præsenteres et eller flere spørgsmål, der typisk udtrykker nogle af de traditioner og opfattelser omkring Prædikantordenens samfundsrolle, som jeg gennem tiden er stødt på i litteraturen og blandt

kollegaer og andre historisk interesserede. Disse spørgsmål og opfattelser er derpå blevet efterprøvet over for det faktiske kildemateriale, der endvidere er blevet sammenlignet med beslægtede studier fra vore naboregioner rundt om i det nordlige Europa. Afslutningsvis er observationer og konklusioner fra de enkelte temaundersøgelser bragt sammen i konklusionens forsøg på en syntese over afhandlingens hovedspørgsmål vedrørende prædikebrødrenes samlede samfundsrolle.

Hvis det er så enkelt, som det her lyder, kan man måske undre sig over, at det ikke er gjort før, men dels er det dansk-dominikanske kildemateriale faktisk ikke helt så sparsomt, som man på forhånd kunne formode, til gengæld er det uhyre fragmenteret og spredt på et utal af forskellige kildetyper og ditto udgivelser, hvilket gør selve registreringen til noget af et projekt i sig selv. Dertil kommer, at én mand på trods af forholdene allerede har gjort en stor del af arbejdet. Den finske historiker Jarl Gallén udgav i 1946 første bind i et planlagt to- eller trebindsværk om ordenens nordiske historie ('*La province de Dacie de l'ordre des f*rères prêcheurs vol. I - Historie générale *jusqu'au grand schisme*'), som på nogle punkter meget udtømmende beskriver provinsens historie fra ankomsten i 1220'erne og frem til 1370'erne. Selvom Gallén levede mange år endnu, kom den lovede fortsættelse om tiden fra 1370'erne og frem til Reformationen desværre aldrig, ligesom bindet fra 1946 heller ikke kommer ind på prædikebrødrenes mere dagligdags historie eller konventernes almene betydning ude i lokalsamfundene, hvilket han i stedet gav mindre smagsprøver på i en håndfuld artikler i aviser og fagtidsskrifter. Ingen andre har siden vovet at færdiggøre Jarl Galléns værk, hvilket jeg straks vil understrege heller ikke er hensigten fra min side. I stedet er der med tiden kommet en række monografiske småskrifter, artikler og upublicerede kandidatspecialer om de enkelte klostre, især med fokus på de arkæologiske og eventuelle bygningshistoriske forhold. Noget samlet overblik over prædikebrødrenes danske historie baseret på de bevarede kilder er ikke forsøgt siden Jarl Galléns hovedværk derom. Som den sprogkyndige læser har observeret, skrev Gallén endvidere sin bog på fransk, og uden at ville forklejne gymnasielærernes mellemliggende indsats, så er det næppe den bedste forudsætning for at få et stort dansk publikum i tale i dag.

En slet skjult 'side-agenda' med dette projekt er således at skabe øget interesse i både Danmark og Nordeuropa omkring vor fælles dominikanske forhistorie. Som et middel til at løse denne ambitiøse opgave har jeg oprettet et Centre for Dominican Studies of Dacia,[1] der ikke er et forskningscenter i traditionel fysisk forstand, men et webbaseret initiativ med henblik på at promovere studier af dominikanske aktiviteter i middelalderens Norden (www.jggj.dk/CDSD.htm). Centerets første mål er at samle en bibliografi over eksisterende studier af emnet, så vidt muligt

[1] ..idet Dacia, som det senere vil blive beskrevet, var navnet på Prædikantordenens nordiske ordensprovins i middelalderen, der foruden kongerigerne Danmark, Sverige og Norge omfattede de tilknyttede provinser Slesvig, Finland og Estland.

efterhånden også med links til sådanne websiteudgivelser. Dertil er det tanken, at mine afskrifter af det dominikanske kildemateriale skal gøres tilgængelige på centerets websider i form af et 'Diplomatarium Ordinis Predicatorum Dacie Online' for så vidt angår de registrerede breve, krønikeuddrag osv., sammen med samlede webudgivelser af diverse annaler, krøniker o.lign. med relation til provinsen Dacia i et 'Scriptores Ordinis Predicatorum Dacie Online' - alt sammen for at gøre materialet lettere tilgængeligt og dermed forhåbentlig øge interessen for at benytte det i fremtidens forskning. Denne webudgivelse af såvel diplommateriale som samlede skrifter er så småt allerede kommet i gang. På længere sigt er det bl.a. på denne baggrund endvidere håbet at kunne skabe et netværk for aktive og potentielle dominikanerhistorikere i Skandinavien og Østersøregionen med en forhåbentlig inspirerende udveksling af idéer, egne studier og kendskab til aktuelle forskningsprojekter. Selvom Centre for Dominican Studies of Dacia fortsat er i sin spæde start, har website-centeret faktisk allerede afstedkommet adskillige lovende kontakter til folk over hele Nordeuropa interesseret i dominikansk middelalderhistorie.

Selvom en stor del af historikerens arbejde foregår i kontemplativ ensomhed, så er 'netværk' heldigvis ikke kun et nyt smart ord til profilering af institutter og forskningsprojekter, men tillige et yderst konkret, højt værdsat og uundværligt element i de fleste forskeres tilværelse og arbejde. Dette gælder så afgjort også for undertegnede, der i den grad henter sin inspiration og videre akademiske virkelyst gennem allehånde kontaktformer med kollegaer i ind- og udland. I forbindelse med nærværende afhandling er det her på sin plads at takke Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse på Syddansk Universitet for at have givet mig selve PhD-stipendiatet og derpå nogle særdeles imødekommende rammer for at udføre projektet; en særlig tak skal rettes til institutsekretær Kirsten Dige Larsen for sin tilsyneladende uudtømmelige tålmodighed og hjælpsomhed over for forvirrede PhD-kandidater. Fra instituttets sfære skal endvidere sendes en varm tak til professor emeritus dr. Tore Nyberg, der ikke blot fra første dag har fungeret som en kærkommen støtte i såvel praktiske som faglige spørgsmål og utrætteligt har læst samtlige afhandlingens kapitler igennem med mange gode forslag til ændringer og supplerende litteratur - for nu slet ikke at tale om de talløse og særdeles velkomne rettelser af mine tvivlsomme sprogkundskaber - men dertil er det faktisk Tore, der i sin tid introducerede mig for Prædikantordenens historiske institut og dermed i vidt omfang fik mig i gang med dominikanerforskningen; jeg håber ikke, at nærværende produkt får ham til at fortryde dette.

Dette bringer mig naturligt videre i min takketale til nævnte dominikanske historieinstitut, Istituto Storico Domenicano, hvis smukke og inspirerende beliggenhed i Largo Angelicum i det centrale Rom jeg nu et par gange har haft lejlighed til at nyde godt af, herunder benytte mig af instituttets enestående bibliotek, samt gode råd og altid imødekommende gæstfrihed fra de

tilknyttede forskere, såsom fr. Arturo Bernal Palacios, fr. Simon Tugwell og fr. Wolfram Hoyer. Vender jeg blikket hjem igen, skal en varm tak sendes til dr.teol.hc. Jørgen Nybo Rasmussen, der har vist stor interesse for mit projekt og øset gavmildt ud af sin ekspertdybe viden om Nordens franciskanske tiggerbrødre med stor komparativ værdi for undersøgelsen. Ikke langt fra Jørgen Nybo Rasmussens bopæl i Roskilde har professor dr. Brian Patrick McGuire sin daglige gang på Roskilde Universitetscenter, hvor jeg trådte mine akademiske barnesko og hvor det ikke mindst var Brians inspirerende virke, der vakte min kærlighed for middelalderen, herunder klostrene og deres historie, som jeg ellers næppe ville have vovet mig ind i.

Den helt store og afsluttende tak skal imidlertid gå til min officielle PhD-vejleder ved SDU, lektor Kurt Villads Jensen, der, ud over at være et utroligt behageligt, positivt og inspirerende menneske at have som vejleder, endvidere har været enestående til føre mig ud til mange spændende og udbytterige arrangementer i ind- og især udland, hvilket ikke blot har været inspirerende for min videre forskning, men tillige har været med til at spinde adskillige nye, lovende tråde i mit akademiske netværk.

Mens mange af de forhåbentlig vellykkede aspekter i den efterfølgende afhandling i vidt omfang skyldes en positiv indflydelse fra andre, så er ansvaret naturligvis helt og holdent mit for alt det øvrige. Alligevel håber jeg, at det vil glide nogenlunde ned hos læseren og måske endda kunne bibringe denne interessant ny viden til videre frugtbare overvejelser.

2. Forskningstradition, kilder og metode

Da jeg for et par år siden satte mig for en digital registrering af samtlige middelalder-Danmarks klostre, gik det for første gang op for mig, hvor mange, der egentlig var. Det kan derfor ikke undre, at danske historikere fra tidlig tid har fundet interesse i at udforske denne vor betydelige monastiske fortid. Man kan jo altid diskutere, hvornår en forskningstradition begynder, men i Danmark vil jeg hævde, at den reelt tager sin begyndelse med sognepræsten J.B. Daugaards klassiske bog fra 1830 'Om de danske Klostre i Middelalderen'.[1] På dette punkt, som så mange andre, må vi desværre erkende at halte noget bagefter vort svenske broderland, idet Andreas Rhyzelius allerede i 1740 kunne udgive sin ikke mindre klassiske bog om 'Monasteriologia Sviogothica'. På i hvert fald ét punkt står de to værker lige, de er nemlig lige fyldte med faktuelle fejl og misforståelser, der har fået stor betydning for landenes efterfølgende klosterforskning. Dette ikke sagt i respektløshed mod de to forfattere, der hver for sig har gjort et imponerende pionerarbejde med at indsamle en indtil da spredt og sværttilgængelig viden om deres respektive rigers mange klostre, som alle senere klosterforskere i et eller andet omfang har kunnet bygge videre på, men det må også indrømmes, at mange af de misforståelser eller deciderede fantasikonstruktioner, som man har døjet med i 1900-tallets nordiske klosterhistorie - og vi i nogle af de mest sejlivede tilfælde må slås med endnu i dag - ofte kan føres i lige linie tilbage til de herrer Daugaard og Rhyzelius, der altså har sat deres præg på dansk og svensk klosterforskning på godt og ondt.

Når det er sagt, så skal det også erkendes, at J.B. Daugaard forsøgte og til dels også lykkedes med et projekt, som faktisk ingen rigtig siden har kunnet gøre ham efter, nemlig at skrive den samlede historie om klostre og klostervæsen i middelalderens Danmark (opdelt i fem hovedafsnit: I:1. De forskellige klosterordener; I:2. Klostrenes privilegier, gaver og levemåde; I:3. Klostrenes indflydelse på borgersamfundet; I:4. Klostrenes undergang; II. De enkelte klostres historie.). En uddybende gennemgang af dansk klosterforskning ligger langt uden for rammerne af dette kapitel, men overordnet kan man sige, at eftertidens forskning - udover at introducere den kildekritiske metode i klosterstudierne - typisk har valgt at koncentrere sig om mere afgrænsede temaer, som f.eks. de enkelte ordener, hvor vi i Danmark har et tidligt eksempel på klosterordenshistorie i Johannes Lindbæks bog om de danske franciskanerklostre fra 1914. I den sammenhæng må også fremhæves Vilhelm Lorenzens klassiske og meget indflydelsesrige 11-bindsværk om de danske klostres bygningshistorie fra 1912-41, hvor hver orden har fået sit eget bind. Også her kan man finde ganske mange fejl, men som indgang til dansk klosterordenshistorie er den faktisk fortsat udmærket. I nyere tid er der atter kommet fokus på ordenshistorie i Danmark og Norden, hvor

[1] Referencer til alle de omtalte værker og kildeudgivelser findes i kilde- og litteraturlisten bagest i afhandlingen.

eksempelvis Jørgen Nybo Rasmussen har arbejdet ihærdigt med franciskanerne, Tore Nyberg med birgittinerne og benediktinerne, og Brian McGuire med cistercienserne. Andre forskere har taget udgangspunkt i en mere tværgående, tematisk orientering, f.eks. med fokus på en beskrivelse af klosterlivets idealer og praktiske opbygning. Klostrene har naturligvis også haft stor indflydelse på det øvrige samfund, herunder Kirkens og kristendommens udformning, men det er et forhold, som jeg mener har været noget underbelyst i dansk sammenhæng. I Danmark er der tendens til i højere grad at studere den sekulære kirke og klostervæsenet som to sideløbende og relativt uintegrerede grene af middelalderens kirke. Dette afspejles f.eks. i mange oversigtsværker om såvel dansk kirkehistorie som generel Danmarkshistorie, hvor man typisk finder klostrene behandlet i et selvstændigt kapitel uden nogen videre integrering med resten af historien. Den absolut største gruppe af studier i dansk klosterforskning falder inden for den kategori, som Daugaard kaldte "den specielle klosterhistorie" og som også kan betegnes monografier, altså studier af de enkelte klostre hver for sig. Det er som oftest især her, at vi finder de vigtige arkæologiske bidrag til klosterforskningen, desværre ofte spredt i små artikler eller interne rapporter, som kan være svære for ikke-arkæologer at holde sig ajour på, men de senere år har også set nogle flotte monografiske samleudgivelser baseret på både skriftligt og arkæologisk kildemateriale for eksempelvis Esrum og Øm klostre. En relativ ny orientering inden for nordisk klosterforskning tager udgangspunkt i det regionalhistoriske. En forløber for denne retning kan udpeges i bogen om 'Skånska kloster' fra 1989, en slags regional-monastisk antologi med kapitler af forskellige forfattere og en ret vekslende udformning hvad angår fokus, der skifter imellem ordener, temaer og enkeltklostre, men med et samlet set ganske frugtbart resultat. Noget tilsvarende blev i 2007 udgivet for Västergötland i form af 'Kloster och klosterliv i det medeltida Skara stift', mens et uhyre ambitiøst og spændende projekt er i den indledende fase syd for grænsen i form af 'Schleswig-Holsteinische Klosterregister', der vil søge at registrere al tilgængelig viden om delstatens klostre og øvrige gejstlige stiftelser. For den resterende del af Danmark har vi i 2004 fået en ny, stor klosterbog i form af 'Gyldendals bog om danske klostre', der trods en primær værdi som introduktions- og oversigtsværk nok er det nærmeste vi kommer en samlet opfølger på Daugaards pionerværk fra 1830.

I sin gennemgang af de enkelte "..Munkeordener, som have havt Boliger i Danmark" og de enkelte danske klostre kom J.B. Daugaard selvfølgelig også ind på prædikebrødrene, men den første rene dominikanerhistorie i Norden blev udgivet i 1899 af baronesse Edle Frederikke Wedel-Jarlsberg som 'Une Page de *l'Histoire des Frères*-Prêcheurs : La Province de Dacia'. Baronessen kan med rette betegnes som "*la grande dame d'histoire dominicaine en Scandinavie*", dels fordi ikke så mange andre damer har arbejdet med emnet, men først og fremmest fordi hun lykkedes at indsamle og præsentere en imponerende mængde spredte kilder og oplysninger om Nordens prædikebrødre

på en fornuftig og overskuelig vis - dog ganske uden historikerens nødvendige sans for kildekritik. Sidstnævnte aspekt, måske sammen med valget af formidlingssprog, har desværre gjort Wedel-Jarlsbergs arbejde urimelig under- eller endog ukendt i eftertidens Danmark.[2] En del af baronessens forstudier blev udført i Prædikantordenens Generalarkiv i Rom, hvor hendes registreringsarbejde fortsattes af svenskeren Karl Henrik Karlsson, der i 1901 lod udgive, hvad han i ordensarkiverne kunne finde af oplysninger om den nordiske provins Dacia - dog uden selv at gøre brug af dataene. Den første - og langt henad vejen fortsat eneste - mere dybtgående præsentation af prædikebrødrene og deres klostre i middelalderens Danmark forfattet på dansk stammer fra 1920, hvor Vilhelm Lorenzen i sin serie om de forskellige klosterordeners bygningshistorie kom til Prædikantordenen, og selvom de efterfølgende godt fire snese år selvfølgelig har afsløret adskillige fejl og misforståelser i Lorenzens værk, så kan det foruden sine udførlige og forholdsvis forsigtige beskrivelser af datidens arkæologiske viden om de enkelte klostre også tilbyde en af de efter min vurdering fortsat bedste beskrivelser af det dominikanske klosterlivs dagligdag skrevet på dansk.

Den store nordiske dominikanerhistoriker par excellence er dog uden sammenligning finske Jarl Gallén (1908-1990) fra Helsingfors Universitet, der efter en serie artikler om Nordens prædikebrødre udgivet i 'Historisk Tidskrift för Finland' og 'Archivum Fratrum Praedicatorum' i 1946 disputerede med det, der fortsat står som hovedværket i nordisk dominikanerhistorie: 'La *Province de Dacie de l'Ordre des Frères Prêcheurs*'. Bogen bærer undertitlen 'Vol. I : Histoire *générale jusqu'au Grand Schisme*', hvilket dels afslører, at præsentationen kun går frem til 1300-tallets sidste del, dels at et eller flere efterfølgende bind var planlagt, men disse blev desværre aldrig realiseret. En del af det planlagte indhold i den ikke-udgivne fortsættelse kom dog alligevel omverden til gavn i form af yderligere en række avis- og tidsskriftsartikler, hvoraf nogle er (gen)udgivet posthumt (Gallén 1998), samt det naturlige valg af Gallén som forfatter til flere artikler i 'Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder' over emner med dominikansk relation. Man kan sige, at Jarl Gallén introducerede kildekritikken i nordisk dominikanerforskning, med egne ord "..efter mange skuffelser ved brug af ældre historikere",[3] hvorfor han så at sige startede forfra i forskningen og reelt kun refererede til eksempelvis Wedel-Jarlsberg for at påpege hendes fejl. Bortset fra valget af formidlingssprog havde Galléns arbejde imidlertid endnu en væsentlig ting til fælles med Wedel-Jarlsbergs, idet de begge havde øje for, at det traditionelle 'monasteriologiske' eller nationale perspektiv ikke er specielt velegnet til studier af tiggerordenernes historie; den afgørende organisationsenhed i mendikant middelalderhistorie er således ikke det enkelte kloster

[2] I 1917 fulgte hun '*Une Page de l'Histoire..*' op med et mere ordinært lille jubilæumsskrift for Prædikantordenen som helhed, 'Dominikaner-Ordenen - Et Tilbageblik i Anledning af Ordenens 700 Aars Jubilæum', denne gang udgivet under hendes ungpigenavn Rosenørn-Lehn.
[3] Gallén 1946, xxx.

eller nationale kongeriger, men de provinser, som ordenerne var inddelt i - og dermed i de skandinaviske prædikebrødres tilfælde provinsen Dacia, dvs. hele Norden.

At påstå, at der ikke er sket noget i dansk eller endog nordisk dominikanerhistorisk forskning siden Jarl Gallén ville både være for nemt og urimeligt, men omvendt heller ikke uden et gran af sandhed. Middelalderens prædikebrødre har selvfølgelig medvirket i adskillige forskningsrapporter, bøger og artikler siden da, men da som regel kun som del af 'det mendikante afsnit' om tiggerbrødrene i f.eks. kirke-, Danmarks- og stadshistorier, eller i mere tematisk orienterede afhandlinger om eksempelvis middelalderens prædiken og teologi. En dominikansk hovedrolle i danske udgivelser findes gennemgående kun i arkæologiske og/eller bygningshistoriske artikler og rapporter med fokus på de enkelte dominikanerklostre. En ganske betydelig, men langt fra udtømmende del af disse dansk-dominikanske omtaler i den historiske litteratur er refereret løbende i nærværende afhandling. Selvom disse studier alle hver for sig kan være yderst interessante og bidragende til den samlede forståelse af Prædikantordenens virke i middelalderens Danmark, så er det ganske betegnende, at de stort set alle kun refererer tilbage til Jarl Galléns værk fra 1946 (eller de gallénske artikler i KLMN) når de skal sætte deres egne opdagelser ind i en samlet dominikansk kontekst - og dermed ignoreres i praksis alle øvrige post-gallénske delstudier, hvilket selvsagt ikke er optimalt for den danske dominikanerforsknings videre udvikling. Lysten til at kigge ud over landets grænser til dominikanerhistorisk forskning i vore nabolande synes generelt lige så fortvivlende lille. Eftersom fagets nordiske bibel fra 1946 endvidere efterhånden kun eksisterer på tre danske biblioteker og forlængst er udsolgt fra forlaget, vil kommende forskergenerationer altså end ikke kunne forventes let adgang til denne dominikanerhistoriske grundbog, hvorfor tiden i enhver henseende synes inde til at tage Prædikantordenens dansk-nordiske historie op på ny, og denne gang også med et syntesiserende og koordinerende islæt med henblik på at samle trådene fra nogle af de trods alt mange eksisterende studier og nyopdagelser fra ind- og udland.

Interessen for dominikansk middelalderhistorie har gennem tiden været betydelig større i udlandet end på vore nordlige breddegrader. Dette skyldes ikke mindst Prædikantordenens egen indsats, der kan siges at være begyndt i 1600-tallet, hvor tidens generelle antikvariske strømning også fik tag i de dominikanske brødre, som systematisk begyndte at indsamle historisk materiale og viden om deres orden fra alle de da eksisterende provinser - desværre godt et århundrede for sent set med nordiske øjne, idet hovedparten af arkivalier og erindringer fra provinsen Dacia da forlængst var gået tabt under Reformationen eller var uddød med provinsens sidste, eksilerede brødre i fremmede klostre. I de efterfølgende århundreder fulgte en imponerende udgivelsesstrøm af middelalderlige kildeskrifter fra ordenen, dels i form genudgivelser af gamle værker (som f.eks. J.J. Berthiers udgivelse i 1888-89 af Humbert af Romans' prædikemanualer som 'Opera de Vita Regulari'), dels i

form af aldrig tidligere udgivne, interne ordensakter og breve (såsom 'Bullarium Ordinis FF. Praedicatorum' fra 1729 og senere ikke mindst i serien 'Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum' fra 1897 ff.). Et årligt tidsskrift for dominikanerhistorisk forskning med såvel forskningsartikler som mindre kildeudgivelser har eksisteret siden 1931 i form af 'Archivum Fratrum Praedicatorum', mens et ligeledes årligt 'Dominican History Newsletter' siden 1992 har givet et tiltrængt overblik over fagets aktuelle forskning og udgivelser, suppleret med enkelte, mindre artikler. Hertil udsendes jævnligt diverse afhandlinger (i serien 'Dissertationes historicae', hvori bl.a. Jarl Galléns ovennævnte afhandling fra 1946 indgår), symposierapporter mv., altsammen fra Prædikantordenens historiske institut i Rom, der i dag ledes af Arturo Bernal Palacios OP og har sine primære middelalderhistoriske kræfter i Simon Tugwell OP og Bernard Hodel OP. Sideløbende med denne centrale forskning og udgivelsesrække har den i 1895 gendannede tyske ordensprovins Teutonia ført en yderst aktiv tilværelse hvad angår dominikansk historieforskning, bl.a. med tidsskriftet 'Quellen und Forschungen zur Geschichte des Dominikanerordens in Deutschland' fra 1907 til 1952, hvilket efter en længere pause nu atter synes vækket til dåd med dannelsen af et (ikke stedbaseret) Institut zur Erforschung der Geschichte des Dominikanerordens im deutschen Sprachraum (IGDom) under ledelse af Isnard Frank OP og Klaus-Bernward Springer. Sidstnævnte repræsenterer en tendens i de senere år til stadig flere ikke-dominikanske historikere, der har kastet sig over emnet, hvilket trods de interne ordenshistorikeres generelt meget sobre og objektive forskningstilgang næppe er nogen skade til for faget som helhed.

En opremsning af alle de udenlandske historikere, der gennem tiden har beskæftiget sig med de for denne afhandling relevante spørgsmål er såvel pladsmæssig umulig som uhensigtsmæssig. Jeg vil derfor begrænse mig til nogle udvalgte hoved- og specialværker med særlig betydning for undersøgelsen. Den stadig gældende grundbog i dominikansk middelalderhistorie må siges at være tobindsværket 'The History of the Dominican Order' af amerikaneren William A. Hinnebusch OP fra 1966-73, i nærværende sammenhæng først og fremmest bind 1, der giver en solid indførelse i emner dækkende så bredt som ideologien bag ordenens oprindelige stiftelse og virke, over ordenens organisatoriske opbygning og processen omkring konventoprettelser, til det daglige liv i klosteret. I nyere tid er denne blevet fulgt op med C.H. Lawrences 'The Friars : The impact of the early mendicant movement on Western society' fra 1994, der kan anbefales som en god introduktion til tiggerordenerne generelt, men som helhed langt fra udgør nogen erstattende afløser for Hinnebusch. Et af de bedste indblik i den middelalderlige prædikebroders dagligdag og gerning gives muligvis af den samtidige generalmester for ordenen, Humbert af Romans, der forfattede flere skrifter om dette emne, som bl.a. er refereret med mange gode kommentarer og betragtninger af Edward Tracy Brett i 'Humbert of Romans : His life and views of thirteenth-century society' fra 1984.

Foruden sådanne bredt dækkende grundværker kan der hentes megen dominikanerhistorisk viden i mere tematisk orienterede specialværker, såsom David d'Avrays 'The preaching of the friars : Sermons diffused from Paris before 1300' fra 1985 og den endnu mere specialiserede afhandling af Christoph Maier 'Preaching the Crusades - Mendicant Friars and the Cross in the Thirteenth Century' fra 1994. Som det allerede her fremgår af titlerne, så er der en ret markant tendens til, at ikke-dominikanske historikere ofte har behandlet tiggerordenerne - først og fremmest de dominikanske og franciskanske ordener - under ét, hvilket der bestemt også kan være mange gode grunde til, men dermed mistes også let fokus på de forskelle, som der trods alt var. En anden typisk tendens ved mange 'mendikanthistoriske' afhandlinger, som også indikeres af ovenstående bogtitler, er, at de tidsmæssigt koncentrerer sig til ordenernes ældste periode, dvs. 1200- og til dels 1300-tallet. I nyere tid har flere studier dog rådet lidt bod på dette ved at fokusere på middelalderens sidste del, men generelt er det sjældent at se forsøg på at tegne et samlet billede af udviklingen i hele tiggerordenernes middelalderlige levetid. Blandt disse fåtallige 'lange linier-værker' inden for de tematiske specialområder kan nævnes Wolfgang Schenkluhns 'Architektur der Bettelorden - Die Baukunst der Dominikaner und Franziskaner in Europa' fra 2000, der for Prædikantordenens vedkommende har sin klassiske, men mere tidsbegrænsede forløber i Gilles Meerssemans artikel 'L'architecture dominicaine au XIIIe siècle : Législation et pratique' i 'Archivum Fratrum Praedicatorum' fra 1946. Af særlig stor inspirationsværdi for nærværende afhandling står Bernhard Stüdelis undersøgelse af 'Minoritenniederlassungen und mittelalterliche Stadt' fra 1969, der trods sin eksplicitte fokus på franciskanske konventer også har flere sideblik til disses dominikanske kollegaer i Schweiz igennem hele middelalderen, med særlig fokus på klostrenes placering i stadsgeografien og bygningernes betydelige integration i bylivet (jf. nærværende kapitel 9 og 10). I min afhandling er en lang række øvrige temaværker med dominikansk indhold blevet anvendt i de enkelte temakapitler, hvortil der henvises for yderligere referencer.

En anden nok så vigtig litteraturkilde til min undersøgelse har været de mange national-, regional- eller lokalhistoriske fremstillinger af middelalderens tiggerbrødre eller prædikebrødre i forskellige dele af Nord- og Centraleuropa, der - som det efterfølgende vil fremgå - har haft en vigtig rolle for afhandlingens komparative analyser. Blandt disse vil jeg især fremhæve Janet Foggies 'Renaissance religion in urban Scotland : the Dominican order, 1450-1560' fra 2003, Herve Martins 'Les ordres mendiants en Bretagne (vers 1230- vers 1530). Pauvreté volontaire et prédication à la fin du moyen-âge' fra 1975, Piet De Pues to små bøger om 'Geschiedenis van het *oud Dominikanenklooster…*' i henholdsvis '..te Brugge' og '..te Ieper' fra 1981 og 1982, Walter Simons ´Stad en apostolaat - De vestiging van de bedelorden in het graafschap Vlaanderen (ca. 1225-ca. 1350)' fra 1987, Folkert Jan Bakkers 'Bedelorden en begijnen in de stad Groningen tot 1594' fra 1988, Andreas Rüthers 'Bettelorden in Stadt und Land : die Straßburger

Mendikantenkonvente und das Elsaß im Spätmittelalter' fra 1997, John Freeds 'The Friars and German Society in the Thirteenth Century' fra 1977, Ingo Ulpts 'Die Bettelorden in Mecklenburg : Ein Beitrag zur Geschichte der Franziskaner, Klarissen, Dominikaner und Augustiner-Eremitten im Mittelalter' fra 1995 og - som alderspræsidenten - Rudolf Kleimingers 'Das Schwarze Kloster in Seestadt Wismar. Ein Beitrag zur Kultur- und Baugeschichte der norddeutschen Dominikanerklöster im Mittelalter' fra 1938. Dertil er i supplerende omfang blevet anvendt et ikke mindre antal både tematisk og geografisk specialiserede, udenlandske studier, for hvilke der henvises til referencer i de enkelte kapitler. Havde jeg haft tid og sprogkundskaber til det, ville jeg meget gerne i højere grad have fortsat min inddragelse af nordeuropæisk forskningslitteratur længere østover, hvor eksempelvis Jerzy Kłoczowski gennem en menneskealder har leveret mange utvivlsomt spændende studier af prædikebrødrene i Polen - men for mig desværre primært på polsk. Til gengæld har den unge lovende forsker Gustavs Strenga har været så venlig at sende mig sit speciale fra 2006 om 'Devotion, donation and memoria. Urban society and the Dominicans in late medieval Reval (Tallinn)', om hvilket dominikanerkonvent - der jo indgik i provinsen Dacia - også Marek Tamm og Tiina Kala i de senere år har skrevet en del. Fra Skandinavien vil jeg med stor sammenlignende værdi for min egen undersøgelse pege på en hovedfagsopgave i historie på Universitetet i Oslo af Inger-Johanne Ullern fra 1997, 'Tiggerordenene i de norske middelalderbyene', hvori hun efter min vurdering leverer en særdeles vellykket præsentation af samtlige ti tiggerkonventer i middelalderens Norge med henblik på at kortlægge brødrenes relationer til omverden til forskellig tid.

Endelig må jeg afslutningsvis nævne endnu et værk, der har haft særdeles stor komparativ værdi for mine undersøgelser, om end jeg hermed bringer mig uden for den dominikanske historieskrivning. Det drejer sig om Jørgen Nybo Rasmussens afhandling om 'Die Franziskaner in den nordischen Ländern im Mittelalter' fra 2002, der grundigt og systematisk oplister en tilsyneladende uudtømmelig viden om den anden store tiggerorden og dens virke i middelalderens Norden - en for mig uundværlig opslagsbog, der sammen med Gallén (1946) og Hinnebusch (1966) konstant har ligget inden for rækkevidde af min plads foran computeren gennem de sidste tre år.

Typologisk kunne man fra ovennævnte litteraturrække fremtrække fem for afhandlingens baggrundslitteratur repræsentative eksempler. Rudolf Kleiminger (1938) repræsenterer den måske lidt gammeldags, men særdeles grundige 'lokalhistoriker', der på imponerende vis har formået at indsamle såvel kildebelagte fakta som eksisterende traditioner, som han derpå har skrevet sammen til én sammenhængende og logisk historie omkring dominikanerkonventet i Wismar fra start til slut. Han er som sådan ganske forsigtig og kritisk i sin brug af kildematerialet, men til gengæld ikke videre forsigtig eller kritisk i forhold til sine egne tolkninger heraf. Generelt fremstår hans værk dog

både sobert og overbevisende, bortset fra et par enkelte tilløb til at kamme over i en for hans samtid velkendt tendens til at hylde germansk virkelyst og ekspansionstrang. Jarl Gallén (1946) kan i princippet siges at repræsentere samme grundige tilgang som Kleiminger, blot på provinsniveau i stedet for konventniveau, tilsvarende kritisk i forhold til kilder og ældre traditioner, men til gengæld virkende meget sikker på egne tolkninger. På grund af arbejdets enorme omfang og den allerede omtalte ufærdige form efterlader Galléns værk i højere grad end Kleimingers en hel del ubesvarede, tematiske spørgsmål, og faktisk føler man sig hos Kleiminger bedre hensat til konventets hverdag i de enkelte brødres selskab. Som opslagsværk til nordisk dominikanerhistorie er og forbliver Gallén 1946 dog aldeles uundværlig. Fra den yngre generation af klosterhistorikere kan peges på Walter Simons (1987), hvis fokusområde er det regionale i form af middelalderens Flandern, hvor han har belyst regionens mendikante konventer samlet i en afgrænset tidsperiode (1225-1350) ud fra en række forskellige temaer, mange af dem af en mere 'hverdagsagtig' karakter end hvad Gallén nåede. Simons er hverken så tilbundsgående i sin kildebrug eller så skråsikker i sine tolkninger som Kleiminger og Gallén, men han undlader ikke at udfordre nogle af sine forgængere (f.eks. Le Goff) eller selv fremlægge nye interessante teser. Sammenlignet med mange af samtidens tyske mendikanthistorikere er han endvidere knapt så fokuseret på mendikanternes involvering i lokale samfundskonflikter. I stedet for at studere alle mendikantordenerne samtidig - med de fordele og ulemper, som det indebærer - vælger Janet Foggie (2003) i sin region (Skotland) kun at fokusere på prædikebrødrene, og her i perioden 1450-1560, hvilket er sjældent (men velkomment) sent i mendikanthistorisk sammenhæng. Ligesom Simons tager hendes undersøgelse udgangspunkt i en række temaer, hvor hun fra kildematerialet kan finde en masse oplysende og ofte overraskende eksempler, og også hendes behandling og tolkningsmæssige brug af dette minder om hans: forsigtig, fornuftig, en lille smule udfordrende og førende til et par nye teser. Mit sidste repræsentative eksempel er Inger-Johanne Ullerns (1997) hovedfagsopgave om tiggerordenerne i Norge, der altså ligesom Simons og Foggie ser på en for ordenerne selv 'unaturlig' region (et verdsligt-politisk udsnit af en provins), ligesom Simons ser på tiggerordenerne samlet (dog også med blik for eventuelle forskelle ordenerne imellem), ligesom Kleiminger ser på hele perioden (fra ankomst til reformation) og ligesom flere af de tyske studier fokuserer på ét samfundsorienteret temaspørgsmål (tiggerbrødrenes forhold til omgivelserne og deres egen sociale baggrund). I større grad end nogle af de fornævnte benytter hun endvidere udenlandske studier som sammenligningsmateriale. Hun når frem til adskillige interessante observationer og tolkninger, og selvom tolkningerne måske nok bærer præg af at være baseret på et vel snævert kildegrundlag, er det mildt sagt imponerende, hvad hun både har nået at komme igennem og er nået frem til i en tidsmæssigt begrænset hovedopgavesammenhæng.

Hvordan passer min PhD-afhandling så ind i ovennævnte forskningstradition? Betegnet ud fra J.B. Daugaards fem hovedtemaer kan man sige, at jeg har valgt én klosterorden ud fra hans afsnit I:1 og forsøgt at analysere den ud fra temaerne i afsnit I:2-I:3 vedrørende konventernes daglige virke og indflydelse på det omkringliggende samfund, dog forhåbentlig i modsætning til Daugaard under tilføjelse af den erslevske tradition for historisk kildekritik. Jeg har i modsætning til den mest udbredte tradition i Danmark ikke fokuseret på de enkelte konventers og klostres historie (det monografiske eller monasteriologiske niveau), idet jeg i enighed med Wedel-Jarlsberg, Gallén og Rasmussen har ment, at tiggerordenernes historie bedst belyses ud fra det ordensprovinsielle niveau, men under nødvendig hensyntagen til kildematerialets størrelse og den begrænsede tid og plads til at behandle det, har jeg i praksis måttet ty til et andet traditionelt forskningsniveau i dansk historieskrivning, nemlig det nationale, idet afhandlingens fokus ligger på middelalderens Danmark. Til trods for denne nationale afgrænsning i undersøgelsens fokusområde har jeg dog vedvarende forsøgt at se de danske observationer som en del af hele provinsen Dacia.

Tematisk har jeg valgt at fokusere på en række forskellige, men dog indbyrdes beslægtede fagområder (såsom prædiken, terminering, sociale relationer, ejendomsbesiddelse og klostrenes geografiske beliggenhed), som traditionelt er blevet behandlet hver for sig inden for de respektive fagområder, hvorved jeg reelt har bevæget mig ud i en tværfaglig analysetilgang med alle de fordele og farer, som det medfører. Fra den refererede forskningstradition er det foruden Daugaard folk som Hinnebusch, Martin, Freeds, Simons, Rasmussen og Foggie, som jeg med den tværdisciplinære metode lægger mig opad, hvorimod Jarl Gallén ikke i samme grad fik sammenknyttet så mange deltemaer af prædikebrødrenes virke i én samlet fremstilling. Nu er det lidt uretfærdigt alene at bedømme Galléns arbejde på værket fra 1946, der som nævnt skulle have været fortsat af flere bind, men eftersom disse jo altså ikke kom, så nåede han aldrig rigtig frem til en sammenhængende akademisk behandling af de spørgsmål om prædikebrødrenes daglige virke og forhold til de lokale omgivelser, som er kerneområdet for min undersøgelse, hvorfor jeg tør påstå på denne vis at kunne udbygge den eksisterende forskningslitteratur om Prædikantordenens nordiske historie.

Endelig vil jeg hævde, at jeg med min undersøgelse til en vis grad har introduceret en ny metode inden for mendikanthistorisk forskning med den komparative analyse, idet jeg har forsøgt at sammenligne det dansk-nordiske materiale med, hvad andre forskere har kunnet finde for en række andre regioner i den nordlige del af Europa. Bortset fra, at eksempelvis Hinnebusch også bruger eksempler fra hele Europa i sin præsentation, ligesom Ullern og Strenga sammenligner deres norske og estiske observationer med udenlandske studier, så er den egentlige komparative brug af de forskellige regioners studier mig bekendt ikke blevet anvendt i dominikanerhistorisk sammenhæng før. Metodens anvendelse og formål er nærmere beskrevet nedenfor. Bortset fra Inger-Johanne Ullerns og Jørgen Nybo Rasmussens nylige og informative bidrag har traditionen for at se nærmere

på tiggerbrødrenes relationer til det omgivende samfund primært været et tysk, nederlandsk og flamsk fænomen, hvilket er den ene grund til, at jeg i mine komparative studier ikke mindst trækker på disse landes studier. Den anden grund er, at det gennem mit arbejde med Nordens prædikebrødre er blevet stadig tydeligere for mig, at det især var igennem Brugge og Lübeck, at provinsen Dacia stod i forbindelse med det kontinentale Europa, hvilket i hvert fald potentielt set må gøre netop Flandern og Nordtyskland særlig interessante at sammenligne de nordiske observationer med.

Afhandlingens anvendte kilder

Når Prædikantordenens historie i middelalderens Danmark har fået lov at ligge så relativt uberørt hen så længe, som tilfældet er, så findes en del af forklaringen utvivlsomt i kildesituationen. De danske prædikebrødre har ikke efterladt sig krøniker, brevbøger eller andre samlede vidnesbyrd som mange andre af samtidens religiøse ordener. Dette er næppe fordi de dominikanske konventer ikke i mindst lige så høj grad som deres kollegaer gjorde flittig brug af skriftlig dokumentation, men akkurat ligesom en begrædelig stor del af de danske prædikebrødres klostre forlængst er forsvundet fra bybilledet, så synes der også at være blevet ryddet endog særdeles effektivt op efter dem i årene efter Reformationen, hvor det unge lutheranske styre især synes at have frygtet et dominikansk (senere tillige jesuitisk) ledet mod-reformationsforsøg. Derfor kan det i tiggerbrødrenes og måske især prædikebrødrenes tilfælde have været ekstra påliggende for myndighederne og den luthersk-evangeliske kirke at få beslaglagt alle privilegiebreve, gavebreve, skøder og anden dokumentation på gamle rettigheder i kongeriget, ligesom ordenens egne værker om den katolske udlægning af skrifterne også var farligt materiale at have i omløb. Man kan med Jørgen Nybo Rasmussen formode og vel også ane en tendens til, at en del skriftligt materiale i reformationsårene gradvist er blevet koncentreret til ordenernes længst holdte 'fæstninger', hvilket i Sydskandinavien især har været klostrene i Lund og Roskilde. Dertil synes det dominikanske konvent i Lund også at have indtaget en form for centerfunktion for i hvert fald den sydlige halvdel af provinsen Dacia, hvor det kunne tyde på, at mange af provinsens fælles gældende dokumenter har været opbevaret.[4]

Til trods for eventuelle lutheranske bogbrændinger og den store københavnske universitetsbrand i 1728, samt tidens generelt gnavende tandsæt, så har mit arbejde med Prædikantordenens i Danmark efterladte skriftlige vidnesbyrd alligevel vist sig at kunne identificere ikke så lidt potentielt kildemateriale, dog ofte kun i form af regester og/eller kortfattede omtaler i ikke-dominikanske sammenhænge. Typerne af disse skriftlige vidnesbyrd spænder særdeles vidt, og jeg er ved flere lejligheder stødt på prædikebrødrene de underligste steder, men for nærværende undersøgelse kan følgende særlig hyppige hovedtyper af kilder udpeges.

[4] For Franciskanerordenens vedkommende mener Jørgen Nybo Rasmussen derimod, at selv overordnede provinsiale dokumenters opbevaring var spredt ud på en række af provinsens klostre (Rasmussen 2002, 21-22).

Inden for diplomatariet kan ikke mindst peges på testamenter og gavebreve (sidstnævnte ofte i forbindelse med oprettelse af sjælemesser), hvor et eller flere specifikke dominikanerkonventer bliver begunstiget. Mens bevarede skøder og ejendomsretslige domme og forlig med direkte forbindelse til de danske dominikanerkonventer er forholdsvis fåtallige, så har flere sådanne begivenheder alligevel interesse ved enten at være indgået i prædikebrødrenes klostre eller ved at omtale klosterets udseende og beliggenhed eller tidligere ejendomsbesiddelser. Dertil optræder en del navngivne prædikebrødre som vidner i vidisser og tingsvidner. Sådanne breve er for de danske prædikebrødres vedkommende især bevaret i rigsarkiverne i Stockholm og København, samt i den Arnemagnæanske Samling på Københavns Universitet og på Det Kongelige Bibliotek; i mindre omfang tillige på landsarkiver og lokale gods- og rådhusarkiver. Herfra er en stor del af brevene med tiden blevet udgivet i diverse diplomatarier, såsom 'Diplomatarium Danicum' (DD) med danske oversættelser i 'Danmarks Riges Breve' (DRB), dog i skrivende stund kun for materialet frem til 1412, ligesom mange andetsteds tidligere udgivne breve kun er omtalt. Sådanne breve må da ofte findes i 'Diplomatarium Suecanum' (DS), 'Svenskt Diplomatarium' (SD) og 'Diplomatarium Norvegicum' (DN), samt i mindre omfang i det frem til 1513 rækkende 'Repertorium diplomaticum regni danici medii aevi' (Rep.), hvor der dog ofte kun er tale om referater på nutidigt dansk med indsatte middelalderlige navneformer; for tiden herefter kan man søge rene registrale omtaler i 'Regesta diplomatica historiae Danicae' (Reg.).[5] For testamenternes vedkommende findes et væsentligt supplement for tiden frem til 1450 i 'Danmarks middelalderlige Testamenter', mens adskillige testamenter fra tiden efter 1450 er udgivet - desværre uden nogen videre systematik - i 'Danske Magazin'. Enkelte testamenter og messeoprettelser med relation til konventet i Lund er endvidere afskrevet i fuld form i nekrologiet for Lunds Domkapitel udgivet af C. Weeke. For Skåne og Viborg stifter haves endvidere generelle fortsættelser for middelalderen ud i 'Diplomatarium dioecesis Lundensis' (DL) og 'Diplomatarium Vibergense' (DV), mens der til denne afhandling tillige i særlig grad er blevet trukket på lokale kildeudgivelser som 'Aktstykker vedkommende Staden og Stiftet Aarhus', 'Efterretninger angaaende Byen Ribe', 'Quellen zur Geschichte des Bistums Schleswig', samt de mere uforudsigelige samlinger i 'Handlingar rörande Skandinaviens Historia' (bind 35), 'Aarsberetninger fra det kongelige Geheimearchiv' og 'Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer'. For middelalderens sidste del kan endvidere findes en del kongeligt relaterede dokumenter med relevans for Danmarks dominikanske konventer i de forskellige kongelige brevbøger for Christian I, Hans og Christian II. Endelig skal her nævnes de ganske mange pavebreve angående Prædikantordenen som helhed, såvel som provinsen Dacia og diverse enkeltkonventer og -personer, herunder de fra omkring år 1400 hyppige

[5] Ofte er det enkelte brev udgivet flere steder. I afhandlingen refereres da som hovedregel kun til den nyeste danske udgivelse, hvis en sådan findes, alternativt den nyeste skandinaviske, sekundært ikke-nordiske udgivelse.

afladsbreve. Buller og pavelige afladsbreve er i sjældne tilfælde bevarede, men kendes ellers primært gennem samtidige afskrifter i Vatikanarkivet, og er i vidt omfang udgivet i 'Bullarium Danicum' (BD) og 'Acta pontificum Danica' (APD).

Foruden de bevarede breve med dansk-dominikansk indhold haves et omtrent tilsvarende antal afskrifter af sådanne breve, der ofte er bevaret gennem brevbøger nedskrevet i domkapitler og ikke-dominikanske klostre i 1400- og 1500-tallet; det gælder her i særlig grad Lundebogen, Esrumbogen, Næstved Klosters Gavebog og Løgumbogen. Disse breve omhandler som oftest testamenter, sjælemesseoprettelser og godstransaktioner med primær betydning for brevbogens ejer, men hvor også dominikanske konventer er involverede. Dertil haves en anden gruppe af hvad man kunne betegne 'antikvariske afskrifter', nedfældet af historisk interesserede personer i 1600- og 1700-tallet med adgang til kildesamlinger, der typisk gik tabt ved universitetsbranden i 1728. Af disse står nærværende undersøgelse især i taknemmelighed til Bartholins Collectanea, Langebeks Diplomatarium og Terpagers Ripæ Cimbricæ, hvis efterfølgende udgivelse - ligesom for de klosterlige brevbøger - i vidt omfang skal søges i de allerede omtalte diplomatarier.

Som et yderligere og nok så vigtigt supplement til de bevarede afskrifter må den dansk-dominikansk interesserede historiker endvidere i stort omfang ty til de mange forskellige registranter, hvor senere tabte breve og afskrifter er registreret med en mere eller mindre uddybende omtale af brevets indhold. Det er ofte i disse registranter, at man finder spor efter konventernes oprindelige privilegie- og ejendomsbreve, som senere er overgået til andre institutioner, der derfor har haft interesse i at beholde brevene. Dette gælder flere af de danske domkapitlers registranter, herunder Lundekapitlets, men dertil haves en uhyre informationsrig kilde i den såkaldte 'Skånebrevsfortegnelse', der er en svensk registrant fra 1685-90 af gamle dokumenter hentet til Stockholm efter erobringen af Skånelandene. Herimellem synes der at have været forbavsende mange breve med direkte relation til dominikanerkonventet i Lund, hvoraf adskillige reelt ikke kan have haft stor bevaringsværdi for andre institutioner, men når de alligevel har overlevet Reformationens oprydning, forekommer den mest oplagte forklaring mig at være, at venner af prædikebrødrene ved domkapitlet i konventets sidste dage har tilbudt brødrene at gemme en god del af de dominikanske papirer i domkapitlets arkiver. En del af brevene synes desværre at være gået tabt efter registreringen, men selve registranten er bevaret på Riksarkivet i Stockholm og indholdet er udgivet særdeles spredt og usystematisk i DD, DS, DL, Rep. og BD/APD. En anden i denne sammenhæng væsentlig registrant er Cornelius Hamsforts Chronologia fra starten af 1600-tallet, der ganske vist også selv er gået tabt, men i endnu en afskrift af svenskeren Stephanius (i dennes Systema) er bevaret på Uppsala Universitetsbibliotek. Hamsfort synes at have haft adgang til forbløffende mange dokumenter med relation til dominikanerkonventet i Odense, hvorom også registraturen for Odense Hospital og Jacob Birherods Addittamenta kan berette en del, hvilket

sammen med Skånebrevsfortegnelsen gør konventerne i Lund og Odense til de kvantitativt bedst kildebelagte i Danmark. Foruden de sædvanlige diplomatarier er mange af Hamsforts registreringer udgivet i 'Scriptores Rerum Danicarum' (SRD). Af andre lokalt betydningsfulde registranter kan nævnes Magister Kristen Eriksens Haandskrift fra Viborg (udg. i DV) og Registranten for Ribe bys arkiv (udg. i Thorups 'Efterretninger..'), samt en række kloster-, kapitel- og godsregistranter udgivet i 'Ældste Danske Arkivregistraturer' (ÆDA).

Fra tiden omkring Reformationen og de efterfølgende årtier bliver kildeudgivelsen mere ufuldkommen, hvor man især kan være heldig at finde materiale i løspluk i DM og 'Kirkehistoriske Samlinger' (KS), men dertil skal de relativt få udgivelser ofte søges i ældre, noget alternative og ikke altid helt lettilgængelige kildeværker, såsom 'Archiv for Psychologie, Historie, Literatur og Kunst' bind VIII fra 1827, hvori man finder to yderst interessante afståelsesbreve fra 1534-35 for konventet i Holbæk fra prædikebrødrene selv til byens magistrat. Min primære kildeadgang for denne sene periode har været gennem registranter af tidens kongelige breve, således 'Kong Frederik *I's Registranter*' (KFR) for 1523-1535, 'Danske Kancelli-Registranter' (DKR) for 1535-50 og derpå 'Kancelliets Brevbøger' (KB); heri kan især findes information omkring konventernes opløsning og Kronens efterfølgende brug og salg af klostrenes bygninger og gods.

Fra reformationstiden har jeg i kapitel 5 om prædikebrødrenes terminering desuden vovet at inddrage en noget alternativ kilde, nemlig beretningen om Peder Smed og Asser Bonde. Der er tale om et forholdsvis langt, satirisk smædeskrift på vers, der menes at stamme fra 1530 eller i det mindste tiden tæt deromkring; som en mulig forfatter er udpeget reformprædikanten Peder Thomesen fra Salling. Det er skrevet på dansk, men har vist sig at bygge mere eller mindre direkte på et tysk forlæg, hvor den danske version følger dettes hovedhistorie, men har langt flere detaljer af bl.a. lokalgeografisk karakter. Dette gjorde, at man længe troede, at beretningen måtte være oprindelig dansk, men som påvist af Oskar Andersen har den danske forfatter/oversætter ladet sig kraftigt inspirere af et tysk satireskrift Eyn gesprech zwyschen vyer Personen, formodentlig forfattet i 1523-24 af den frafaldne franciskaner Eberlin von Günzburg, der virkede som reformprædikant i Erfurt.[6] Kort fortalt foregår historien i sin danske version på en krostue Skive, hvor den omrejsende håndværksmand Peder Smed møder bonden Asser fra Mors, der er på lokal pilgrimsrejse til kirken i Karup, hvor det hedder sig, at en Mariafigur i træ har udgydt ægte tårer. Den lutheransk indstillede smed fraråder nu kraftigt bonden at tro herpå og afslører derefter alt hvad han ved om den katolske kirkes falskhed og grådighed, hvilket får en tilstedeværende sognepræst (hr. Jens) og en prædikebroder (broder Kurt) til at blande sig i diskussionen, idet disse dog naturligvis kommer til kort over for den veltalende og lærde smed. De for historikeren to primære problemer ved beretningen om Peder Smed og Asser Bonde er dels, at den tydeligvis er propagandistisk og derfor

[6] Andersen 1907-09. For beretningens danske udgivelser, se kildelisten bagest i afhandlingen.

bevidst prøver at fremstille bl.a. tiggerbrødrene så usympatiske som muligt, dels at der i vidt omfang må være tale om fiktive hændelser, som endda er kopieret fra Tyskland. Ikke desto mindre vil jeg hævde, at mange af de mere neutrale samtidshistoriske detaljer i beretningen sagtens kan stå til troende, idet den danske forfatter/oversætter på disse punkter jo netop kun har haft grund til at gøre historien så troværdig og genkendelig for læseren som muligt.

Af bevarede interne dominikanske kildeskrifter med betydning for nærværende undersøgelse kan som udgangspunkt peges på de faktisk ikke så få annaler fra især anden halvdel af 1200-tallet, hvoraf flere synes at have haft tilknytning til dominikanske konventer, såsom 'Skänningeannalerne' og 'Dominikanerårbogen'. Hovedparten af indholdet kunne dog som sådan lige så godt være nedfældet i ikke-dominikanske årbøger, og man kan i bedste fald finde meget kortfattede oplysninger om de enkelte konventers oprettelser, samt i enkelte tilfælde om større gaver. Størst interesse må faktisk tildeles en franciskansk årbog, nemlig den annalistiske del af fr. Peder Olufsens krønike Collectanea fra o.1533-34, af mig kaldt Annales Petri Olavi, hvori man finder så mange dominikanske oplysninger, at det forekommer mig oplagt, at den franciskanske kronikør under sit arbejde i Roskilde også må have fået lagt dominikanske kildeskrifter til sin rådighed - eventuelt med henblik på udarbejdelsen af et fælles mendikant forsvarsskrift? Alle de relevante annaler er udgivet i SRD og 'Annales Danici' (AD), dog for Skänningeannalernes vedkommende i 'Scriptores Rerum Suecicarum' (SRS).

Som et ekstraordinært særsyn stammer de ældste bevarede akter fra et dominikansk provincialkapitel fra Skandinavien, nemlig et uddrag af provincialakterne fra 1246 og mere eller mindre fulde akter fra kapitlerne i 1252, 1253 og 1254, hvortil kan lægges en udateret akt fra et kapitel afholdt i 1290'erne; dermed bliver provinsen Dacia faktisk Prædikantordenens på denne konto bedst belagte i 1200-tallet. Desværre stopper festen så også der, idet der ikke er bevaret yderligere nordiske provincialakter, og det er da også lidt af en lykkelig tilfældighed, at vi overhovedet har nogen. Uddraget fra 1246 findes i en lidt senere krønike angående Prædikantordenens ankomst til Norden og oprettelsen af et konvent i Reval/Tallinn (Historia ordinis predicatorum in Dacia, bl.a. udgivet af undertegnede på www.jggj.dk/HOPD.htm), mens de originale akter fra de efterfølgende kapitler blev tilfældigt fundet i midten af 1800-tallet som indbinding til nogle post-reformatoriske skrifter og derpå udgivet af finderen George Stephens i KS bind I. Viden om den nordiske dominikanerprovins Dacia kan imidlertid heldigvis også findes i Prædikantordenens centrale arkiver, dels i akterne fra ordenens generalkapitler, der omtrent går tilbage til de ældste tider, dels brevregistranter for flere af generalmestrene fra 1474 og fremefter. Heri omtales forskellige interne anliggender, såsom tilladelse til oprettelse af nye konventer, udnævnelser og irettesættelser af navngivne brødre, overføringer af brødre fra én provins til en

anden, tildelinger af universitetsophold og meget andet. Mens generalkapitelakterne er udgivet af ordenen selv i serien 'Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum Historica' (MOPH), er de nordiske dele af generalmestrenes registratur samlet og udgivet af Karl Henrik Karlsson i 1901 som 'Handlinger rörande Dominikaner-Provinsen Dacia'.

Som en sidste, men nok så væsentlig kilde til nærværende undersøgelse skal nævnes de dominikanske klostre selv, dels i form af de bevarede bygninger i Holbæk, Viborg, Århus og Ribe, dels i form af eftertidens bygningshistoriske og arkæologiske undersøgelser af bygninger, ruiner og klostergrunde. Sådanne undersøgelser er så vidt muligt forsøgt inkluderet i mine studier, ikke mindst i kapitel 9 vedrørende dominikanerklostrenes geografiske beliggenhed og udformning, men foruden egne simple selvstudier af klostrene i Holbæk, Århus og Ribe har jeg af tidsmæssige årsager måttet begrænse mig til den del af fagets observationer og tolkninger, der er udgivet i almindelig tilgængelig litteratur, mens de mange interne rapporter på museer landet over sammen med flere lovende lydende universitetsspecialer må afvente min senere opmærksomhed.

Afhandlingens anvendte metoder

Det metodiske grundlag for afhandlingens undersøgelse har været en systematisk registrering af alle skriftligt bevarede kildebelæg angående Prædikantordenen i middelalderens Danmark, som de har været mulige at finde i ovennævnte kildetyper. En ikke ubetydelig del af projektperioden er derfor gået med en tilsvarende systematisk gennemgang af de tilhørende kildeudgivelser, konstant med et vågent øje for potentielle, supplerende udgivelsessteder. Registreringen er foregået ved, at de enkelte kildebelæg fortløbende er blevet afskrevet og bragt ind i et slags internt 'Diplomatarium Ordinis Predicatorum Daniae' med tilknyttede noter omkring selve indholdet, kildestedet, kildens bevaring og dens udgivelsesform. Dertil er hvert enkelt belæg for overskuelighedens skyld blevet registreret i et sideløbende 'regesta'.

Hvad angår registreringens fuldstændighed må jeg pga. udgivelsessituationen erkende, at jeg utvivlsomt mangler et ukendt antal reelt eksisterende belæg, men da jeg samtidig mener at have oparbejdet en rimelig forudsætning for at kunne vurdere typen og til dels også omfanget af disse eventuelt endnu uopdagede kildebelæg, så tør jeg alligevel hævde, at det set i undersøgelsens samlede perspektiv næppe er særlig mange og i praksis formentlig uden analysemæssig betydning; generelt har de sidst indkomne kildebelæg i løbet af registreringen typisk kun bekræftet de allerede fundne tendenser. Et større problem kan muligvis ligge i kildedækningens skævhed såvel geografisk som tidsmæssigt. Antallet af bevarede kildebelæg varierer en del konventerne imellem, hvilket dels kan hænge sammen med de enkelte konventers størrelse og interne status, men utvivlsomt også nok så meget afspejler den lokale kildebevaring - og eventuelt ligefrem kildeudgivelsen. Dette problem kan måske siges at blive løst ved, at jeg i undersøgelsen kun i yderst begrænset omfang har benyttet

analyserne af materialet til at søge efter forskelle imellem Danmarks enkelte konventer og geografiske regioner, idet jeg snarere har benyttet materialet fra alle konventerne kollektivt til at belyse de generelt gældende forhold; denne brug kan jo imidlertid så i stedet betyde, at nogle reelle afvigelser ved enkelte konventer er gået tabt i undersøgelsen, men faktisk mener jeg at have identificeret et par potentielle særheder blandt de danske dominikanerkonventer, som vil blive fremtrukket i afhandlingen. Mere problematisk er den kronologiske skævhed i kildebevaringen, hvormed jeg ikke tænker så meget på mængden af bevarede belæg fra de enkelte delperioder som på typen af dem. Det kan ofte være yderst svært at vurdere, om markante udsving i mængden af belæg af en særlig kildetype, eksempelvis testamenter, skyldes en reel forandring i antallet af f.eks. testamentariske gaver til prædikebrødrene eller om det blot afspejler udsving i kildebevaringen? På grund af materialets generelt begrænsede størrelse har jeg til en vis grad også anvendt kildebelæggene kollektivt i kronologisk forstand, idet jeg dog bestandigt har forsøgt at være opmærksom på faren heri for at overse reelle tidsmæssige forandringer, og derfor også ved flere lejligheder selv har påpeget sådanne mulige indikationer i materialet.

Mens selve registreringen har tilstræbt at inkludere 'rub og stub', så har det fra starten været målet at afsøge materialet for en række særlige, på forhånd formulerede tematiske spørgsmål. Det betyder, at jeg allerede ved den indledende registrering har kunnet overveje i hvor grad det enkelte belæg kunne benyttes til at belyse undersøgelsens udvalgte spørgsmål, hvilket efterhånden som kildemængden voksede har vist sig yderst konstruktivt, idet mange detaljer og overvejelser ved en senere gennemgang og vurdering ellers utvivlsomt var gået tabt. Disse indledende tanker er med tilknyttede kildereferencer fortløbende blevet samlet i et 'thematicon', hvorved det undervejs er blevet muligt at vurdere, i hvilket omfang de indledningsvis stillede spørgsmål reelt kunne besvares af kildematerialet eller om spørgsmålene med fordel kunne omformuleres - eller endog helt opgives. Samtidig er enkelte andre potentielle spørgsmål, som jeg ikke på forhånd havde tænkt på, selv dukket op sammen med kildebelæggene i løbet af registreringsarbejdet. Kilderegistreringen har således langt fra blot været et stort og træls, men nødvendigt forarbejde til selve analysedelen, men samtidig også i høj grad været med til at forme og udvikle undersøgelsen.

Ud fra ovenstående fremgangsmåde er undersøgelsen endt ud med at se nærmere på ni temaer vedrørende prædikebrødrenes samfundsrolle i middelalderens Danmark, der hver har fået tildelt et kapitel: brødrenes pastorale tjeneste (dvs. prædiken og modtagelse af skriftemål); deres terminering (dvs. prædiken og almisseindsamling uden for byerne); klosterkirkens brug (til messer, begravelser mv.); forholdet til den sekulære kirke (dvs. bisper, kannikker og sognepræster); brødrenes forhold til andre sociale grupper i samfundet; klostrenes 'positionering' (dvs. statusmæssige betydning for byerne og den konkrete geografisk beliggenhed); ekstern brug af klostrene (f.eks. til diverse

verdslige møder); dominikansk ejendomsbesiddelse; og brødrenes virke som inkvisitorer. Til hvert af disse temaer er der indledningsvist blevet formuleret et eller flere spørgsmål, der i de fleste tilfælde kan siges at repræsentere nogle af de overvejelser og opfattelser, som man traditionelt har kunnet finde i nordeuropæisk historieskrivning angående Prædikantordenen. Den efterfølgende del af kapitlet har derpå gennemgået det eksisterende kildemateriale med relation til temaet og ud fra det søgt at besvare de indledende spørgsmål. Formålet med denne metode har været at undgå en lang opremsning af konkrete fakta og deraf afledte tolkninger og mulige teorier uden nogen åbenbar kurs for læseren - eller måske end ikke for undertegnede selv.

Gennem valget af ovennævnte ni samlet set ganske bredt dækkende temaer og deres separate behandling i afhandlingens ni temakapitler forud for en samlet syntese i konklusionen er det endvidere min opfattelse, at det har været muligt at komme så tæt som muligt på en besvarelse af undersøgelsens overordnede og i titlen implicit udtrykte hovedspørgsmål: Hvad var prædikebrødrenes samfundsrolle i middelalderens Danmark?

Som supplement til det danske kildemateriale har jeg i et mindre omfang også trukket på mit efterhånden voksende, men endnu langt fra fuldstændige kendskab til materialet fra resten af Norden, men som en langt vigtigere udenlandsk forstærkning til undersøgelsen har jeg gjort brug af den komparative analysemetode, idet jeg har gennemgået en stor mængde forskningslitteratur med studier af en mere eller mindre beslægtet natur fra det øvrige Nordeuropa, hvilket i praksis vil sige Skotland, England, Bretagne, øvrige Nordfrankrig, Flandern, Nederland, Tyskland, Polen, Estland, Finland, Sverige og Norge, dog med særlig fokus på Flandern og de nordtyske hansestæder, hvorfra forbindelsen imellem senmiddelalderens Danmark og kontinentet som nævnt synes at have været særlig stærk. Idéen med denne metode har dels været at bryde med det traditionelle nationale eller nordiske historiesyn og i stedet søge at analysere det danske materiale som del af en fælles nordeuropæisk kulturzone. Dertil har metoden haft den mere praktiske fordel, at det trods alt begrænsede danske kildemateriale herved har kunnet sammenlignes med indsamlet viden fra potentielt beslægtede naboregioner. Endvidere har tolkninger og teorier ud fra de udenlandske observationer ofte fungeret som inspiration til fornyet opmærksomhed på det danske materiale, hvor potentielt væsentlige detaljer, der ellers ville være blevet overset, nu er medtaget i analysen.

Komparativ analyse handler, som termen antyder, om at sammenligne, hvilket kan gøres på forskellig måde. I nærværende sammenhæng benyttes metoden i, hvad man kunne kalde en kombineret 'kollektiv-supplerende', 'analog-komparativ' og 'typologisk-komparativ' form.[7] Den kollektiv-supplerende del af metoden handler først og fremmest om at skaffe 'flere brikker til

[7] De to sidste metodebetegnelser er indført af Arthur Steegh (1985) til brug for retrospektive studier i den historiske geografi, den første er min egen opfindelse.

puslespillet' eller 'stikke flere huller i tæppet' over fortidens historie. Ved at inddrage sammenlignelige observationer fra Danmarks naboregioner får de som oftest ret fåtallige danske belæg større analytisk værdi; hvis eksempelvis en tolkning på to danske belæg tillige finder støtte i langt flere belæg fra nabolandene, ja, så må tolkningen alt andet lige siges at have fået mere tyngde. Omvendt er det langt fra altid, at disse 'puslespilsbrikker' viser det samme billede, og den analog-komparative og typologisk-komparative del af analysen handler derfor nok så meget om at identificere såvel ligheder som variationer de sammenlignede områder imellem, herunder udskille og prøve at forklare forskellige, typologiske udviklinger, hvilket efter min mening gør en analyse af det danske materiale langt mere interessant i såvel en dansk som en større nordeuropæisk sammenhæng - ikke mindst da en sådan komparativ brug af de efterhånden ganske mange studier fra hele regionen ikke er gjort tidligere.

Hvor min undersøgelse som nævnt kun omfatter de danske prædikebrødre, så har flere af de udenlandske studier set på tiggerbrødrene som helhed - dog ofte også med et øje for eventuelle forskelle ordenerne imellem. I den sammenhæng har det for det nordiske materiale været særdeles oplagt for mig at benytte Jørgen Nybo Rasmussens omfattende registreringer, analyser og tolkninger af det franciskanske kildemateriale fra hele Norden, idet han i vidt omfang har været inde over de samme temaer og problemstillinger for sine franciskanske konventer som jeg har for 'mine' dominikanske. Min komparative brug af Rasmussens franciskanske studier har ligesom med de nordeuropæiske studier både kunne benyttes til i kollektiv forstand at supplere og udbygge det dansk-dominikanske materiale, samtidig med at det i flere sammenhænge har gjort det muligt at vurdere om og i givet fald hvordan de to tiggerordener har optrådt forskelligt - samt om eventuelle forskelle og ligheder ordenerne imellem observeret i udlandet også kan iagttages i Danmark.

Afhandlingens afgrænsninger og øvrige overvejelser

Den valgte metode med de mange forskellige deltemaer har den fordel, at undersøgelsen samlet kommer ganske godt rundt om prædikebrødrenes middelalderlige samfundsrolle, men samtidig indebærer den, at de enkelte temaer ikke bliver så uddybende behandlet, som tilfældet havde været, hvis undersøgelsen havde koncentreret sig om færre temaer eller endog kun et enkelt af dem - hvilket flere af temaerne formentlig godt kunne have båret. Valget betyder, at undersøgelsen som sådan ikke handler om f.eks. dominikansk prædiken i middelalderen, om forholdet mellem Prædikantordenen og den danske bispekirke, eller om dominikansk ejendomsbesiddelse, men kun om disse og de øvrige temaer set som en samlet del af prædikebrødrenes relation til det omgivende samfund. Man skal derfor ikke forvente at møde nogen ekspertdyb viden hos forfatteren omkring f.eks. dominikanske middelalderprædikener og den bagvedliggende teologi, og i endnu mindre grad nogen dybtgående teoretisk og/eller historiografisk diskussion omkring hvert af de enkelte temaer; det er som delelementer til Prædikantordenens samlede samfundsrolle i Danmark, at temaerne

anvendes, og derfor på denne samlede rolle at afhandlingens fokus er indstillet. Noget tilsvarende kan siges omkring de enkelte dominikanerkonventer, hvor det i nærværende undersøgelse altså ikke er de enkelte konventer og klostres historie, der er det centrale, men derimod det samlede billede for Danmarks prædikebrødre, som de monografiske delstudier eventuelt kan bidrage til.

Omfanget af det anvendte kildemateriale sammen med dets mangeartede karakter betyder endvidere, at jeg reelt ikke på noget tidspunkt selv har siddet med kilderne i hænderne, men udelukkende har bygget undersøgelsen på andres læsning af materialet og efterfølgende udgivelse af det i diverse publikationer. Med ganske få nødvendige undtagelser, som f.eks. de ikke udgivne prædikenskitser af fr. Mathias Ripensis, har jeg for det danske materiales vedkommende til gengæld udelukkende anvendt disse afskrifter af kilderne, og således ikke benyttet andres referater af samme i sekundærlitteraturen, med de yderligere faldgruber, som dette kunne medføre. Denne sidstnævnte tilgang har derimod været nødvendig for den komparative brug af det udenlandske kildemateriale, der på nær hovedparten af det svenske og norske materiale, samt enkelte nordtyske breve, udelukkende er inddraget gennem andre forskeres studier og præsentationer.

Valget af undersøgelsens ni temaer betyder automatisk også fravalget af andre. Jeg har valgt kun at fokusere på de emner, som jeg mener har haft eller kan have haft direkte betydning for prædikebrødrenes interaktion med det omgivende samfund. Det betyder, at eksempelvis Prædikantordenens interne teologi, liturgi, organisationsstruktur, idealer o.lign. kun er inddraget i det omfang, at de skønnes at have haft direkte betydning for folk uden for ordenen, som f.eks. når en liturgisk udvikling af Salve Regina-processionen medførte, at denne udviklede sig til et populært tilløbsstykke for besøgende i klosterkirkerne. I princippet kan man jo hævde, at alle interne forhold, diskussioner og beslutninger i Prædikantordenen til en vis grad har haft indflydelse på relationerne udadtil, men her har jeg altså afgrænset mig til kun de mest åbenbare og direkte af slagsen.

Til 'det omgivende samfund' hører i princippet også konger, særligt intellektuelle enkeltpersoner og andre klosterordener, men her er det 'samfundet' i en mere bred forstand, jeg har ønsket at fokusere på - man kan lidt frækt sige de dele af samfundet, som historikerne typisk behandler som grupper og ikke som enkeltpersoner. En undtagelse herfra er dog gruppen af regulærgejstlige; altså munke, regulære kannikker, nonner og andre tiggerbrødre. En analyse af prædikebrødrenes forhold til eksempelvis cistercienserne eller forskellige fremmede nonnesamfund kunne bestemt være interessant, men ville efter min vurdering være for speciel til rigtigt at kunne lade sig integrere med en analyse af relationen til middelaldersamfundet som helhed. Større overvejelser har jeg haft omkring en eventuel inkludering af forholdet til de øvrige tiggerbrødre, her først og fremmest Franciskanerordenen. Igen vil jeg indrømme, at spørgsmålet bestemt er meget spændende, men trods opfordringer fra flere sider til at inkludere temaet i afhandlingen har jeg i

sidste ende valgt at lade det vente til senere; dels fordi jeg synes spørgsmålet fortjener mere end den behandling, jeg ville kunne give det i ét temakapitel, dels fordi jeg efter mine indledende studier af materialet ikke mener at kunne finde belæg for, at forholdet imellem de to ordener reelt har haft betydning for andre dele af samfundet end netop de to ordener. Endelig vil en undersøgelse af det dominikansk-franciskanske forhold i Danmark eller Norden først for alvor blive interessant, hvis det kunne belyses fra begge sider, hvilket min franciskanske indsigt ikke rækker til.

En anden diskutabel, monastisk afgrænsning, som jeg har gjort mig, gælder de dominikanske nonner, samt i udvidet forstand beginesamfund og relationen til religiøse kvinder i almindelighed. Afgrænsningen fra at inddrage de dominikanske nonneklostre, hvoraf der fandtes to i middelalderens Danmark (Roskilde og Gavnø), bygger dels på den reelle forklaring, at livet som dominikansk nonne havde meget lidt til fælles med livet som prædikebroder, idet søstrene levede i lukkede klostersamfund akkurat som nonner af andre ordener, og i modsætning til brødrene levede søsterkonventerne af deres store, tilknyttede klostergodser, hvor eksempelvis Roskilde St. Agnete Kloster hørte til senmiddelalderens største jordejere på Sjælland. Det ganske omfattende kildemateriale fra nævnte nonnekloster er derfor kun blevet inddraget i analyserne i det omfang, at det indeholder oplysninger af betydning for den mandlige del af ordenen. Det kunne imidlertid være uhyre spændende at foretage en undersøgelse af det dominikanske nonneliv i middelalderens Norden, hvilket der ikke mindst ved inddragelse af det svenske kildemateriale bestemt ville være forudsætninger for, men et sådant studium vil fortjene en hel afhandling i sig selv. Også set ud fra prædikebrødrenes perspektiv kunne der plæderes for inddragelsen af deres medsøstre, idet disse i vidt omfang - om ikke udelukkende - fik deres pastorale betjening fra et nærliggende brødrekonvent, hvilket selvsagt også har haft betydning for brødrene. Dette tema har jeg dog fundet ville blive vel ordensinternt til at indgå i afhandlingens overordnede problemstilling. Samme undskyldning kan imidlertid ikke med nogen rimelighed fremføres overfor min manglende fokusering på temaet "Prædikebrødrenes forhold til ikke-gejstlige kvinder i middelalderens samfund", som kun har fået et par mindre sektioner i kapitlerne om prædiken og forholdet til forskellige samfundsgrupper. Det er imidlertid ganske uomtvisteligt, at der her ligger et stort og spændende spørgsmål, som der både er kildemateriale og komparative studier fra udlandet at bygge videre på, og når jeg har valgt ikke at gøre det her, skyldes det igen, at det snart stod klart for mig, at emnet fortjener mere fokus end jeg her kunne give det.

Afslutningsvis kan argumentationen om at kræve og fortjene mere plads også fremsættes om temaet "Prædikebrødrene og Reformationen", som jeg i princippet helt har afgrænset mig fra i undersøgelsen. Jeg har ganske vist kørt registreringen af kildemateriale helt frem til Reformationen og endda et stykke længere, og der bliver i undersøgelsen i vidt omfang anvendt kilder fra denne sene periode, men selve reformationsopgøret indgår ikke som et tema. Igen vil jeg mene, at der

ellers både er dansk-nordisk materiale nok til at tage spørgsmålet op og udenlandske studier fra det omkringliggende Nordeuropa at sammenligne med, men foruden emnets størrelse er mit eget forhåndskendskab til reformationstiden ganske enkelt for begrænset til, at jeg vil vove her at kaste mig ud i behandlingen.

Man kan sige, at alle disse ovennævnte afgrænsninger afspejler afhandlingens særdeles brede og ambitiøse helhedsmål om at tegne et generelt billede af prædikebrødrenes samlede samfundsrolle. Det må uvægerligt betyde, at de enkelte delområder kunne være belyst mere minutiøst og at enkelte potentielle temaer ligefrem helt er blevet fravalgt. Visse interessante detaljer 'ryger i svinget' på denne måde, men det er forhåbentlig småting i sammenligning med, hvad der vindes ved at tegne det store billede. Og heldigvis udelukker den ene type undersøgelse jo ikke den anden. Min afhandling efterlader sig således rigeligt med mulige opfølgende detailstudier over nært tilknyttede emner; hvem der så skal udføre dem, må tiden vise.

Under punktet 'øvrige overvejelser' er det muligvis også på sin plads kort at gøre rede for min egen holdningsmæssige position i hele den dominikanske forskningstradition: hvor indlysende og naivt det end kan lyde, så tilstræber jeg at være neutral og objektiv! Når dette måske kan være nødvendigt at påpege, så skyldes det, at jeg ved flere lejligheder under mit arbejde med Prædikantordenens nordiske historie er blevet anklaget for at fremstille prædikebrødrene i et vel positivt lys, ja, til tider næsten glorificere dem! Dette har i så fald bestemt ikke været min hensigt. En sådan tendens kan dog eventuelt forklares med, at hovedparten af den eksisterende, danske historieskrivning om ordenen ikke just har glorificeret prædikebrødrene, der som oftest enten er blevet fremstillet ret så negativt eller i bedste fald temmelig indifferent uden reel betydning for deres omgivelser. Det er således ofte disse opfattelser, som jeg støder på og føler at skulle udfordre, hvorved der naturligvis er en risiko for let at vælte over i den anden grøft. Så lad mig for god ordens skyld hermed bekendtgøre, at jeg hverken er katolik (endsige dominikaner, som nogle har troet) eller luthersk-evangelisk protestant, og jeg vil nødig heller betegnes som hverken pro- eller anti-kirkelig historiker. Selvom jeg ubestrideligt gennem mit arbejde med Prædikantordenens historie har udviklet stor sympati for middelalderens (og nutidens) prædikebrødre, sådan som jeg almindeligvis gør for mennesker, som jeg dagligt færdes iblandt, så mener jeg bestemt heller ikke at være blind for deres (altså prædikebrødenes) fejl og mangler - deres menneskelige side, om man vil.

I forlængelse heraf vil jeg afslutte dette afsnit med nogle overvejelser omkring min brug af fagets ældre traditioner og opfattelser. Her vil mange utvivlsomt undre sig over, at jeg gennemgående ikke har sat navn eller referencer på de forskellige forskertraditioner, som fremlægges i starten af de enkelte temakapitler og som undersøgelsen afprøver og ofte forsøger at gøre op med. Fremgangsmåden kan måske virke decideret akademisk betænkelig. Ikke desto

mindre er den valgt helt bevidst. Årsagen er således, at det som oftest er umuligt at udpege de egentlige ophavsmænd eller -kvinder til sådanne traditioner, der typisk fremstår så veletablerede, at man nærmest får indtryk af, at de er opstået af sig selv. Jeg kunne selvfølgelig så referere nogle af de steder, hvor man kan finde opfattelserne fremstillet, men jeg ville føle dette som en urimelig 'udhængning' af enkelte navngivne historikere, hvis primære forbrydelse har været at referere en urgammel og hidtil uudfordret tradition uden at efterprøve den nærmere - og hvor mange af os har ikke gjort det? Jeg har derfor i disse tilfælde valgt kun at udfordre traditionerne, ikke traditionernes bærere. En undtagelse fra denne anonymitet gælder de spørgsmål, hvor eksplicitte teser er blevet fremlagt i forbindelse med konkrete studier af emnerne i nyere tid; i sådanne tilfælde har jeg naturligvis ikke set noget problem i at referere de aktuelle ophavspersoner med navns nævnelse.

Afhandlingens terminologi

Som et sidste punkt under disse indledende formalia er det nødvendigt at bruge et par ord på afhandlingens generelle terminologi. Flere af de mere tematiske begreber vil blive forklaret undervejs, men dertil er det hensigtsmæssigt på forhånd at have klarhed omkring nogle for undersøgelsen overordnede begreber.

Tiggerbrødre anvendes her som samlebetegnelse for brødre af de såkaldte tiggerordener, hvilket i Danmark først og fremmest vil sige Prædikantordenen og Franciskanerordenen (se nedenfor), samt i senere og mindre omfang tillige Karmeliterordenen. I dansk historieskrivning omtales de ofte som 'tiggermunke', men fra flere sider er det uhensigtsmæssige ved denne betegnelse blevet påpeget med henvisning til, at tiggerbrødrene ikke var munke.[8] På engelsk anvendes betegnelserne 'friars' (i modsætning til 'monks') eller 'mendicant friars', sjældnere blot 'mendicants'. Ordet **mendikant** (egentlig 'tigger') benyttes på engelsk, tysk og fransk tillige som både forled og adjektiv for forhold med relation til tiggerordenerne som helhed, og selvom denne tradition dårligt kendes herhjemme, vil man også møde brugen hyppigt i nærværende afhandling.

Et klassisk, terminologisk problem omhandler tiggerbrødrenes konventer og klostre. Reelt er der tale om to forskellige ting: et **konvent** er her den samling af tiggerbrødre, der bor sammen i et **kloster**; 'konventet' betegner altså personerne, mens 'klosteret' betegner bygningerne. I dansk historielitteratur kan man som oftest se begreberne anvendt såvel synonymt som ukritisk, hvilket jeg så vidt muligt har tilstræbt ikke at videreføre her, selvom begreberne vitterligt ofte kan være indbyrdes overskridende. Ved omtale af konventet/klosteret som en institution (med såvel brødre som bygninger) er der således ikke nogen entydig korrekt termbrug, hvor man på middelalderens latin da har brugt termen 'conventum', mens man på såvel middelalderdansk som nutidsdansk typisk har brugt 'kloster'. Med hensyn til 'kloster'-termen bliver det endvidere ofte fremført, at

[8] F.eks. McGuire 2005, 120-121.

tiggerbrødrene slet ikke boede i klostre. På engelsk skelnes således bygningsmæssigt imellem 'monasteries' for munke og 'priories' for tiggerbrødre (samt 'convents' for nonner, for nu at gøre forvirringen komplet); i ikke-mendikant angelsaksisk litteratur kan man endvidere ofte møde betegnelsen 'friary', hvilket dominikanske historikere imidlertid vil fnyse af som en "protestantisk-poetisk neologisme".[9] Forsøg på at indføre termen 'priorat' på dansk forekommer mig såvel formåls- som udsigtsløst, og den mere udbredte løsning med i stedet konsekvent at omtale tiggerbrødrenes klostre som 'konventer' finder jeg decideret uheldig og begrebsforvirrende - selvom den altså reelt kommer det middelalderlige latin nærmest. I denne afhandling anvendes derfor begreberne kloster og konvent om henholdsvis bygningerne og den tilknyttede samling af brødre - om end den opmærksomme læser utvivlsomt vil finde tilfælde af inkonsekvent termbrug.

Fra tid til anden vil man støde på forkortelserne **fr.** og **OP**, typisk i forbindelse med et navn (f.eks. 'fr. Mathias Ripensis OP'). 'Fr.' er i mendikant sammenhæng den gængse forkortelse for 'frater', altså 'broder', og den benyttes ganske konsekvent i kilderne som den korrekte titulering af tiggerbrødre - akkurat som den endnu i dag bruges i de dominikanske og franciskanske miljøer. Samme konsekvente brug vil langt fra være at observere i nærværende afhandling, men indimellem er titlen medtaget for at vise, at den pågældende person er en tiggerbroder, hvor dette måske ikke ellers fremgår af sammenhængen. Den efterstillede forkortelse 'OP' står for 'Ordinis Predicatorum' og viser således, at den omtalte tiggerbroder er af Prædikantordenen. Den tilsvarende forkortelse for Franciskanerordenen er 'OFM' (:'Ordinis Fratrum Minorum').[10]

Dermed er jeg nået frem til den mest klassiske af alle terminologiske vanskeligheder omkring tiggerbrødrene: hvad er i grunden deres rette ordensbetegnelser? Det latinske navn for prædikebrødrenes orden er som nævnt Ordo Predicatorum eller Ordo Fratrum Predicatorum, altså '**Prædikantordenen**' eller 'Prædikebrødrenes Orden'. Dette officielle navn har ordenen som sådan stadig i dag, men alligevel kendes den alle steder langt bedre under betegnelser som 'Dominikanerordenen' eller blot 'Dominikanerne', en variant, der naturligvis refererer til ordensstifteren St. Dominik. På samme måde er middelalderens Ordo Minorum ('Minoritordenen') eller Ordo Fratrum Minorum ('De Små Brødres Orden') i dag bedre kendt som 'Franciskanerordenen' efter stifteren St. Frans af Assisi. For begge ordener kan det imidlertid konstateres, at disse betegnelser først synes udbredt efter Reformationen og derfor af en hardcore middelalderhistoriker som undertegnede må afvises som "post-middelalderlige neologismer". Den ubestrideligt mest korrekte betegnelse for de to ordeners brødre vurderet ud fra det

[9] Den korrekte termbrug omkring klostre og konventer er venligst forklaret mig af fr. Wolfram Hoyer OP, tidl. ved Prædikantordenens historiske institut i Rom.

[10] Imellem de to tiggerordener findes et par terminologiske forskelle, som også kan være gode at kende her. Ordenernes øverste leder kaldes henholdsvis 'generalmester' (OP) og 'generalminister' (OFM), provinsernes ledere henholdsvis 'provincialprior' (OP) og 'provincialminister' (OFM), og de enkelte konventers ledere henholdsvis 'prior' (OP) og 'guardian' (OFM). Dertil var de franciskanske provinser underinddelt i 'kustodier' under ledelse af en 'kustode'.

middelalderlatinske kildemateriale er således henholdsvis **prædikebrødre** (eller 'prædikanter') og **små brødre** (eller 'minoriter'). I Norden og på De Britiske Øer er imidlertid et par helt andre betegnelser i spil som de mest almindelige: **sortebrødre** og **gråbrødre** (eng.: 'Black Friars' og 'Grey Friars'). Farven refererer til brødrenes påklædning, idet de franciskanske gråbrødre gik klædt i ufarvede (typisk grå eller brune) klæder, mens de dominikanske sortebrødre ovenpå deres ellers helt hvide klædedragt bar en sort kappe, når omverden så dem, dvs. når de færdedes uden for klosteret eller gjorde kortjeneste i klosterkirken. Hvor gamle disse tilsyneladende ganske udbredte folkelige betegnelser er, er svært at vurdere, men herhjemme dukker de op i de skriftlige kilder fra starten af 1400-tallet og dermed samtidig med overgangen til brug af dansk som skriftsprog uden for kirkelige sammenhænge. Et kuriøst eksempel på samtidig brug af de forskellige betegnelser haves i indledningen til et brev fra 1514, hvor den dominikanske prior i Ribe, Niels Clausen, selv beskriver sit hjemsted som »..Sortebrødre Closter i Ripæ aff Predikebrøders orden...«;[11] man kan tolke det som en praktisk erkendelse af, at alle i byen på denne tid kendte hans kloster som 'Sortebrødre Kloster', men at han, konventet og klosteret nu altså stadig tilhørte 'Prædikebrødrenes orden'. Tilsvarende 'Schwarzbrüder'-betegnelser optræder sporadisk i det nordtyske materiale, men er mig bekendt ellers ukendte på kontinentet. I Frankrig, Nederlandene og Tyskland støder man derimod på nogle helt andre betegnelser på prædikebrødrene, der ofte opkaldtes efter konventets værnehelgen, f.eks. 'jacobinere' efter St. Jacques Kloster i Paris eller 'paulinere' efter de mange dominikanske St. Paul-klostre i Tyskland. I 1256 var navneforvirringen kommet så vidt, at Prædikantordenen på det årlige generalkapitel fastslog, at »Vore brødre skal kaldes prædikebrødre (fratres predicatores).« Humbert af Romans brokkede sig over, at nogle af ordenens brødre kaldte sig eller lod sig kalde andre navne, såsom "brødre af St. Jacques" eller "brødre af St. Nicolai" (i Bologna), endda uden at blive rettet af deres overordnede. Konsekvensen af dette var, sagde han, at »..brødre forskellige steder fremstår som tilhørende forskellige ordener (...) og i mange dele af verden ved folk end ikke, at der er noget der hedder Prædikebrødrenes Orden.«[12] I respekt over for generalkapitlets og Humberts ønsker vil de efterfølgende anvendte betegnelser for ordenen og dens brødre derfor være **Prædikantordenen** og **prædikebrødre**, mens betegnelsen **dominikansk** vil blive anvendt som det tilknyttede forled og adjektiv. For kollegaerne i St. Frans' orden har jeg knapt så konsekvent valgt at anvende betegnelserne Franciskanerordenen, gråbrødre og franciskansk.[13]

Som en afsluttende bemærkning med relation til prædikebrødrenes rette ordensbetegnelse, der samtidig illustrerer hele afhandlingens idé om at afprøve diverse veletablerede traditioner omkring

[11] Thorup, Efterretninger... bind II nr. 15.
[12] Humbertus de Romanis, De eruditione praedicatorum (Opera.. bind II, 39).
[13] ..idet de principielt set mere korrekte former 'Minoritordenen' og 'minoriter' eller 'mindrebrødre' efter min vurdering virker meget fremmede i dansk sammenhæng.

ordenens historie, vil jeg præsentere den efter alt at dømme uigendrivelige myte om, at prædikebrødrene snart fik kælenavnet 'dominikanere' ud fra et snedigt ordspil, der dels byggede på ordensstifterens navn, dels på betydningen 'Herrens hunde' (domini canes). Prædikebrødrenes opgave var jo netop ikke mindst at 'gø for Herren', og fra et tidligt tidspunkt optræder en dominikansk hund med fakkel i munden da også som ordenens symbol. Ordspillet kunne endvidere synes anvendt i et berømt freskomaleri af fr. Andrea da Firenze OP fra 1300-tallet i den florentinske dominikanerkirke Santa Maria Novella (se afhandlingens forside), hvori sort-hvide hunde (prædikebrødre) angriber en flok ulve eller ræve (kættere og djævle), der har overfaldet nogle lam (den kristne menighed). Selvom symbolikken i billedet ikke er til at tage fejl af, var det ifølge Pierre Mandonnet OP imidlertid højst tvivlsomt, om Andrea da Firenze eller andre i middelalderen har tænkt på det påståede ordspil.[14] For det første har en sådan omskrivning rent sprogligt næppe virket så oplagt for den middelalderlige samtid, som den kan gøre i dag. For det andet kendes betegnelsen 'dominikaner' som allerede nævnt faktisk udelukkende fra tiden efter middelalderen. Metaforen med hunde, ulve/ræve og får var da også uhyre udbredt i middelalderen, hvor hunde repræsenterede prædikanter i almindelighed længe inden Prædikantordenens opdukken. Omvendt er det dog næppe nogen tilfældighed, at fr. Andrea netop lod sine hunde være sorte og hvide. Og når vi som tørre og nøgterne historikere giver os i lag med veletablerede traditioner, så er det måske også værd ind imellem at huske på, at der både bør være plads til god historie og til gode historier…

[14] Mandonnet 1937.

3. Introduktion til Prædikantordenen og Dacia

Prædikantordenen, Ordo Predicatorum, fik sin pavelige godkendelse som ny religiøs orden i vinteren 1216-17.[1] Tidspunktet kan umiddelbart vække undren, idet den romersk-katolske kirke blot et år forinden, på det berømte Fjerde Laterankoncil i efteråret 1215, havde nedlagt forbud imod oprettelsen af nye religiøse ordener.[2] Rent praktisk blev dette problem omgået ved i første omgang at lade Prædikantordenen være at regne for en afdeling af Augustinerordenen, hvorfra den senere formelt blev udskilt som selvstændig orden. Noget andet er så, at Dominik faktisk havde opnået tilsagn fra pave Innocens III til sin orden i dagene umiddelbart før koncilet, og at hans Orden af Prædikanter allerede samme sommer havde fået tilladelse af bispen i Toulouse til at virke i dennes sydfranske stift.[3] Mere interessant end rækkefølgen af de officielle datoer i Prædikantordenens stiftelseshistorie er det dog at se på, hvorfor toulousebispen og paverne - samt ikke mindst Dominik selv - overhovedet fandt det nødvendigt at oprette en sådan orden af prædikanter?

Den umiddelbare, udløsende årsag var den kætterske albigenserbevægelse i Sydfrankrig, som ikke mindst netop bisperne af Toulouse havde døjet med. Det var angiveligt under et ophold i bispestaden i 1203, at Dominik (ca.1174-1221), dengang en augustinsk kannik ved det spanske bispesæde i Osma, efter en intensiv natlig diskussion med den stedlige gæstgiver havde formået at omvende denne fra kætteriet til ortodoks katolicisme, og da den religiøse habitus i Languedoc ikke just var blevet bedre ved Dominiks tilbagerejse gennem området i 1206, fik han idéen til sit store livsprojekt. I de følgende år drog Dominik rundt med et følge af ligesindede og prædikede imod albigenserne, der bestemt ikke var nogen ueffen modstander. Albigensernes religiøse ledere høstede stor respekt hos almuen ved at kunne kombinere velformuleret og logisk prædiken med en nøjsom og ydmyg levevis, begge dele noget Kirkens officielle lokale repræsentanter tilsyneladende havde svært ved at konkurrere med. Dominik og hans medbrødre måtte derfor ikke blot sætte sig i stand til at kunne overbevise tvivlerne med vise ord og klar tale, men også ved at foregå dem med et godt eksempel i form af en nøjsom og apostolsk levevis.[4] Mens konflikten imellem den katolske kirke og albigenserne i årene 1208-1229 udviklede sig til decideret krig og korstog, forsøgte Dominik at fortsætte kampen på det åndelige plan med base i Toulouse, hvor biskop Fulk skænkede ham bolig, kirke og indtægter til oprettelsen af det første dominikanske proto-kloster. Et problem for Dominiks projekt var, at hans medhjælpere overvejende ligesom han selv udsprang af det augustinske

[1] Pave Honorius III udstedte en første, almen stiftelsesbulle den 22. december 1216 (Religiosam vitam), der den 21. januar 1217 fulgtes op af en supplerende og betydelig mere konkret bulle (Gratiarum omnium), hvori det specificeres, at der er tale om en orden af prædikanter rettet på at prædike.
[2] Laterankoncil IV, kanon 13.
[3] Hinnebusch 1966, 40-43.
[4] Tugwell 1982, 9-13; Lawrence 1996, 251.

kannikemiljø, og selvom de ikke på samme måde som munkene var bundet af et stabilitas loci-løfte, så var de dog stadig opgavemæssigt tæt knyttet til deres domkapitler, hvilket gjorde dem mindre mobile end ønskeligt. Efterhånden stod det derfor Dominik og biskop Fulk klart, at der var brug for et uafhængigt klostersamfund af veluddannede teologer og prædikanter med fuld frihed og licens til at hellige sig opgaven og blive sat ind som et romersk-katolsk udrykningskorps hvor som helst i stiftet, det var nødvendigt.[5] Faktisk kan man sige, at Prædikantordenen allerede blev stiftet i sommeren 1215 med dette bispelige oprettelsesbrev:

> Lad alle vide, nu og i fremtiden, at vi, Fulk (...) indsætter broder Dominik og hans følge som prædikanter i vort stift med det formål at uddrive den kætterske perversion, rodfæste visdom, undervise i troens lære og instruere folk i sund moral. De tilbyder at rejse til fods og prædike evangeliets ord i evangelisk fattigdom som religiøse.[6]

Endnu på denne tid synes projektet primært at være tiltænkt den anti-kætterske kampagne imod albigenserne, men Kirken var udmærket bevidst om, at kampen i Sydfrankrig reelt blot var at betragte som symptombekæmpelse. Albigenserne og tidens øvrige kætter- og lægmandsbevægelser var på sin vis udtryk for kristendommens succes, idet en stadig større del af befolkningen i Romerkirkens område i løbet af 1100-tallet for alvor havde taget troen til sig og ønskede at leve i henhold til skrifterne, så de kunne gøre sig håb om at blive frelst. Derfor efterspurgte de gode præster, der kunne lede dem på rette vej, på troværdig vis forvalte sakramenterne og generelt forklare de mange ellers sværtforståelige forhold i troen. Ofte synes sognepræster, kannikker og bisper at have været noget utilstrækkelige til at møde dette tiltagende markedsbehov, hvad angår såvel deres antal som deres evner og adfærd. Derfor tog lærde lægfolk i dele af Europa sagen i egen hånd og begyndte at udlægge skrifterne for deres omgivelser, hvilket både var et undergravende angreb på Romerkirkens overhøjhed og på selve den rette forståelse af kristendommens budskab.[7]

Retfærdigvis skal det anføres, at Kirken bestemt var meget interesseret i at gøre noget ved problemet. Ikke kun de vitterligt religiøst interesserede, men også de formentlig endnu flere relativt indifferente sognebørn, der udover dåb og den sidste olie ikke havde meget andet at gøre med Kirken end at betale tiende, skulle gøres til gode kristne med en korrekt grundforståelse af, hvad kristendommen handlede om. Derfor var det bydende nødvendigt at forbedre formidlingen af det kristne budskab. Allerede på Det Tredje Laterankoncil i 1179 var det blevet bestemt, at der ved alle domkapitler skulle oprettes et magisterembede med henblik på undervisning »..af domkirkens præster og andre fattige skolarer...«, for derved »..at åbne vejen til viden for studerende.«[8] Yderligere tiltag blev sat i værk i det som senere er blevet kaldt middelalderkirkens 'pastorale reformation' på Det Fjerde Laterankoncil i 1215, bedst kendt med bestemmelsen om, at alle kristne

[5] Lawrence 1994, 69-70; Esmark & McGuire 1999, 149-150.
[6] Oversat fra Hinnebusch 1966, 40-41.
[7] Swanson 1995, 11-14, 26; Lawrence 1996, 240.
[8] Laterankoncil III, kanon 18.

mindst en gang om året skulle skrifte sine synder til den lokale sognepræst og gå til nadver.[9] Nok så relevant i dominikansk sammenhæng er en anden kanonisk bestemmelse fra samme koncil relateret præsteuddannelsen. På katedralskolerne skulle man nu ikke blot lære præsterne at læse, men også undervise dem teologisk i det omfang, som almindelig sjælesorg fordrede. Dette var faktisk allerede besluttet på det forudgående koncil, men på koncilet i 1215 måtte man alligevel konstatere, at:

> Dette dekret er imidlertid i mange kirker kun blevet lidet fulgt. Vi stadfæster det derfor og tilføjer, at ikke blot i hver domkirke, men også i andre kirker med tilstrækkelige ressourcer, skal en passende magister udvalgt af kapitlet (...) udpeges af prælaten til at undervise i sproget og andre studier, så meget som det er muligt, til disse og andre kirkers klerke. Domkirken skal have en teolog til at undervise præster og andre i skrifterne, og særligt instruere dem i forhold, der regnes for passende til sjælenes helbredelse.[10]

Problemet var blot, "hvem der skulle undervise underviserne". Mens ambitionerne for det dominikanske projekt endnu i 1215-17 synes at have været ret begrænsede såvel geografisk som funktionelt, så synes det i de efterfølgende år at været gået op for både paverne, bisperne og Prædikantordenen selv, at også dette var et af flere områder, hvor Dominiks prædikebrødre med fordel kunne sættes ind - ikke blot i Sydfrankrig, men i hele Romerkirkens område. Da ordenen indså omfanget af sit nye kald, ændrede projektet hurtigt form fra et sydfransk anti-kætter-korps til en international organisation af specialtrænede super-prædikanter, både rettet på indsættelse i Romerkirkens brændpunkter imod kættere, hedninge og muslimer,[11] som undervisere og teologiske konsulenter for bisper, kannikker og sognepræster,[12] samt i vidt omfang også for fyrster og adelige, og endelig nok så vigtigt som prædikanter direkte blandt den menige lægbefolkning.[13]

Det kan være fristende at beskrive prædikebrødrene i militære vendinger, som en armé af mobile elitetropper; veltrænede og disciplinerede i en hidtil uset organisation, der både var effektiv og fleksibel, snart med baser over hele Romerkirkens område, hvorfra de tog kampen op for udbredelsen af den sande lære. Den slags sprogbrug kan måske virke vel poppet og profan, men den synes faktisk at ligge meget tæt på Kirkens eget samtidige syn på sagen. I den anden stiftelsesbulle fra 1217 beskriver pave Honorius III således prædikebrødrene som »Kristi uovervindelige atleter, bevæbnede med troens skjold og frelsens hjelm. Uden frygt for dem, der kan slå kroppen ihjel, stoler I ædelmodigt på Guds ord, der er skarpere end noget tveægget sværd imod troens fjender.«[14] En retorik, der til dels afspejler de samtidige pågående krigshandlinger med bl.a. albigenserne, men samtidig også er typisk for Kirkens selvopfattelse i højmiddelalderen.[15]

[9] Laterankoncil IV, kanon 21.
[10] Oversat fra Laterankoncil IV, kanon 11.
[11] Om prædikebrødrene som korstogsprædikanter, se kap. 4; som inkvisitorer, se kap. 12.
[12] Om prædikebrødrenes forhold til den sekulære kirke, se kap. 7.
[13] Om prædikebrødrenes forhold til forskellige sociale grupper, se kap. 8; om deres prædikeaktivitet, se kap. 4 og 5.
[14] Hinnebusch 1966, 49.
[15] F.eks. som udtrykt af abbed Vilhelm af Æbelholt i slutningen af 1100-tallet (Jakobsen 2001, 16-18).

Omtrent samtidig med Prædikantordenen opstod Franciskanerordenen eller mere korrekt 'De Små Brødres Orden' (Ordo Fratrum Minorum), herhjemme bedre kendt som 'gråbrødrene'. Også gråbrødrene talte mange dygtige teologer og prædikanter, og de blev organiseret i en struktur meget lig prædikebrødrenes, men hvor Prædikantordenen var en orden af akademisk uddannede teologer, suppleret med nogle få lægbrødre til de praktiske opgaver i klostrene, så var gråbrødrene i højere grad at betegne som en paveligt godkendt 'lægmandsorden', hvor folk, der ellers følte sig tiltrukket af de potentielt farlige lægbevægelser, kunne leve et vita apostolica under ledelse af kyndige, rettroende præster. Begge nye ordener havde endvidere det væsentlige forhold til fælles, at fattigdomsidealet var et grundlæggende omdrejningspunkt for såvel ideologi som ordensstruktur. Det betød, at de som tiggerordener eller 'mendikanter' i princippet slet ikke måtte eje gods eller andre indtægtsgivende privilegier, men at konventerne i stedet skulle ernæres udelukkende ved lægbefolkningens daglige gavmildhed. De dominikanske og franciskanske ordensgejstlige var derfor heller ikke at betegne som hverken munke eller kannikker, men som tiggerbrødre.[16]

De første dominikanerklostre anlagdes i universitetsbyerne, hvor Prædikantordenen i de tidlige år havde sin vigtigste rekrutteringsbase, men derpå fulgte en systematisk søgen imod Romerkirkens bispebyer, hvoraf langt de fleste ved 1200-tallets midte havde et dominikansk konvent, ofte placeret tæt ved domkirken og domkapitlet. Dette gjaldt også i Danmark, hvor prædikebrødrene i første omgang slog sig ned i bispebyerne Lund (1221-22), Ribe (1228), Roskilde (1231-34), Slesvig (1239), Odense (o.1240), Århus (o.1240) og Viborg (o.1240), samt omkring 1250 i Haderslev samtidig med den lokale oprettelse af et kollegiatkapitel. Tilsvarende udbredelser skete i de øvrige nordiske bispebyer: Nidaros (o.1230-40), Oslo (o.1230-40), Skara (1239), Västerås (1244) og Bergen (o.1245), samt ved de nydannede oversøiske bispesæder i Reval (1239-46) og Åbo (1249). I nogle tilfælde gjorde politiske, økonomiske eller praktiske forhold, at dominikanerkonventet oprettedes i en nærliggende naboby til bispesædet, hvilket i Norden skete i Skänninge (1237) og Sigtuna (1239) nær henholdsvis Linköping og Uppsala. Endelig fulgte med lidt forsinkelse en dominikansk konventoprettelse i stiftsbyen Strängnäs (1268). I de nordiske stifter manglede prædikebrødrene herefter kun i Børglum, Växjö, Stavanger og Hamar, hvor sidstnævnte kom på det dominikanske landkort omkring år 1500. Næste fase i Prædikantordenens klosteranlæggelsesplan gjaldt andre vigtige byer af stor politisk og/eller økonomisk betydning. Af sådanne synes 1200-tallets Norden at have budt på relativt få, hvor prædikebrødrene så til gengæld ankom tidligt: Visby (før 1243), Lödöse (1240-43) og Kalmar (1243). I de næste 75 år fulgte yderligere en serie danske konventoprettelser i provinsbyer med et mere behersket økonomisk potentiale: Åhus (o.1250), Næstved (ca.1266), Holbæk (1269-75), Helsingborg (1269-75) og Vejle (ca.1325). I Skandinaviens

[16] Om tiggerordenernes og især prædikebrødrenes forhold til ejendomsbesiddelse, se kap. 11.

store senmiddelalderlige vækstcentre fik prædikebrødrene baser i Stockholm (ca.1345), den karelske grænseby Viborg (1392)[17] og i Helsingør (1425-41), mens det af uvisse årsager aldrig blev til en dominikansk konventoprettelse i København. Ordenens kvindelige gren fik dertil fire klostre i Norden: Roskilde (1264), Skänninge (o.1280), Kalmar (1299) og Gavnø (1400-03).[18]

Når det er på sin plads at supplere Prædikantordenens danske klosteroprettelser med dem fra det øvrige Norden, hænger det sammen med, at ordenen var opdelt i provinser, hvor konventerne i de tre nordiske kongeriger med tilhørende hertugdømmer (dvs. Slesvig, Finland og Estland) tilsammen udgjorde provinsen Dacia. På Prædikantordenens generalkapitel i 1221 omtales de første otte provinser: Hispania, Provencia, Francia, Lombardia, Roma, Hungaria, Teutonia og Anglia. Kort efter fulgte fire nye provinser: Polonia, Dacia, Grecia og Terra sancta.[19] Denne struktur forblev nogenlunde uændret indtil 1303, hvor der syd for Østersøen skete en større rokade med opdelingen af den tyske provins i to (Saxonia i nord og Teutonia i syd) og udskilningen af Bohemia fra Polonia. Provinsen Dacia forblev uforandret frem til starten af 1500-tallet, hvor konventerne i Slesvig, Haderslev og Reval ved en ny stor provinsreform overgik til Saxonia.

De dominikanske provinser udgjorde en yderst væsentlig administrationsenhed på niveauet imellem konventet og ordenen som helhed. Den enkelte prædikebroder var ganske vist tilknyttet et konkret konvent, men hvert år kunne han blive overført til et nyt konvent inden for provinsen eller sendt uden for denne på provinsens vegne. Sådanne beslutninger blev truffet på det årlige provincialkapitel, der blev afholdt i sensommeren i et af provinsens klostre, hvortil samtlige konventer skulle sende sin prior og en repræsentant udvalgt af brødrene. Her blev alle større organisatoriske, disciplinære, politiske og økonomiske spørgsmål afgjort, og forsamlingen valgte en provincialprior, der skulle forestå provinsens ledelse indtil næste kapitel. Meddelelser fra pavekurien og Prædikantordenens egen ledelse, samt andet nyt fra ind- og udland, blev ligeledes formidlet til de delegerede, og det var endvidere på skift provincialprioren eller nogle på provincialkapitlet udvalgte tillidsmænd (diffinitores), der repræsenterede provinsen på ordenens overordnede, årlige generalkapitel - sædvanligvis afholdt i pinsen - der på samme måde valgte en generalmester til at lede ordenen imellem generalkapitlerne. Også ude i de enkelte klostre blev den lokale leder, prioren, valgt af konventet i fællesskab, og repræsentanter fra konventet sendte årlige evalueringer om priorens duelighed til provincialkapitlet, der så kunne tildele ham den nødvendige irettesættelse eller helt afsætte ham fra embedet. I langt højere grad end hos eksempelvis cistercienserne var den dominikanske klosterleder således reelt kun at regne for én blandt ligemænd.

[17] Finsk Viipuri, i dag russisk Vyborg.
[18] Udbredelseskort over dominikanerklostre i Norden og Danmark findes som bilag 1 og 2.
[19] Traditionelt har det heddet sig, at Dacia og de tre andre provinser blev oprettet i 1228, men flere studier har vist, at de første 12 provinser alle 'oprettedes af sig selv' i forbindelse med den første konventstiftelse i de pågældende regioner - hvilket for Dacias vedkommende vil sige i 1222. Dekretet med den første omtale af provinserne på generalkapitlet i 1228 gælder kun en udvidelse af deres provinsiale rettigheder inden for ordenen (Tugwell 2000, 11, 17-18 og 54).

Hele denne ordensstruktur med valgte delegerede, priorer, provincialpriorer og generalmestre, der til enhver tid kunne stilles til ansvar for deres embeders varetagelse efter et nøje fastlagt regelsæt - og i den forbindelse endog blive afsat, hvilket slet ikke skete så sjældent, men tilsyneladende uden at dette medførte nogen afgørende vanære eller belastning for broderens videre karrieremuligheder - var ganske ny og revolutionerende for sin tid, og organisationsformen er i eftertiden ligefrem blevet betegnet som 'middelalderens første demokrati' eller mere korrekt formuleret som en tidlig form for repræsentativ regering. Sandt er det i hvert fald, at de menige konventer og brødre havde ganske gode muligheder for at give deres mening til kende og få indflydelse på forhold, som andre steder ville være aldeles 'topstyrede'. Omvendt var en af ledelsens vigtigste ansvarsopgaver hele tiden at overvåge, at alting foregik som det skulle ude i provinserne og konventerne, og i modsat fald sørge for at rette op derpå. Endelig sikrede den konstante mulighed for at diskutere og ændre på konstitutionerne en fleksibilitet og evne for Prædikantordenen til vedvarende at følge med tiden, dog uden at dette førte til det rene anarki og slingrekurs, idet en konstitutionel ændring skulle vedtages på tre generalkapitler i træk.

I 1400-tallet oplevede Prædikantordenen en intern reformbevægelse, hvor en fløj inden for ordenen ('observanterne') ønskede en strengere efterlevelse af Dominiks oprindelige regler og tanker for det dominikanske klosterliv, mens en anden fløj ('konventualerne') ville fortsætte en mere pragmatisk linie. Tilsyneladende var man i begge tiggerordener fra sidste fjerdedel af 1200-tallet begyndt at slække lidt på udlevelsen af fattigdomsidealet, men hvor dette straks udløste stor diskussion og intern splittelse i Franciskanerordenen, synes en tilsvarende debat længe ikke at have fyldt meget hos prædikebrødrene. I 1300-tallet anklagede bl.a. den hellige Birgitta af Vadstena prædikebrødrene for vellevned og misligholdelse af det oprindelige princip om enkelthed i byggestilen.[20] Den dominikanske observansbevægelse tog form omkring 1390, hvor konventet i Utrecht - med generalmesterens udtalte støtte - som det første lod sig reformere og efterfølgende fungerede som 'mønsterkloster', hvorfra brødre udsendtes til andre konventer for således at missionere iblandt deres egne. På denne måde udbredtes reformbevægelsen i første halvdel af 1400-tallet til en række nederlandske og nordøstfranske konventer, hvilket udløste en hel del ordenspolitisk splid i de to relaterede provinser Saxonia og Francia. I 1464-65 løstes problemet til dels med oprettelsen af 'Den Hollandske Kongregation' (Congregatio Hollandiae), der i praksis fungerede som en selvstændig provins inden for ordenen. Herefter mødte reformbevægelsen en indædt modstand fra konventualerne i Nordtyskland, der ikke ønskede at miste flere konventer til observanterne, men nu begyndte der også at gå ekstern politik i sagen, idet nordtyske fyrster, bisper og byråd så fordel i at alliere sig med partier i hver fraktion. Eksempelvis ønskede den mecklenburgske fyrste sammen

[20] Gallén 1958, 183.

med en række lokale bisper at løsrive hansestaden Wismar fra lybsk indflydelse, hvilket bl.a. skulle ske ved at stække det indflydelsesrige dominikanerkonvent i Lübeck i dets kontrol over konventet i Wismar, som fyrsten og bisperne derfor fik tilkaldte prædikebrødre fra Holland til at reformere.[21] Tilsvarende ekstern-politiske overvejelser menes at stå bag reformeringen i 1470'erne af flere flamske byers konventer (i henhold til en magtkamp imellem byerne Gent, Brugge og Ypres) og af konventerne i Skotland (der hidtil havde indgået i den engelsk-dominerede provins Anglia).[22] En anden taktisk bevæggrund for prædikebrødrene til at lade sig reformere kunne være, at stadig flere af deres eksterne støtter også i religiøs sammenhæng synes at have foretrukket de reformerte mendikantkonventer, der fra sidste fjerdedel af 1400-tallet tydeligt favoriseres i privilegiebreve og testamenter; observanternes reformerte linie svarede tilsyneladende i højere grad til det omgivende samfunds opfattelse af det rette klosterliv - især i Nordeuropa. Det vil utvivlsomt være uretfærdigt udelukkende at tilskrive den dominikanske reformbevægelse sådanne taktiske motiver, men nægtes kan det ikke, at reformeringen ofte udløste umiddelbare og kontante fordele. I provinsen Dacia blev konventet i Reval som det første reformert i 1474-75 efter opfordring og støtte fra byrådet,[23] og i 1480 kom Observansbevægelsen til Danmark, hvor de sønderjyske konventer i Slesvig og Ribe tidligst blev omvendt.[24] I Danmark var især kongerne Christian I og Hans begejstrede for reform-mendikanterne, og i de efterfølgende årtier menes samtlige dominikanske konventer i Dacia at være overgået til observansen, men den reelle betydning af reformeringen af Nordens prædikebrødre - herunder tilknytningen til Den Hollandske Kongregation - er aldrig blevet nærmere undersøgt.

Det er værd at bemærke, at provinsen Dacia allerede synes at have eksisteret på et tidspunkt, hvor Prædikantordenen faktisk kun havde ét etableret konvent i hele Norden, nemlig det i ærkebispestaden Lund. Generalkapitlet må derfor have været overbevist om, at der meget snart kom flere konventer til. Faktisk var Lund ikke ordenens første forsøg på at vinde fodfæste i Norden, idet fr. Simon de Suecia og fr. Niels af Lund allerede i 1220 var blevet sendt til Sigtuna med en lokal provst, der under et besøg i Rom var blevet så begejstret for den nye dominikanske orden, at han mente, at sådanne brødre ville være velkomne ved det svenske ærkebispesæde. Ærkebiskop Olov Basatömir af Uppsala viste sig imidlertid at være af en noget anden holdning, og brødrene måtte i stedet efter nogen tid slutte sig til det kort efter stiftede konvent i Lund, hvor Simon i øvrigt blev den første prior. Det var dog en anden prædikebroder, Salomon af Århus, der ifølge traditionen var den første til at repræsentere ordenen i Danmark, hvor han angiveligt blev anderledes hjertevarmt

[21] Kleiminger 1938, 62-67.
[22] De Pue 1982, 28-31; Foggie 2003, 18 og 22.
[23] Strenga 2006, 12.
[24] Gallén 1958, 183.

modtaget af den danske ærkebiskop Anders Sunesen med ordene: »Velkommen! Måtte det mage sig således, at Vi i alle kirker, der hører under Vor forvaltning, kunne få en sådan orden«.[25]

Nu er disse venlige ord ganske vist at finde i en ikke helt upartisk krønike skrevet af prædikebrødrene selv, men ordene falder ganske godt i tråd med, hvad vi kan læse i samtidige ikke-dominikanske kilder. Den nævnte krønike (fra ca. 1261) kan videre berette, at Dominik i 1221 havde sendt fr. Salomon »..til Valdemar, Danmarks konge, og Anders, ærkebiskop af Lund, med breve fra vor herre paven og sig selv,« og faktisk er et af disse pavebreve fra Honorius III til kong Valdemar II bevaret og bragt nedenfor in extenso i en dansk oversættelse:

> Honorius biskop, Guds tjeneres tjener, til sin kære søn i Kristus, de danskes berømmelige konge: hilsen og apostolsk velsignelse. Da den, der modtager en profet i profetens navn, skal få en profets løn, anbefaler vi gerne de for den hellige kirke uundværlige prædikenens mænd til dig, for at du herigennem kan erhverve dig en uforlignelig løn hos Gud. Derfor har vi, da vore elskede sønner, prædikebrødrene, ifølge den fromme kærlighed, som Herren har indgivet dem, kommer til dit land for at udbrede det glade budskab om vor herre Jesu Kristi navn for folkeslagene og uddele Gudsordets brød til Kristi troende, ment indstændigt at burde anbefale dem til dig, højhjertede konge, og indtrængende bede og opfordre til, at du giver og sørger for, at der passende og velvilligt gives dem råd og hjælp af dine undergivne til prædikegerningen, således at Herren, som stadig kalder arbejdere til sin høst, da den er stor og arbejderne få, både kan vise dig des større nåde i det nuværende liv og des større hæder i det tilkommende. Givet i Lateranet den 6. maj i vort pavedømmes femte år (:1221).[26]

Disse "Herrens uundværlige høstmedhjælpere" behøvede langt fra altid som her selv at komme med anbefalinger, faktisk er der fra hele Europa talrige eksempler på, at fyrster og bisper inviterede prædikebrødrene til at komme og oprette et konvent hos dem. F.eks. meddelte biskop Hugues af Liège i 1229 Prædikantordenen, at han havde givet tilladelse til oprettelsen af et dominikansk hus i sit stift, således at prædikebrødrene dels kunne undervise hans klerke i teologi, dels betjene de troendes åndelige behov ved »..at sprede Guds ord over hele bispedømmet og høre skriftemål«, og i det hele taget »..befordre og bevare gudstjenesten«.[27] De bispelige invitationer varede gennemgående til midten af 1200-tallet, hvorefter et køligere forhold mange steder synes at have sat ind imellem bispekirken og tiggerordenerne, hvortil også må regnes, at de fleste bispebyer da efterhånden havde fået dominikanske konventer. I stedet fulgte gennem resten af århundredet invitationer fra en række byråd, der i deres indbyrdes konkurrence om købstadsrettigheder og urban positionering havde erkendt, at rigtige byer havde mindst ét tiggerkloster.[28]

I den efterfølgende undersøgelse vil jeg se nærmere på, hvad det rent faktisk betød for et samfund, når prædikebrødrene efterkom sådanne indtrængende invitationer og oprettede et konvent af brødre med tilhørende kloster og kirke i en by.

---

[25] Historia Ordinis Predicatorum in Dacia (www.jggj.dk/HOPD.htm).
[26] Oversat fra Diplomatarium Danicum (DD) 1. rk. bind V nr. 194.
[27] Simons 1987, 115. For flere eksempler på bispelige invitationer, se kap. 7.
[28] Om dominikanerkonventernes betydning for byernes positionering, se kap. 9.

4. Prædikanter af Guds Ord : dominikansk prædiken i praksis og indhold

- **Hvor og hvordan prædikede prædikebrødrene - og om hvad og hvorfor?**

Middelalderens prædikebrødre, fratres predicatores, var en orden af prædikanter. Prædikenen var det essentielle omdrejningspunkt i deres liv og gerning, deres egentlige *raison d'être*. Det betyder ikke, at det dominikanske liv udelukkende var rettet på at prædike, ej heller at prædikebrødrene var den eneste religiøse orden, der praktiserede denne gerning. I princippet var de fleste af middelalderens klosterordener bygget op omkring de samme fundamentale idéer om klosterlivet, nemlig at leve et religiøst liv i et konvent efter en regel, hvor konventets fællesskab stod over individet, og hvor ydmyghed, lydighed og bøn var kardinale dyder. Hertil kunne - især for de ordener, der fulgte Augustins Regel - i varierende omfang være knyttet diverse pastorale gerninger rettet på verden uden for klosteret. Den afgørende forskel på klosterordenerne lå i hvilken side af det monastiske liv, de hver især lagde mest vægt på. Mens eksempelvis de cluniacensiske benediktinere fokuserede på liturgien og en højtidelig afvikling af gudstjenesten, var cistercienserne fokuseret på den kontemplative bøn, og gråbrødrene på fattigdomsidealet og det sande apostolske levned. For prædikebrødrene var gudstjenesten, bønnen og det apostolske levned også naturlige og vigtige dele af klosterlivet, men deres primære fokus lå på studiet af Bibelen og andre hellige skrifter og tilknyttet litteratur i en evig søgen efter den sande forståelse af Guds Ord. Igen bør det understreges, at sådanne studier skam også fandtes hos de øvrige ordener, men det var en særlig integreret del af det dominikanske dagskema. Dertil brugte prædikebrødrene meget tid på at opøve færdigheder i 'effektiv kommunikation', dvs. at prædike og disputere, idet al denne indhøstede viden ikke havde nogen værdi, hvis den ikke blev givet videre til andre og dermed kom hele kristenheden til gavn. Thi det væsentligste af alle elementerne i en prædikebroders liv - det, som alt det andet egentlig bare skulle føre frem til - var at prædike Guds Ord.

Prædikebrødrenes prædiken er et emne, der fylder påfaldende lidt i eftertidens generelle behandling af ordenens historie. I de fleste brede 'dominikanerhistoriske' værker nævnes den dominikanske prædikegerning kun perifert eller slet ikke, og man skal som regel over i specialværker med særlig fokus på middelalderens prædiken som helhed, for at finde emnet behandlet. Sammenkoblet med overleverede angreb på tiggerbrødrenes prædikepraksis fra deres samtidige modstandere har dette muligvis skabt et noget uklart og til tider fejlagtigt billede hos mange i eftertiden om, hvor og hvordan eksempelvis de dominikanske tiggerbrødre prædikede. I nærværende kapitel vil jeg derfor søge at gøre rede for, hvad der i hovedtræk kan siges om middelalderens dominikanske prædiken i praksis og indhold.

Den pastorale reformation og behovet for dominikanske prædikanter

Når kristendommen især af de senere generationers historikere formentlig med rette er blevet tillagt en så gennemgribende rolle i middelalderens Europa, som det er tilfældet, kan det i nutiden måske være svært at forstå, at prædikanter og prædikener skulle have været en mangelvare i middelalderen. Ikke desto mindre synes dette at have været tilfældet rigtig mange steder, også i de egne, der traditionelt regnes for mere kulturelt udviklede end Norden.

Da Prædikantordenen blev grundlagt i starten af 1200-tallet, skulle man efterhånden rejse temmelig langt mod nordøst for at finde flere hedninge at kristne, såsom i Preussen, Baltikum og Finland. I det resterende Europa blev alle folk nu døbt allerede kort efter fødselen, og selv i Danmark synes hele landet ved udgangen af 1100-tallet at have været inddelt i en sognestruktur, der betød, at alle danskere indgik i et sogn med en tilknyttet sognekirke og sognepræst, hvortil man skulle yde tiende. Det var denne lokale sognepræst, der i det daglige skulle sørge for den kirkelige eller 'pastorale' betjening af sognets sjæle, og selvom mange lægfolk vel til alle tider har ment, at dette måtte være lidt af en loppetjans, så havde præsten faktisk rigeligt at se til. For middelalderens sognepræster synes fokus at have ligget på to væsentlige arbejdsområder. Det ene var de daglige tidebønner, suppleret med diverse andre messer til afvikling døgnet, ugen og året rundt i sognekirken. Den anden store opgave var varetagelsen af de hellige sakramenter, der fra 1215 for sognepræstens vedkommende talte dåb, vielse, den sidste olie, skriftemål og nadver.[1] Det bemærkes, at prædiken ikke indgår blandt disse primære opgaver. Dertil kommer, at Kirken indtil da ikke gjorde meget for at opøve prædikefærdighederne hos sine sognepræster, idet opgaven i princippet fortsat var henlagt til bisperne. Heller ikke disse var dog tilsyneladende voldsomt aktive med forkyndelsen, idet en af de store prædikanter omkring år 1200, Jacques de Vitry, beskrev Kirkens sekulære prælater som "stumme hunde, der ikke kan gø".[2] Nu bør mester Jacques' hårde ord selvfølgelig ikke lægges alle Europas middelalderbisper til last, og flere danske bisper vides da også at have prædiket ved forskellige lejligheder, nogle mere ivrigt end andre, hvor især biskop Gunner af Viborg (1222-1251) berømmes som en både flittig og fremragende prædikant.[3]

Middelalderens kirke og kristendom var endvidere langt fra den statiske størrelse, som eftertiden nogle gange præsenterer den som. Kirken kan siges at have gennemgået en række omlægninger eller reformationer frem mod den bedst kendte store opsplittende reformation i 1500-tallet. Inden da søgte en gregoriansk eller 'klerikal reformation' i højmiddelalderens første halvdel at gøre Kirken til herre i eget hus, mens en 'pastoral reformation' i 1100- og 1200-tallet nu populært sagt skulle sørge for at "bringe kristendommen ud til folket".[4] Som nævnt i kapitel 3 var behovet for

[1] De to resterende sakramenter, konfirmation og præsteindvielse, var henlagt til bisperne alene.
[2] d'Avray 1985, 14-15.
[3] Riising 1968, 425-426.
[4] McGuire 2005, 88 ff. og 139 ff.

en sådan indsats blevet yderligere tydeliggjort med de stadig flere lægmands- og kætterbevægelser. Med føromtalte mangel på prædikanter tænkes således på Kirkens egne godkendte forkyndere af god ortodoks katolicisme, idet markedet synes at have været rigeligt dækket med såkaldte 'pseudo-prædikanter'.[5] Pave Innocens III var imidlertid meget opsat på at forbedre forkyndelsen, og på det ofte omtalte laterankoncil i 1215 handlede en af de 71 vedtagne kanoner netop om denne opgave:

> Blandt de forskellige ting, der bidrager til kristne menneskers frelse, anerkendes næringen ved Guds Ord at være særlig nødvendig, thi ligesom kroppen ernæres ved materiel føde, således ernæres sjælen ved åndelig føde i henhold til ordene om, at mennesket ikke lever af brød alene, men ved hvert ord, der udgår fra Guds mund. Det hænder ofte, at biskopper ikke selv evner at forkynde Guds ord til folket, særligt i store og spredte stifter, hvad enten dette skyldes deres mange beskæftigelser eller kropslig skrøbelighed eller på grund af fjendtlige indfald eller af andre grunde - lad os ikke sige på grund af manglende viden, hvilket hos biskopper er desto mere at fordømme og ikke vil blive tolereret i fremtiden. Vi bestemmer derfor med denne almindelige forordning, at biskopper skal udnævne egnede mænd til med nytte at udføre denne hellige prædikens opgave, mænd, som er magtfulde i ord og gerning og som med omhu vil besøge de mennesker, der bliver dem betroet, på vegne af biskopperne, da disse selv er ude af stand til at gøre det, og at de vil opbygge dem med ord og eksempel. Biskopperne skal passende udstyre dem med hvad der er nødvendigt, når de har brug for det, således at de ikke for mangel på nødvendigheder skal være tvunget til at opgive, hvad de har begyndt. Vi beordrer derfor, at der både i domkirker og andre konventkirker udnævnes egnede mænd, som biskopperne kan have som koadjutorer og medhjælpere ikke blot i prædikeembedet, men også til høring af skriftemål og pålægning af bod og i andre forhold, som er bidragende til sjælenes frelse. Hvis nogen undlader at gøre dette, lad ham da blive genstand for hård straf.[6]

Pavernes ønske om at fremme den almindelige prædiken afspejler sig også i statutterne fra adskillige nordiske kirkesynoder, ifølge hvilke også sognepræsterne forventedes at bidrage til forkyndelsen. I alle tre riger lægger statutterne op til ugentlige prædikener hver søndag og på udvalgte festdage, i Sverige specielt i fasten, hvor søndagsprædikenen ifølge danske og svenske statutter synes at begrænse sig til relativt enkle kateketiske tekstforklaringer, der ikke fordrede den store teologiske baggrund eller prædikanttræning.[7]

En ting var imidlertid at erkende behovet for en bredere og dybere forkyndelse af Guds Ord, noget andet var at gøre noget ved det. Det kræver således både teologisk indsigt og gode talegaver, kombineret med en vis formidlingsteknik, for at gøre en god prædikant. Og umiddelbart var der ikke noget selvfølgeligt i, at den slags talenter og færdigheder skulle være at finde ude i præstegårdene. Faktisk var det mere sandsynligt, at folk med den slags evner havde søgt ind til de store byers domkapitler og universiteter, eller til de lokale munkeklostre.

[5] d'Avray 1985, 25-26. Udtrykket 'pseudo-prædikanter' anvendes af Jacques de Vitry for tiden omkring år 1200.
[6] Oversat fra Laterankoncil IV, kanon 10.
[7] Johansson 1968, 424; Riising 1968, 426-427; Molland 1968, 427-428.

Pavekirkens træk for at løse det pastorale behov for flere og bedre prædikanter afspejles i de to bestemmelser fra laterankoncilerne i 1179 og 1215 om oprettelse af præsteskoler ved domkirkerne, hvor som minimum én teolog skulle være ansat til at undervise stiftets klerke.[8] Da Prædikantordenen fik sin store udbredelse i anden fjerdedel af 1200-tallet, synes det at dømme efter de mange konventoprettelser i bispebyer ikke mindst at være sket med henblik på at sikre stifternes teologiske ballast til denne uddannelsesopgave - om ikke med direkte indsættelse af dominikanske teologer i katedralskolerne, så med undervisning og rådgivning af de stedlige kannikker, så de kunne varetage kaldet. Periodens mange bevarede invitationer fra europæiske biskopper til Prædikantordenen om at lade oprette konventer i deres byer udtrykker ofte eksplicit et bagvedliggende ønske om at forbedre den kristne forståelse i stiftet hos både gejstlige og lægfolk.[9] I kapitel 7 ser jeg nærmere på, i hvilket omfang den første målgruppe blev nået af prædikebrødrene, mens det i kapitlerne 4-6 gælder brødrenes pastorale betjening af lægbefolkningen.

Kirkens tiltag for at forbedre de sekulære præsters evne til at prædike synes ikke at have bibragt nogen afgørende forandring. Det kan der være flere årsager til. En af dem synes mange steder i Europa at have været knyttet til en generel underbemanding af sognene. I princippet skulle hvert sogn have sin egen præst, men ofte blev denne regel ignoreret, således at den enkelte præst skulle dække flere sogne. I perioder kunne dette forklares med mangel på kvalificerede præster, men som regel synes det mere at have handlet om økonomiske motiver hos kirkens patron. Ikke mindst hvor sognekaldet var ejet af eller inkorporeret til gejstlige institutioner, såsom domkapitler og klostre, var patronerne ofte tilbøjelige til at lade præstekaldet stå vakant i en længere periode og lade præsten i nabosognet klare opgaven eller, som ved inkorporationerne, hvor kannikker og munkeklostre formelt selv besad præsteembedet, lod de pastorale opgaver varetage af middelalderens mange lavtlønnede vikarer, hvis kvalifikationer gennemgående ikke tilhørte standens højeste niveau.[10]

Den pastorale dækning i høj- og senmiddelalderens Nordeuropa er dog omdiskuteret, og der har givetvis været store forskelle regioner og perioder imellem. John Moorman tvivlede på, om man i 1200-tallets England nåede op på blot fire årlige prædikener i sognekirkerne, mens Albert Lecoy de la Marche fandt tegn på, at den sekulære kirke i Frankrig ved indgangen til 1300-tallet pga. påvirkning fra tiggerordenerne holdt ganske hyppige prædikener.[11] Anne Riising foreslog, at kannikkernes prædikegerning kan have aftaget i løbet af 1400-tallet pga. en voksende arbejdsmængde i form af sjælemesser og andre gudstjenester.[12] I senmiddelalderens Norden synes mangelen på sekulær prædiken især udtalt i Norge, hvor synodalstatutterne ligesom i de to andre

[8] Laterankoncil III, kanon 18; Laterankoncil IV, kanon 11 (refereret i kapitel 3).
[9] Eksempler på sådanne bispelige invitationer, se kap. 3 og 7.
[10] Riising 1968, 427; Nyborg 1985.
[11] Lecoy de la Marche 1868, passim; Moorman 1945, 77-78.
[12] Riising 1968, 427.

riger ganske vist fordrede søndagsprædikener, men prælaterne begyndte først at true med bøder, hvis ikke sogneboerne fik høre prædiken en gang om måneden. Dertil kendes der påfaldende mange svensksprogede prædikebøger fra senmiddelalderens Norge, hvilket kunne indikere en import af svenske prædikanter til naboriget.[13] De sekulære gejstliges pastorale betjening af højmiddelalderens Tyskland synes gennemgående heller ikke at have været imponerende,[14] men muligvis blev situationen bedre i løbet af senmiddelalderen. På en liste over plager oplevet af en tysk landsognepræst fra 1400-tallets anden halvdel er det således ikke arbejdsmængden, der anføres, så meget som fremmede (mendikante?) prædikanter, der stod klar i kirken til at håne ham under tjenesten, hvis de fandt hans prædikeevner mangelfulde.[15] Udover eksemplets kuriøse værdi rummer den tyske klage eventuelt også indirekte forklaringen på, hvorfor senmiddelalderens sekulære præster trods bestræbelserne på 1215-koncilet tilsyneladende aldrig blev de store prædikanter. I løbet af 1200-tallet gik det op for Kirken, at i stedet for at bruge kræfter på at gøre kannikker, sognepræster og vikarer til blot nogenlunde duelige deltidsprædikanter, så var det bedre og billigere at overlade gerningen til de 'fuldtidsprofessionelle': tiggerbrødrene.

Efter de store tiggerordeners ankomst og etablering overalt i Romerkirkens område i løbet af 1200-tallet, synes man i mange stifter rundt om i Europa gradvist at have 'udliciteret' dele af den pastorale betjening af menighederne til dominikanske og franciskanske præstebrødre med pavelig licens til at prædike, høre skriftemål og pålægge bod. Denne uddelegering, der i forbløffende grad stemmer overens med 1215-koncilets kanon 10, har næppe huet alle sekulære gejstlige, der hermed blev frataget dele af deres arbejdsopgaver, men som det vil fremgå af det efterfølgende kapitel 7 om forholdet mellem prædikebrødrene og den sekulære kirke, så er det faktisk sjældent retten til at prædike, der synes at have været grund til stridigheder imellem parterne. Mange steder var brødrene ikke blot berettiget, men decideret forpligtet til at prædike i byernes sekulære sognekirker. Eksempelvis tyder studier fra senmiddelalderens Frankrig på, at Kirkens prædiken overvejende blev varetaget af tiggerordenerne, om end sekulære prædikanter også optræder i kilderne.[16]

Variationen i tiggerbrødrenes pastorale rolle kan anskues med eksempler fra Tyskland, hvor forskelle i urbaniseringsgrad fik stor betydning for konventernes position i de enkelte byer. I de gamle byer kom brødrene til et miljø, der kirkeligt set allerede var tæt udfyldt og hvor de ofte mødte gejstlig modstand. Til gengæld var det også her, at de kætterske tanker i befolkningen trivedes bedst, hvorfor et gejstligt alternativ kunne være tiltrængt. Helt anderledes forhold mødte tiggerbrødrene i Tysklands mange nye byer, hvor der ofte kun fandtes én sognekirke, der endda tit

[13] Molland 1968, 427-428.
[14] Freed 1977, 48; Vöckler 1991, 9.
[15] Riising 1969, 34-35.
[16] Taylor 1992, 21.

lå uden for bymuren eller ligefrem i en tilstødende landsby. I sådanne byer kom tiggerklostrenes kirker reelt til at udgøre en erstatning for den manglende sognekirke. En muligvis helt unik pastoral rolle fik prædikebrødrene i Alsace. Ifølge prædikebrødrene i Colmar herskede der endnu i starten af 1200-tallet i Alsace en udtalt mangel på præster, hvor normen angiveligt var, at én dårligt uddannet præst i løbet af en søndag skulle nå at holde messe i to, tre eller endog fire landsbyer. Dertil fik prædikebrødrene i Tyskland endnu en pastoral opgave, idet der i denne del af Europa eksisterede ekstremt mange samfund af religiøse kvinder, bl.a. de såkaldte beginer, der ønskede at leve i klosterlignende fællesskaber og gerne i nærheden af især prædikebrødrenes klostre, idet de søgte de dominikanske præster som deres prædikanter og skriftefædre.[17]

En mangel på både sognepræster og prædiken af Guds Ord synes også at fremgå af Anne Riisings studier af det danske kildemateriale, hvilket gælder hele perioden fra Prædikantordenens ankomst og frem til Reformationen. Værst var det muligvis på landet og i de vestdanske stifter, ikke mindst i senmiddelalderen. Hvor der på Fyn i slutningen af 1400-tallet fandtes to præster for hver tre kirker, havde hver præst i Viborg stift i gennemsnit fem kirker at betjene. Selv i domkirkebyerne blev den sekulære gejstlighed i reformationstiden anklaget af lutheranerne for at holde for mange messer og for få prædikener, hvilket at dømme ud fra kilderne - og undvigende svar på kritikken - ikke synes en helt urimelig påstand. Tiggerbrødrene derimod prædikede rigeligt, her var det mere indholdet, den ifølge de reformerte var gal med. I 1515-18 kunne Christiern Pedersen da også indlede sin prædikensamling med en kommentar om, at »..den er skrevet til brug for alle enfoldige danske, som ikke forstår latin, og sagtens ejheller tit får prædiken.«[18] At dømme ud fra den påstand, var der tilsyneladende ikke meget, der havde forbedret sig siden prædikebrødrenes ankomst til Danmark, hvor en pavebulle fra 1220 kunne berette, at »Lærdom er en sjælden ting i Danmark.«[19]

Prædikebrødrenes pastorale licens i Danmark

Prædikantordenens præsteindviede brødre havde formel ret til at prædike, høre skriftemål og pålægge bod i Danmark fra 1229 til 1537. I princippet var det rimeligvis prædikebrødrene tilladt at prædike lige fra deres første ankomst til Danmark i starten af 1220'erne, men den 23. januar 1229 er alligevel en væsentlig skeldato i dominikansk prædikehistorie, idet pave Gregor IX denne dag udstedte en serie buller med privilegier til Prædikantordenen, og en af disse befaler Kirkens prælater at lade prædikebrødrene prædike, modtage skriftemål og pålægge bod, idet brødrene har pavelig tilladelse dertil.[20] Bullerne er gældende for ordenen som helhed og ikke specielt stilet til Norden, men vi ved, at de nordiske prædikebrødre har haft netop denne pavelige prædikelicens liggende, idet den er bevaret i både en original version og en afskrift fra anden halvdel af 1200-tallet

[17] Freed 1977, 25-26 og 48-50.
[18] Riising 1969, 32-34.
[19] Kirkehistoriske Samlinger (KS) 2. rk. bind III, 77-78.
[20] Diplomatarium Suecanum (DS) bind I nr. 249.

på det svenske Riksarkivet; begge menes ud fra deres bevaringshistorie at have tilhørt konventet i Lund, hvorfra der sandsynligvis er udgået adskillige afskrifter. Op gennem resten af middelalderen udstedte paverne flere generelt gældende stadfæstelser af disse rettigheder, som heller ikke omtaler Norden eller provinsen Dacia, men som ligeledes er bevaret i nordiske originaler, afskrifter eller registranter, der ofte menes at stamme fra Lund. En sådan bulle haves således fra pave Innocens IV fra 1246,[21] og i 1257 måtte pave Alexander IV pålægge det sekulære præsteskab at beskytte begge tiggerordeners ret til at prædike og høre skriftemål, og at tvinge dem, der måtte anfægte denne ret, herunder at beskylde brødrene for dovenskab, til at trække deres anfægtelser og beskyldninger tilbage under trussel om kirkelig straf.[22]

Efter en langvarig strid mellem tiggerordenerne og den sekulære kirke på europæisk niveau indførte pave Bonifacius VIII i år 1300 den i mendikanthistorie så berømte bulle Super cathedram, der for brødrenes pastorale tjeneste bestemte, at de kun måtte prædike i fremmede kirker efter disses præsters behørige tilladelse, ligesom biskoppen skulle give tilladelse til, at tiggerbrødrene måtte høre skriftemål i hans stift. Bestemmelsen var reelt blot en tilbagevenden til situationen før 1281, hvor tiggerordenerne dette år havde fået udvidet deres beføjelser kraftigt, men også i den mellemliggende periode synes de dominikanske ledere at have formanet brødrene til en kompromissøgende kurs, hvor man altid sørgede for at indhente den lokale biskops tilladelse til at prædike, mens skriftemålssøgende kristne i vidt omfang blev henvist til sognepræsterne - og i det hele taget blev det gentagne gange understreget af ordensledelsen, at prædikebrødrene skulle undgå at irritere sekulærgejstligheden.[23] Næppe overraskende findes der ikke en udgave af Bonifacius' bulle bevaret gennem de nordiske prædikebrødre - den havde de jo ikke meget gavn af at kunne fremvise - men til gengæld har de haft sikret sig en udgave af en bulle fra 1304, hvori hans efterfølger Benedikt XI, en tidligere dominikansk generalmester, ophævede Super cathedram.[24] Bullen blev ifølge Vatikanarkivets registranter sendt med et følgebrev til biskopperne i Roskilde, Linköping og Stavanger, der i hver deres rige blev pålagt at hjælpe tiggerbrødrene ved at sikre deres frie ret til at prædike og høre skriftemål.[25] Denne privilegiemæssige renæssance var dog kort, idet Super cathedram genindførtes med en ny bulle i 1311 - igen uden nordisk bevarede udgaver.

I overensstemmelse med 1300-bullens ordlyd er hovedparten af de herefter bevarede omtaler af prædikebrødrenes pastorale rettigheder i Danmark af mere lokal karakter. I et brev fra 1316 tillod biskoppen i Odense byens gråbrødre og prædikebrødre at høre skriftemål i St. Knuds Kirke,[26] og på

[21] DS bind I nr. 331.
[22] Bullarium Danicum (BD) nr. 532.
[23] Brett 1984, 24-25; Lawrence 1994, 158-159; Schenkluhn 2000, 175. En nordisk-dominikansk opfordring til en sådan ydmyghed overfor den sekulære gejstlighed er bevaret fra provincialkapitlet i Lund 1254 (KS 1. rk. bind I, 555).
[24] BD nr. 966.
[25] BD nr. 973.
[26] DD 2. rk. bind VII nr. 396.

Kirkens provinskoncil i København 1425 bestemtes det bl.a., at tiggerbrødre fremover kun måtte prædike og høre skriftemål uden for deres egne klostre, når de forinden var blevet præsenteret for og godkendt af den lokale biskop, og at de desuden kun måtte prædike i sognekirkerne med de lokale præsters tilladelse,[27] hvilket blev gentaget i Århus stifts statutter fra 1443.[28] I dansk historie er denne bestemmelse ofte blevet fremlagt som belæg for en indskrænkning af tiggerbrødrenes privilegier og som eksempel på det traditionelt hævdede dårlige forhold imellem tiggerordenerne og bispekirken, men som det burde fremgå at nærværende gennemgang, var der reelt intet nyt i koncilets bestemmelse - et forhold, der ifølge P.G. Lindhardt faktisk kan hævdes for samtlige Københavnkoncilets bestemmelser.[29] Muligvis afspejler koncilets bestemmelse dog et reelt, tiltagende forsøg fra kredse i sekulærkirken på at indskrænke brødrenes ret til at udøve pastoral tjeneste, idet paverne i 1447 og 1448 pålagde Europas højgejstlighed at hjælpe tiggerordenerne med at bekæmpe "de atter opdukkede påstande om, at man kun må skrifte til sin sognepræst".[30]

Ved indgangen til reformationstiden fandt biskop Lage Urne af Roskilde det åbenbart nødvendigt på sin kirkesynode i 1517 at pålægge de sjællandske tiggerbrødres prædikanter at være positive i deres prædikener overfor den sekulære kirke og opmuntre til besøg og gavmildhed overfor domkirken på dennes særlige festdage, ligesom konventerne på forlangende skulle præsentere deres prædikanter og skriftefædre for biskoppen.[31] I 1537 var prædikebrødrenes tid i Danmark forbi, idet kong Christian III's evangeliske kirkeordinans for Danmark og Norge helt og aldeles forbød tiggerbrødre og deres aktiviteter: "de skal ikke mere tåles, de må ej heller trygle, prædike eller høre skriftemål."[32] Inden det gik så galt, nåede dominikanske prædikanter at forkynde det kristne budskab i Danmark gennem godt 300 år, og det er udøvelsen af denne gerning, der skal ses nærmere på i det efterfølgende.

Den dominikanske prædikant : oplæring og ideologi

Ifølge Humbert af Romans var det at prædike den mest ophøjede gerning, som mennesket kunne praktisere, fordi »Prædikanter er Guds mund! Ingen anden menneskelig aktivitet er så ædel som at tale, for det er især i dette, at mennesker hæver sig over dyrene. Derfor er prædiken, der er en mundens handling, en ædel gerning.«[33]

Livet som dominikansk prædikant begyndte som novice. Fra Prædikantordenens begyndelse skulle hvert konvent have en noviceafdeling under ledelse af en novicemester, som havde ansvaret

[27] Scriptores Rerum Danicarum (SRD) bind VI, 451-458.
[28] Thorkelin 1781, 75-76, jf. Riising 1969, 26.
[29] Lindhardt 1942, 65.
[30] Acta Pontificum Danica (APD) nr. 1883 og 1906. Som for så mange andre buller er disse ikke specielt rettet til Norden, men nordisk bevarede afskrifter viser, at de har været opbevaret her.
[31] KS 2. rk. bind III, 266-291.
[32] Kirkeordinansen 1537/39, 68, 114 og 192-193.
[33] Humbertus de Romanis, De eruditione praedicatorum (Opera.. bind II, 32).

for de vordende brødres oplæring, men med tiden blev den dominikanske novicetræning samlet ved provinsens store konventer. Efter en gensidig prøvetid, der primært var fokuseret på ordenens regler, samt de åndelige og disciplinære dele af klosterlivet, blev novicen vurderet, og viste han sig tilstrækkelig kvalificeret, blev han tilbudt optagelse i ordenen (professio). Som egentlig prædikebroder fulgte herpå en grunduddannelse, hvor den unge broder rejste rundt imellem provinsens klosterskoler for at få undervisning af lektorer med forskellige ekspertområder. De unge brødre modtog her undervisning i ordenens konstitutioner og liturgi, samt i generel teologi og en mere praktisk oplæring rettet på prædiken og disputation. Uddannelsen af prædikanter skulle ifølge Humbert være baseret på en fundamental teologisk forståelse af de hellige skrifter. Prædikanten skulle desuden være bekendt med kanonisk lov, Kirkens undere (mysteriorum Ecclesiae) og generel historie, såvel skriftlig som mundtlig, kristen som ikke-kristen. Også dyrenes adfærd og de sekulære videnskaber burde studeres, da de kunne danne gode eksempler i prædikenerne.[34]

Mens novicetræningen som nævnt snart blev centraliseret, så skulle samtlige dominikanerklostre fortsat have en lektor tilknyttet, der kunne undervise konventets brødre, idet en prædikebroder aldrig var at regne for færdiguddannet. Skolerne ved de større klostre kunne opnå en højere status som 'hovedskoler' (studia particularia eller -solemnia), hvor provinsens bedste lektorer samledes. De mest fremmelige brødre, egnede til lektorater eller endnu højere grader, blev bevilget et studieophold på en af de store ordensskoler (studia generalia), der ofte lå i tilknytning til universiteterne.[35] Vordende prædikanter tilknyttet konventer langt fra de store universiteter, såsom i Norden, kunne ved middelalderens slutning desuden benytte sig af fr. Johan Ulrich Surgants Manuale curatorum, der bl.a. havde en liste over anbefalelsesværdige grundværker i teologi, kanonisk lov, liturgi, filosofi og generel kirkelære, som blandt de mest kendte forfattere omfattede Petrus Lombardus og Albertus Magnus, mens han af gode prædikanter foreslog den dominikanske Vincent Ferrier. Fr. Johan oplyser endvidere, at disse værker burde være at finde i de fleste klosterbiblioteker. Kun studerende med evner og ambitioner over gennemsnittet blev anbefalet at give sig i kast med mere vanskelige forfattere som f.eks. Augustin, Thomas Aquinas og Gregor.[36]

Ifølge den franciskanske generalminister Bonaventura var 30 år den optimale alder at begynde sin prædikegerning i, da det var ved denne alder, at Kristus havde indledt sin forkyndelse.[37] Begge tiggerordener anvendte dog i praksis minimumsalderen til de for Kirken generelt gældende 25 år førend de lod deres brødre prædike uden for klostrene.[38] Dertil bestemte Prædikantordenen, at deres

[34] Humbert, De eruditione.. (Opera.. bind II, 401 og 426).
[35] Et dominikansk studium generale synes aldrig oprettet i Dacia, trods beslutning på generalkapitlet i 1505 om et sådan i Västerås (Gallén 1958, 181).
[36] Taylor 1992, 44.
[37] Taylor 1992, 43.
[38] Under 1300-tallets mangel på præster fik Prædikantordenens generalmestre dog pavelig dispensation til at ophøje brødre til præstestanden allerede i en alder af 22 år (Hinnebusch 1966, 299).

prædikanter som minimum skulle have studeret teologi i tre år. I udlandet begyndte brødrene ofte at prædike endnu mens de gik på universitetet, og især under fasten klagede mange universitetsledere over manglen på dominikanske og franciskanske bachelorer, der i stedet for at passe deres undervisningsforpligtelser var ude at prædike.[39] I praksis var det op til klosterets prior at vurdere, hvornår en broder var parat til prædiketjenesten. Når brødrene blev skønnet lærde og veltalende nok, fik de adgang til prædikestolen i klosterkirken eller de sendtes ud i byens sognekirker og gader for at forkynde det kristne budskab. En prædikebroder måtte aldrig færdes uden for klosteret alene, men skulle altid være ledsaget af en socius (ledsager). Ofte foregik prædikegerningen ved, at prædikanten var i selskab med en lægbroder, som forestod indsamlingen af almisser. På sine første ture kunne den unge prædikant også være ledsaget af en ældre erfaren præstebroder, som dermed kunne evaluere sin yngre medbroders præstation i felten, give ham gode råd - og eventuelt skride ind og redde situationen, hvis den unge broder var ved at miste grebet.

Prædikebrødrenes gennemgribende fokus på vedvarende uddannelse gennem indhentning af viden og opøvelse af prædikefærdigheder er nok det forhold, hvorved Prædikantordenen især adskiller sig fra middelalderens øvrige klosterordener. Det gav sig udslag på flere måder i det dominikanske klosterliv. Således var den dominikanske liturgi bevidst begrænset til et minimum netop for at begunstige brødrenes mulighed for at studere og prædike; prioren kunne endda bevilge en broder fuld dispensation fra kirkelig tjeneste, hvis det skønnedes nødvendigt. Den måske mest berømte afvigelse fra øvrige klosterordener var at finde i dormitoriets indretning, idet prædikebrødrene i stedet for ét stort fælles soverum havde indrettet en mængde små en-mands-aflukker, hvor brødrene havde bedre mulighed for at studere i fred. For middelalderens prædikebroder fyldte den aktive prædiketjeneste og forberedelsen til samme således en stor del af hverdagen. Man kan synes, at dette ikke efterlod megen tid til den personlige kontemplation og åndelighed, som normalt forbindes med klostertilværelsen, og det var da også et af de kritikpunkter, der i samtiden ofte rejstes fra andre ordener imod Prædikantordenen. For prædikebrødrene selv lå det spirituelle livsindhold imidlertid netop i den pastorale gerning med at hjælpe og redde andre; ud fra dominikansk ideologi var det faktisk et udtryk for decideret egoisme, hvis man f.eks. som cistercienserne brugte det meste af dagen i kontemplativ isolation hjemme i klosteret i færd med at redde sin egen sjæl.[40] Humbert af Romans talte således om 'prædikenens nådegave' (gratia predicationis) som selve kernen af dominikansk spiritualitet.

Dette leder frem til et andet centralt forhold ved det dominikanske syn på prædikegerningen. Det var naturligvis vigtigt at forberede og uddanne sig til opgaven, hvilket hele Prædikantordenens

[39] Taylor 1992, 43-44.
[40] Tugwell 1982, 5.

struktur som ovenfor beskrevet også var indrettet på, men nok så meget undervisning og øvelse kunne ikke kompensere for en eventuel mangel på gudgiven talent eller følelse af kald for opgaven.[41] En væsentlig pointe for Dominik, Humbert og ordenens senere chefideologer var, at brødrene aldrig måtte glemme, at hvis de prædikede godt, så var det ikke dem selv, der stod bag, men Gud i form af Helligånden, der talte igennem deres mund. Dominik selv sendte således unge brødre ud, endnu inden de havde studeret teologi, med følgende opmuntrende ord: »Gå med tillid, thi Herren vil være med dig og han vil lægge prædikenens ord i din mund.«[42]

Dominikanske prædikesteder og prædiketider

I historisk litteratur beskrivende middelalderens tiggerbrødre kan man til tider få indtryk af, at tiggerordenernes prædikanter var at finde overalt i det urbane gadebillede, hvor de benyttede ethvert ledigt gadehjørne eller podium på markedspladsen til at forkynde deres udlægning af de hellige skrifter, i stadig højere stemmeleje og saftigere vendinger jo større konkurrencen var fra andre prædikanter og byens generelle leben. Dette er dog næppe et helt retvisende billede af middelalderens virkelighed. Det er således værd at understrege, at langt hovedparten af alle omtaler af dominikanske prædikener peger på, at disse foregik i kirkerne, såvel i byerne som ude på landet, typisk i forbindelse med messen og dennes læsning af evangelierne.[43] Først og fremmest fandt dominikansk prædiken sted i ordenens egne klosterkirker, der i modsætning til de gamle ordeners kirker stod åbne for offentligheden. En væsentlig attraktion for lægbefolkningen synes her at have været den liturgiske afvikling af tidebønnerne, især vesper ved arbejdsdagens afslutning, men dertil holdt brødrene også jævnligt prædikener fra kirkens prædikestol. Nogle klosterkirker havde indrettet udvendige prædikestole, hvor prædikanten fra et vindue ud mod klosterkirkegården eller pladsen foran kirkens vestgavl kunne prædike til udendørs forsamlinger. En sådan udvendig dominikansk prædikestol er i Norden bevaret i et af sidetårnene på klosterkirken St. Maria i Sigtuna, mens vi i Danmark kan se et johannitisk eksempel på St. Hans Kirke i Odense. Brugen af dominikanske kirker til prædikeformål synes først begyndt omkring midten af 1200-tallet, hvor talrige dominikanerkirker gennemgik betydelige udvidelser for at gøre plads til lægpublikummet. Ved samme lejlighed indførtes en ny byggestil, hvor mendikantkirkernes høje og aflange kirkerum sammenlignet med samtidens sekulære kirkerum var arkitektonisk langt bedre indrettet til prædikebrug; faktisk menes introduktionen af den gotiske byggestil i Nordeuropa ikke mindst at hænge sammen med denne omlægning af mendikantkirkerne.[44]

Disse udvidelser skyldtes ikke kun, at prædikebrødrene da oplevede en voksende popularitet i befolkningen, men formentlig også en samtidig krise i forholdet til den sekulære kirke, hvor

[41] Tugwell 1982, 182.
[42] Tugwell 1979, 31-35.
[43] Bl.a. Lecoy de la Marche 1868, 213: »*La prédication avait pour théâtre ordinaire l'église.*«
[44] Meersseman 1946, 147, 158-159 og 164-165.

dominikansk og franciskansk prædiken indtil da primært var foregået i de sekulære domkirker og sognekirker. Adgangen for tiggerordenernes prædikanter til disse kirker blev herefter mere begrænset, men brødrene inviteredes forsat hyppigt gennem resten af middelalderen af de sekulære gejstlige til at komme og vise deres prædikeevner. I det nordfranske bispedømme Cambrai ansporede biskoppen i 1277 eksempelvis stiftets sognepræster til at lade dominikanske prædikanter og andre tiggerbrødre få adgang til deres kirker for at prædike over »..forskellige vigtige punkter i troslæren og undervise folket i troen.« Man kan i den forbindelse nok stille spørgsmålstegn ved, hvor begejstrede sognepræsterne nødvendigvis har været for sådanne bispelige pålæg, men mange steder synes de lokale sognepræster vitterlig selv at have virket for at få tiggerbrødrene til at forpligte sig til regelmæssigt at komme og prædike i deres kirker, således ved Sint-Donaaskirken i Brugge, hvor de lokale prædikebrødre jævnfør en aftale fra 1236 skulle give mindst fem årlige prædikener og deltage i processioner på særlige kirkefestdage.[45] Kilderne myldrer ikke ligefrem med konkrete belæg for dominikansk optræden på sekulære kirkers prædikestole i Danmark, hvilket dog næppe udtrykker andet end en ringere kildebevaring - samt en mindre tradition for at nedfælde den slags aftaler skriftligt. I hvert fald i Odense St. Knuds Kirke synes brødre fra det lokale dominikanerkonvent at have prædiket, idet biskop Peder Pag i 1316 tillod begge tiggerordener at holde gudstjeneste i domkirken, hvilket rimeligvis har inkluderet prædiken.[46]

I middelalderens senere del var det ofte verdslige enkeltborgere eller byernes magistrater, der mod betaling arrangerede aftaler med Prædikantordenen om at give prædikener i de lokale sogne- og domkirker. I 1439 lod rostockborgeren Heinrich Baumann f.eks. oprette en ugentlig prædiken i en af byens sognekirker, hvor prædikanten skulle være lektoren ved dominikanerklosteret.[47] Som regel var det byens eller egnens lokale tiggerkonventer, der leverede prædikanterne, men magistraterne kunne også prøve at skaffe særlig populære prædikanter til byen udefra. Ansvaret for gode prædikener synes ifølge lægbefolkningen i stadig større grad at have påhvilet byrådene, og byerne kunne derfor ende i skarp indbyrdes konkurrence om at skaffe de største navne til de store kirkehøjtider. Omvendt kunne byrådene også lægge prædikejobbet ud i en slags licitation, hvor de lokale konventer blev bedt om at komme med konkurrerende tilbud, hvilket f.eks. kendes fra 1450'ernes Lyon, hvor byrådet inviterede de lokale prædikebrødre og karmelitere til at indgive nomineringer af mulige prædikanter med oplistede kvalifikationer med henblik på byens valg af en prædikant »..til at forestå prædikenen på den tredje søndag i fasten, der vil finde sted under Pont-du-Rhône«; ifølge byarkivet blev opgaven vundet af prædikebrødrene.[48]

[45] Simons 1987, 193-194.
[46] DD 2. rk. bind VII nr. 396. Hertil bør det dog retfærdigvis nævnes, at Peder Pag selv var gråbroder.
[47] Ulpts 1995, 240.
[48] Taylor 1992, 20.

Eftersom langt fra alle middelalderens mennesker kunne forventes at møde op i prædikebrødrenes klosterkirker eller ved brødrenes gæsteoptrædener i de sekulære sognekirker, så bestod en væsentlig del af det dominikanske prædikantliv af også at opsøge folket dér, hvor folket var, hvilket jævnfør det indledende scenebillede kunne være i byens travle gader og på markedspladser, samt ved havne, slotte, byporte, møller, landsbyforter, kildemarkeder, færgesteder, broer, osv. osv.; alle steder, hvor folk samledes og kunne bringes i tale af en dygtig prædikant. I praksis synes det dog at have været knapt så kaotisk og vilkårligt, som det måske umiddelbart kan lyde til. For det første var de 'ekstra-kirkelige' prædikepladser typisk ganske fastetablerede i den lokale geografi, dels for ikke at komme i karambolage med myndighederne og de omkringboende grundejere, dels for at publikum på forhånd vidste, hvor de skulle gå hen. Heri ligger det andet væsentlige forhold omkring afviklingen af disse eksterne prædikener, nemlig at de tilsyneladende så godt som altid var annonceret på forhånd, hvilket gjaldt uanset om det foregik inde i kirkerne eller ude i det fri. Sådanne annonceringer kunne udgøre hele reklamespots, som da byrådet i Grenoble forud for fasten i 1488 kunne bekendtgøre, at man dette år fra et af byens tiggerklostre havde fået lovning på »..en fremragende prædikant, lærd og veltalende, som hele fasten vil prædike i byen som følger: en uge vil han prædike i prædikebrødrenes kirke, den næste uge i de små brødres, undtagen morgenerne tirsdag, torsdag, lørdag og søndag, på hvilke dage og tider han vil prædike i Vor Frue Domkirke. Efter middag om søndagen vil han prædike i sin egen konventkirke.«[49]

I byer med mere end ét tiggerkloster ville konventerne ofte indgå en aftale, hvorved de undgik unødig konkurrence. De kunne f.eks. inddele årets potentielle prædikedage imellem sig, hvor så kun brødre fra ét af byens konventer måtte prædike. Især fra de store flamske byer med mange tiggerklostre kan der fra midten af 1300-tallet findes flere eksempler på nedskrevne aftaler imellem tiggerklostre med en fordeling af såkaldte stationes eller 'prædiketider'. En sådan dominikansk-franciskansk aftale fra Douai i 1358 havde eksplicit til formål at reducere antallet af prædikener, således at bybefolkningen i højere grad ville værdsætte prædikenerne. Bevarede flamske stationes-aftaler indikerer, at hver orden typisk havde 100-120 prædiketider om året at gøre godt med. Stationes-fordelingerne synes primært at gælde prædikener og almisseindsamlinger uden for konventernes kirker.[50] En tilsvarende aftale kendes fra Helsingør, den eneste by i middelalderens Danmark, hvor alle tre tiggerordener var repræsenteret. I 1446 var Øresundsstadens dominikanske konvent endnu ganske nyt, faktisk blev det først stadfæstet af paven fem år efter, men til trods herfor fik brødrene lige så gode prædikedage omkring de store højtider som de to andre konventer: prædikebrødrene kunne således prædike 2. juledag, 3. påskedag og 4. pinsedag; gråbrødrene overtog prædikenen 2. pinsedag, 3. juledag og 4. påskedag; mens Helsingørs karmeliterbrødre

[49] Taylor 1992, 20.
[50] Simons 1987, 194-197.

havde prædikeretten 2. påskedag, 3. pinsedag og 4. juledag.[51] En anden og mere udbredt form for tidsmæssig konkurrenceregulering af tiggerordenernes prædikeaktivitet lå i, at adskillige stiftssynoder indskærpede over for brødrene, at de ikke måtte prædike på tidspunkter, hvor der blev holdt prædiken i domkirken eller sognekirkerne.[52]

Både ud fra ovennævnte stationes-aftaler og en mængde bevarede prædikehåndbøger med forslag til prædikener til forskellige dage og lejligheder er det tydeligt, at bortset fra fasten og advent, hvor der prædikedes omtrent dagligt, så var prædiken heller ikke for tiggerbrødrene et hverdagsfænomen, men derimod noget, der først og fremmest hørte søndagene, helgendagene og de øvrige store højtidsdage til. Sådanne højtider behøvede ikke kun være kirkelige. I Flandern og Skotland vides byråd og lokale magnater at have inviteret og hyret prædikanter fra lokale tiggerklostre til store markeder, byfester og andre ekstraordinære verdslige begivenheder, hvor det tilsyneladende var en forventning hos deltagerne, at arrangørerne havde sørget for dygtige prædikanter, der kunne bidrage til underholdningen med en god prædiken.[53]

Dominikanske prædikebøger

Selvom den primære inspirationskilde til god prædiken ifølge dominikansk ideologi kom fra Helligånden selv, så havde ordenens prædikanter også andre mere håndgribelige hjælpemidler at ty til. Dette gælder først og fremmest høj- og senmiddelalderens mange 'prædikensamlinger' eller mere korrekt 'prædikenskitser' (eng.: model sermons), idet der for langt de flestes vedkommende ikke er tale om samlinger af nedskrevne egentlige prædikener, men om vejledende manualer med en mængde ufærdige eksempler og gode råd.[54] Valget af prædikenskitsens ufærdige form synes helt bevidst, idet det regnedes for uhyre vigtigt, at den endelige prædiken blev givet med prædikantens egne ord og vendinger. Det er da også tydeligt, at prædikebøgerne ikke bare er udgivelser af særlig gode prædikener givet af fagets store mestre, men at de netop er blevet publiceret for at kunne bruges af andre. En sådan vejledende rolle fremgår ofte eksplicit af bøgernes forord, som f.eks. i en prædikebog af den franciskanske Luca da Bitonto: »Jeg ønskede at være til tjeneste for brødre, som er ulærde og endnu uerfarne.«[55] Inde i prædikenskitserne er eksemplerne ofte afbrudt af råd og henvisninger, f.eks. "Hvis du har brug for mere stof, kan her omtales…".[56]

Middelalderens prædikenskitser kan inddeles i to hovedtyper: Sermones de tempore til almindelige søn- og helligdage med tekster over evangelier og epistler, samt sermones de sanctis til helgendage, hvortil som regel også hørte lejlighedsprædikener til f.eks. kirkeindvielser og årsdage

[51] Repertorium (Rep.) 1. rk. bind IV nr. 7639s.
[52] F.eks. i Roskilde stifts statutter fra 1517 (KS 2. rk. bind III, 275).
[53] Simons 1987, 197; Foggie 2003, 158.
[54] I det efterfølgende vil betegnelsen 'prædikebog' blive anvendt om de samlede udgivelser, hvori 'prædikenskitser' indgår som det primære indhold.
[55] d'Avray 1985, 107-108.
[56] d'Avray 1985, 106-107; Riising 1969, 48-50.

for samme, de forskellige sakramenter, pilgrimsfærd, korstog, inkvisition, ridderturneringer, markeder osv. Dertil kunne man have sermones ad omnes status, dvs. prædikener beregnet på særskilte stænder, såsom -ad clerum, -ad religiosos, -ad mercatores, -ad milites mv.

Prædikebøger eksisterede før tiggerordenernes ankomst, men deres udbredelse og brug vandt voldsomt frem under de to store ordeners vækst op gennem 1200-tallet, og selvom udgivelserne fra det 13. århundrede fortsat nød stor udbredelse gennem resten af middelalderen, som kom der også vedvarende nye udgivelser til. Og ja: højmiddelalderens prædikebøger blev produceret og udbredt i så store antal, at det er rimeligt at tale om egentlige 'udgivelser', selvom distributionen foregik gennem håndskrevne afskrifter.[57] Både dominikanske og franciskanske forfattere leverede en lind strøm af skriftlige hjælpemidler til deres respektive ordeners prædikanter, men faktisk synes tilhørsforholdet ikke at have været så afgørende igen, idet i hvert fald franciskanske prædikanter også vides at have trukket på dominikanske værker.

Det i eftertiden bedst kendte eksempel på en dominikansk prædikebog, der i øvrigt eksplicit er rettet til både dominikanske og franciskanske prædikanter, er De eruditione praedicatorum af Prædikantordenens store teolog og forhenværende generalmester Humbert af Romans (c.1200-1277). Værket består af to dele, hvor Humbert først gennem 45 kapitler præsenterer sit syn på prædikegerningen med mange gode råd, hvorpå han opstiller 233 prædikenskitser til diverse målgrupper og lejligheder. For historikere er De eruditione.. en guldgrube af indblik i de praktiske overvejelser, som en tiggerprædikant måtte forholde sig til i 1200-tallet, men vurderet ud fra mængden af bevarede manuskripter og omtaler af sådanne, så blev Humberts prædikebøger i samtiden så langt overgået i popularitet og udbredelse af flere andre forfattere, der fra hans egen orden bl.a. talte Guy d'Évreux (Guido Eboicensis) og Guillaume Peyraut (William Peraldus).

Dominikanske prædikebøger var som udgangspunkt nok tiltænkt ordenens egne brødre, evt. som hos Humbert suppleret med de franciskanske kollegaer, men i praksis skulle de få endnu større udbredelse og indflydelse som eftertragtet handelsvare og gaveemne for den sekulære gejstlighed. En dominikansk prædikebog synes eksempelvis at have eksisteret i Lund i midten af 1300-tallet, hvor den tilsyneladende kan følges i tre testamenter. I 1353 testamenterede kannikken Tyge Turesen Malmø nogle "uddrag af Guidos prædikener" (extracta de sermonibus Gwidonis) til domkapitlets kantor.[58] Nu havde lundekapitlet ganske vist haft en dekan ved navn Guido, der døde i 1320, men det var næppe prøver på denne dekans efterladte prædikeevner, som kantoren arvede, men derimod uddrag af den ovennævnte prædikebog af hans fransk-dominikanske navnebroder Guy d'Évreux, hvis Ad status- og De tempore et de sanctis-prædikener tilsammen udgjorde værket Summa

[57] d'Avray 1985, 96.
[58] DD 3. rk. bind IV nr. 17.

Guiotina, der er blevet betegnet som en decideret "prædikenmaskine" pga. sin meget systematiske opbygning med råd og prædikener til snart sagt alle situationer.[59] Den heldige kantors navn var Bennike Henriksen af Åhus, der i sit testamente fra 1358 gav en sermones Gwidonis videre til sin vikar i domkirken, Johannes Nielsen,[60] der tilsyneladende har givet eller solgt bogen videre til en sognepræst i Lund, Niels Frændesen, der i 1360 testamenterede »..en prædikebog, der begynder med *"Nunc propinquior est nostra salus"*« til en lokal gråbroder Johannes Øndersen; den unavngivne prædikebog kan ud fra den citerede indledning identificeres med fr. Guys De tempore et de sanctis - og dermed som beskrevet i 1353 et uddrag af hans samlede prædikenudgivelser.[61] I løbet af blot syv år kan en dominikansk prædikebog altså følges gennem store dele af Lunds ikke-dominikanske kirkemiljø, hvor den optræder hos to kannikker, en vikar ved domkirken, en sognepræst og en franciskaner; dermed fik de dominikanske tanker, teologiske argumenter og prædikemetoder udbredelse i store dele af ærkebispestadens gejstlige miljø.

Tilsvarende eksempler fra midten af 1300-tallet kan findes for domkapitlet i Roskilde og muligvis også i Ribe. I Roskilde var det selveste biskoppen Jakob Poulsen med en fortid som domkapitlets dekan, der ved udfærdigelsen af sit testamente i 1350 ejede en dominikansk prædikebog af Jacques de Lausanne fra begyndelsen af 1300-tallet, De tempore et de sanctis, som han angiveligt havde fået af en ikke nærmere specificeret "broder Mathias",[62] der ganske vist ikke kan identificeres, men sandsynligvis har været tilknyttet dominikanerkonventet i Roskilde, som biskop Jakob havde særdeles stor kontakt med. Fra Danmarks vestligste bispestad havde den lokale præst Vilhelm, der tillige var forstander for byens peblingehus, ifølge sit testamente fra 1338 adskillige kirkeskrifter i sin besiddelse, heriblandt en samling prædikener, som han havde erhvervet fra kannikken Henrik Bruun, der igen havde dem fra "brødrene".[63] Hvem disse brødre er, fremgår ikke, men et oplagt bud er byens prædike- eller gråbrødre, og dermed en afskrift af en af tidens mange mendikante prædikebøger. Også fromme lægfolk kunne bidrage til udbredelsen af dominikanske prædikener. I 1200-tallets Paris kendes en begine, der købte et eksemplar af Guillaume Peyrauts Summam de vitiis et virtutibus, som hun efterfølgende rejste rundt med og udlånte til sekulære præster, så de kunne få foretaget en afskrift, inden hun rejste videre.[64]

Nordens prædikebrødre nøjedes imidlertid ikke med at importere udenlandske medbrødres prædikebøger, de kunne også producere sådanne værker selv. Fra den danske prædikebroder Mathias Ripensis findes således en prædikebog af typen sermones de tempore fra omkring år 1300

[59] Danmarks Riges Breve (DRB) 3. rk. bind IV nr. 17, note 3; d'Avray 1985, 74-75, 104.
[60] DD 3. rk. bind V nr. 109.
[61] DD/DRB 3. rk. bind V nr. 393. Identifikationen jf. note i DRB.
[62] DD 3. rk. bind III nr. 285.
[63] DD 2. rk. bind XII nr. 87.
[64] d'Avray 1985, 2.

bevaret i to afskrifter fra 1400-tallet på Universitetsbiblioteket i Uppsala.[65] Som altid i sådanne samlinger findes en mængde citerede skriftsteder fra Bibelen, dog i stærkt forkortede udgaver, samt fra en række kirkefædre og teologer, bl.a. Augustin, Gregor, Isidor, Bernard og Innocens III. Der indgår endvidere nogle eksempler fra helgenlegender, samt henvisninger om bl.a. ægteskabsregler beskrevet hos den dominikanske jurist og generalmester Raimundo de Peñafort. Ifølge Anne Riising, der er den eneste, som rigtig har studeret fr. Mathias' sermones, minder de i grundtræk om andre kendte samtidige dominikanske prædikener, altså uden noget særligt nordisk islæt, uden dog heller på nogen måde at bære præg af at være afskrifter fra andre.[66]

Foruden fr. Mathias' sermones de temporis haves kendskab til eksistensen af senere tabte dominikanske skrifter af den danske provincialprior Oluf (Olavus Dacus, †1308), der ifølge en anonym dominikansk fortegnelse fra kort før 1323 (suppleret i 1400-tallet) havde forfattet en række sermones de tempore, hvilket angiveligt også gjaldt for en fr. Johannes Dacus (formentlig fra 1400-tallet). Listen beretter desuden, at Mathias Ripensis også havde skrevet en sermones de sanctis.[67] Af dominikanske middelalderprædikener fra det øvrige Norden er et mindre antal overleveret fra den norskfødte prædikebroder Jon Halldorsson, der efter en periode ved konventet i Bergen blev islandsk biskop på Skálholt (1323-1339). I sine forkyndelser gjorde han flittigt brug af de såkaldte exempla, der vil blive nærmere omtalt nedenfor med eksempler fra fr. Jons prædikener.

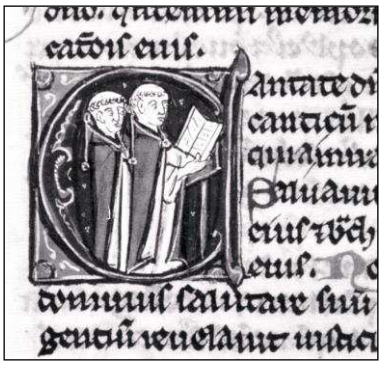

Endelig skal nævnes Danmarks ældste bevarede bibel, der er dominikansk og står i forbindelse med konventet i Haderslev. Der er tale om en fuldstændig bibel bestående af 1200 sider på 613 blade af fint forarbejdet pergament i størrelsen 16,4 x 10,8 cm. Den matcher de bibler, der i midten af 1200-tallet strømmede ud af Frankrig og især Paris.[68] Den rummer mere end 80 elegant malede initialer ved hver af de bibelske skrifters begyndelse, hvorfra her er indsat et eksempel med tydelig dominikansk tilhørsforhold. Selvom den lille transportegnede dominikanerbibel i sig selv er nok så spændende, så er de mange senere indskrevne tilføjelser i nærværende sammenhæng af endnu større interesse. Øverst på første side kan man f.eks. læse, at »Anno domini m.ccc.x. istam bibliam emit frater Kanutus prior provincialis a conventu hatharslevensi de dono domini regis Norvegie.« ("I det Herrens år 1310 købtes denne bibel af broder Knud, provincialprior, fra konventet i Haderslev for gaven fra den herre konge af Norge."), og nedenunder har en senere ejer tilføjet "Denne bibel købte jeg Paulus Moller fra/i Slesvig i prædikanternes kloster år 1514, 14. juni." Den helt præcise betydning af de to indskrifter er der lidt

[65] Cod. Uppsalensis C 343 og C 356. Fotokopier er tilgængelige på Det Kongelige Bibliotek (Ms.phot. 33.4° og 34.4°).
[66] Riising 1969, 48-50.
[67] Riising 1969, 48.
[68] Petersen 2002, 46-48. Bibelen synes at være solgt ud af landet i 1700-tallet, men blev i 2001 hjemkøbt af Det Kongelige Bibliotek.

uenighed om, men i hvert fald ligger det klart, at bibelen har været i nordisk-dominikansk besiddelse fra starten af 1300-tallet og godt 200 år frem. Og den er tydeligvis blevet brugt. I 1400-tallet var bindet så slidt, at den måtte ombindes, i hvilken forbindelse provincialprior Knuds indskrift i øvrigt blev flyttet med over, og dertil er der på en serie oprindeligt blanke sider bagest i bogen tilføjet en oversigt over tekststykker til læsning under gudstjenesten på søndage, helligdage og forskellige helgendage. For hver dag er der i listen anført passager til læsning af epistler og evangelier med angivelse af det præcise skriftsted og passagens begyndelses- og slutord, hvorved prædikanten havde let ved at finde passagen. Oversigten rummer desuden forslag til themata som temaer for prædikenen. Dertil findes en særlig liste med prothemata, dvs. bibelord til anvendelse i prædikenens indledning. Det er nok så interessant, at det foreslåede tekstvalg faktisk synes at have svaret til dominikansk prædikenpraksis i Dacia, idet de matcher de bevarede og formentlig omtrent samtidige prædikenskitser fra Mathias Ripensis. 'Dominikanerbibelen fra Haderslev' har endvidere også tilføjelser, der vidner om den mere interne brug i forbindelse med tidebønnerne. I Salmernes Bog er der til flere salmer således tilføjet stikord, der formodentlig henviser til tekster, der skulle synges under tidebønnen til de enkelte salmer. Ifølge Erik Petersen må alle tilføjelserne været indført efter bibelens ankomst til Danmark.[69]

Dominikansk prædiken : sprog og målgrupper

Blandt årsagerne til tiggerbrødrenes tilsyneladende overvældende gennemslagskraft som prædikanter i 1200-tallets Europa har man i eftertiden udpeget flere kommunikationsmæssige årsager. Den mest klassiske af disse er nok, at "..i modsætning til den sekulære gejstlighed prædikede brødrene på folkesprogene." Man kunne med stor fordel forkorte denne påstand til "..i modsætning til den sekulære gejstlighed prædikede brødrene," thi det synes om noget snarere at være selve det forhold, at tiggerbrødrene overhovedet prædikede, der adskilte deres pastorale tilbud fra sekulærgejstlighedens, end sproget det foregik på. Tanken om at prædike på latin til et ikke-latinkyndigt publikum måtte for middelalderens prædikant, sekulær eller mendikant, forekomme lige så meningsløs, som den burde være for nutidige historikere. Latin anvendtes ganske rigtigt som liturgisk sprog under middelalderens mange forskellige messer, og prædikanter kunne ligeledes give tekstlæsninger fra Bibelen og citater fra de store kirkefædre på latin, men da ville meningen efterfølgende blive oversat, og selve prædikenen foregik naturligvis på et sprog, som tilhørerne kunne forstå - uanset om prædikanten var dominikansk, franciskansk eller sekulær.[70] Når eksempelvis det dominikanske provincialkapitel i Lund 1254 bestemte, at de unge prædikanters

[69] Petersen 2002, 50 og 52; Petersen 2003, 44.
[70] Riising 1969, 9; d'Avray 1985, 6-7 og 94-95; McGuire 2005, 48.

lokalsproglige færdigheder var vigtige at opøve,[71] markerer dette næppe et skift fra latin så meget som konventernes internationale og især pan-nordiske sammensætning.

Det kan i denne sammenhæng måske umiddelbart virke paradoksalt, at så godt som alle prædikenskitser og egentlige prædikener bevaret fra middelalderens tiggerbrødre da er skrevet på latin. Ved nærmere eftertanke er dette nu ikke så underligt endda. Prædikenskitserne var som nævnt ikke beregnet på oplæsning, men som forberedende inspiration for prædikanten selv, og disse måtte overalt inden for den etablerede romerkirke forventes at kunne latin. Faktisk var det set med ordenens øjne en praktisk fordel på flere niveauer, at prædikenskitserne blev forfattet på latin, da det dels gav de enkelte værker langt større transmissionspotentiale end hvis de var skrevet på fransk, spansk eller tysk, dels at man derved yderligere tvang den enkelte prædikant til at oversætte skitsens forlæg til sine egne ord.[72] Her bør det retfærdigvis anføres, at der faktisk findes bevaret et påfaldende stort korpus af tysksprogede dominikanerprædikener fra 1200-tallet. Heller ikke disse synes imidlertid hverken anvendt til højtlæsning (i hvert fald ikke af dominikanske prædikanter) eller som prædikenskitser, men i stedet på læsning af høj- og senmiddelalderens mange tyske nonner og andre fromme lægkvinder, hvis efterspørgsel på dominikansk forkyndelse til tider næsten kan synes umættelig.[73]

Som allerede nævnt var mange af de bevarede dominikanske prædikenskitser specifikt rettet på forskellige sociale målgrupper i samfundet. Denne form for målrettet kommunikationsstrategi i prædikesammenhæng blev muligvis nok udviklet kraftigt af Prædikantordenen, men reelt greb brødrene blot en metode, som samtidens bedste prædikanter allerede havde introduceret omkring indgangen til 1200-tallet.[74] En særlig dominikansk prædikevirksomhed synes rettet imod gejstligheden selv, dvs. sekulære præster og regulærgejstlige af andre ordener. Adskillige bevarede dominikanske prædikener og prædikenskitser er eksplicit rettet på et gejstligt publikum, nogle endda udspecificeret på standens forskellige grupper.[75] Ligesom gennem udbredelsen af dominikanske prædikebøger til gejstlige uden for ordenen havde Prædikantordenen på denne måde mulighed for at øge sin indflydelse på den almindelige forkyndelse i samfundet ved at få andre prædikanter til at se og sige tingene, som prædikebrødrene selv ville have gjort det. I øvrigt finder vi netop her en potentiel undtagelse fra ovennævnte hovedregel om, at der altid blev prædiket på folkesproget, idet man sagtens kan forestille sig, at det foregik på latin, når prædikebrødrene optrådte som Kirkens egne interne 'Preachers of preachers'.

[71] Acta capitulorum provincialium Dacie (ACP Dacie) 1254 (KS 1. rk. bind I, 556).
[72] d'Avray 1985, 11, 93-95 og 128.
[73] d'Avray 1985, 91-93.
[74] Simons 1987, 201.
[75] Simons 1987, 194.

Det er imidlertid en anden af middelalderens samfundsgrupper, som dominikanske prædikener traditionelt hævdes at have været rettet på, nemlig borgerstanden.[76] Også på dette punkt anføres det ofte, at tiggerordenerne med succes forstod at udnytte mulighederne på 1200- og 1300-tallets religiøse marked, idet den nye store vækstgruppe i samfundet, det urbane borgerskab af købmænd og embedsmænd, ikke kunne være specielt tilfredse med den etablerede kirkes teologi og pastorale tilbud: dels havde den gamle kirke et temmelig anstrengt forhold til profitbaseret markedsøkonomi, dels var kirkerne primært målrettet på adelen, og dels var mange sekulære lavgejstlige angiveligt af ringere social stand og lærdom end borgerne selv.

Det ligger uden for denne afhandlings rammer at se nærmere på, i hvilket omfang et sådant misforhold mellem sekulærkirken og borgerskabet rent faktisk eksisterede, men det potentielle teologiske stridspunkt, som blev taget op af tiggerordenernes modstandere i midten af 1200-tallet, kan være værd at ridse op. Ved tiggerordenernes opståen synes i hvert fald visse konservative kredse i Kirken at have delt ridderadelens nedladende syn på handelsfolk, og et gammelt mundheld om, at "det er svært for en købmand at blive frelst", var stadig fremherskende mange steder. Den slags holdninger klingede selvsagt ikke godt i oprigtigt kristne handelsfolks øren. Hele problemet med kombinationen af købmandskab og kristendom lå i profitten, som købmanden skulle leve af, men som umiddelbart stred imod gammel kristen tankegang. En sekulær kannik ved navn Thomas af Chobham afviste imidlertid dette gamle før-kommercielle syn med en rapport til laterankoncilet i 1215, hvori han retfærdiggjorde, at handelsfolk tog sig betalt for den gavn de gjorde ved at distribuere varer i samfundet, så man undgik varemangel og hungersnød - dog mente han ikke, at købmændene burde operere med en profit på mere end 50%. Thomas og hans ligesindede dannede skole i Paris, hvorfra alt nyt inden for Kirken udgik i 1200-tallet, og det er således ikke helt retfærdigt - som mange af samtidens sognepræster og eftertidens historikere har gjort - at beskylde tiggerbrødrene for taktisk at udnytte situationen ved at komme de profittagende købmænd i møde med beregnende løfter om frelse. En ny holdning til hele dette ømfindtlige spørgsmål var allerede da vidt udbredt i Kirkens reformkredse, som tiggerordenerne repræsenterede.[77] Prædikantordenen var dog efterfølgende kraftigt med til at promovere det nye syn, der bl.a. byggede på fr. Willem af Moerbeke's oversættelse af Aristoteles, som Albertus Magnus og Thomas Aquinas gjorde flittig brug af i deres blåstempling af den kristne købmand, hvis virke med at fremme varernes tilgængelighed ikke blot var samfundsnyttig, men ligefrem fortjente prædikatet 'arbejde'.[78]

Hvorvidt dominikansk prædikevirksomhed i praksis var særlig tilpasset borgerskabet hersker der ligeledes nogen uenighed om. Der kan ikke være tvivl om, at mange dominikanske sermones

[76] Prædikantordenens generelle forhold til forskellige verdslige samfundsgrupper, herunder borgerstanden, vil blive nærmere belyst i kapitel 8.
[77] Lawrence 1994, 123-124.
[78] Rosenwein & Little 1974, 29-30.

ad-prædikenskitser vitterligt var rettet på et publikum i byernes borgerstand, ikke mindst i senmiddelalderen, hvilket både fremgår af direkte henvendelser til borgere i prædikenerne og af omtaler af nogle især for borgerskabet velkendte situationer.[79] Det er ligefrem blevet hævdet, at de mendikante prædikanters sprog var »..heavily impregnated with a market-place vocabulary.«[80] En sådan merkantil sprogbrug kan da også findes i nogle prædikener, som f.eks. hos den franciskanske Guibert de Tournai, der sammenlignede synd med at tage uindfrielige lån hos en ågerkarl, idet djævelen tog pant i menneskets sjæl, mens den dominikanske Guillaume Peyraut sammenlignede fasten med et sæsonmarked, idet man her kunne gøre et godt køb (nemlig en kortere vej til frelsen) hos de handlende (skriftefædre) for en billig penge (bekendelse af sine synder); kun folk med et barns forstand forstår ikke markedsøkonomiens grundidé, så de tror, at de kan få Guds nåde uden at give noget igen.[81] I samme ånd blev Kristus selv i en prædiken af den dominikanske Aldobrandino Cavalcanti endog sammenlignet med 'den gode købmand', idet han tilbød menneskeheden en særdeles nyttig vare til en meget rimelig pris.[82] Selvom tiggerbrødrene generelt talte de fattiges sag og ofte havde barske ord til samfundets rige og magtfulde, så kan man hos f.eks. Guibert de Tournai også som noget nyt finde håb for den rige, der godt nok skal være opmærksom på den materielle rigdoms mange farer, men hvis han tjener pengene på ærlig vis og bruger sin rigdom ydmygt og gavmildt, så er der også håb for ham.[83] Selvom både David d'Avray og Larissa Taylor i deres indgående studier af mendikantprædikener i henholdsvis 1200-tallets og senmiddelalderens Frankrig kunne finde adskillige sådanne belæg for en borgerlig orientering i tiggerbrødrenes prædikener, så advarede de begge imod at overvurdere denne tilsyneladende forbindelse, bl.a. fordi der også findes prædikener rettet på andre grupper, men især fordi de umiddelbart borgerligt-klingende allegorier i prædikenens sprog ofte kan være flertydige.[84]

Hvis man skal udpege én gruppe i samfundet, som tiggerordenernes prædikanter havde speciel gennemslagskraft hos, så var det middelalderens kvinder. Denne særlige kvindelige relation til tiggerbrødrene, der fortjener mere forskning end den hidtil har fået, stikker hovedet frem mange steder i kildematerialet. For prædikenernes vedkommende ses det bl.a. ved, at flere prædikenskitser specifikt var rettet på forskellige grupper af kvinder, og det kunne der tilsyneladende også være god ræson i, eftersom den vidtberejste franciskanerprædikant Michel Menot ved middelalderens slutning kunne berette, at »Vi ved af erfaring, at ved hver prædiken finder man fire kvinder for hver mand (...), hvor de ikke kommer til en prædiken uden spædbørn hængende fra deres bryster og en

[79] Taylor 1992, 31.
[80] Rosenwein & Little 1974, 23.
[81] d'Avray 1985, 208, 210.
[82] d'Avray 1985, 225.
[83] d'Avray 1985, 214-215.
[84] d'Avray 1985, 4-6; Taylor 1992, 31.

mængde småbørn løbende efter sig, som råber op igennem hele prædikenen. De gør det meget vanskeligt for prædikanten og tilhørerne.« Den franciskanske fr. Menot var således ikke videre begejstret for småbørn ved sine prædikener, og mange dominikanske prædikanter har utvivlsomt delt hans mening, men faktisk opfordrede gentagne dominikanske generalkapitler til decideret at målrette prædikenen til børn.[85] Da Vincent Ferrier i 1418-19 drog på en stort anlagt prædikekampagne gennem Bretagne, var en del af prædikenerne møntet på børn, og nogle af hans medprædikanter lærte børnene bønner og hvordan man skulle opføre sig under messen.[86]

Samfundets fattige fremstår derimod sjældent som den mendikante prædikens potentielle publikum, måske dels fordi man i højere grad mente, at de kunne nås gennem mysteriespil og lignende optrædener, dels fordi tiggerbrødrene havde stor sympati for de fattige og derfor ikke behøvede at prædike moral over for dem;[87] dertil kan en mere kynisk betragtning gå på, at der jo heller ikke rigtig var nogle penge i at prædike for de fattige. Imod disse tolkninger kan det dog anføres, at Humbert i sine mange prædikenskitser til snart sagt alle samfundsgrupper ikke havde glemt hverken 'de spedalske' eller 'fattige kvinder'.

Dominikansk prædiken : teknik og indhold

Når det gælder den praktiske udførelse af prædikenen, bliver kildematerialet gennemgående mere fåmælt. En af undtagelserne er prædikemanualen De eruditione praedicatorum, hvori den erfarne Humbert af Romans forberedte sine medbrødre på, hvad man som prædikant kunne risikere at møde, herunder at brødrenes gode ord langt fra altid kunne ventes at falde i blød og imødekommende jord. Prædikener på gader og torve, samt ude i landsbyerne, var for mange i almuen den eneste form for underholdende afveksling, som dagligdagen havde at byde på. Erkendelsen og udnyttelsen af dette var i høj grad medvirkende til tiggerordenernes store fremgang og gennemslagskraft i slutningen af højmiddelalderen, men det betød også, at brødrenes prædikener tillige tiltrak adskillige tilhørere, der ikke var videre modtagelige for budskaberne, og i nogle tilfælde endda selv ønskede at bidrage til underholdningen med muntre eller vrede tilråb. Også andre gejstlige kunne finde på at afbryde prædikanten med kritik og kommentarer. Andre nøjedes med at komme og gå under prædikenen, gabe højlydt eller snakke med de omkringstående. Fra England haves beretning om en kvinde, der af prædikanten blev irettesat for at sludre løs under hans prædiken, hvortil hun rapt svarede, at nu havde han selv stået og sludret i en time.[88] Atter andre gik mere op i prædikantens fremtoning og talegaver, eller i hans valg af citater og skriftsteder, end i selve indholdet af prædikenen. Humbert formanede derfor prædikanterne til, at de skulle gøre sig stærke og udholdende til kampen og ikke miste modet for let. Prædikanterne blev tillige anbefalet at

[85] Taylor 1992, 31-32.
[86] Martin 1975, 322.
[87] Taylor 1992, 31.
[88] Pfander 1937, 8, jf. Brett 1984, 159 note 48.

tænke sig om med hensyn til valg af sted og tidspunkt for afvikling af deres prædikener, således at de undgik de mindst imødekommende miljøer, f.eks. hvor folk var trætte eller hvor der var meget larm og uro. De burde dog også tænke kreativt, så de nåede ud til dele af markedet, hvor man ikke i forvejen var for forvænte med Guds Ord, og hvor den virkelige effekt derfor kunne være større.[89]

Hvad selve prædikenen angår, advarede Humbert brødrene imod at indflette for mange beviser på deres retoriske kunstfærdigheder og belæsthed, ligesom det også anbefaledes at holde prædikenerne korte for ikke at tilhørerne skulle falde i søvn. Den gode prædikant afpassede endvidere sin prædiken efter tilhørerskarens sammensætning. Hvor en raffineret prædiken blev anbefalet til lærde folk, burde en mere enkel linie vælges over for jævne mennesker. Humbert advarede imod de hårde og ofte vulgære 'svovlprædikener', idet man i længden ville nå længere med milde, velvalgte og elegante formuleringer: »Et behageligt sprog bærer god frugt, mens grov tale kun nedbryder ånden.« Prædikanten burde heller ikke lade sig friste til at overdrive, da det lidt populært omskrevet "er bedre at være kedelig end at lyve".[90] Det var Larissa Taylors vurdering, at man kan finde en lille, men generel forskel på dominikanske og franciskanske prædikestilarter i højmiddelalderens Frankrig, således at prædikebrødrene i højere grad benyttede sig af intellektuelle argumenter og tilgange rettet på samfundets højere klasser, mens franciskanerne - især i prædikener direkte rettet til de laveste klasser - benyttede sig af en mere følelsesladet appel. Disse forskelle synes dog gradvist udvisket i senmiddelalderen.[91]

En typisk dominikansk prædiken rettet til almindelige lægfolk ville tage udgangspunkt i et tekststykke fra evangelierne. Efter læsning af selve teksten udvalgte prædikanten nogle særlig vigtige ord eller forhold, som han derpå forklarede hver for sig, ikke mindst hvad ordene var en allegori for, og til sidst udlagde han tekstens moral ved at sammenholde med samtidige eksempler. Middelalderens prædiken blev afsluttet med en bøn, der sjældent indgår eksplicit i de bevarede skitser; hos Mathias Ripensis afsluttes f.eks. typisk med sætningen: »Lad os altså bede Herren osv.«[92] Til at praktisere prædikenens forklarende og moraliserende del blev ikke mindst dominikanske prædikanter berømte for at gøre brug af to metoder: distinctiones og exempla.

Højmiddelalderens bibelske skrifttolkning byggede generelt på en opfattelse af, at man faktisk altid kunne finde fire betydninger i teksten: en historisk/bogstavelig (sensus literalis) og tre åndelige (sensus spiritualis), der omfattede en allegorisk (med fokus på Kristus og Kirken), en tropologisk (moralsk, med fokus på handling) og en anagogisk (med fokus på åndelig stræben). Det klassiske skoleeksempel til at udskille de fire betydninger var Jerusalem, som bogstaveligt drejede

[89] Humbert, De eruditione.. (Opera.. bind II, 421-429).
[90] Humbert, De eruditione.. (Opera.. bind II, 404-405).
[91] Taylor 1992, 62.
[92] Riising 1969, 84.

sig om den historiske by, allegorisk repræsenterede den kæmpende kirke, tropologisk afspejlede sjælen, og anagogisk var den kæmpende kirke. Hvor de fleste teologer var enige om firedelingen, var der variationer i definitionen af de fire tolkningstyper. Den dominikanske opfattelse byggede i vidt omfang på Thomas Aquinas, der opererede med en usædvanlig skarp skelnen imellem de fire. Hans syn er herhjemme gengivet i Augustinus af Dacias teologiske lærebog Rotulus pugillaris, hvorimod den danske prædikebogsforfatter Mathias Ripensis synes at have interesseret sig mest for de allegoriske tolkninger.[93] Hvis fr. Mathias havde ret i sine tolkninger af teksten, må man nok også medgive, at mange af allegorierne rimeligvis behøvede at blive forklaret for lægfolk. I en prædiken over teksten for palmesøndag, hvor Kristus rider til byen på et æsel, kan Mathias således berette, at byen repræsenterer det syndige hjerte; stenene er de synder, hvoraf der bygges bastioner; tårnene er undskyldninger; æslet er menneskets kød, der ligesom æslet bærer byrder, er ukysk og dorsk; føllet er den kødelige lyst; og båndene, der forbinder dyrene, er forbudte lyster og verdslig medgang; de to disciple, der følger Jesus, repræsenterer frygt og kærlighed; osv.[94] En distinctio er en liste over disse typisk fire forskellige betydninger, som ord og beskrivelser i Bibelen kunne tillægges, hvilket hos tiggerbrødrene ofte havde en særlig fokus på dyder og laster. Et eksempel på en i samtiden populær distinctio-samling var forfattet af den dominikanske Hugues de Saint-Cher, mens en kombineret distinctio og prædikenskitsesamling var den allerede omtalte Summa Guiotina af Guy d'Évreux. Fr. Guys Summa rummer 74 eksempler på prædikener i fuld længde, dels til søndage og dels til helgendage, hvor der i hver prædiken er udvalgt et ord, som Guy viser, hvordan man kan prædike flertydigt over, og disse 74 ord er endvidere oplistet alfabetisk på en selvstændig liste med henvisning til deres placering i prædikenerne, så prædikanten altid hurtigt kunne finde dem.[95]

I endnu større grad end distinctiones er middelalderens dominikanske prædikanter blevet kendte for deres brug af exempla. Et exemplum er en kort fortælling præsenteret som en sandfærdig historie beregnet på at understrege hele prædikenens morale. Den skulle være kort, overbevisende og let at huske, hvilket opnåedes ved brug af retoriske og narrative effekter, der talte til tilhørernes forestillingsevne. Den kunne være morsom, men var oftere afskrækkende, således at tilhøreren måtte ønske at undgå samme skæbne som fortællingens hovedperson. Og her var det så, at prædikanten kunne tilbyde publikum hjælp, for hvis de lyttede og tog ved lære af budskabet, så var de et skridt nærmere frelsen.[96] Kreative prædikanter kunne bruge eksempler og billeder fra den lokale region for at give budskabet større gennemslagskraft. En flamsk tiggerprædikant sammenlignede således værdien af aflad med den lokale tradition for at hoppe over kanalerne ved hjælp af lange pæle; på en tilsvarende måde, hævdede prædikanten, kunne man 'pælespringe' sig

[93] Gallén 1956, 510; Riising 1969, 87-89.
[94] Riising 1969, 79.
[95] d'Avray 1985, 72-74.
[96] Le Goff 1988, 13.

hurtigere igennem skærsilden.[97] Fra Norden har vi bevaret en række exempla fra den norske prædikebroder Jon Halldorsson, som han benyttede i prædikener, mens han var biskop i Skálholt på Island.[98] Her skal bringes to eksempler på sådanne nordisk-dominikanske exempla. En rig og agtet købmand lå for døden. En nevø, der boede hos ham, voldtog en dag en kvinde, og da den gamle hørte det, dømte han sin slægtning til døden. Nevøen gemte sig, men søgte til sidst at forlige sig med onkelen, der imidlertid slog ham ihjel. Da købmanden snart efter skulle have sakramenterne af biskoppen, nægtede han at angre mordet, hvorfor biskoppen ikke ville give ham nadveren. Da han var død, opdagede biskoppen imidlertid, at nadverbrødet af sig selv var kommet over i købmandens mund, hvorfor han forstod, at mordet havde været i overensstemmelse med Guds vilje og ikke skulle regnes for en synd. Moralen synes at være, at Guds vilje skal følges, uanset hvor hård den forekommer os. Et andet nok så vigtigt budskab, set med dominikanske øjne, er, at den verdslige købmand bedre have forstået Guds vilje end den hellige biskop. Historien ansporer dermed lægfolk til at gøre deres egne overvejelser om, hvad der er rigtigt og forkert, og ikke blot følge en officiel linie udlagt af Kirkens topfolk. Den slags opfordringer brød med hovedlinien i prædikener kendt fra de forudgående århundreder, og Jon Halldorssons fortællinger blev da også af flere højtstående gejstlige anset for upassende. Et anden exemplum, der var knapt så provokerende, skulle stamme fra Jon Halldorssons egen studietid ved Prædikantordenens generalskole i Paris. En dag havde læreren forladt klasseværelset og efterladt en åben bog, som den unge Jon ikke kunne dy sig for at kigge i. Mens han læste, rejste en frygtelig storm sig over byen. Da læreren vendte tilbage, tilstod Jon sin brøde, og læreren gav ham besked på at vogte sig for, hvad han læste. Da læreren selv begyndte at læse i bogen, lagde stormen sig atter. Moralen er, at man ikke skal give sig i kast med boglig lærdom uden at være tilstrækkeligt uddannet.[99] Et exemplum var således velegnet til at forklare pointen, men Humbert af Romans advarede imod at overdrive brugen af exempla. Det var hans erfaring, at de fungerede bedst i en afvejet kombination med citater fra de store kirkefædre. Det vigtigste exemplum var ifølge Humbert i øvrigt prædikanten selv, der altid skulle være sig bevidst om at foregå andre med et godt eksempel, thi hvordan skulle han ellers kunne rette andre?[100]

Gennemgående handler de fleste kendte dominikanske prædikener fra middelalderen om vigtigheden af at tilstå og angre sine synder, at forsone sig med sine fjender og være gavmild over for de fattige.[101] Dertil kan dominikanske prædikener generelt beskrives som 'kristo-centriske', idet de meget ofte tager udgangspunkt i Kristus som person og hvordan vi som mennesker så vidt muligt bør efterligne ham. Denne anbefaling gjaldt ikke mindst prædikebrødrene selv, der ved at gengive

[97] Maier 1994, 118.
[98] Nogle af Jon Halldorssons exempla er udgivet i samlingen *Æventyri fra de islandske sagaer og annaler*.
[99] Ullern 1997, 76-80.
[100] Humbert, De eruditione.. (Opera.. bind II, 395-400).
[101] Lawrence 1994, 121.

hans ord og vilje i deres prædikener selv kunne siges at imitere Kristus.[102] Generelt rådede Humbert sine prædikanter til at advare lægfolk imod at give sig i kast med dybere trosspørgsmål, da det var bedre at overlade sådanne til de professionelle. En daglig fremsigelse af Pater noster, Ave Maria og trosbekendelsen kombineret med en ydmyg, lydig og gavmild adfærd over for Kirken, samt en generel god og from levevis, var de religiøse handlinger, som man skulle opmuntre den almindelige lægmand og -kvinde til.[103] I sine prædikenforslag til forskellige samfundsgrupper begynder Humbert gerne med en beskrivelse af, hvordan målgruppen ideelt set burde opføre sig, hvorpå han oplister de moralske problemer, som den ofte er ude i, fulgt af konkrete forslag til råd og formaninger. Humbert var endvidere glad for at allegorisere over bestemte ord eller betegnelser, hvilket kunne køres ganske langt ud i alle mulige retninger, og han afholdt sig ikke fra ironiske bemærkninger af ofte dadlende karakter, der leder tankerne hen på reformationstidens skrifter. Til gengæld er sproget nærmest blottet for dramatik og følelsesladede vendinger, idet han angiveligt kun ønskede at "appellere til følelserne gennem forstanden".[104] Humberts prædikenskitser adskiller sig i øvrigt fra næsten alle øvrige forfatteres ved ikke kun at udpege de forskellige samfundsgruppers svagheder, men også fremhæve de ting, som grupperne gør godt. Det gælder bl.a. den tidligere omtalte handelsstand, som Humbert tilskriver en god og vigtig samfundsrolle. Også bondestanden får ros med på vejen, idet bonden bestrider det hverv, som Gud oprindeligt havde tiltænkt mennesket. Denne præference hos Gud for bondelivet skal standen være bevidst om og stolt af, hvorfor utilfredsfred med sin skæbne bestemt ikke er klædelig. Kristeligt set har bonden den fordel, at da han altid er travlt beskæftiget med at dyrke jorden, har han mindre tid tilovers, hvor han risikerer at blive fristet til synd. Faktisk behøver bonden ikke bekymre sig så voldsomt meget om efterlivet, da han blot skal passe sit arbejde og leve i lydig afholdenhed, hvorefter han ifølge Humbert kan forvente at høste de himmelske afgrøder.[105]

Sammenlignes 1200-tallets dominikanske prædikener med bevarede prædikeneksempler fra 1100-tallet, er det slående, hvor meget de minder om hinanden.[106] Hvor man i nutiden måske ville klandre middelalderens prædikener for mangel på originalitet, så var dette langt fra et krav i middelalderen - snarere tværtimod. Det var betydelig vigtigere, at der blev prædiket loyalt i overensstemmelse med traditionen.[107] Generelt tyder det bevarede dominikanske prædikenmateriale heller ikke på nogen

[102] Simons 1987, 198, 201.
[103] Humbert, De eruditione.. (De modo.., kap. 71, 491, jf. Brett 1984, 163).
[104] Heintke 1933, 107-112; Tugwell 1982, 3.
[105] Humbert, De eruditione.. (De modo.., kap. 78, 494-495, jf. Brett 1984, 161-163).
[106] Den mest almenfolkeligt orienterede af de bevarede flamske dominikanerprædikener er skrevet af en fr. Zeger i 1260'erne, og den kan betegnes som næsten skuffende traditionel og gammeldags (dvs. 1100-talspræget) uden noget reelt dominikansk særpræg (Simons 1987, 198-200).
[107] Riising 1969, 67; d'Avray 1985, 68.

større ændringer op gennem senmiddelalderen med hensyn til form og indhold, om end de fremtrukne pointer ændrer sig lidt i harmoni med tidens generelle trossyn og samfundsudvikling.[108]

Afslutningsvis er det nok så vigtigt at erindre sig, som nyligt påpeget af Birgitte Langkilde, at mens de bevarede rester og ledetråde vedrørende middelalderens prædikener alle er skriftlige, så var selve prædikenen mundtlig. Det betyder, »..at prædikenen så at sige ikke eksisterer mere, når den er blevet afholdt. Prædikanten kan kun gøre sig håb om, at der er sat et aftryk i tilhørernes bevidsthed afhængigt af deres individuelle opfattelse af det sagte.«[109] En ting er altså, hvad vi i eftertiden kan læse os til og supplere med egne spekulationer om, at eksempelvis de dominikanske prædikanter har ønsket at kommunikere ud til middelalderens samfund. Noget andet er, hvad der rent faktisk er blevet sagt, og hvordan det er blevet opfattet og modtaget af samme samfund. Det er selvsagt ganske svært at komme med nogen sikker vurdering af netop dette essentielle spørgsmål. Men skal man pege på ét punkt, hvor den dominikanske og franciskanske prædiken for alvor synes at have gjort en forskel i middelalderens samfund, så må det være den grundlæggende og vedvarende fokus hos begge tiggerordener på at tale samfundets svagestes sag.[110] Denne opfattelse udtrykkes bl.a. hos Edward Tracy Brett: »Indeed, in the High Middle Ages the friar orders, more than any other orthodox element of society, championed the cause of the downtrodden, and although they failed to bring about the wholesale amelioration of mankind, only the most myopic could deny that they did, at least to some extent, improve the condition of the poor.« Således menes den franske kong Louis IX's tiltag for at forbedre kårene for sit riges fattige ikke mindst at være sket efter intens påvirkning fra tiggerordenerne.[111] På det mere individuelle plan kan man argumentere for, at dominikansk prædiken var med til at fremme forståelsen for skriftemålets vigtighed hos både høj og lav i samfundet, og dermed bane vejen for frelsen til alle.

Skriftemål og bod

Middelalderens prædiken hørte uløseligt sammen med skriftemålet, som ikke mindst den dominikanske prædiken havde som sit primære formål at lede frem til. Forbindelsen udtrykkes eksempelvis hos prædikebroderen Pierre de Reims: »For at prædike er at så, men at høre skriftemål er at høste.«[112] Dermed indgik prædikenen som en forberedende del til de forbundne sakramenter bod og nadver. Det var ved at lytte til prædikantens forkyndelse og udlægning af Guds Ord, at man blev opmærksom på sine synder, angrede dem (contritio) og erkendte nødvendigheden af at bekende dem (confessio), gøre bod (penitentia) og få syndsforladelse (absolutio). Den sakramentale forbindelse til bod og nadver er også forklaringen på, at selvom der prædikedes hele året rundt, så

[108] Simons 1987, 202.
[109] Langkilde 2007, 471-472.
[110] Hanska 1997.
[111] Brett 1984, 161 og 166 (citat 166).
[112] »Predicare enim seminare est, sed confessiones audire, fructum metere est.« Pierre de Reims, jf. d'Avray 1985, 50.

var især fasten højsæson for prædikener. Den i 1215 årligt påbudte nadvergang var således primært tiltænkt at skulle finde sted i forbindelse med påsken, og for at kunne gå til nadver, skulle man forinden have skriftet sine synder og gjort passende bod for dem. Såvel kalendermæssigt som ideologisk var fasten derfor en oplagt tid at gøre bod, og dermed også oplagt for prædikebrødrene gennem prædiken at minde deres medmennesker om nødvendigheden af samme.

Prædikebrødrene nøjedes imidlertid ikke med at prædike skriftemålet. Ordenens skriftefædre havde også licens til at selv at tage imod skriftemål, pålægge bod og give syndsforladelse. Mens den pastorale licens til at prædike ikke synes at have udløst de helt store protester fra sognepræsterne, så fremstår disse generelt mere utilfredse over at skulle dele skriftemålet med tiggerbrødrene. Her var der - i modsætning til prædikenen - tale om forvaltningen af et helligt sakramente og dermed et væsentligt element i sognepræstens forhold til sin menighed. Eftersom dele af den pålagte bod kunne være økonomisk i form af pengeofre til diverse altre, køb af aflad og andre gode formål, kan man heller ikke afvise mere materialistiske bagtanker med parternes rivalisering på dette punkt.

Alle kristne mennesker skulle fra 1215 mindst én gang om året »..skrifte alle deres synder på en troværdig måde til deres egen præst,« som skulle pålægge dem bod og give dem syndsforladelse; »I modsat fald skal de (:synderne) være forbudt adgang til en kirke i resten af deres liv og de skal forbydes en kristen begravelse ved deres død.«[113] Skriftemålet var dermed afgørende for, at man kunne deltage i det kirkelige liv. Den oprindelige regel om, at det skulle foregå til den lokale sognepræst, blev i 1220'erne udvidet til også at omfatte dominikanske og franciskanske skriftefædre. Efterhånden blev det dog både regel og praksis, at sådanne mendikante skriftefædre skulle præsenteres for og godkendes af den lokale biskop, hvis ikke en sådan bispelig forhåndsbevilling var udstedt med generel virkning, som biskop Peder Pag af Odense gjorde det i 1316 til byens to tiggerbrødrekonventer.[114] Dette var dog unødigt, hvis tiggerbroderen ligefrem var udstyret med en personlig pavelig licens, som prædikebroderen Jens Pedersen Fynbo fra et ukendt konvent i Lunde stift, der i 1463 modtog pavelig bevilling til at høre skriftemål og give syndsforladelse for synder, der ikke hørte under den hellige stol,[115] mens prioren i Ribe i 1401 af pave Bonifacius IX modtog »..adgang til, at han kan udvælge og ligeledes udpege otte egnede præster, regelbundne eller verdensgejstlige, som kan høre alle de troende kristnes bekendelser, som strømmer til kirken i dette kloster for at opnå denne benådning og ønsker at bekende for dem, og efter omhyggeligt at have hørt deres bekendelser meddele dem tilbørlig forladelse for det begåede

[113] Laterankoncil IV, kanon 21.
[114] DD 2. rk. bind VII nr. 396.
[115] Diplomatarium dioecesis Lundensis (DL) bind IV nr. 29.

og pålægger dem frelsebringende bod i forhold til brøden, med mindre de er af en sådan karakter, at det apostoliske sæde med rette bør rådspørges angående dem.«[116]

Med mindre man var forhindret af sygdom eller andre ekstraordinære forhold, skulle skriftemålet gives i selve kirken. De fra eftertiden kendte lukkede skriftestole brugtes ikke i middelalderen, hvor præsten i stedet satte sig i en åben skriftestol nær alteret. Her knælede den skriftende så ved stolens side og bekendte sine synder. Tiggerbrødrenes skriftefædre må dertil ofte også have hørt skriftemål mere alternative steder ude i felten, samt for adelen og fyrsternes vedkommende i disses hjem eller private kapeller. Udover at høre skriftemål, pålægge bod og give syndsforladelse, skulle præsten i forbindelse med skriftemålet sikre sig, at bekenderen havde den mest elementære kristne grundviden og bl.a. kunne sin trosbekendelse, Ave Maria og Pater Noster. Han skulle endvidere informere synderen om, hvordan denne både rent praktisk og åndeligt skulle forholde sig til det forkerte, han eller hun havde gjort, samt advare om, hvilke ulykker der i modsat fald ville ske.[117] I 1280 lod biskop Brynolf af Skara udforme en forordning for sit stift angående den korrekte afvikling af skriftemål. Heri hedder det, at når en person havde nået forstandens alder og dermed var blevet i stand til at synde, skulle han mindst én gang om året skrifte for sin sognepræst, med mindre han af denne var blevet tilladt at skrifte for 'en forstandigere præst' (sacerdoti discreciori); formuleringen forklares ikke yderligere, men der tænkes sandsynligvis især på tiggerbrødre. Skriftefaderen skulle spørge til en række såkaldte 'almindelige synder', og hvis omstændighederne gav anledning til mistanke om yderligere forhold, spurgtes desuden til 'ualmindelige synder'. Skriftet skulle foregå et lyst og åbent sted i kirken, ikke i dunkle afkroge af bygningen, med mindre dette var bydende nødvendigt; udendørs skriftemål nævnes ikke, men her må tilsvarende principper om åbenhed formodes at gælde. Under skriftemålet skulle præsten holde sit blik fast hæftet på jorden foran sig, således at han ikke kom til at se den skriftende i ansigtet. Han måtte heller ikke spørge til navne på eventuelt involverede tredjepersoner, kun måtte han spørge til under hvilke omstændigheder, synden var begået, samt om antallet af forseelser. Senere skriftemålsforordninger viser, at spørgsmålene blev stadig flere og mere indgående.[118]

Boden blev afmålt i perioder, der ifølge bevarede svenske bodsbøger kunne gå op til 15 år for de alvorligste forbrydelser, men normalt lå fra nogle uger til et år. Bodslængden afhang både af forbrydelsens alvor, hvem man var og om synden var begået offentligt. For drukkenskab pålagdes svenske lægmænd således 3-15 dages bod og præster 40 dage, men sidstnævnte bod forøgedes til tre måneder, hvis præsten havde optrådt fuld i offentligheden. Strengere bod skulle på samme måde generelt pålægges rige end fattige, lærde end ulærde, ældre end yngre, og raske end syge. Også selve den foreslåede bodsgørelse blev tilpasset synderens formåen. Man kunne gøre bod på flere

[116] DD 4. bind VIII nr. 113.
[117] Gallén 1957a, 184; Foggie 2003, 95-96.
[118] Arbman 1927, 43-44.

måder, hvoraf de vigtigste var faste, bøn og almisser, ligesom pilgrimsfærd og besøg i særlige kirker - f.eks. domkirker og klosterkirker - blev anbefalet. Man kunne desuden blive pålagt tavshed, social isolation, seksuel afståelse og fralæggelse af behagelige klæder. Fra begyndelsen af 1400-tallet blev køb af afladsbreve tillige en stadig mere udbredt form for bodsgørelse. Hvis synden havde forvoldt skade for andre, kom dertil en erstatning, der skulle ydes, inden syndsforladelsen fik virkning. Den første tredjedel af bodstiden havde særlig betydning, hvor man eksempelvis normalt ikke fik adgang til selve kirken, men måtte blive i våbenhuset. Når boden var udstået, fik synderen atter sine almindelige kristne rettigheder tilbage (restitutio) ved en ceremoni, der principielt var henlagt til domkirken, men også synes foregået andre steder.[119]

Også til opgaven som skriftefader fandtes instruktionsbøger, hvoraf Summa de casibus poenitentiae, skrevet af den dominikanske generalmester Raimundo de Peñafort, synes særlig populær og er bevaret i adskillige små transportegnede udgaver.[120] Dette klassiske værk har også haft sin udbredelse i Danmark, hvor den tidligere omtalte kannik ved Lunds domkapitel, Bennike Henriksen, i 1358 fra sin dominikanske bogsamling kunne testamentere "Raimundos Summa på vers" til en præst i Herrestad.[121] Foruden fr. Raimundos konkrete bodsopgørelser, havde Humbert af Romans nogle mere praktiske råd med på vejen til ordenens skriftefædre. Deres spørgsmål skulle f.eks. afpasses efter den skriftendes køn og virke. Således skulle kvinder høres om de gav sig af med spådomme, løftebrud, mænd eller dans, samt om de tilbad deres eget ydre. Soldater skulle tilspørges om forfængelig æresdyrkelse, plyndring, pådragelse af sår og køb af prangende udstyr. Handelsfolk skulle høres om løgn, mened og falskneri, mens borgeres potentielle laster ifølge Humbert var dovenskab og unødig luksus. Folk fra de højere familier skulle udspørges om deres feudale troskab, om de gav dårlige råd eller smiger, og om de modtog kostbare gaver. Præster skulle høres om deres moralske levned, om udførelsen af pålagte liturgiske tjenester og - hvis de havde pastorale funktioner - hvordan de ydede åndelig næring til deres sognebørn. Med hensyn til bodspålægning anbefalede Humbert en relativt mild og pragmatisk linie. Det var efter hans opfattelse bedre at sende folk i skærsilden end i helvede, hvorfor boden ikke burde være for stor. Skriftefaderen blev også anbefalet at holde igen med at pålægge alt for mange messedeltagelser, da man derved blot risikerede at lokke synderen ud i simoni ved at betale andre for messegangen.[122]

Netop bodens størrelse var et af de kritikpunkter, som tiggerbrødrenes modstandere i den sekulære kirke gjorde gældende, og som man også ofte støder på i eftertidens litteratur: "Almuen i byerne foretrak at bekende deres synder til tiggerbrødrene, fordi de her slap med mildere

[119] Gallén 1957a, 186-187.
[120] d'Avray 1985, 51.
[121] DD 3. rk. bind V nr. 109.
[122] Humbert, De eruditione.. (Opera.. bind II, 361-363 og 366).

bodsstraffe end hos sognepræsterne". At tiggerbrødrene virkelig tilbød 'billigere syndsforladelser' og en lettere vej til frelsen end mange sekulære præster er formentlig ikke helt forkert (bl.a. jf. Humberts ovennævnte betragtninger), men det er næppe rimeligt kun at opfatte det som en udspekuleret 'underbydningstaktik'. Tiggerbrødrenes bodsniveau repræsenterede en mildere retning inden for hele Kirken, som mere konservative fløje - herunder mange af højmiddelalderens sognepræster - havde svært ved at forliges med. Til sognepræsternes forsvar kan det anføres, at brede dele af den jævne befolkning, som præsterne nok repræsenterede bedre end tiggerbrødrene, heller ikke altid fandt den stadig mildere kirkeret retsmæssigt tilfredsstillende.[123]

Tiggerordenerne selv havde selvsagt en noget anden opfattelse af årsagen til deres popularitet. Ifølge den normanniske prædikebroder Guillaume Pepin, der virkede i tiden frem mod Reformationen, var det en fordel for almindelige mennesker at kunne skrifte til en tiggerbroder, »..da de rødmer over at skulle bekende deres synder til deres præst. Dertil er mange præster uvidende og usikre, og ved ikke hvordan de skal skelne imellem synderne.«[124] I et skrift fra 1200-tallet forklares behovet for tiggerbrødrenes pastorale gerninger med, at ikke nok med at sognepræsterne ofte manglede de nødvendige kundskaber, så var mange præster "kendt som notoriske horekarle, hvorfor ærbare kvinder frygtede at skrifte hos dem".[125] Uden i øvrigt at ville vurdere sandheden af sidstnævnte påstand, så kan det ikke nægtes, at især mange kvinder synes at have søgt Prædikantordenens skriftefædre. Endnu i middelalderens sidste del var trangen til at skrifte tilsyneladende så stor hos mange nonner og andre fromme kvinder, at de dominikanske konventer i den hollandske reformkongregation - der også omfattede klostrene i Danmark - måtte forbyde sådanne bekendere at søge skriftefædrene mere end én gang om ugen.[126] For mange af middelalderens kristne oplevedes ét årligt skriftemål således langt fra at være tilstrækkeligt. Selvom det er uvist, hvor almindeligt det var at gå til skrifte, så synes bestemmelsen fra 1215-koncilet ifølge Jarl Gallén dog at have svaret til gældende praksis for de fleste.[127]

Prædikebrødre synes dertil også ofte engageret som personlige skriftefædre for samfundets øvre sociale lag. Især i 1200-tallet holdt mange europæiske kongefamilier - inklusive de skandinaviske - dominikanske skriftefædre, der i vidt omfang også fungerede som rådgivere i mere timelige anliggender. Efterhånden synes mange adelige at have kopieret denne skik, hvor vi i Danmark bl.a. kender til en nordsjællandsk stormand Jakob Herbjørnsen, der i 1299 testamenterede unum salmi til sin dominikanske skriftefader fr. Peder fra konventet i Roskilde.[128] Det er ligeledes sandsynligt, at den voldsomme vækst i midten af 1300-tallet af pavelige tilladelser til bl.a. danske

[123] Lawrence 1994, 123-124.
[124] Taylor 1992, 45.
[125] Lawrence 1994, 165.
[126] Taylor 1992, 45.
[127] Gallén 1957a, 187.
[128] DD 2. rk. bind V nr. 40.

adelige om at måtte udvælge sig personlige skriftefædre til brug ved pludseligt opstået dødsleje ofte har været tiltænkt dominikanske præster, selvom sådanne aldrig nævnes eksplicit.

Dominikansk korstogsprædiken[129]

Ikke alle prædikener var dog målrettet på at føre til skriftemål. Afslutningsvis vil jeg vende blikket imod en særlig niche inden for dominikansk prædikeaktivitet i 1200-tallets Danmark, nemlig den, der gjaldt korstogene. Da Prædikantordenen kom til verden, havde de kristne atter forlængst tabt selve Jerusalem, men korsfarerriget eksisterede fortsat og det samme gjorde i allerhøjeste grad drømmen om at generobre den hellige by. Imidlertid havde 1100-tallets gentagne nederlag ikke nødvendigvis gjort det lettere at hverve nye tropper til Det Hellige Land, og dertil havde Kirken i mellemtiden involveret sig i flere forskellige korstog langs det romersk-katolske Europas grænser - heriblandt den militante kristning fra tysk og skandinavisk side af hedningene i de baltiske lande. I starten af 1200-tallet var der derfor brug for en fornyet reklamekampagne for Kirkens korstog, men i supplement hertil oplevede man også et stigende behov for at koordinere kampagnerne, således at der ikke blev prædiket alt for mange forskellige korstog på samme tid og sted. Hvad paverne havde brug for var således en mere organiseret metode til at rekruttere flere korsfarere og rejse mere kapital uden at markedet blev overeksponeret og udpint. Det stod endvidere klart, at den gode sags fortsatte succes afhang af bedre og mere overbevisende prædikanter, erfarne med målrettet og gennemslagskraftig kommunikation, og som dertil var teologisk funderede til selv at forstå korstogets grundlæggende ideologi og tage diskussionen op med dem, der talte imod korstoget.

Faktisk var det ikke kun paverne, der ønskede et mere organiseret korps af korstogsprædikanter. I 1198 havde ærkebiskop Absalon klaget til pave Innocens III over johanniterne i Danmark, der prædikede korset og indsamlede penge til fordel for deres væbnede brødre i Det Hellige Land, men ifølge Absalon var de sørgeligt utilstrækkelige til denne vigtige opgave i både kvantitet og kvalitet.[130] Innocens tog tydeligvis problemet alvorligt og i 1213 udnævnte han mere end 30 omhyggeligt udvalgte chef-prædikanter fordelt over hele Europa med henblik på at organisere korsets prædiken i hver af deres respektive kirkeprovinser. I Danmark blev opgaven givet til ærkebiskop Anders Sunesen, en ivrig støtte af det baltiske korstog, som endvidere fik besked på at hjælpe sin kollega i Uppsala med at gøre det samme i Sverige.[131] I 1224 blev ærkebispens nevø, biskop Peder Jakobsen af Roskilde, af pave Honorius III tildelt hvervet »..cum predicande crucis officium in provincia Lundensi.«[132] Problemet var imidlertid ikke løst med at

[129] Dette afsnit bygger i vidt omfang på et paper, som jeg holdt over samme emne på IMC i Leeds 2006, og som i udvidet form står foran en snarlig udgivelse som artikel ('Preachers of war : Dominican Friars as Papal Promulgators of the Crusade in thirteenth-century Scandinavia') i en samling af papers fra IMC-sessioner i 2006-07 under temaet 'Church and War' (red. Carsten Selch Jensen).
[130] DD 1. rk. bind III nr. 245. Om baggrunden for Absalons klage og pavens respons herpå, se Nyberg 1981, 201-203.
[131] DD 1. rk. bind V nr. 31.
[132] DD 1. rk. bind VI nr. 10.

indsætte nok så dygtige og energiske biskopper i spidsen for prædikekampagnen. Bisperne var i forvejen travle administratorer, dommere og rådgivere, og de havde derfor desperat brug for professionel hjælp, hvis det hellige sædes ambitiøse mål skulle nås.

Heldigvis havde just sådan en organisation af professionelle prædikanter været til rådighed siden 1216 i form af Prædikantordenen. I 1230 besluttede pave Gregor IX derfor, at hele opgaven med at prædike korstoget imod hedningene langs Østersøens østkyst herefter udelukkende skulle varetages af prædikebrødre.[133] Fire år efter fulgtes dette op med en bulle om, at også promoveringen af korstoget til Det Hellige Land fremover var et mendikant anliggende, her fordelt imellem dominikanske og franciskanske prædikanter.[134]

Det baltiske korstog, som Prædikantordenen i 1230 fik pavelig licens til at prædike i Nordeuropa, var Tyske Ordens kampagne imod de hedenske preussere. Senest i 1232 blev det også pålagt ordenens provincial i Dacia at udpege prædikanter velegnede til opgaven.[135] Sådanne pavebuller til fordel for Tyske Orden udgik herefter regelmæssigt til prædikebrødrene i Dacia gennem de næste 30 år. Efterhånden som de tyske ordensriddere rykkede frem langs den baltiske kyst, blev den dominikanske prædikelicens tilsvarende gradvist udvidet til korstoget i Livland, samt i perioder tillige i Litauen. Bemærkelsesværdigt nok findes der ingen konkrete belæg for, at nordiske prædikebrødre har prædiket de samtidige korstog ledet af den danske og svenske konge imod hedningene i Estland og Finland, men selvom en sådan assistance formodentlig heller ikke har været godkendt af paven, så er det at dømme ud fra den generelle dominikanske involvering i kristningen af Estland og Finland - samt den nære forbindelse imellem Prædikantordenen og de dansk-svenske konger og ærkebisper i denne tid - efter min mening svært at forestille sig hele denne skandinaviske kampagne uden et dominikansk prædikeengagement også.[136] Som en yderligere støtte for denne tese vil jeg her blot nævne den serie af dominikanske konventoprettelser i Sverige i perioden 1237-1244, hvilket også er tiden for svenskernes andet finske korstog.

Prædikebrødrenes involvering i promoveringen af korstoget til Det Hellige Land blev som nævnt sat i værk af pave Gregor IX i 1234. Det er imidlertid uklart, om dette korstog blev prædiket af prædikebrødrene i Skandinavien førend omkring 1263 eller om de indtil da skulle koncentrere sig om at tale det baltiske korstogs sag.[137] Først fra 1263 til 1292 har vi en række breve - eller reelt blot

[133] Preussisches Urkundenbuch (PUB) bind I:1 nr. 81.
[134] Bullarium Ordinis Praedicatorum (BP) bind I nr. 112.
[135] DD 1. rk. bind VI nr. 132.
[136] Faktisk findes der bevarede pavelige tilladelser til de svenske og danske bisper om at prædike deres kongers respektive korstog til Finland i 1237 (DS bind I nr. 298) og Estland i 1240 (DD 1. rk. bind VII nr. 62), men i disse buller findes ingen omtale af dominikansk medvirken.
[137] I hvert fald synes danske prædikebrødre allerede i 1243 at have været involverede i indsamlingen af korstogsafløsningen for Det Hellige Land, dvs. den monetære frikøbsbetaling for at aflægge sig korset, der for de fleste mennesker fulgte umiddelbart efter korstogsløftet. Dette år blev den dominikanske prior i Lund således pålagt at

pavelige registranter af breve - der bemyndiger Prædikantordenen i Dacia til at prædike korset for Det Hellige Land, men nu i modsætning til den baltiske korstogsprædiken dels under overordnet ledelse af en lokal biskop, dels i selskab med flere andre gejstlige grupper, heriblandt gråbrødrene. Det bedst dokumenterede eksempel på nordisk-dominikansk korstogsprædiken haves fra slutningen af denne periode, ja faktisk fra kongeriget Jerusalems sidste dage. Fra 1. august 1291 er således bevaret en detaljeret bulle fra pave Nicolaus IV til provincialprioren i Dacia, hvori denne bemyndiges til at udnævne et antal særlige prædikanter og sammen med dem i provinsen prædike korstog imod saracenerne.[138] Det var imidlertid formentlig først i forbindelse med provincialkapitlet den efterfølgende sensommer (1292), at provincialprior Oluf udnævnte den velansete lektor Israel Erlandsson fra konventet i Sigtuna til generalprædikant med ansvar for opgavens udførelse i Dacia,[139] i hvilken forbindelse fr. Israel tillige fik overbragt endnu en bulle, hvori paven uddelte en række privilegier til dem, der ville følge den engelske konge på et korstog til Det Hellige Land.[140]

De to nordisk-dominikanske breve fra 1292 bør naturligvis ikke (kun) ses som et eksempel på typisk skandinavisk fodslæben. Selv efter Acres fald den 28. maj 1291 fortsatte business-as-usual længe endnu hvad angår planlægningen af Jerusalems genbefrielse, der nu blot var udvidet til at gælde hele det tabte kongerige. Den dominikanske rolle i Kirkens korstogspolitik ændrede sig dog ganske betragteligt i tiden herefter til det mere marginale. Fra tid til anden indikerer kilderne dog, at bl.a. prædikebrødrene fortsat var sat på sagen i Skandinavien - i hvert fald officielt. I 1308 beordrede pave Clemens V Nordens ærkebisper og bisper at prædike til fordel for et planlagt korstog til Det Hellige Land under ledelse af kong Filip af Frankrig og johanniterridderne, og befolkningens støtte for dette skulle ifølge bullen vækkes i de følgende fem år gennem sognepræster, prædikebrødre, gråbrødre og andre slags klerke i de tre kirkeprovinser.[141] I 1382 blev biskop Johann Skondelev af Slesvig pålagt af pave Urban VI at foretage en undersøgelse af de danske tiggerbrødre, som paven havde bemyndiget til at prædike korstog og indsamle korstogsafløsninger, men da det pavelige kammer endnu ingen penge havde set fra Danmark, blev slesvigbispen bedt om at se nærmere på sagen.[142] Og så sent som i 1411 blev sognepræsten Jens Hennekesen Rynkeby fra Skagen af koncilpaven Johannes XXIII udnævnt til pavelig nuntius og ledende korstogsprædikant i Dacia, hvor korstoget denne gang hverken gjaldt muslimer eller hedninge, men såmænd hans modpave Gregor XII og dennes verdslige støtte, kongen af Napoli. Til at hjælpe sig blev fader Jens bemyndiget til at indrullere forskellige typer klerke fra provinsen,

---

overdrage disse penge til en udsendt pavelig kapellan fra Italien, hvilket ikke tyder på, at pengene skulle overføres til Tyske Orden (DD 1. rk. bind VII nr. 122).
[138] BD nr. 848.
[139] DD 2. rk. bind IV nr. 86.
[140] DS bind II nr. 1724.
[141] BD nr. 991.
[142] DD 4. rk. bind II nr. 243.

heriblandt "priorer, prædikanter og guardianer", hvilket dårligt kan tolkes som andet end dominikanske og franciskanske brødre, der på denne tid antageligt havde fået korstogsprædikende selskab af Birgittinerordenens præster, idet den pågældende bulle kun kendes gennem en afskrift bevaret i Vadstena Kloster.[143]

Den dominikanske korstogsprædiken i praksis - og dens eventuelle effekt

I de første korstogsbuller fra 1234-35 anmodede pave Gregor IX udtrykkeligt Prædikantordenen om to dominikanske korstogsprædikanter i hver provins, men efterfølgende synes antallet af prædikanter at være blevet overladt til provincialerne at bestemme. De dominikanske generalmestre videregav ind imellem meddelelser fra paverne på ordenens generalkapitler, men generelt synes spørgsmålet helt at have været overladt til de enkelte provinser, som pavernes buller også næsten altid var rettet direkte til. Det virker da også som om, at provincialerne tog sagen ganske seriøst og udvalgte provinsens bedste prædikanter til opgaven. Den ovennævnte fr. Israel Erlandsson fra konventet i Sigtuna, der blev dominikansk generalprædikant af korset for Dacia i 1292, var således langt fra nogen hvemsomhelst, tværtimod fremstår han som provinsens daværende største intellektuelle kapacitet.[144] I den tyske provins Teutonia gik provincialprioren ligefrem ind og annullerede et lokalt valg af en prior i 1277, fordi den valgte broder var alt for god en korstogsprædikant til at tage sig af priorgerningen.[145]

Ved fr. Israels udnævnelse i 1292 fremgår det af sagens bevarede akter, at han fik udleveret en afskrift af selve korstogsbullen, hvori det pågældende korstog var mere detaljeret forklaret hvad angår dets formål og udførelse, samt de tilknyttede privilegier. Dette synes at have været normal praksis, da det ikke blot informerede prædikanten om de konkrete forhold, men tillige fungerede som bevis for hans pavelige autorisation. Et sådant bevis var bestemt ikke overflødigt, idet der findes talrige eksempler på falske korstogsprædikanter, der i korsets navn indsamlede penge til sig selv. Med korstogsbullen i hånden kunne den legitime korstogsprædikant herefter drage ud for at udføre sin mission, hvilket i vidt omfang synes at være foregået de samme steder, som hvor brødrene ellers prædikede. Et sted af særlig interesse for korstogsprædikanter var dog ridderturneringer, hvilket ikke kun hang sammen med de mange tilstedeværende riddere og dermed potentielle korsfarere, men dertil var prædikanterne ofte bemyndiget til at løse deltagerne for det band, som de ved selve deres medvirken i de kirkeligt bandlyste turneringer automatisk havde nedkaldt over sig selv.[146]

Normalt var også korstogsprædikenen annonceret på forhånd og ud over prædikenens indhold, var den primære forskel fra de almindelige prædikener, at paverne på et tidligt tidspunkt

[143] DD 4. rk. bind XII nr. 314.
[144] Gallén 1946, 251.
[145] Maier 1994, 100.
[146] Maier 1994, 106-107.

havde bemyndiget prædikanterne til at give deres publikum 20 dages aflad blot for at lytte til sig, hvilket ved slutningen af 1200-tallet var blevet udvidet til 100 dage. Det var endvidere tilladt at prædike korset og afholde den tilknyttede messe på tider og steder, der ellers lå under interdikt. Korstogsprædikenen ville normalt foregå i samarbejde med den lokale sognepræst, som dels kunne verificere prædikantens legitimitet, dels kunne fortsætte promoveringen af korstoget efter at prædikanten var rejst videre.[147] Ifølge de bevarede prædikemanualer bestod korstogsprædikenen af en læsning over et tema relateret til korstoget, hvilket afsluttedes med en invitation til at tage korset, en fælles bøn for korsfarerne i felten og en salmesang, fulgt af nye læsninger og invitationer. Prædikenens invitationsdel er ikke nærmere beskrevet, men tilsyneladende handlede det om, at overbeviste tilhørere blandt publikum trådte frem under sangen og af prædikanten blev pålagt korset - såvel symbolsk som fysisk.[148]

Det bedste indblik i tiggerbrødrenes korstogsprædiken gives måske af nogle af deres sekulære modstandere i samtiden, der beskriver, hvordan prædikanten som udgangspunkt kunne forsøge at overbevise sit publikum ad to veje. Den ene metode var baseret på hver enkelt kristne menneskes forpligtelse over for Gud, sine kristne medmennesker og sin egen sjæl, en forpligtelse til at gøre det rette, hvilket naturligvis var at forsvare kristendommen og Kirken imod dens fjender. Ved at følge denne metode kunne prædikanten appellere til tilhørernes skyldfølelse og på samme tid holde den store himmelske belønning frem i udsigt; ifølge vore kritiske reportere kunne gode prædikanter ad denne vej udløse tårer og store følelsesudbrud hos deres publikum. Den anden metode gik ud på at appellere til tilhørernes bestyrtelse og forargede vrede imod den pågældende fjende med grusomme beretninger om dennes onde handlinger imod kristenheden. Den slags historier kunne ofte læses op direkte fra pavebullen, dette var endog påkrævet i nogle buller, og i tilknytning dertil kunne erfarne tiggerbrødre krydre prædikenen med egne andenhåndsberetninger fra korsfarere, pilgrimme og ikke mindst deres egne medbrødre hjemvendt fra de pågældende områder. Det var op til den enkelte korstogsprædikant fra gang til gang at vælge den optimale form og argumentation for sin prædiken til hvert enkelt publikum, og hvis han spillede sine kort dygtigt, berettes det, kunne selv den mest kritiske folkemængde blive forvandlet til overbeviste korsfarere.[149]

Den reelt afledte effekt af dominikansk korstogsprædiken er yderst vanskelig at vurdere, ikke mindst i Skandinavien. Ifølge John Lind & al. synes ingen i Danmark at have reageret på invitationerne til Tyske Ordens preussisk-livlandske korstog,[150] og selvom dette måske nok er en vel negativ konklusion at udlede af kildernes tavshed, så stammer vort primære kendskab til danskere, som tog korset i 1200-tallet, vitterligt fra personer, der efterfølgende købte sig afløsning

[147] Maier 1994, 110.
[148] Karlsson 1992, 49; Maier 2000, 26-27.
[149] Maier 1994, 116-118 og 122; Lind & al. 2006, 100-101.
[150] Lind & al. 2006, 296.

for deres løfter, ofte i deres testamenter.[151] De otte kendte danske korstogsløsere danner endvidere en ganske interessant statistik, idet to af dem var højtstående gejstlige og tre af dem var kvinder. Alle tilhørte de adelen, og i dominikansk sammenhæng er det ikke uinteressant at notere sig, at bedømt ud fra deres testamenter, hvoraf de syv kendes, så var de alle gode venner af de danske prædikebrødre. I det mindste i ét tilfælde vides en dansker at have holdt sit korstogsløfte. Det drejer sig om den tidligere marsk Johannes Ebbesen, der døde som korsfarer i Acre i 1232, og selvom dette er et meget tidligt tidspunkt for en potentiel dominikansk involvering, så må prædikebrødrene unægtelig have lykkedes med at påvirke hr. Johannes på en eller anden måde, idet han i sit testamente havde doneret 40 mark sølv til ordenen for opførelsen af et kloster i Roskilde.[152] Som minimum synes to svenske adelsmænd at have reageret på prædikebrødrenes opfordringer til at slutte sig til Tyske Ordens korstog i Baltikum. Karl Ulfsson, søn af jarl Ulf fase, faldt som tysk ordensridder ved et slag i Livland i 1260, og Johan Elovsson var ridder i samme orden i 1281. I det mindste for sidstnævnte er det muligt at påvise en potentiel dominikansk indflydelse, idet Johan var personlig ven med den berømte fr. Petrus af Dacia fra konventet i Skänninge, og i et brev fra 1281 udtrykker han stor hengivenhed over for prædikebrødrene i forbindelse med hans søster Ingrids samtidige bestræbelser på at oprette et dominikansk nonnekloster i Skänninge.[153]

Akkurat som man kan hævde, at den dominikanske indflydelse på 1200-tallets korstog længe har udgjort et delvist overset kapitel i korstogshistorien, så kan man efter min mening også vende kritikken rundt og sige det samme med hensyn til korstogenes potentielle betydning for Prædikantordenen i dennes første århundrede. I Nordeuropa - og her først og fremmest det nordøstlige Tyskland, Polen og Sverige - synes adskillige dominikanerkonventer oprettet i tæt forbindelse med et samtidigt behov for korstogsprædikanter, og muligvis kan en omdiskuteret tilbagekaldelse af Prædikantordenens licens til at prædike korstog i Norge 1263 netop hænge sammen med, at de kirkelige og kongelige myndigheder simpelthen skønnede, at der i Norge fandtes for få dominikanske konventer til at løse opgaven forsvarligt.[154]

Under alle omstændigheder synes korstogsprædikenen generelt at have mistet sin hidtidige betydning for Prædikantordenen fra og med slutningen af 1200-tallet. Herefter kunne prædikebrødrene i Dacia og andre steder vende deres prædikener - og opmærksomhed i øvrigt - imod andre vigtige emner i den evige kamp imod synd og uvidenhed om Guds Ord.

[151] DD 2. rk. bind I nr. 240 og 332; DD 2. rk. bind II nr. 372; DD 2. rk. bind III nr. 150; DD 2. rk. bind IV nr. 3, 67 og 163; DD 2. rk. bind V nr. 309 (jf. optegnelse hos Lind & al. 2006, 370 note 482-483).
[152] Annales Petri Olavi (SRD bind I, 183).
[153] Gallén 1946, 49 og 117-118.
[154] BD nr. 594. Gallén 1946, 81-82.

5. Prædikebrødrenes terminering

- **Havde prædikebrødrene nogen kontakt med samfundet uden for hjembyens mure?**

Eftertiden har ofte betragtet middelalderens tiggerordener som et rendyrket urbant fænomen. Synet udtrykkes bl.a. hos den tyske kirkehistoriker Luzian Pfleger: »Die Seelsorge der städtischen Massenbevölkerung war der Zweck der neuen Orden. Das bäuerliche Land interessierte sie nicht.«[1] Opfattelsen er da langt fra heller ulogisk. Tiggerordenerne opstod i samme periode, som byerne atter begyndte at indfinde og manifestere sig på Europakortet, og mens hovedparten af de gamle ordeners klostre var at finde ude på landet, blev så godt som samtlige tiggerklostre anlagt inde i byerne eller lige uden for byporten. Ifølge samme forskertradition var det da også først og fremmest hos byernes nye borgerstand, at tiggerordenerne fandt deres målgruppe og samfundsstøtter.

En sådan udelukkende urban orientering var muligvis også tiggerordenernes egen plan i de første årtier, men fra omkring midten af 1200-tallet begynder kilderne at omtale dominikansk prædikeaktivitet uden for byerne kombineret med indsamling af almisser. Omfanget og betydningen af brødrenes rurale virke steg i anden halvdel af 1200-tallet, hvor den efterhånden blev sat i system, således at alle byer og landsogne kom ind under ét konvents territorium eller 'termin', hvor kun prædikebrødre fra dette konvent havde ret til at 'terminere'. Selv i de mest urbaniserede egne af Nordvesteuropa blev termineringen herefter en væsentlig del af tiggerordenernes virke, og så meget vigtigere må den rurale tjeneste rimeligvis have været i mindre urbaniserede egne som eksempelvis Norden og Danmark, hvor der da også kan findes belæg for den. Faktisk har termineringens betydning og den indbyrdes kamp konventerne imellem om samme formentlig været så stor, at jeg vil pege på terminernes oprettelse som en potentiel medvirkende, 'fastlåsende' årsag til det markante fald i antallet af nye konventoprettelser fra starten af 1300-tallet. Terminering var i øvrigt langt fra kun et mendikant fænomen, idet også eksempelvis hospitalsordenerne praktiserede den.

Termineringen er et relativt ubeskrevet blad af tiggerordenernes historie, hvilket dels hænger sammen med, at kildematerialet til dens belysning generelt er meget sparsomt. To af de hidtil ganske få forsøg på et mere nærgående og systematisk studie af tiggerordenernes terminering er blevet udført af Kaspar Elm og Matthias Vöckler for især augustiner-eremitterne i henholdsvis Westfalen og Thüringen,[2] hvortil Jørgen Nybo Rasmussen har helliget emnet et par afsnit i sin afhandling om de nordiske franciskanere.[3] Selvom kildesituationen i Tyskland er betydelig bedre end i eksempelvis Skandinavien, så måtte også Elm konstatere, at ordenernes egne arkivalier kun i

[1] Pfleger 1941, 92, jf. Rüther 1997, 104. Et tilsvarende meget urbant-orienteret syn på tiggerordenerne er i Danmark bl.a. blevet udtrykt af Anders Andrén (Andrén 1985, 59).
[2] Elm 1989; Vöckler 1991.
[3] Rasmussen 2002, 311-316.

yderst begrænset omfang omtaler termineringen.[4] Det betyder, at historikerne til deres rådighed kun kan forvente at få nogle mere eller mindre tilfældige, oplysende nedslag eller 'huller i dækkenet' over termineringens historie. Kildeknaphed er dog ikke den eneste grund til emnets relative uberørthed. Som nævnt er tiggerordenerne traditionelt blevet behandlet som et udpræget storbyfænomen, hvor den rurale side derfor er blevet negligeret. Efterhånden har en række enkeltstående klosterstudier af regional eller lokal dækningsgrad fra især de nordvestlige dele af det kontinentale Europa rettet op på dette, men en samlet behandling af det dominikanske materiale - som dette kapitel kan ses som et indledende forsøg på - mangler fortsat.

Opkomsten af den dominikanske terminering

At tiggerordenerne som udgangspunkt vitterligt var urbant orienteret udtrykkes bl.a. hos to af ordenernes mest berømte skikkelser i 1200-tallet, den franciskanske generalminister Bonaventura og den dominikanske generalmester Humbert af Romans, hvis forskrifter for deres brødres virke i begge tilfælde koncentrerer denne til byerne. At behovet for prædiken var særlig stort i byerne forklares således af Humbert med typisk dominikansk logik:

> Årsagerne til dette er som følger: I byerne er der flere mennesker end andre steder, og derfor er det bedre at prædike dér end andre steder, ligesom det er bedre at give almisser til mange end til få. Ligeledes findes der flere synder dér (...). Ligeledes er mindre byer, der ligger omkring store byer, mere påvirkede af disse end omvendt, og derfor vil den gode virkning af prædiken i byen sprede sig til disse steder mere end omvendt. Derfor bør man søge at skabe gode resultater ved hellere at prædike i byerne end i andre mindre steder.[5]

Dette betyder dog ikke, som hævdet af Pfleger, at 'bondelandet' slet ikke interesserede dem. Selvom tiggerklostrene som nævnt (næsten) altid blev lagt i byerne, så havde begge ordensmestre en plan om herfra også at påvirke befolkningen i landområderne. Tanken om, hvordan dette skulle ske, varierede tilsyneladende lidt ordenerne imellem. Den franciskanske Bonaventura opfattede således byerne som et samlingssted for omegnens bønder, der med jævne mellemrum besøgte byens markedsplads, og her kunne de af gråbrødrene så også gives noget godt åndeligt gods med hjem. Den dominikanske Humbert derimod tænkte ikke i markedspladser så meget som i de store byer som kulturelle trendsættere for de tilstødende rurale distrikter. Kunne man forbedre de kristne kundskaber og levemåden hos befolkningen i de store byer, ville folk fra de mindre byer og ude fra landet af sig selv tage ved lære, mente generalmesteren.[6]

Selvom Humbert af Romans mente, at de gode ord af sig selv ville diffundere ud til bønderne, og han derfor ikke talte for nogen direkte aktivitet rettet på verden uden for de store, konventbærende

[4] Elm 1989, 152.
[5] Oversat fra Humbert, *De eruditione…* (jf. d'Avray 1985, 31).
[6] Forskellen påpeget hos Simons 1987, 70.

byer, så kan man alligevel konstatere, at begge de to store tiggerordener i anden halvdel af 1200-tallet for alvor udviklede en interesse for landdistrikterne. På det franciskanske generalkapitel i 1260 blev det besluttet, at alle klostre skulle have et tilknyttet område for indsamling af almisser og prædiken, og det blev i det hele taget understreget, at de to forhold var tæt indbyrdes forbundet, hvilket det også var vigtigt at håndhæve rent geografisk. En tilsvarende, samtidig udvikling kan følges hos Prædikantordenen. Dominikanske generalkapitler forbød i 1240'erne brødre fra én provins at prædike og tigge i andre provinser, og i 1249 findes den første indirekte omtale af landområder henlagt til enkelte konventer. Ligesom for franciskanerne skal vi op i 1260-70'erne, førend de dominikanske generalkapitler for alvor tog sagen op, hvilket i 1280 endte ud med, at hvert konvent havde et område, som kun déts brødre måtte virke i, men til gengæld ikke måtte overskride grænserne for. Fastlæggelsen af de nøjagtige grænser medførte en mængde diskussioner og deciderede konflikter de berørte konventer imellem, hvilket det som hovedregel var op til de enkelte provinser at løse. Efter 1280 synes alle nyanlagte konventer straks fra begyndelsen at have fået et nøje afgrænset territorium - hvilket dog langt fra betød, at der ikke kom flere konflikter herom.[7]

Årsagen til dette skift imod større rural orientering hos tiggerordenerne fra midten af 1200-tallet skal sandsynligvis findes i det forhold, at ordenernes relation til den sekulære kirke og universiteterne samtidig synes at være kølnet en del. Den oprindelige idé var formentlig først og fremmest, at prædikebrødrene dels skulle sættes ind imod truende kætterbevægelser, dels oplære kannikkerne til at kunne uddanne sognepræsterne på stifternes domskoler, men eftersom denne sidste del af projektet kun synes at have fået behersket succes (se kap. 7), vendte Prædikantordenen i stigende grad blikket imod en direkte kontakt til Europas kristne befolkning, både i by og på land, inklusive landsognepræsterne selv. Og der har uden tvivl været et stort potentielt marked for dygtige prædikanter, idet hovedparten af høj- og senmiddelalderens bevarede statusrapporter om landsognekirkernes virke er én lang klage over for få og for dårlige præster. Dertil kommer, at mange især dominikanske konventer ved denne tid havde opnået en størrelse, hvor det selv i store byer må have knebet med at kunne brødføde hele konventet året rundt alene på almisser indsamlet i hjembyen. Man kan derfor sige, at fra og med anden halvdel af 1200-tallet begyndte både de pastorale og de økonomiske muligheder i landområderne at være gået op for tiggerordenerne.

Betegnelsen for det afgrænsede område, som det enkelte konvent havde ret til at prædike og indsamle almisser i, kaldtes terminus eller terminarium (pl. termini), sjældnere terminus predicationis eller predicatio. På dansk synes betegnelsen i samtiden at have været termin eller blot

[7] Galbraith 1925, 81-82; Rüther 1997, 104.

term, men i eftertiden benyttes på de fleste sprog typisk betegnelser svarende til 'terminsområde';[8] her vil den oprindelige danske betegnelse 'termin' blive anvendt. Når brødrene drog ud for at prædike og tigge i konventets termin, sagde man, at de udførte terminationes, 'gik termin' eller 'gik på termen'; her vil handlingen blive betegnet som 'terminering' og 'at terminere'. En terminerende tiggerbroder blev på latin betegnet terminarius (pl. terminarii), mens datidens nordiske betegnelse var terminsbroder eller termebroder,[9] alternativt bud eller sækkebroder.[10]

Termineringen var bygget op omkring Prædikantordenens to grundlæggende elementer: prædiken og tiggeri. Terminering krævede også medvirken af mindst to personer, da ingen brødre i henhold til Augustins Regel måtte bevæge sig uden for konventet uden ledsagelse af en socius. I termineringssammenhæng har den præsteindviede broders socius formentlig ofte enten været en lægbroder eller en ung prædikant under oplæring. Hvad nu end årsagen er, så er det imidlertid yderst sjældent, at forekomsten af den lovpligtige socius fremgår af de relativt få kildeomtaler af terminerende tiggerbrødre. De terminerende brødre synes ofte at have fået logi hos lokale sognepræster og på de adelige hovedgårde, mens de i fremmede byer, hvor de ikke selv havde konventer, har boet i herberg eller endog hos andre tiggerordener. Dertil kunne konventet i særlig interessante byer have et lejet eller ejet hus, hvor brødrene kunne tage ophold på deres rejser. Sådanne termineringshuse, domus terminarie (pl. domus terminarii) eller domus habitacionis, dukker op i kildematerialet i slutningen af 1200-tallet, og synes generelt at have vundet udbredelse i løbet af 1300-tallet. Med tiden blev termineringshusene gerne beboet af permanent udstationerede brødre, typisk ældre og særligt pålidelige folk, som en så stor frihed turde tillades.

Foruden almisseindsamling og prædiken skulle termineringen vise sig at have en tredje, afgørende betydning for tiggerordenerne, nemlig for konventernes rekruttering. Analyser af tiggerkonventernes personsammensætning viser, at påfaldende mange brødre havde deres biologiske familie i selve konventsbyen eller i det tilhørende terminsområde - og her først og fremmest i de mindre byer, hvor konventet var repræsenteret med et termineringshus. Denne termineringsmæssige betydning for rekrutteringen er konstateret for så store middelalderstæder som Rostock, Köln, Gent og Brugge.[11]

[8] På engelsk findes tilsyneladende slet ikke noget ord for hele termineringsfænomenet, hvorfor den officielle betegnelse for det dominikanske terminsområde er 'limits-of-preaching'.
[9] I 1532 berettes f.eks., at konventet i Roskilde har en »..termindz Brodher, som goer i Slagelsæ thermind.« (Danske Magazin (DM) 1. rk. bind II, 157-158). Tilsvarende betegnelser findes på norsk, svensk, tysk og nederlandsk. På fransk er den mest udbredte term blot 'quêteur' eller 'frère quêteur' (egentlig bare 'tiggerbroder'), mens man på engelsk har indført betegnelsen 'limiter'.
[10] I 1526 tillod kong Gustav Vasa således johanniterne i Eskilstuna at »..haffua sina seckiebrödher wthe ath tigghia till clostherens behoff...«. (*Konung Gustaf I's Registratur* (KGR) bind III, 190).
[11] Ulpts 1995, 314; Elm 1989, 175-177; Simons 1987, 162.

Terminernes økonomiske betydning, deres fastlæggelse og konflikter herom

Traditionelt har historikerne hæftet sig mest ved termineringens økonomiske betydning og dermed indsamlingen af almisser. Til trods for denne generelle undervurdering af termineringens religiøse side, så synes man faktisk alligevel også at være lykkedes med at undervurdere termineringens økonomiske betydning sat i forhold til almisseindsamlingen i byerne. Jacques Le Goff var f.eks. så fokuseret på den urbane forbindelse, at han mente at man omtrentligt kunne beregne byernes befolkningsmæssige størrelse alene ud fra antallet af tiggerklostre.[12] Mange steder i Europa, og da ikke mindst i Norden, har middelalderens byer imidlertid været af en så begrænset størrelse, at det er svært at forestille sig, at tiggeri inden for murene alene har kunnet brødføde et konvent - eller endog flere - bestående af 12-40 brødre, foruden at byboernes gavmildhed også skulle holde live i byernes øvrige fromme stiftelser - for nu ikke at glemme de egentlige tiggere.

Min her udtrykte manglende tiltro til en rendyrket urban-baseret tiggerbrødreøkonomi finder støtte i en række lokale og regionale studier af termineringens betydning i nogle af Nordvesteuropas mest urbaniserede områder, såsom Flandern, Alsace, Rhinlandet og de nordtyske hansestæder.[13] Le Goffs model mødte da også stor skepsis fra bl.a. Walter Simons, dels fordi eksempelvis Prædikantordenens konventer var af højst forskellig størrelse,[14] og dertil kom, at eksempelvis de flamske tiggerklostres fordeling og størrelse ifølge Simons tydeligvis ikke blot afhang af selve stæderne, men også tog hensyn til de tilknyttede landdistrikters størrelse og økonomiske potentiale.[15] Faktisk kommer sådanne ekstra-urbane hensyn eksplicit til udtryk i en pavebulle fra 1404, hvor pave Benedikt XIII tillod stiftelsen af et nyt dominikansk kloster i Bretagne, for hvilket han bl.a. fremlagde de argumenter, at byen Guérande lå tilstrækkeligt langt fra Nantes, hvor det nærmeste dominikanerkloster fandtes, samt at byen lå i en tæt befolket, frugtbar og rig egn.[16] En tilsvarende afhængighed af landområderne udtrykkes ved en intern dominikansk tvist om termineringen i 1400-tallets Flandern, hvor konventet i Douai gjorde gældende, at det var nødt til at have en større termin end nabokonventerne, idet selve staden Douai ikke havde samme størrelse som de omkringliggende klosterbyer opgjort i antal "adelige, købmænd og rigdomme". Selv for Flanderns største byer, Gent, Brugge og Ypres, hvor indbyggertallet i 1300-tallet er beregnet til omkring 30.-64.000, synes byernes økonomiske og administrative sammenhæng med de tilhørende landdistrikter at have spillet kraftigt ind på deres tiggerordensmæssige potentiale.[17] Også i Bretagne er det tydeligt, at termineringen tillagdes stor betydning allerede i 1300-tallet. Da Prædikantordenen i 1368 oprettede et nyt konvent i Bretagnes hovedsæde Rennes, inviterede en kommissær for den

[12] Le Goff 1968, 343 og 346-347.
[13] Simons 1987; Rüther 1997; Kleiminger 1938; Elm 1989; Ulpts 1995.
[14] Mindstekravet var som bekendt 12 brødre, men de store klostre talte ofte 40-60 brødre, nogle enkelte - som i Brugge - op mod 100.
[15] Simons 1987, 71-72.
[16] Martin 1975, 64.
[17] Simons 1987, 74, 84-85 og 89.

franske provincialprior i 1379 hertugdømmets fem gamle dominikanerkonventer til hver at sende repræsentanter til et møde i Rennes, hvor det nye konvents termin skulle fastlægges. Dette ville uvægerligt medføre en ændring af den hidtidige struktur i negativ retning for et eller flere af de eksisterende konventer, og kommissæren var da tydeligvis også beredt på en vis træghed i responsen fra de fem gamle konventer, hvorfor han understregede, at en ny terminsstruktur ville blive fastlagt og implementeret uanset om de mødte op eller ej.[18]

Der synes ikke at have ligget nogen fast standard for størrelsen eller afgrænsningen af et konvents termin. Hvor der var langt imellem ordenens klostre, kunne terminerne derfor blive særdeles store, men tilsyneladende regnedes selv ganske betydelige afstande ikke for noget afgørende problem. Dette fremgår f.eks. af en dominikansk termineringsstrid fra Thüringen, hvor en af de ombejlede byer endte med at blive tilknyttet konventet i Göttingen, der lå 90 km derfra.[19]

På dette punkt synes tiggerbrødrenes kontinentale terminering dog at have blegnet i sammenligning med forholdene i Skandinavien. En mulig, omend ikke uproblematisk kilde til dansk terminering haves i det berømte anti-katolske reformationsskrift om 'Peder Smed og Asser Bonde' (nærmere beskrevet i kap. 2). I den danske udgave af den oprindeligt tyske historie berettes det bl.a., at »Aff Mordker i Oleborg bor en mand, her Laurentz Pedersen heder hand. Sanct Anthonij korss hand ber, i Norreiutland hans Termen er.«[20] Antoniterordenen havde blot to hospitalsklostre i senmiddelalderens Danmark, nemlig i Mårkær (Mohrkirchen) i det slesvigske landskab Angeln og i Præstø på Sydøstsjælland. Klostrenes økonomi var baseret på en kombination af traditionelt klostergods og almisseindsamling, og der er reelt intet der taler imod påstanden om, at konventet i Mårkær havde hele den jyske halvø som sit territorium, hvoraf Nørrejylland blev dækket fra et termineringshus i Aalborg. I hvert fald har det tilsyneladende ikke forekommet fortællingens danske oversætter utænkeligt, at antoniterbrødrene i Mårkær skulle have en terminerende broder udstationeret omkring 275 km derfra i Aalborg.[21] At antoniterne rent faktisk terminerede i Nørrejylland fremgår af et sognevidne fra Falslev ved Mariager i midfasten 1487, hvor »Hr. Jeib Jeibsen, Sancti Anthonii Bud, som den Dag sang til Falslev Kirke...« sammen med nogle tilkaldte dannemænd af sognet overværede det omtalte sognevidne på kirkegården.[22]

Også dominikanske og franciskanske prædikanter var parate til at tage lange vandreture op gennem Jylland. Et belæg herfor haves fra 1489, hvor pave Innocens VIII meddelte biskop Niels Stygge af Børglum, at helligåndsbrødrene fra Aalborg havde klaget deres nød til paven angående

[18] Martin 1975, 196.
[19] Vöckler 1991, 5.
[20] Peder Smid oc Atzer Bonde (PSAB) CIII (KS 1. rk. bind II, 342-343).
[21] Dette er i øvrigt et af de steder, hvor den danske oversætter har afveget ganske betydeligt fra det tyske forlæg, idet skurken oprindeligt var en jøde fra Schlesien.
[22] KS 3. rk. bind III, 238.

diverse fremmede præster, først og fremmest gråbrødre og prædikebrødre, der på den lokale befolknings begæring holdt messer og andre kirkelige tjenester i sognekirkerne i Skagen og Saltum.[23] Når dette kunne falde helligåndsbrødrene for brystet, skyldtes det, at helligåndsklosteret i Aalborg siden midten af 1400-tallet havde haft de to sognekirker i inkorporation, og altså dermed besad kaldsretten og ikke mindst den pastorale indtægtsret til kirkerne, men tiggerbrødrenes præster snød dem tilsyneladende herfor. Hverken gråbrødrene eller prædikebrødrene havde imidlertid konventer i Vendsyssel, hvor de nærmeste dominikanske udgangspunkter har været Viborg og Århus, hvorfra der immervæk er henholdsvis ca. 180 og 210 km til Skagen. I praksis kan man forestille sig, at eksempelvis konventet i Viborg (ligesom antoniterklosteret i Mårkær) har haft et termineringshus i Aalborg, hvorfra en udstationeret præst har termineret i det nordenfjordske, men udover at dette er ren spekulation uden konkret støtte i kilderne, så er der selv herfra stadig 100 km til Skagen. Det kan endvidere undre, at klagebrevet specifikt nævner gråbrødre og prædikebrødre, men derimod ikke karmeliterbrødre, der som den eneste af tiggerordenerne var repræsenteret i Børglum stift med det i 1460 oprettede konvent i Sæby; muligvis haves heri en af flere indikationer på, at karmeliterne generelt var mindre orienterede på terminering end de to gamle tiggerordener.

Et andet belæg for en frisk, omend fatal dominikansk vandretur i det jyske haves fra 1527, hvor rigsrådet i et klagebrev til kongen melder om en prædikebroder fra konventet i Vejle, der angiveligt var på vej til Viborg for at købe tørfisk til sit konvent, da han brutalt blev overfaldet af to af kongens ryttere, der slog og huggede ham ned til han lå livløs tilbage, hvorpå de huggede løs på hestene, der var spændt for en medbragt vogn.[24] Foruden det uhyrlige i selve overfaldet, som muligvis skal tages med et gran salt pga. beretningens politiske anvendelsesformål, er det værd at bemærke, at de dominikanske konventer åbenbart holdt sig en ganske stor indkøbsradius, idet man angiveligt var parat til at sende en broder på den ca. 85 km lange tur fra Vejle til Viborg for at købe tørfisk! Påfaldende er det også, at den stakkels prædikebroder ifølge beretningen umiddelbart synes at have været ude alene, og altså uden den ellers lovpligtige socius - men omvendt må en sådan socius enten have været til stede for efterfølgende at kunne berette om overfaldet, eller også har broderen trods alt overlevet slagene og huggene. Den tredje oplysende faktor ved historien er, at prædikebroderen med sig havde en hesteforspændt vogn til at hjembringe fisken fra Viborg. Det må formodes, at sådanne transporthjælpemidler også var udbredte ved termineringen i almindelighed; i det hele taget forekommer det mig sandsynligt, at rejsen fra Vejle til Viborg indgik i en form for terminering, så formålet trods alt har været rettet på mere end viborgensiske tørfisk.

Oppe i den del af dominikanerprovinsen Dacia, der lå på den Skandinaviske Halvø, var terminsbrødrenes tilbagelagte afstande endnu mere imponerende. Prædikebrødrene ved konventet i

[23] DM 5. rk. bind II, 206-207.
[24] DM 2. rk. bind V, 220.

Nidaros ansøgte således i slutningen af 1330'erne ærkebispen af Uppsala om lov til at terminere i det svensk-norske grænseområde Jämtland, der ikke blot ligger et par hundrede kilometer fra den norske ærkebispestad, men dertil har budt på en rejse igennem et uhyre bjergrigt terræn.[25] Rekorden for dominikansk termineringsafstand må dog gå til prædikebrødre fra konventet i Bergen, der betjente øboerne i Norskehavet - bl.a. på Lofoten omkring 1.000 km fra hjembyen! Kendskabet til termineringen på Lofoten skyldes en beretning fra den venetianske købmand Pietro Querini, der i vinteren 1431-32 forliste med sit skib i Nordatlanten. De skibbrudne reddede sig i land på det yderste af Lofoten, og efter mere end en måned i den nordnorske vinterkulde nåede de frem til en lille fiskerby på øen Røst, der talte 120 sjæle fordelt på 12 hjem. Til italienerens forbløffelse fandt han i denne menneskehedens yderste forpost en dominikansk præst fra konventet i Bergen, der fungerede som sjælesørger for fiskerbefolkningen gennem vinteren og ved tøbruddet i maj sejlede hjem til Bergen med fiskerne - og en løn fra øens befolkning på 60 stokfisk og tre store rugbrød.[26]

De dominikanske terminer kunne således være ganske store. Ved midten af 1200-tallet var Prædikantordenen sjældent repræsenteret med mere end ét konvent pr. stift, og ved middelalderens slutning kunne der let være omkring 100 sogne inden for en termin. Her var de dominikanske terminer gennemgående større end de franciskanske, eftersom Franciskanerordenen generelt anlagde flere konventer. De øvrige tiggerordener havde endnu færre konventer og dermed potentielt set større terminer, men selvom alle tiggerordener vides at have praktiseret terminering, så tyder studier fra bl.a. Alsace på, at de dominikanske og franciskanske konventer lagde betydeligt flere kræfter i termineringen end eksempelvis karmeliterne.[27] Når det gælder en udpegning af de konkrete terminer hørende til de enkelte konventer, så er vi generelt på ret så bar bund hvad angår prædikebrødrene i Norden.[28] Der foreligger en håndfuld konkrete belæg og især indicier for enkeltlokaliteters dominikansk-terminsmæssige tilhørsforhold, og kombineret med lidt kreativ logik kunne man godt udpege en potentiel terminsstruktur for Prædikantordenen i middelalderens Skandinavien,[29] men studier fra de dele af Nordvesteuropa, hvor terminsstrukturen rent faktisk kan kortlægges med sikkerhed, viser, at man i mindre veldokumenterede regioner (som Norden) skal være yderst varsom med at tage noget for givet. I Flandern, hvor terminerne kan kortlægges forholdsvis nøjagtigt, viser de sig således for det første at forholde sig ret frit til andre kendte verdslige og gejstlige grænseforløb, og for det andet har de ændret sig gennem flere omlægninger, efterhånden som samfundsudviklingen nødvendiggjorde det.

[25] DS bind IV nr. 3405.
[26] Gallén 1998, 145.
[27] Rüther 1997, 114.
[28] Jørgen Nybo Rasmussen kan derimod identificere flere termineringsrelationer for de nordiske franciskanere, hvortil han har forsøgt at rekonstruere hele ordenens terminsstruktur på Fyn (Rasmussen 2002, 311-316 + ill. nr. 45).
[29] Hvilket jeg tidligere har vovet for konventerne i Skara og Lödöse (Jakobsen 2007a, 172-174).

Som udgangspunkt har de dominikanske terminer formentlig ofte oprindelig holdt sig inde for de eksisterende rigs- og stiftsgrænser, eftersom ordenen i 1200-tallet typisk var tæt knyttet til fyrstemagten, der endvidere garanterede brødrenes fysiske sikkerhed, mens bisperne skulle godkende brødre udpeget til terminering i de respektive stifter. Relativt hurtigt synes terminerende prædikebrødre i Norden imidlertid at have krydset bispernes grænser. Prædikebrødre fra konventet i Vejle (Ribe stift) vides således at have haft deres gang på halvøen nord for Vejle Fjord, selvom denne lå i Århus stift (men dog tættere på det vejlensiske kloster end på det århusianske).[30] Hvis der vitterligt var tale om terminering, burde brødrene i forvejen have indhentet en tilladelse hertil fra biskoppen i Århus, hvilket de da muligvis også havde. Denne regel er imidlertid ikke altid blevet efterkommet i praksis.[31] I 1435 fandt ærkebiskop Aslak af Nidaros det således nødvendigt at understrege over for sine bisper og kannikker, at ingen klostermænd måtte "traminere" i Norge uden behørig tilladelse fra den biskop eller det domkapitel, i hvis stift termineringen foregik - men vel og mærke kun, hvis termineringen ikke fandt sted i det stift, hvori den udsendte broders kloster lå. Forbuddet skete med den begrundelse, at det ellers ville skabe misundelse klostrene imellem, fordi klostre med mange folk kunne sende flere mænd ud og dermed få flere penge end små klostre - og flere end hvad rimeligt var.[32] Et eksempel på sådan grænseoverskridende terminsvirksomhed hos nordiske prædikebrødre er allerede omtalt i form af Nidaros-konventets udtrykte ønske i 1330'erne om at sende brødre over ærkestiftsgrænsen til Uppsala ind i Jämtland, der på denne tid hørte under den norske konge.[33] Danske tiggerbrødre fra de skånske og hallandske konventer holdt sig angiveligt end ikke tilbage fra også at overtræde rigsgrænsen til Sverige i forbindelse med terminering ind i Västergötland og Småland, tilsyneladende uden tilladelse fra nogen af de behørige myndigheder. Kilden til sidstnævnte oplysning er dog ikke entydigt troværdig, da der er tale om en anklage rejst i 1520'erne af den udpræget anti-danske og anti-mendikante biskop Peder Månsson, der residerede så langt borte fra grænselandet som bispedømmet Västerås.[34]

Når terminens størrelse og grænser skulle fastlægges, var der først og fremmest et økonomisk hensyn at tage, således at terminen skulle afpasses konventets størrelse og de økonomiske muligheder i hjembyen. Men dertil kan allehånde lokale faktorer tænkes at have spillet ind, såsom brødrenes etablerede kontakter til egnens præster og adelige, herunder sidstnævntes eventuelle relation til de enkelte klostre gennem familiemedlemmer, gaver og begravelser. Endelig var terminsgrænserne ofte resultatet af flere kompromisser de involverede konventer imellem.

[30] Rep. 2. rk. bind III nr. 4561-62.
[31] I det hele taget var bispernes ret til at godkende mendikante prædikanter ofte til debat (Rasmussen 2002, 307-310).
[32] Diplomatarium Norvegicum (DN) bind VII nr. 397.
[33] DS bind IV nr. 3405.
[34] »Ey borde konungen tilstädia många tiggiere och biddiere fara vm kring rijkitt, förandes Helgedomer eller lysendes afflatt, och enkannelige them som aff androm Landom komme skulle han förbiudhe såssom Danske munker pläge tiggie i Ösbo, Wesbo och Sönnerbo, Hwilke titt sändes aff Halmstade och Landzkrono, och Lundh.« (Peder Månsson, Barnabok, jf. 'Peder Månssons skrifter', 699-700).

Netop terminernes størrelse og den konkrete grænsefastlæggelse er en af de primære grunde til, at vi overhovedet har nogen viden om tiggerbrødrenes terminering, thi siden midten af 1200-tallet har stridigheder herom konventerne imellem tilsyneladende fyldt ikke så lidt på provincialkapitlernes årlige dagsordener.[35] Som nævnt skulle alle nystiftede klostre efter 1280 straks fra begyndelsen have en klart defineret termin, men heri lå indbygget den potentielle konfliktskabende faktor, at hele strukturen - som i det ovenfor nævnte eksempel fra Bretagne - skulle revideres ved hver ny konventoprettelse. Der er gennem tiden fremlagt mange forklaringer på den bratte nedgang i antallet af nystiftede tiggerklostre, som kan konstateres i hovedparten af Europa fra begyndelsen af 1300-tallet. Som en supplerende årsag kan man fristes til at fremføre ordenernes egen terminsstruktur, der at dømme ud fra de mange og ofte opslidende retstvister imellem konventerne i hvert fald må have givet anledning til en ekstra overvejelse, inden man satte nye konventoprettelser i værk. Faktisk kan situationen sammenlignes med den ofte omtalte fastlåsning af Danmarks sognestruktur i løbet af 1100-tallet, hvor udskillelsen af nye sogne herefter synes kraftig besværliggjort pga. modstand fra de eksisterende sognepræster og kirkepatroner.

Helt i stå gik udviklingen i tiggerordenerne dog ikke, og fra tid til anden oprettedes fortsat nye konventer op gennem senmiddelalderen - med en deraf afledt ballade angående terminerne. I 1316 måtte det sachsiske provincialkapitel for augustiner-eremitterne gå ind i og afgøre en grænsestrid imellem det nystiftede konvent i Einbeck og det gamle konvent i Herford, hvor brødrene i det nye konvent gjorde krav på en større andel af det gamle konvents termin. Som en del af kompromisset blev det bestemt, at de to konventer skulle dele Herford-konventets termineringshuse i byerne Höxter og Bodenwerder.[36] Terminernes grænsedragning var altså ikke mere komplementær, end at man i omstridte områder kunne have delt terminering, men løsningen synes både sjælden og potentielt eksplosiv. Omvendt kan man godt forstå, at kreative kompromisser kunne være fristende for provincialerne, idet konflikterne ellers kunne fortsætte i årevis. Da et nyt dominikansk konvent oprettedes i Zwolle i det østlige Nederland i 1468, kom det hurtigt til strid om terminsgrænserne med områdets hidtil enerådende konvent i Zutphen, hvilket stod på i mindst 20 år.[37]

Det kunne imidlertid også være ændringer i den omgivende samfundsstruktur, der nødvendiggjorde omlægninger i termineringen. Eksempelvis var Rotterdam i 1470'erne ramt af en økonomisk krise, der medførte så stor fattigdom i befolkningen, at det angiveligt underminerede det lokale dominikanerkonvents eksistensgrundlag. Rotterdam havde med sit vestlige opland hidtil været tilstrækkelig stor til at kunne brødføde brødrene, men nu søgte de ud i byens nord- og sydøstlige opland, der terminsmæssigt tilhørte konventet i Utrecht, selvom eksempelvis den omstridte by Dordrecht lå tre gange så langt fra Utrecht som fra Rotterdam. I det følgende årti søgte

[35] Hinnebusch 1966, 266-268.
[36] Elm 1989, 157.
[37] Bakker 1988, 63 og 78.

provincialpriorer og generalmagistre at mægle og dømme i striden, hvorunder termineringen i og omkring især Dordrecht flere gange skiftede side.[38] Problemer kunne også opstå pga. uhensigtsmæssige, eksterne grænsedragninger, hvor eksempelvis stiftsgrænserne langt fra altid lå videre hensigtsmæssigt i forhold til konventernes placering og potentielle terminering. Endnu mere konfliktskabende kunne det være, hvis terminsgrænsen samtidig adskilte to af ordenens provinser. Sådan en strid indledtes i 1267 imellem de to nordtyske nabokonventer i Stralsund og Greifswald, der henholdsvis indgik i provinserne Teutonia og Polonia. Angiveligt havde brødre fra Greifswald indsamlet almisser inden for Stralsund-konventets termin, hvorfor en rasende prior fra Stralsund gik den 60 km lange vej til naboerne i Greifswald, hvorunder hans vrede angiveligt kun voksede for hvert skridt. Da han nåede frem, kom det til et voldsomt skænderi med den polske prior, hvilket skete i fuld offentlighed og medførte en pinlig skandale af en kaliber, der indbragte begge kamphaner for det dominikanske generalkapitel samme år, hvor de blev idømt hårde straffe, afsat fra deres embeder og sendt til nye konventer - langt væk fra hinanden.[39]

Det tilbagevendende behov for at diskutere og eventuelt revidere et konvents terminsgrænser til alle sider kan illustreres med det flamske/nordfranske konvent i Lille. I 1255 indgik konventet en aftale med kollegaerne i Gent om at dele fire omstridte sogne ligeligt imellem sig. I 1273 måtte en kommission mægle en terminsaftale på plads imellem brødrene i Lille og i Bergues, og i 1448 var det nødvendigt med endnu en ekstern mæglingsdom i en strid mellem konventerne i Lille og Arras. I 1491 blev Lille-brødrenes termineringsdistrikt atter udfordret, idet konventet i Douai gennem 200 år (!) havde klaget over, at det ved sin oprettelse i slutningen af 1200-tallet ikke havde fået et tilstrækkelig stort termineringsområde udskilt fra det ældre nabokonvent i Arras. Generalmesteren bestemte derfor i første omgang, at konventerne i Lille og Valenciennes skulle give noget af deres terminer til Douai, men ved nærmere granskning blev klagen afvist og omlægningen opgivet.[40] Et konvents termin var dermed på ingen måde nogen endelig givet eller statisk størrelse; tværtimod skulle konventets prior bestandigt være vågen og klar til at forsvare dets grænser.

Også fra Norden haves kendskab til en håndfuld konflikter omkring termineringsrettigheder, heriblandt den allerede omtalte klage fra helligåndsbrødrene i Aalborg over franciskansk og dominikansk terminering i Vendsyssel. Normalt stod termineringsstridigheder dog imellem konventer af den samme orden. Af dominikanske eksempler på sådanne fra Norden har vi kendskab til to - eller rettere to ombejlede områder med en række tilknyttede konflikter: Stockholm og Skånemarkederne.

[38] Hinnebusch 1966, 268.
[39] Hinnebusch 1966, 265-266.
[40] Hinnebusch 1966, 266-267.

Dominikansk terminering i og omkring Stockholm

Stockholm var generelt anledning til megen retslig trætte for Prædikantordenen. Da de første prædikebrødre kom til Mälarregionen i anden tredjedel af 1200-tallet, anlagde de konventer i Sigtuna (1239), Västerås (1244) og Strängnäs (1268), mens de i første omgang overlod Stockholm til gråbrødrene (1268-70). I de efterfølgende generationer gennemgik Mälarens nye storstad imidlertid en hastig vækst, og da dette endelig gik op for prædikebrødrene, gjorde gråbrødrene hvad de kunne for at afholde konkurrenterne fra en permanent klosteroprettelse - en franciskansk defensiv, der længe viste sig ret effektiv. Prædikebrødrene havde dog lov at terminere i Stockholm, men herom kom de snart op at toppes indbyrdes. I 1305 måtte provincialkapitlet dømme i en sådan strid imellem konventerne i Sigtuna og Strängnäs.[41] Af brevet fremgår det, at termineringen da var et ganske etableret fænomen, om end der var uenighed om de eksakte terminsgrænser. Sigtuna-priorens argumentation indikerer, at grænserne i vidt omfang fulgte den sekulære kirkes administrationsgrænser. Afgørelsen faldt ud til fordel for brødrene i Sigtuna, der fik retten til hele Stockholm sogn, herunder indsamling af sæltran fra de såkaldte Sialaboðer i byens udkant.[42] Efterhånden lykkedes det prædikebrødrene at trænge gennem det franciskanske forsvar og få oprettet først et hus og siden et egentlig konvent i Stockholm, hvilket senest var på plads ved 1300-tallets midte, men dermed havde freden langt fra lagt sig over den svenske hovedstad. Ganske i stil med den sydøstflamske ballade omkring konventoprettelsen i Douai, så kom det snart til langvarig strid imellem opkomlingene i det nystiftede hovedstadskonvent og regionens gamle førerkonvent i Sigtuna. Til trods for hovedstadens økonomiske potentiale mente brødrene i Stockholm, at deres tillagte termin nord for Mälaren var for lille. På denne side af Mälaren regerede imidlertid konventet i Sigtuna, der givetvis allerede da følte et stort offer ved at have mistet indtægterne fra Stockholm, men ikke desto mindre blev det besluttet på provincialkapitlet i 1403, at »..konventet i Stockholm skulle, udover hvad det tidligere havde haft, af Sigtunakonventets terminering have Thorsaker herred og for fremtiden være nøjet med det, så at ingen med virkning skulle kunne stille yderligere krav om fornævnte Sigtunakonvents terminering for fornævnte konvent i Stockholm.«[43] Brevets ordlyd indikerer en efterhånden forståelig træthed i provinsen med de mange stridigheder omkring Stockholm, og det indskærpedes da også sidst i dommen, at den »..blev vedtaget (...) med påbud om evig tavshed.« Helt evig forblev tavsheden dog ikke, thi i 1488 måtte provincialkapitlet nok engang behandle en termineringsrelateret strid imellem konventerne i Sigtuna og Stockholm, denne gang angående hævden på den lille ø Lövö, beliggende på vestsiden af Stockholm i den indre skærgård.[44]

[41] DS bind II nr. 1475.
[42] DD 2. rk. bind V nr. 380.
[43] Oversat fra DD 4. rk. bind IX nr.159.
[44] Gallén 1998, 145.

Tilsvarende ballade omkring dominikansk terminering kendes faktisk ikke imellem danske konventer. En behagelig forklaring kunne jo være, at de danske prædikebrødre var mindre stridbare end de svenske, men det er næppe en holdbar tese. Forklaringen skal snarere søges i, at Danmark populært sagt ikke havde et Stockholm, altså en ny storby af stor pastoral og økonomisk betydning placeret midt imellem en række ældre konventer, hvor så siden et nyt konvent blev oprettet. En tilsvarende dominikansk ballade kunne potentielt være opstået omkring København, men her gjorde geografien, at kun ét konvent var involveret, nemlig det i Roskilde, der endvidere slap for potentielle problemer ved oprettelsen af et selvstændigt københavnsk dominikanerkonvent, idet et sådan aldrig synes at have været på tale. Til gengæld kunne Helsingørs hastige vækst i 1400-tallet let have ført til dominikanske stridigheder, først mellem det sjællandske hovedkonvent i Roskilde og det nærliggende nabokonvent i Helsingborg, senere mellem det i 1441 oprettede konvent i Helsingør og det formodede 'moderkonvent' i Roskilde - men sådanne konflikter kendes altså ikke.

Dominikansk terminering på Skånemarkederne

Intern dominikansk strid opstod til gengæld på dansk grund omkring det økonomisk vigtigste fænomen i middelalderens Norden: Skånemarkederne. Den første dominikanske relation til Skånemarkederne haves fra omkring 1230, hvor kong Valdemar II efter prædikebrødres anmodning lod opføre et fyr på Falsterbo til gavn for de købmænd og søfolk, der besejlede revet.[45] Den første direkte omtale af terminering på Skånemarkederne er fra 1296, hvor kong Erik VI Menved gav tilladelse til prædikebrødrene i Lund om, at de måtte indsamle almisser i Skanør, Falsterbo og Malmø.[46] De økonomisk attraktive markedspladser lå da utvivlsomt også i Lunde-konventets termin, og fra 1330'erne vides konventet at have haft et termineringshus med tilknyttet kapel i Malmø, som vil blive omtalt nærmere i et efterfølgende afsnit. Mens de tilsyneladende kunne holde andre prædikebrødre væk fra Malmø, så kom der snart uønsket, dominikansk besøg på Skanør og Falsterbo. I 1358 kunne den stralsundske borger Johann Zepelin lade nedfælde et supplement til sit testamente, mens han opholdt sig på Falsterbo, og af det fremgår det bl.a., at der foruden "en tysk kirke i Falsterbo" fandtes en del tiggende brødre: »Fremdeles giver jeg præsterne, som fromt tigger, 8 ß lybsk. Fremdeles giver jeg de augustinske brødre fra Skåne, der findes i Falsterbo, 1 mark lybsk. Fremdeles giver jeg de prædikebrødre fra Stralsund, der findes i Falsterbo, 1 mark lybsk.«[47] Det er uklart, hvad der her menes med "de fromt tiggende præster" (sacerdotibus qui pie mendicant), men der kan være tale om tilrejsende tiggerbrødre fra de nærmestliggende skånske konventer, hvilket for Prædikantordenens vedkommende så ville være Lund - eventuelt via huset i Malmø. Helt utvetydigt er det imidlertid, at der fandtes stralsundske prædikebrødre på Falsterbo.

[45] DD 1. rk. bind VI nr. 102.
[46] DD 2. rk. bind IV nr. 219.
[47] Oversat fra DD 3. rk. bind V nr. 249.

Set i lyset af den store ballade om retten til at terminere omkring sælboderne i Stockholm fra starten af 1300-tallet, er det umiddelbart overraskende, at brødre fra en helt anden provins blev tilladt adgang til så vigtigt et termineringssted som Falsterbo. Konventet i Lund havde imidlertid næppe mulighed for at forhindre det. For det første sad Hanseaterne i netop denne periode tungt på magten i Vestskåne og især Skanør og Falsterbo, og dermed besad de i store dele af 1300-tallet den fysiske magt til at lade medrejsende tyske prædikebrødre betræde skånsk jord. Fænomenet synes dog at række ud over det hanseatiske herredømme på Skånekysten, og hænger snarere sammen med den internationale særstatus, som Skånemarkederne havde i nationaljuridisk sammenhæng. En del af markedspladsen var i sæsonen decideret at betragte som tysk grund, tilhørende de respektive hansestæder, der havde deres huse og boder opstillet derpå. Denne nationale udskilning synes altså også at have gjaldt i dominikansk sammenhæng, således at de hanseatiske købmænd også i det fremmede kunne nyde godt af lokale tyske prædikebrødre. Stralsund er da således heller ikke den eneste tyske hansestad, der vides at have haft egne prædikebrødre med til Skåne. I 1477 tillod kong Christian I prædikebrødre fra Rostock at indsamle almisser på markederne i Falsterbo og Skanør, hvilket han påbød sin ærkebiskop at udstede et værnebrev angående rettet på lokale lensmænd og fogeder.[48] To uger efter udstedelsen af dette kongelige privilegium skænkede rådmanden Peter Laurenson af Falsterbo og hans hustru Katharina en grund i Falsterbo til brødrene med henblik på opførelsen af et kapel; grunden meddeles i øvrigt at have et areal på 20 x 50 fod.[49] Senere må konventet i Rostock også have erhvervet sig en bod i Falsterbo, som prioren og konventets ældste solgte med tilbagekøbsret til den lokale foged i 1526.[50]

Flere breve afslører imidlertid også, at de tyske brødres ophold på Skånemarkederne langt fra skete med deres nordiske medbrødres gode vilje. I starten af 1380'erne, da dronning Margrethe var ved at genvinde den politiske magt over Skåne, og Hansaen dermed i højere grad atter måtte indordne sig under dansk overherredømme, modtog Prædikantordenens generalmester Raimundo af Capua under et ophold i Tyskland "en indtrængende opfordring fra brødrene i nævnte provins Dacia", hvorefter han »..på det strengeste ligeledes ved en fældet bandlysningsdom har forbudt brødrene i provinsen Saxonia på nogen måde at overskride grænserne for nævnte provins Dacia uden tilladelse fra provincialprioren eller sammes generalvikar...«. Da de nordtyske konventer efterfølgende klagede til generalmesteren over denne beslutning, indsatte han i sommeren 1383 to højtstående dominikanske dommere til at finde et kompromis i sagen. De besluttede, at den tyske adgang til Skånemarkederne fremover skulle begrænses til selve markedstiden, og at der kun måtte udsendes to brødre fra konventet i Lübeck og to fra Stralsund. Her måtte de »..holde messer i nærværelse af de borgere, hvis kapellaner de er, og modtage almisser og tigge, dog kun blandt

[48] Brevet er ikke udgivet, men referat findes i regest hos Vorberg 1911, nr. 20.
[49] Vorberg 1911, nr. 21.
[50] Vorberg 1911, nr. 71.

mennesker og købmænd og fiskere fra nævnte provins Saxonia eller dem, der befinder sig på de fed, der tilhører samme fra nævnte provins Saxonia.« Derimod måtte de »..ikke på nogen måde (...) opkræve nogen som helst almisse af indbyggerne, købmændene, fiskerne eller menneskene af begge køn i nævnte provins Dacia, tigge og opfordre til, ej heller driste sig til at forvalte de kirkelige sakramenter eller høre skriftemål, medmindre de på lovformelig vis har fået det overgivet af stiftsbisperne for de mennesker, hvis skriftemål de opfordres til at høre.« Endelig skulle den tyske prædike- og messetjeneste på markederne ske under respektable forhold: »Vi forbyder under samme straf at nogen af nævnte fire brødre holder messer i slagternes telte eller på noget som helst andet upassende sted.«[51]; de danske prædikebrødre havde tilsyneladende ikke sparet på de saftige detaljer om deres tyske medbrødres ugudelige praksis. I 1385 fik konventet i Lund to af kannikkerne ved byens domkapitel til at vidimere, hvad der synes at være generalmester Raimundos oprindelige forbudsbrev angående sachsiske brødres adgang til Danmark. Brevet kendes kun indirekte gennem registranter i Skånebrevsfortegnelsen fra 1680'erne, men ifølge disse gik forbuddet på, at »..ingen af prädiike broderna skall gå uthi ett främmat land att tiggia (...) och således naringen från ofvanbemelte (brødre) bortogh.« Det præciseres, at forbuddet er rettet på, at »..ingen af pradiike brödrerna i Saxer land skulle reesa till andra land att sökia hielp, som wor Danmark och annostädes...«. Det hedder endda i registranten, at »..thet eena landskapet intet tolte thet andra.«[52]

Dermed var det imidlertid ikke kommet til fred og forlig imellem provinserne. I 1461 var den dominikanske provincialprior tilsyneladende gået sammen med sin franciskanske kollega i Norden om at få kong Christian I til at forbyde, at fremmede klosterbrødre måtte findes i dominikaner- og franciskanerklostre i Skåne og på fiskerlejer.[53] Forbuddet ligner dels tidens andre foranstaltninger til værn af de danske tiggerbrødres termineringsret, men forbuddet mod at fremmede brødre end ikke måtte opholde sig i klostrene minder desuden påfaldende om senere tiders tiltagende hårde kurs over for udenlandske gejstlige i det hele taget, som kongerne frygtede optrådte som agenter for fjendtlige statsmagter. I 1477 måtte kong Christian I som ovenfor nævnt dispensere fra sit forbud af 1461 og tillade prædikebrødre fra Rostock adgang til Skånemarkederne i Falsterbo og Skanør, og i starten af 1490'erne kunne de nordiske prædikebrødre atter klage til ordenens højere instanser over uønskede besøg sydfra. Sådanne klager kendes ganske vist ikke direkte, men i 1492 reagerede generalmesteren på dem ved at stadfæste det lybske konvents gamle ret til at virke på skånske markeder, således at de hvert år måtte sende to præsteindviede brødre dertil, hvilket de nordiske prædikebrødre - og i særdeleshed konventet i Lund - ikke måtte søge at forhindre dem i.[54] På generalkapitlet i 1494 blev det dog indskærpet, at dette var et særligt privilegium for konventet i

[51] Oversat fra DD 4. rk. bind II nr. 370.
[52] DD 4. rk. bind II nr. 567.
[53] DL bind IV nr. 6.
[54] RGMOP Dacie kap. V nr. 32 (Karlsson 1901, 39).

Lübeck, idet brødre fra de øvrige konventer i provinserne Saxonia og Polonia skulle følge den sædvanlige procedure og indhente behørig tilladelse fra provincialprioren og de respektive priorer, førend de måtte indlade sig på terminering i Dacia.[55] I 1508 fik konventet i Lübeck fornyet generalkapitlets bemyndigelse til, at brødre herfra måtte prædike, høre skriftemål og indsamle almisser (i øvrigt primært i form af fisk) - angiveligt i det ganske Skåne. Faktisk har der formentlig også været augustinske eremitterbrødre i middelalderens Danmark, idet den danske konge i starten af 1500-tallet efter pres fra hertug Heinrich V af Mecklenburg måtte indvilge i, at sådanne brødre fra konventet i Sternburg måtte terminere i kongeriget.[56]

Termineringens betydning - eksempler fra Ditmarsken og reformationstiden

Foruden den eventuelle underholdningsværdi for eftertidens læsere, så viser ovenstående række af eksempler på terminsrelaterede konflikter ikke blot, hvor lidt broderlighed, der kunne herske imellem konventerne, men også hvor stor betydning termineringen vitterligt havde for det enkelte konvent. Dertil bør utvivlsomt også regnes en stor betydning for det omkringliggende samfund. Hvis man ignorerer tiggerklostrenes terminering, misser man også en vigtig forståelse for tiggerbrødrenes reelle dækningsgrad i middelalderens samfund. Et kig på klosterkortet for Holstein vil f.eks. vise, at der i Ditmarsken længe kun fandtes ét enkelt kloster, nemlig dominikanerklosteret i Meldorf, der blev stiftet i 1319 som en del af provinsen Saxonia og med nære relationer til konventet i Lübeck.[57] Men ligesom prædikebrødrene ikke forblev inde i den ret beskedne by Meldorf, hvis almisser alene næppe ville have kunnet holde liv i et konvent ret længe, måtte de dele ditmarskernes i øvrigt særdeles store gavmildhed over for fromme stiftelser med repræsentanter fra tiggerkonventer uden for Ditmarsken, såsom det augustinske konvent i Osnabrück, der i 1404 fik tilladelse af biskop Henrik af Slesvig til at terminere i Ditmarsken, formentlig med brødre fra konventets hus i Oldenburg, hvorfra der immervæk var ca. 110 km til Elben og Ditmarsken.[58]

Den bedste indikator for termineringens store betydning - såvel økonomisk som religiøst - kan måske findes i det forhold, at forbud imod netop terminering var noget af det første, som tiggerordenerne blev mødt med af begrænsende tiltag i reformationstidens Tyskland.[59] Også i Norden blev retten til at terminere snart et afgørende punkt i reformationskampene. Især i Sverige gik kong Gustav Vasa hårdt ind imod terminsbrødrene, som han mistænkte for at vække folket til oprør imod ham og i øvrigt optræde som hemmelige agenter for danske og norske interesser;[60] i hvert fald den første anklage var muligvis ikke helt uberettiget. På et stort svensk rigsrådsmøde i

[55] RGMOP Dacie kap. V nr. 27 (Karlsson 1901, 39).
[56] Ulpts 1995, 311.
[57] Jensen 1874, 121-122.
[58] Elm 1989, 153-154.
[59] Springer 1999, 332.
[60] Berntson 2003, 90-91 og 112.

sommeren 1527, i øvrigt afholdt i dominikanerklosterets kapitelsal i Västerås, blev tiggerbrødrene af de indkaldte vidner fra bonde- og borgerstanden udpeget som de sande bagmænd til en social opstand i Dalarne, og de foreslog derfor, at ordenernes frihed blev begrænset kraftigt. Anmodningen blev nådigt efterkommet af kongen, idet tiggerbrødrene herefter kun måtte terminere i to gange fem uger om sommeren og vinteren, og resten af året skulle de helt holde sig inde i deres klostre:

> Effter j sanningene finnes ath tyggemunkar och ståthare föra kringom landit mykit bedregerj och lygn ther före skola fogtanar tagha ther vara vppa och haffua agha med them och mvnkanar bliffua icke laenger vthe j terminum en j v vekor vijd olssmesso tijd om sommeren och v vekor vijd kyndermesso tijd om vintheren och tage breff åff fogtenom eller borgemestarenom naer han vthgår och presentera siig honum naer han igen kommer.[61]

Dette påtvungne stabilitas loci i 42 uger om året var tilsyneladende det reelle dødsstød for tiggerordenerne i Sverige, der blev kraftigt affolket i årene efter 1527. Allerede i 1528 var situationen så alvorlig for prædikebrødrene i Svealand, at de flere steder selv valgte at forlade klostrene i samlet flok.[62] Forbuddet udgjorde således en væsentlig medvirkende faktor til hurtigt at udhule klostrenes økonomi, men de reformerte prædikanter og verdslige myndigheder var tydeligvis også opmærksomme på termineringens store pastorale og religiøse betydning i tidens trosmæssige opgør.

Termineringen i praksis - den pastorale tjeneste og almisseindsamlingen

Den pastorale del af tiggerbrødrenes terminering har ligesom inde i byerne primært bestået af prædiken, afholdelse af gudstjeneste og messer, modtagelse af skriftemål og pålægning af bod. Denne opgave var officielt henlagt til sognepræsterne, men hvis den sekulære præstestands uddannelse og engagement lod noget tilbage at ønske i byerne, var forholdene næppe bedre på landet, idet de bedste præster søgte ind til byernes kirker og domkapitler, hvor de store indtægter og karrieremuligheder fandtes. Mange landsognes kirker var desuden administreret af domkapitler og herreklostre, hvis kannikker og munke yderst sjældent selv varetog præstegerningen og samtidig synes at have sparet så meget som muligt på lønomkostningerne, således at dårligt uddannede og underbetalte vikarer prægede faget mange steder på landet.

Specielt i Alsace var manglen på sognepræster så udtalt, at de rurale sognekald ofte var henlagt til pastoral betjening fra det nærmestliggende dominikanerkonvent. Med sognekirkerne fulgte mensagods, tiendeindtægter og lignende privilegier, hvilket uden tvivl er årsagen til, at Alsace samtidig formentlig er den region i hele Nordvesteuropa, hvor dominikanerklostrene besad mest rentegivende gods og privilegier uden for konventsbyerne. Regnskabsbøger fra franciskaner- og dominikanerklostrene i Strasbourg viser da også, at mens gråbrødrenes ekstra-urbane indtægter

[61] KGR bind IV, 242 f.
[62] Berntson 2003, 90-97 og 112-115.

primært bestod af almisser og landgilde i form af naturalier, så stammede prædikebrødrenes vigtigste indtægt uden for Strasbourg fra deres mange pastorale forpligtelser, for hvilke de i vidt omfang modtog pengeydelser.[63] Også fra Nordtyskland er der eksempler på, at dominikanske konventer var i besiddelse af sognekald, hvor prædikebrødre var indsat som sognepræster, ofte på initiativ af sognets hertugelige patron. Ordningen synes foregået på den måde, at præstetienden (først og fremmest korn) tilfaldt konventet, der så til gengæld sørgede ganske godt for den udstationerede broders kost og bolig.[64]

Det almindelige var dog, at brødrenes prædikanter blot 'turnerede' rundt i konventets termin og holdt enkeltstående prædikener, hvor de kom frem. Det generelle billede fra hele Nordvesteuropa er, at sognepræsterne var velvillige til at lade terminsbrødre indtage prædikestolen i deres sognekirker og kapeller. Uanset om den lokale præst selv var en flittig prædikant, så kunne en inspirerende gæsteprædikant fra til tid anden stadig være forfriskende for såvel præst som menighed. Mange steder opfordrede bisperne sognepræsterne i deres stifter til at lade brødrene prædike, og hvis præsterne ikke fulgte opfordringen, så kunne de risikere, at menigheden som i det engelske Colyton sogn i 1301 skrev til biskoppen i Exeter, til hvem de i taktfulde vendinger beklagede sig over, at deres nuværende vikar i modsætning til forgængeren ikke inviterede tiggerbrødre til at komme og belære dem om, hvorledes de kunne frelse deres sjæle.[65]

Et tilsvarende ønske hos menigheden synes at ligge bag den ovenfor omtalte sag fra Vendsyssel, hvor helligåndsbrødre fra Aalborg i 1489 klagede over, at gråbrødre og prædikebrødre på lokalbefolkningens begæring holdt messer i sognekirkerne i Skagen og Saltum.[66] Beretningen viser for det første, at omvandrende franciskanske og dominikanske prædikanter tilsyneladende blev inviteret af lægbefolkningen til at prædike og holde gudstjeneste i de lokale kirker mod en eller anden form for betaling, som sogneboerne altså har været rede til at yde ved siden af den obligatoriske præstetiende. Officielt havde fremmede præster ikke lov til at virke i kirken uden sognepræstens og/eller patronens tilladelse, men til forsvar for tiggerpræsterne og de lokale menigheder i Vendsyssel kan det anføres, - som det bl.a. hedder i et brev fra 1445 udstedt af kong Christopher III for Saltum Kirkes vedkommende - at der med inkorporationen fulgte den betingelse, at indehaveren til kirken skulle holde en "skikkelig kapellan",[67] og især synes de gejstlige inkorporationshavere ofte at have taget noget let på denne del af aftalen;[68] tilsyneladende har i hvert fald nogle lægfolk i Skagen og Saltum ment, at en supplerende pastoral tjeneste var ønskelig.

[63] Rüther 1997, 112-113 og 221
[64] Kleiminger 1938, 86-89; Ulpts 1995, 313.
[65] d'Avray 1985, 40.
[66] DM 5. rk. bind II, 206-207.
[67] DM 5. rk. bind II, 206 note 3.
[68] Nyborg 1979, 44-46.

De primære forhindringer synes terminerende prædikanter at have mødt i regioner og perioder, hvor højere politiske kræfter var på spil og af forskellige årsager vendte den lokale sekulærgejstlige og/eller befolkningsmæssige stemning imod dem. Den slags overordnede misforhold synes at ligge bag flere af de pavelige værnebuller, som eksempelvis Bonifacius IX i 1396 udstedte for franciskanske gråbrødre, der terminerede i de nordtyske stifter Schwerin, Ratzeburg og Kammin.[69] Omvendt kan man også argumentere for, at det var i sådanne perioder, at en eventuel generel utilfredshed hos sognepræsterne ville møde størst lydhørhed hos magthaverne.

Den fysiske afvikling af de terminerende brødres prædikener og øvrige pastorale gerninger kunne i princippet foregå snart sagt alle steder i lokalsamfundet, men vi møder først og fremmest de dominikanske præster ved landsognekirker og på herregårde, samt i andre byer inden for konventets termin. Også middelalderens mange små kapeller har formentlig dannet ramme for terminsbrødrenes virke, ligesom kirkegårde og markedspladser var oplagte steder at lade folk forsamle for at høre det gode budskab forkynde. Det samme gjaldt åbne pladser i landskabet med en historisk og/eller lokalkultisk betydning; ved den flamske landsby Te Wachtebeke var der således i 1361 tradition for udendørs prædikener på en gammel borgbanke.[70] Foruden små rejseegnede bibler og prædikebøger til såvel symbolsk som praktisk brug i felten, kunne prædikebrødrene tillige være udrustet med et indviet, transportabelt alter til forrettelse af egentlige messer.

Kilderne er generelt meget sparsomme med oplysninger om termineringens form og indhold, hvilket ikke mindst gælder den religiøse del, men nogle indblik får vi dog - ikke mindst fra Flandern. I byen Rodemburg skænkede et lokalt ægtepar et hus til deling for de fire tiggerordener i Brugge, »..for at messer kunne blive afholdt dér mere hyppigt og enkelt.«[71] I 1544 forærede en borger i Kortrijk prædikebrødrene et hus, hvor hele fem præster af ordenen tog bolig. Om disse brødre beretter en samtidig kilde, at de »..arbejdede uophørligt med at høre skriftemål fra de troende, nogle gange i den hellige jomfrus kollegiatkirke, hvor der fandtes et rosenkransalter, nogle gange i sognekirken St. Martin, med at besøge de syge, trøste dem både dag og nat, og stå ved deres side i deres sidste time.«[72] I en gammel bog om den flamske by Nieuwports historie berettes det, at »Til alle tider har prædikanternes fædre (dvs. præster) af den hellige Dominiks Orden haft et lille hus, hvor præsterne boede og holdt tjenester ved det hellige rosenkranskapel i sognekirken, hvilket kapel er deres [og] en privilegeret modtager af meget smukt sølvtøj og ornamenter til den gudelige tjeneste.«[73] Det er ganske interessant at mærke sig, at ingen af de tre flamske eksempler nævner prædikener, men i stedet diverse andre pastorale gerninger, hvor særligt afholdelsen af

[69] Ulpts 1995, 313.
[70] Simons 1987, 197.
[71] Hinnebusch 1966, 269.
[72] Hinnebusch 1966, 270-271.
[73] De Pue 1982, 65.

messer fremhæves. Desuden springer det i øjnene, at både i Kortrijk og Nieuwport var de terminerende brødres tjeneste tilknyttet et rosenkransalter i den lokale kirke (mere herom i kap. 8).

Eksemplerne fra Norden strømmer heller ikke just over med konkrete oplysninger om indholdet af den dominikanske terminering. Et lille indblik gives i ansøgningen fra konventet i Nidaros til den svenske ærkebiskop i slutningen af 1330'erne om tilladelse til at sende to navngivne brødre på terminering i Jämtland. Ansøgningen specificerer, at der var tale om fr. Arne Larsson og fr. Håkon, henholdsvis præst og novice, hvor broder Arne skulle holde gudstjeneste, prædike, høre skrifte og pålægge bod, samt indsamle gaver og bidrag til reparation af klosterets forfaldne bygninger.[74]

Et sjældent nordisk indblik i de mere praktiske overvejelser omkring dominikansk terminering findes i en pavelig dispensation fra 1326 til prædikebrødrene i Dacia, hvor pave Johannes XXII tillod dem om nødvendigt at spise kød, når de var på rejse uden for deres klostre, selvom dette stred imod ordenens regler og sædvaner; dispensationen gjaldt dog kun på dage, hvor også andre kristne i Norden måtte spise kød. Som årsag angives provinsens golde jorder og aftagende gavmildhed i befolkningen, der betød, at brødrene havde været nødsaget til at spise rugbrød, bygbrød og sågar barkbrød, og derfor var vendt mere døde end levende hjem fra sådanne rejser, hvorunder det endvidere eksplicit berettes, at brødrene prædikede og hørte skriftemål. Da bullen skønnes ganske oplysende på flere forhold bringes den her in extenso i en dansk oversættelse.

> Hilsen til vore elskede sønner ... provincialprioren og brødrene af Prædikantordenen i provinsen Dacia. Eders ordens udmærkede fromhed, som er fuld af fortjenstfulde dyder, og den oprigtige hengivenhed, som I med ærefrygt viser overfor Romerkirken, fortjener, at vi viser Eder en sådan nåde, som kan afhjælpe Eders trang. I en ansøgning fra Eder, som nylig er forebragt os, stod der, at når det hænder, at I i Eders prædiketjeneste eller når I skal høre skriftemål eller i et andet nødvendigt ærinde befinder Eder uden for Eders klostre i Eders provins, er I ofte flere dage igennem ude af stand til at skaffe de levnedsmidler, som ifølge ordenens oprindelige almindelige regler passer for Eder, men kan på grund af de udstrakte golde jorder i hine egne og tillige af den grund, at kærligheden i menneskenes sind med tiden ligesom kølnes, ikke finde noget, med mindre I selv bringer det med Eder, ja, at endog adskillige af Eder må nøjes med rug- eller bygbrød og engang imellem med barkbrød og vand alene, så I vender magre og elendige og ligesom døde hjem fra disse udflugter. Og da I, efter hvad I siger, ikke kan leve længe i denne tilstand, har I derfor nu ydmygt ansøgt os om, at vi med apostolisk velvilje i vor barmhjertighed ville sørge for Eder med et passende lægemiddel i dette anliggende. Vi tænker da kærligt på Eder og vil tage os af Eders nød, så godt vi efter Guds vilje kan, og vi bøjer os for denne Eders ansøgning og giver Eder ved dette brev bevilling på, at I hver gang I eller en af Eder i ovennævnte prædiketjeneste eller når I skal høre skriftemål eller har en anden nødvendig beskæftigelse og derfor befinder Eder uden for Eders klostre, som anført, og ikke kan finde næringsmidler, som efter ordenens almindelige bestemmelser passer for Eder, hvilket vi overlader til Eders samvittighed at afgøre, frit må nyde kød på de samme tider som andre katolikker plejer at nyde det i hine egne, uanset herimod stridende bestemmelser og sædvaner i Eders orden. Intet menneske må vove at bryde dette vort

[74] DS bind IV nr. 3405.

bevillingsbrev eller dumdristigt handle herimod. Men hvis nogen skulle vove at forsøge det, skal han vide, at han derved vil pådrage sig Gud den almægtiges og hans hellige apostles Petrus' og Paulus' vrede. Givet i Avignon...[75]

Desværre melder brevet ikke direkte, hvad prædikebrødrene mente var passende rejsekost, men det synes i hvert tilfælde ikke at have været rugbrød. De foretrukne alternativer har formentlig været hvedebrød, frugt, grøntsager og fisk, som imidlertid næppe havde den store udbredelse hos Nordens bondestand i starten af 1300-tallet. Tidspunktet for bullen er desuden ikke uden betydning, idet hele Europa havde været ramt af misvækstår og hungersnød i perioden 1310-21, og ikke mindst i Norge synes sultedøden at have sat sig tunge spor. Omtalen af manglende gavmildhed og "kølnet kærlighed i menneskes sind" kan altså dels ses i lyset af denne samfundsøkonomiske krise, foruden en mulig reel faldende popularitet for tiggerbrødrene hos befolkningen; i praksis kan begge dele vel tænkes at have gjort sig gældende, således at fødeknaphed, misvækst og generel lavkonjunktur ikke ligefrem har gjort de tiggende mendikanter mere velkomne på bøndergårdene. Endvidere kan man studse lidt over prædikebrødrenes modvilje mod almuekost, thi hvor bygbrød og - endnu værre - barkbrød trods alt må formodes at have hørt de fattigste klasser og de dårligste tider til, så anses rugbrød gennemgående for almindelig bonde- og arbejderkost fra slutningen af højmiddelalderen. Det er dog omdiskuteret blandt landbrugshistorikerne, hvornår rugen for alvor fik betydning, og i den sammenhæng kunne oplysningen her jo tolkes som tegn på, at rug som brødkorn endnu ikke var så almindeligt slået igennem i 1320'erne som ellers ofte antaget.[76] Modviljen kan også tolkes som tegn på, at de utilfredse prædikebrødre kom fra udlandet, idet rugbrød jo endnu i dag hører til de mest traumatiske oplevelser for mange udlændinges møde med Danmark. Endelig er der den mere samfundssociale tolkningsmulighed, at prædikebrødrene trods deres selvvalgte status som Kristi fattige disciple kom fra sociale lag i samfundet, hvor man var bedre vant end rugbrød - og at der trods alt var grænser for, hvor langt det skønnedes rimeligt at strække dette vita apostolica (selv Kristus spiste næppe rugbrød!). Dertil kan man nok mistænke brødrene for at smøre lidt tykt på i deres forudgående, grådkvalte klage til paven, der fra sædet i Avignon i hvert fald synes ganske forfærdet over de vilkår, som hans kære sønner udsattes for på de golde jorder i det fjerne nord.

Generelt er eksplicitte omtaler af terminerende prædikebrødre yderst sparsomme i det danske kildemateriale. I virkeligheden kan måske kun med sikkerhed udpeges én, nemlig den fra konventet i Roskilde udstationerede og unavngivne »..woer termindz Brodher, som goer i Slagelsæ thermind...«,[77] der havde haft bolig på en gård i Slagelse, som konventet på grund af økonomisk nød måtte sælge i 1532. En anden mulig omtale af en termineringsrelateret, navngiven

[75] Oversat fra DD 2. rk. bind IX nr. 308. En tilsvarende dispensation kendes ikke for de nordiske gråbrødre.
[76] Godt 100 år senere var prædikebrødrene i Bergen knapt så kræsne, idet de som allerede nævnt var parate til at hente rugbrød ca. 1.000 km borte på sydspidsen af Lofoten (Gallén 1998, 145).
[77] DM 1. rk. bind II, 157-158.

prædikebroder gælder pensioneringen af en sådan. Da prioren Henrik i Holbæk i 1475 kunne fejre sit 40-årsjubilæum i ordenen og derfor blev tildelt titlen af jubilarius, medfulgte der en række privilegier, herunder at han herefter var fritaget for visitationstjeneste "i konventets termin".[78] Betegnelsen 'visitation' anvendes i dominikansk sammenhæng typisk om ordenens interne inspektioner, så enten må meningen være, at fr. Henrik ikke længere behøvede at rejse rundt på kontrol til konventets termineringshuse (hvoraf ingen kendes), eller også dækker 'visitation' her selve termineringen. Kilderne byder dertil på flere indirekte, men efter min vurdering sandsynlige belæg for dominikansk terminering i Danmark, som vil blive præsenteret i det efterfølgende.

Overalt i Nordeuropa kan man finde tegn på, at dominikanerkonventerne ofte havde et rigtig godt forhold til den lokale landadel, hvis slotte og hovedgårde har været en oplagt station under termineringen. Talrige belæg vidner om dominikanske visitter hos adelen, og det er således ganske illustrerende, at den engelske stormand sir Geoffrey Luttrell i starten af 1300-tallet til sit psalterium lod sig afbilde ved hjemmets veldækkede højbord i selskab med to terminerende prædikebrødre.

Særlig stor popularitet blandt tiggerbrødre kan konstateres for det bretonske adelssæde i Quintin. Slottets regnskaber kan således berette om årlige besøg i perioden 1451-1500 af terminerende brødre fra samtlige tiggerordener repræsenteret i Bretagne. Prædikebrødre og augustinske eremitter ankom fra henholdsvis Guingamp og Lamballe, der er Quintins to nærmeste nabobyer (begge godt 30 km derfra). Lidt længere væk fra kom reformerte og ikke-reformerte gråbrødre fra henholdsvis Pontivy (47 km) og Dinan (70 km), mens karmeliterbrødre fra Hennebont tog den 83 km lange tur tværs over det uvejsomme Bretagne for at få del i det quintinske herskabs gavmildhed. Fordelingen viser, at normalt kunne kun ét konvent i hver orden regne slottet med i sin termin.[79]

Mange steder fungerede de terminerende prædikebrødre som personlige skriftefædre for adelen, der givetvis følte sig bedre tilpas med at bekende sig til disse professionelle og ofte selv

[78] ».. et fuit exemptus a visitatione terminorum dicti conuentus...«. RGMOP Dacie kap. I nr. 17 (Karlsson 1901, 11-12).
[79] Martin 1975, 211.

velbyrdige præstebrødre end til den lokale sognepræst. Prædikantordenen havde tydeligvis intet imod denne adelige interesse og var endda parat til at ændre terminsstrukturen for at efterkomme herskabernes ønsker. I 1275 gav den tyske provincialprior således dispensation til en broder fra konventet i Rostock om at måtte overskride konventets terminsgrænse, idet fyrst Nikolaus af Werle havde ønsket netop denne broder som skriftefader ved sit hof.[80] Der kunne også høre mange andre mere specielle opgaver med til embedet som terminsbroder, ikke mindst under besøg hos adelen. Det dominikanske konvent i Osnabrück havde således gennem hele senmiddelalderen en broder udstationeret i Oldenburg, hvor en af de udsendte brødre, Johann Schiphower, var nært tilknyttet det lokale grevesæde som slægtens historieskriver.[81]

Også i Danmark har landadelen sandsynligvis udgjort en betydningsfuld faktor i prædikebrødrenes terminering, både som mål for den pastorale tjeneste og som værter for en behagelig overnatning. Således omtales en "fader Peder hos prædikanterne i Roskilde" som skriftefader for den nordsjællandske stormand Jakob Herbjørnsen i dennes testamente fra 1299.[82] Det må formodes, at fader Peder ved mere end en lejlighed har besøgt hr. Jakobs sæde et sted oppe omkring Arresø og Esrum Sø, hvilket meget vel (men ikke nødvendigvis) kan være sket i forbindelse med en terminering i det nordsjællandske.

Et endnu hyppigere anvendt overnatningssted for terminerende prædikebrødre i middelalderens Danmark har efter alt at dømme været landets præstegårde. De tidligste indikationer på dominikansk terminering i Norden går tilbage til 1261 og handler netop om nødvendigheden af, at prædikebrødrene skulle kunne besøge og tage ophold hos sekulære præster. I en pavebulle fra dette år tillod pave Alexander IV således brødrene i Norden også at gæste gejstlige, der var blevet bandlyst for at leve i konkubinat: »Da vi har syn for, at nød bryder alle love, låner vi øre til Eders fromheds bønner, og tilstår Eder i kraft af nærværende skrivelse, at hvis det hænder Eder at komme ind i huset hos sådanne klerke, der for frillehold er underlagte bands dom, så kan I frit bo hos sådanne klerke, uden at bandet af den grund skal ramme Eder.«[83] Det angives ganske vist ikke eksplicit, at der er tale om terminerende brødre, men behovet for overnatning hos fremmede klerke må i hvert fald være knyttet til rejser uden for ordenens konventsbyer, og hele problemstillingen giver bedst mening, hvis der tænkes på den rurale terminering med skiftevise ophold på egnens præstegårde, hvor brødrene prædikede og indsamlede almisser i de tilhørende sogne.

Da den dominikanske præst fr. Thomas fra konventet i Odense i 1521 optrådte som vidne til en skriftlig lejeaftale imellem degnen og sognepræsten i landsbyen Hårslev på det nordvestlige

[80] Ulpts 1995, 84-85.
[81] Elm 1989, 156.
[82] DD 2. rk. bind V nr. 40.
[83] BD nr. 566. Dansk oversættelse ved Jørgen Olrik (1906-08), 381-82. De nordiske gråbrødre havde fået en tilsvarende tilladelse i 1257 (DD 2. rk. bind I nr. 199).

Fyn,[84] ca. 23 km fra Odense, må hans inddragelse primært skyldes, at han alligevel var til stede (i øvrigt sammen med nabosognepræsten fra Bogense), og den mest plausible forklaring på fr. Thomas' tilstedeværelse forekommer mig at være, at han da 'gik på termen' i det nordvestfynske - hvilket tidspunktet (under høsten) yderligere understøtter. Vidnetjenesten på præstegården i Hårslev underbygger endvidere formodningen om, at de lokale præstegårde ofte udgjorde oplagte besøgs- og overnatningssteder for terminerende prædikebrødre, som sandsynligvis har kvitteret med en prædiken i sognekirken, efterfulgt af en god teologisk snak til langt ud på natten i præstegården - suppleret med de seneste nyheder fra stiftsbyen og den omgivende verden.

Et andet indirekte tegn på en terminerende dansk prædikebroder på lokalgejstligt besøg haves fra 1480, hvor fr. Niels Jensen fra konventet i Vejle sammen med to lokale sognepræster hørte et sognevidne af 12 dannemænd fra Ørum sogn, afgivet den 2. januar på sognets kirkegård, angående ridderen Niels Manderups ret til nogle jorder i sognet.[85] Ørum ligger 13-14 km nordvest for Vejle, og det er næppe sandsynligt, at konventet har indvilget i at sende en broder helt herud ved nytårstid blot for at vidne, hvilket ordenen da også officielt var fritaget for, hvorfor forklaringen også her snarere synes at være, at fr. Niels alligevel har været på egnen under en juleterminering, hvor han kan have været gæst hos en af de to sognepræster i Ørum og Barrit, eller hos hr. Niels Manderup på Barritskov.

Et særlig oplysende indblik i nordisk terminering haves fra Sundmøre i Norge, hvor provsten i 1529 aflagde rapport til sin ærkebiskop om verserende personalesager i provstiet. En af de mere problematiske sognepræster var hr. Mads i Ørskog, over hvem der bl.a. var blevet klaget fra gråbrødrene i Nidaros. Den franciskanske fr. Peder havde termineret på Sundmøre for sit konvent året forinden, i hvilken forbindelse præsten Mads angiveligt havde indvilget i at lade gråbroderen opmagasinere de indsamlede almisser på præstegården, mens termineringen pågik. Da gråbrødrene kom for at hente deres ting, var 36 oste og nogle ræveskind imidlertid "blevet borte under hans lås og lukke", hvorfor konventet anklagede sognepræsten for selv at have gjort sig til gode med varerne - en mistanke, som provsten tydeligvis delte.[86] Beretningen viser dels, at terminerende tiggerbrødre ikke blot selv boede på præstegårdene under deres vandring, men at de også kunne benytte disse som midlertidige depoter for almisserne, efterhånden som de blev indsamlet. Dertil får vi her et sjældent indblik i typen af gaver, som brødrene modtog på termen, hvilket synes at være et langt fra ubetydeligt kvantum af lokalegnens mest værdifulde produkter, i dette tilfælde ost og ræveskind. Sagen var i øvrigt ganske alvorlig for hr. Mads, idet provsten fratog ham retten til at celebrere messe indtil tingene var erstattet, eftersom alene en mistanke om tyveri uden behørig bod ville miskreditere præstens omdømme hos menigheden. Endelig er beretningen interessant i

[84] Ældste Danske Archivregistraturer (ÆDA) bind V, 959-960.
[85] Rep. 2. rk. bind III nr. 4561-62.
[86] DN bind V nr. 1056.

reformationshistorisk øjemed, idet den traditionelt hævdede upopularitet, som tiggerbrødrene i tiden op mod Reformationen skulle have påført sig hos brede dele af den jævne befolkning, i hvert fald ikke synes at have slået igennem hos bønderne og jægerne på Sundmøre så sent som i 1528.

Den dominikanske afhængighed af sognepræsternes gæstfrihed viser sig endvidere tydeligt imellem linierne i et klagebrev til den norske kong Eirik Magnusson fra konventet i Bergen, der trods manglende årstal kan omtrentligt dateres til 1290. De bergensiske prædikebrødres gamle strid med kannikkerne ved det lokale domkapitel var nu igen blusset op, hvilket ikke var blevet bedre af, at den forudgående konge i 1278 havde presset dem til at vælge en dominikansk biskop, Narve, der imidlertid ikke var i stand til at gyde olie på vandene. Uden om biskoppen havde kannikkerne indført et forbud for stiftets præster mod at lukke prædikebrødre ind i deres huse, give dem mad eller drikke, samt lade dem samle almisser i deres sogne, alt sammen under trussel om bandlysning og fratagelse af embedet. Derfor udtrykte prædikebrødrene i brevet stor ængstelse for, at forbuddet ville undergrave hele klosterets eksistensgrundlag.[87] Populært sagt kan man altså sige, at kannikkerne med denne nye offensiv søgte at ramme deres dominikanske modstandere dér, hvor det for alvor gjorde ondt: på termineringen og forbindelsen til sognepræsterne ude i Bergen stift.

Som tidligere nævnt modtog de alsaciske dominikanerkonventer især penge for deres gerninger uden for hjembyerne, men dette hænger givetvis sammen med deres usædvanligt omfattende sognepastorale arbejde i netop denne region. Den mere normale, rurale almisseindsamling synes især at have handlet om naturalier, dvs. brød, mel, korn, smør, ost, æg, kød, fisk, tran, tørv, brændsel, øl, vin og hvad man nu ellers måtte have af produkter i de pågældende områder. De relativt gode kilder for termineringen i Bretagne i begyndelsen af 1500-tallet melder især om, at brødrene her hjembragte varer som korn, smør og kød.[88] Penge har brødrene også modtaget på landet, men det primære formål ved den rurale tiggergang synes faktisk netop at have været at skaffe proviantering hjem til konventet, og hvad man ikke kunne tigge sig til, blev købt - måske til en særlig favorabel og from pris, hvilket jeg dog ikke kender til konkrete belæg for. Denne fokus på naturalier fremgår også af tidspunktet for termineringen, der generelt havde sin højsæson efter høsten, samt hvornår der nu ellers kunne ventes overskud og gavmild velvilje, såsom omkring de kirkelige højtider. Selvom termineringen var særligt koncentreret i nogle perioder, så kunne man dog tilsyneladende støde på terminerende brødre på alle tider af året. På slottet i Quintin fik man især besøg af tiggerbrødrene om efteråret, men de kunne også dukke op om foråret.[89]

Fra Norge har vi allerede hørt, at franciskanerne på Sundmøre indsamlede oste og ræveskind, mens den ved Lofoten udstationerede prædikebroder hjembragte stokfisk og rugbrød til konventet i

[87] DN bind II nr. 28.
[88] Martin 1975, 209 og 213.
[89] Martin 1975, 211.

Bergen. Et muligt alternativt indblik i, hvad der kunne indsamles på termineringen i Danmark, haves fra reformationsskriftet om 'Peder Smed og Asser Bonde'. Efter at Peder Smed for selskabet i krostuen har afsløret sin gruopvækkende viden om antoniternes terminsbroder i Aalborg, fortryder Asser Bonde sin hidtidige gavmildhed imod antoniterne og alle øvrige omvandrende tiggerbrødre:

> Jeg gaff hannem oc baade flesk oc griss, aldrig vaar ieg her paa vijss.
> Som min Nabo gaff, saa gaff ieg met, for det haffuer verit en gammel sed.
> Nu haffuer ieg lærd saa meget her, aff mit flesk faar hand icke meer.[90]
> (...) Huad ieg haffuer hørt er nu for sig, men Muncke faa icke flere Oste aff mig.
> Rettelige kunde Muncke plaue, saa saare haffde de oss ved aue.
> Den ene Ost hente de bort, før min Høstru fick en anden giort.
> Aff Randers komme Muncke de vaare graa, her komme aff Aarss de sorte oc saa.
> Aff Horsens kommer den Kaarssit bær, saa kom Her Anders aff Mordker.
> Her komme oc flere huor de haffue hiemme, de vilde det ingenlunde forsømme.
> Jeg haffde icke tre Oste paa en tid, saa giøre Muncke mig dem quit.
> Jeg vndrer der paa i all maade, huor Munckene de mange Oste laade.[91]

Dertil svarer Peder Smed, at mens han ikke ved noget om konventernes forbrug af ost, så hedder det sig, at gråbrødrene i Randers engang havde indsamlet så meget lamme- og fårekød, at det begyndte at rådne, inden de kunne nå at spise det, hvorfor de smed det hele i fjorden, »..thu hundrede Faare kroppe saa haffuer ieg spord. Aff dem som det met Øyene saa, ieg veed icke om de fare met Ostene saa.«[92] Der er ganske mange ting ved fortællingen om Peder Smed, der skal tages med store forbehold, dels pga. beretningens klare propagandaformål, dels fordi en stor del af indholdet er direkte kopieret eller omskrevet fra det tyske forlæg, men omvendt ser jeg ingen grund til at betvivle den generelle gyldighed af mange af skriftets mere neutrale samtidshistoriske oplysninger, som oversætteren jo netop kun har haft grund til at gøre så troværdige som muligt. Derfor er det langt fra utænkeligt, at man fra Mors - ligesom på Sundmøre i Norge - har været glade for at hente oste hjem til konventerne, og at også kød - dog nok i et mere begrænset omfang end her antydet for de reformerte gråbrødre i Randers - kan have været med på trækvognen. Den af Asser Bonde hævdede hyppighed af tiggerbrødrenes besøg på Mors kan som sådan også godt passe for så vidt angår, at alle ordenerne sendte brødre dertil mindst en gang årligt. Den udtrykte træthed hos Asser over disse tilbagevende besøg kan derfor heller ikke afvises som udelukkende en propagandistisk overdrivelse - den lyder i hvert fald plausibel med nutidige øren. Derimod synes forfatteren at have rodet noget rundt i de omtalte tiggerkonventers geografi, idet termineringen på Mors snarere må have henhørt under de dominikanske og franciskanske konventer i Viborg, samt det johannitiske

[90] PSAB CIIII (KS 1. rk. bind II, 344).
[91] PSAB GIIII (KS 1. rk. bind II, 369).
[92] PSAB GIIII (KS 1. rk. bind II, 370).

konvent i Nykøbing Mors ('Dueholm Kloster'). Jf. tidligere overvejelser bemærkes i øvrigt fraværet af terminerende karmeliterbrødre, til trods for at ordenen havde konventer i Sæby og Århus.

Nordiske prædikebrødre og søens folk

Den store finske dominikanerhistoriker Jarl Gallén fremførte flere gange i sin forskning en formodning om, at der for de nordiske prædikebrødre gjaldt det særlige forhold, at de var specielt nært knyttet til søens folk. Dette gjaldt først og fremmest fiskere og sæljægere langs provinsens nordlige kyster, men også for hele den sejlende del af kristenheden som helhed: »Detta sammanhänger väl delvis med den balt. missionen, men också med att den täta förbindelse mellan de enskilda konventen, som konstitutionerna förutsatte, lättast kunde ske sjövägen.« »Ett bidragande motiv till verksamheten vid fiskelägen och fiskeplatser har naturligtvis varit anskaffande av torsk och sill eller strömming till konventets underhåll.«[93]

Den gallénske tese kan især bekræftes for termineringen i den nordlige del af provinsen Dacia, hvor dominikanske præster vitterligt dukker op de særeste steder i kilderne for at tilbyde fiskere og andet godtfolk deres pastorale tjeneste. Jeg har allerede berettet om prædikebroderen fra Bergen, der i vinterhalvåret var sjælesørger for fiskersamfundet på Røst syd for Lofoten. Et andet eksempel kan hentes fra Sverige, hvor ærkebiskop Jakob Ulvsson af Uppsala i 1488 udstedte licens til en dominikansk broder Karl fra konventet i Sigtuna, så denne pga. konventets fattigdom måtte indsamle almisser i Länna sogn og hos »..al andra som liggia til fiske påå Svenska høgar i samma sokn,«[94] hvilket formentlig vil sige ude ved den svenske østkyst omtrent 50 km fra Sigtuna. Man må formode, at fiskerne har fået et par fromme Guds ord med på vejen som tak for fiskene. Dette synes i hvert fald at have været tilfældet længere oppe i Østersøen, hvor flere stednavne og personnavne (såsom navnet Dominikus) langs den nordvestfinske skærgård indikerer en ikke-ubetydelig dominikansk indflydelse i regionen; en indflydelse, der sandsynligvis er udgået fra konventet i Åbo. I Oravais skærgård findes en Priarviken, og på Oravais kirkegård står en stor sten kaldt 'Radbandsstenen' (:Rosenkransstenen), der ifølge en lokal tradition blev benyttet til gudstjeneste for tilrejsende svenske fiskere; i bekræftende fald er det ikke usandsynligt, at en dominikansk præst stod for tjenesten. En dominikansk tilknytning fremgår også for de finske eller svenske sæljægere, der i foråret 1424 blev fanget på en løsrevet isflage i Lappfjord. De lovede at ville valfarte til dominikanerkirken i Stockholm, hvis de blev reddet ud af deres nød - hvilket tilsyneladende hjalp.[95]

Fra det sydlige Dacia og Danmark er der ingen direkte belæg for en dominikansk terminering rettet på fiskere og andre søfolk, men alligevel kunne Gallén også her finde tegn på en nær forbindelse imellem parterne. Allerede omkring 1230 lod kong Valdemar II på Prædikantordenens

[93] Gallén 1958, 180; Gallén 1998, 143-146 (citater Gallén 1958, 180; 1998, 146).
[94] Gallén 1998, 145.
[95] Gallén 1998, 140.

opfordring opføre et fyr ved Falsterbo: »Derfor gør vi vitterligt for jer alle, at vi efter anmodning fra brødrene af Prædikantordenen og af hengivenhed for alle købmænd bevilger, at der gøres skelneligt mærke i Falsterbo, for at de søfarende kan undgå fare, idet vi også takker alle, der virksomt yder bistand til så fromt et værk.«[96] Der er flere ting, der tyder på, at det var brødre af ordenens tyske provins fra det nystiftede konvent i Lübeck, der stod bag opfordringen, og at de omhandlede købmænd og søfarende repræsenterede Hansaen, men det ændrer jo ikke på indtrykket af en generel dominikansk-maritim alliance i regionen.[97] At hansekøbmændene vitterlig var glade for lokalt dominikansk selskab på rejserne til Falsterbo er allerede behørigt omtalt, men også som maritime feltpræster kunne de nordtyske prædikebrødre gøre tjeneste. I 1522 blev to prædikebrødre ved konventet i Rostock efter ønske fra byrådet således tilknyttet byens flådestyrker, der på denne tid atter var i søkrig på Østersøen. Her skulle fr. Wilkinus Plessen og fr. Johannes Myndemann høre skriftemål og holde gudstjenester for søfolkene.[98]

På dette punkt stod de danske prædikebrødre tilsyneladende ikke tilbage for deres hanseatiske kollegaer og rivaler. Fra 1498 haves en mærkelig intern skrivelse fra Prædikantordenens generalmester til prioren i Helsingør, hvori prioren gives fuldmagt til fra sit konvent at fordrive de "fratres scandalosos ..., som sejler med pirater eller udøver købmandskab".[99] Nogen nærmere klarhed omkring de skandaløse prædikebrødre eller de pirater, med hvem de angiveligt sejlede, gives ikke, men Gallén foreslog, at sidstnævnte rimeligvis var de danske og oldenburgske kaperskippere, som kong Hans frit lod råde i danske farvande, hvorfra de intensivt plagede Hansaens flåde og havne: »Det är tydligt att kaparna på något sätt utnyttjat Helsingör, väl till att avyttra sitt byte. Har de bestått sig med skeppskaplaner, i detta fall predikarbröder, och har dessa fått någon del av bytet?«[100] Det var i så fald rimeligvis en klage fra Hansaen, der havde afstedkommet generalmesterens reaktion - en klage, der sandsynligvis var blevet udformet og overbragt af samme hansestæders lokale prædikebrødre.

I sin jagt efter tegn på maritime relationer for de nordiske prædikebrødre fandt Gallén ligefrem belæg for, at dominikanerklosteret i Helsingør i middelalderens slutning havde indrettet et hospital for udenlandske sømænd, men som det skal vises i kapitel 10, synes dette at bero på en misforståelse. I det hele taget har jeg haft ganske svært ved at finde støtte i kildematerialet for nogen særlig dansk-dominikansk tilknytning til søens folk - udover ovennævnte piratpræster fra Helsingør. En mulig supplerende indikation, som Jarl Gallén ikke selv fremlagde, går tilbage til Slesvig anno 1250. Her var det angiveligt lokale fiskere, der fandt liget af den myrdede kong Erik IV Plovpenning i Slien, hvorefter de valgte at føre liget ind til byens dominikanerkloster, hvor

[96] Oversat fra DD 1. rk. bind VI nr. 102.
[97] Gallén 1998, 144.
[98] Ulpts 1995, 242.
[99] RGMOP Dacie kap. VII nr. 9 (Karlsson 1901, 42-43).
[100] Gallén 1998, 145-146 (citat 146).

kongen i første omgang blev begravet.[101] Dette kan eventuelt tolkes som tegn på, at de forskrækkede og rådvilde fiskere fandt det mest naturligt og sikkert at gå til byens prædikebrødre i så farlig en sag - men med til historien hører også den mere praktiske overvejelse, at dominikanerklosteret var den kirkelige institution i Slesvig, der lå tættest på fjorden og havnen.

Termineringshuse

Med terminsterritorier, hvor der let kunne være op mod 100 km eller endnu mere ud til grænsen, var det selvsagt umuligt for de terminerende brødre at nå tilbage til konventet i hjembyen til sengetid, hvis de skulle kunne virke ret langt ude i terminen. Derfor havde brødrene konventets og ordenens tilladelse til at overnatte fremmede steder, hvilket som nævnt ovenfor især synes at være foregået på de præstegårde og herregårde, som brødrene alligevel besøgte, men også i deciderede kroer, herberg og fremmede klostre kan man finde prædikebrødre i kilderne. Hvor der fandtes større byer af særlig stor økonomisk og pastoral interesse for prædikebrødrene inden for konventets termin, var konventet så hyppigt repræsenteret på stedet med udsendte brødre, at det blev værd at overveje at leje eller ligefrem købe en permanent bolig i byen - hvis brødrene da ikke var så heldige, at gavmilde sjæle forærede dem et hus. I Thüringen synes byrådene i nogle af landsdelens mindre byer selv at have virket aktivt for at få tiggerordenerne til at oprette termineringshuse, da det skønnedes både at ville gavne byens pastorale dækning og dens generelle stadsmæssige prestige.[102]

Sådanne termineringshuse begynder at dukke op i kilderne samtidig med omtaler af selve termineringen og terminerne, dvs. i anden halvdel af 1200-tallet, og de synes for alvor at have fået udbredelse op gennem 1300-tallet. I begyndelsen tjente de primært til overnatning, men med tiden fik de også betydning for opmagasinering af indsamlede almisser og administration af eventuelle lokale udlejnings- og fæsteindtægter. Husene var som oftest ganske små og bestod typisk blot af et kammer eller to, hvor de terminerende brødre kunne overnatte. Til huset hørte som regel også en stald. De steder, hvor det har været muligt at lokalisere termineringshusene, finder man dem meget ofte så tæt som muligt på den lokale sognekirke og kirkegård.[103]

Termineringshuse kan ofte være ganske svære at finde og følge i kilderne, hvor omtaler af dem som regel bærer præg af tilfældighed og hvor husene selv ofte fremstår som alt andet end videre permanente residenser. Huse kunne blive erhvervet, byttet og solgt efterhånden som det passede konventet og omgivelserne. I forbindelse med Prædikantordenens interne omlægninger af terminsstrukturen kunne også de involverede huse skifte konvent.[104] En anden ofte set måde for et konvent at miste et hus på var, når huset selv blev ophøjet til konvent. Således startede det flamske dominikanerkonvent i Ypres som hus for terminerende prædikebrødre fra Lille, indtil ordenen i

[101] SRD bind I, 24, 209; SRD bind IV, 24.
[102] Vöckler 1991, 8.
[103] Kleiminger 1938, 70; Hinnebusch 1966, 269; Simons 1987, 188; Elm 1989, 177; Rüther 1997, 106-107.
[104] De Pue 1982, 65.

løbet af 1260'erne fandt projektet bæredygtigt nok til egen konventstatus,[105] mens klosteret i Röbel startede som bolig for brødre fra Rostock under deres betjening af fyrstehuset Werle.[106] Det bør påpeges, at selv når et dominikanerkloster som her var opstået gennem knopskydning i et ældre konvents termin, så stod det ikke i noget formelt 'moder-datterkloster-forhold' som det kendes fra Cistercienserordenen. Nogle huse synes decideret anlagt som potentielle konventer, der afventede de lokale muligheder for at udvide forretningen, hvilket dog ikke altid lykkedes.[107]

Normalt blev huset kun brugt af brødre fra ét konvent, men i Westfalen blev som allerede nævnt det augustinske konvent i Herford pålagt at dele dets huse i to mindre byer med brødre fra det nyoprettede konvent i Einbeck.[108] I nogle tilfælde kunne det samme hus endda fungere som overnatningssted for terminerende brødre fra forskellige ordener. Sådanne ordninger kendes for de flamske byer Oostburg og Rodemburg, hvor tre eller fire af tiggerkonventerne i Brugge - herunder prædikebrødrene - delte udgifterne til fælles termineringshuse.[109]

Dominikanske termineringshuse kunne antage mange former, fra ganske beskedne hybler med plads til en enkelt eller to tiggerbrødre til hele små klostre. Da prædikebrødrene i Lille i 1544 fik foræret et hus i byen Kortrijk, blev det bolig for ikke mindre end fem udstationerede præster og en lægbroder.[110] Nogle huse bærer faktisk præg af at have været fuldt på højde med de egentlige klostre i hvad angår bygninger, kirke og antal brødre, blot manglede den officielle ophøjelse til selvstændigt konvent. I den skotske universitetsby St. Andrews omtales der fra midten af 1400-tallet brødre af Prædikantordenen i byen og ved universitetet, hvor der efterhånden var et permanent dominikansk domus at finde. Sidst i 1470'erne søgte brødrene at få ophøjet huset i St. Andrews til konvent, hvilket ikke lykkedes i første omgang, og da alle de nødvendige myndigheder endelig gik med til forfremmelsen i 1519, rådede det dåbsklare kloster angiveligt allerede da over "et snildt indrettet dormitorium og en vel udstyret kirke, og havde ikke behov for velgørere".[111]

Konventet ejede ikke altid selv deres termineringshusene. Specielt i byer domineret af andre store gejstlige institutioner - det være sig bispesæder, kollegiatkapitler og abbedier - lejede konventerne ofte et hus af disse institutioner. Man kan forestille sig, at bisper, kannikker og abbeder nogle steder har foretrukket denne 'halve løsning', hvorved det var nemmere at slippe af med tiggerbrødrene igen, hvis forholdet udviklede sig i uheldig retning. I Paderborn solgte biskoppen i slutningen af 1300-tallet eksempelvis en grund til brug for et termineringshus for augustiner-eremitterne i Lippstadt, hvilket skete med det forbehold, at bispesædet skulle kunne købe grunden

[105] De Pue 1982, 7 og 15.
[106] Ulpts 1995, 309-312.
[107] Elm 1989, 159.
[108] Elm 1989, 157.
[109] Hinnebusch 1966, 269; De Pue 1981, 26; Simons 1987, 190.
[110] Hinnebusch 1966, 270-271.
[111] Foggie 2003, 36, 105-106, 114 og 143.

tilbage, hvis man fik brug for jorden til at udvide bisperesidensen; en behagelig sikkerhed for Paderbornbispen, som han dog aldrig gjorde brug af.[112]

Kilderne melder ikke om mange dominikanske termineringshuse i middelalderens Norden. I Sverige vides konventet i Sigtuna at have haft termineringshuse i Uppsala og Stockholm, hvor det sidstnævnte som bekendt udviklede sig til et selvstændigt konvent i 1340'erne.[113] Huset i Uppsala afspejler nok snarere end egentlig terminering brødrenes behov for at have en repræsentation og overnatningsbolig tæt ved ærkebispesædet. I de nordlige dele af provinsen synes tiggerbrødrene endog at have haft termineringshuse uden for byerne, hvor eksempelvis stednavnet Munkhusudden i den finske Vasa-skærgård formentlig kan føres tilbage til et hus for terminerende tiggerbrødre[114] - og eftersom prædikebrødrene på de kanter stod absolut stærkest blandt klosterordenerne, har det sandsynligvis været dominikansk. I Danmark kendes til dominikanske termineringshuse i Malmø og Slagelse, samt muligvis i Trelleborg, ved Karlshamn og i Helsingør (forud for konventoprettelsen). Dertil havde konventet i Roskilde et kapel liggende ved sildemarkedet på Dragør, samt et hus med ukendt anvendelse i København.

De danske prædikebrødres mest betydelige, og i hvert fald bedst belyste residens uden for klostrene gælder det kombinerede sildemarked og bysamfund i Malmø, der tidligt blev gjort til base for Lundekonventets terminering langs vestkysten i almindelighed og på Skånemarkederne i særdeleshed. Det dominikanske engagement i Malmø kan føres tilbage til 1294, hvor kong Erik VI Menved udstedte et værnebrev desangående: »I skal vide, at vi tager de ærværdige mænd, prædikebrødrene fra staden Lund, når de beder om almisser for deres hus i Malmø, under vor fred og beskyttelse for særlig at forsvare dem og strengt under trussel om vor nådes fortabelse forbyder, at nogen af vore fogeder i Malmø eller deres fuldmægtige eller en hvilken som helst anden drister sig til at besvære dem i nogen henseende.«[115] To år efter fulgte så den tidligere omtalte tilladelse fra samme konge til samme konvent i Lund om at måtte indsamle almisser i Skanør, Falsterbo og Malmø.[116] Senest i 1333 havde prædikebrødrene i Lund en permanent bolig i Malmø, der dette år udvidedes ved køb af fem boder med tilhørende åbne pladser beliggende umiddelbart op til konventets gård (curia) og kapel (capelle) i Malmø.[117] Derpå omtales kapellet og huset løbende frem til Reformationen. De i Malmø udstationerede terminsbrødre havde altså ikke blot en gård (og dermed ikke bare et 'hus'), men også deres eget kapel, hvorved de kunne holde messer for sig selv og interesserede sjæle uafhængigt af den sekulære sognekirke. Ifølge en omtale fra 1530 var

[112] Elm 1989, 164-165.
[113] Gallén 1949-50, 17.
[114] Gallén 1949-50, 17.
[115] Oversat fra DD 2. rk. bind IV nr. 133.
[116] DD 2. rk. bind IV nr. 219.
[117] DD 2. rk. bind XI nr. 13.

kapellet - ligesom konventskirken i Lund - indviet til Maria Magdalene.[118] Flere kildeomtaler indikerer, at basen i Malmø var mere end et simpelt termineringshus, der måske snarere har mindet om det flamske 'minikonvent' i Kortrijk eller endog det skotske 'proto-kloster' i St. Andrews. En ikke-dominikansk kilde fra 1433 taler da også decideret om et Sworttebrødre Kloster i Malmø,[119] og man skulle tilsyneladende være medlem af ordenen for helt at kunne se forskellen. Trods bebyggelsens klosterlignende karakter ser projektet i Malmø dog aldrig ud til at have opnået status af konvent, og selvom tilstedeværelsen i byen synes at have afledt en stor gavmildhed imod ordenen som sådan, så gik gaverne aldrig direkte til brødrene i Malmø, men altid til konventet i Lund. Der kan være flere årsager til den manglende opnåelse af konventstatus, men modsat eksempelvis Stockholm og Næstved er der intet der tyder på anden gejstlig modstand. Faktisk havde Malmø længe slet ingen klostre, og først i 1419 oprettedes et franciskansk af slagsen på stedet. Muligvis var Malmøs borgere - ligesom i de store hanseatiske og flamske byer - ikke udelt begejstrede for at få stærke gejstlige institutioner ind i byen,[120] men den virkelige modstand mod at ophøje huset i Malmø til dominikansk konvent kan også meget vel være kommet fra moderkonventet i Lund, der næppe ønskede at miste de gode indtægter fra Øresundsbyen - og i øvrigt kunne se, hvor galt det var gået med det til konvent ophøjede termineringshus oppe i Stockholm, der i den grad havde stækket sin 'moder', det hidtidige svenske førerkonvent i Sigtuna.

På den anden side af Øresund anlagdes det eneste andet i Danmark kendte dominikanerkapel uden for de egentlige klostre. Det drejer sig om et formentlig ganske lille kapel på stranden ved Dragør, der i senmiddelalderen udgjorde en sjællandsk pendant til de store sildemarkeder på den skånske side af Øresund. Vor viden om dette kapel er uhyre begrænset og en smule tilfældig, idet det alene nævnes som beliggende ved siden af en bod på stranden, der blev solgt i 1488 og igen i 1490, hvilket omtales i en registrant for Antvorskov Kloster fra 1607. Den omhandlede bod var »..paa Dragør liggendis wdj Nyennstrate wed stranden, sønden op thill thennd bode sted, som ligger nest wed sorte brødre capelle aff Roschildt.«[121] Af registranten kan det således alene udredes, at kapellet lå nede ved stranden og at det ejedes af konventet i Roskilde. Det omtales ikke andetsteds og er ikke identificeret arkæologisk. Det var næppe hverken de lokale dragørboere eller sildefiskere, som de tilrejsende prædikebrødre fra Roskilde var interesserede i, så meget som nederlandske og nordtyske hansekøbmænd og deres skibsbesætninger. I løbet af 1300-tallet blev Dragør et af Øresunds store kystmarkeder, hvilket først og fremmest skyldtes sildehandelen, men i 1475 forordnede kong Christian I desuden, at Dragør også blev det eneste sted på Sjælland, hvorfra hanseaterne måtte udskibe stude. Det var da heller ikke mindst hanseaterne (både de nederlandske

[118] Diplomatarium civitatis Malmogiensis (DCM) nr. 35.
[119] Rep. 1. rk. bind III nr. 6612.
[120] Foreslået i et personligt brev til undertegnede fra Jørgen Nybo Rasmussen.
[121] ÆDA bind IV, 76.

og de nordtyske), der bragte vækst til senmiddelalderens Dragør, hvor de angiveligt skulle have haft 700 boder stående.[122] Også flere andre gejstlige stiftelser, herunder gråbrødrene og kannikkerne i København, vides repræsenteret med huse, kapeller og boder på Dragør.[123] Et egentlig domicil for prædikebrødrene ved kapellet på Dragør kendes ikke, men eftersom kendskabet til Dragør-kapellet generelt fremstår så tilfældigt, er det langt fra utænkeligt, at de også har haft en bod dér.

Foruden Malmø nævner kilderne kun ét andet dominikansk hus i middelalderens Danmark, der eksplicit anvendtes til terminering, nemlig et hus i Slagelse, som konventet i Roskilde solgte til en lokal landsognepræst i 1532. Da salgsbrevet skønnes at indeholde flere interessante aspekter, bringes det i sin fulde og originale ordlyd nedenfor.

> Allæ Meen, thenne Breff seer eller hører lese, helser iegh Brodher Pedher Andersen, Prior i Swoerthe Brødhre Closter i Roskild, oc menighe Convent i same stedh, ewindeligh medh Gwdh, oc gøre wii vittherlich for alle med thenne wort opnæ Breff, at wii medh berodh Hwgh, oc alt menige Conwentz endrechteligh samtykæ oc wiliæ, oc for wor store Trangh, fatigdom oc armodh, daa haffue wii saaeld oc affhend oc medh thennem wort opne Breff selliæ oc affhendhe een wor oc Closters Goerd oc Grond ligginis wdi Slagelsæ Noerden wiidh Sancti Mikels Kirkæ i same steddh oc westhen nest op til Raadhwsiidh, medh Hues oc Joerdh, bredhe oc Lenghæ, oppæ oc nedhre, som han nw medh huus oc Gerdhæ begriffwid oc indhengnith er i alle Maadhe, hederligh Mand Her Jens Boæsøn Soghnepresth i Soerterope, oc som nw forscriwidh standher, affhendhe oc selliæ wii forscreffnæ Her Jens oc hans sandnæ Arwingher, dogh saa ath tiissæ effttherscriffne Artiklæ oc pwncther skullæ wbrødeligh hollitz : Fyrst at sammæ Hederligh Mand Hr. Jens Bosøn skal strax giffwæ oss tiil godhe redhæ hwndridhæ Danske Mark Peninghæ at hielpe oss oc Closther medh i wor store Fatigdom ocTrangh : Ther nest at han, oc hvem som helst ther annamer samme Goerdh oc Grwnd effther hannem, skal giffwe aarligens Aar tiil Antworskowffs Closter 3. ß. om Julen wd at giffue tiil godhe reedhæ. Item skal oc samme hederlig Mand hielpe oc trøsthæ medh roo oc Magh woræ Brødhræ oc serdelis then woer termindz Brodher, som goer i Slagelsæ thermind i sammæ Gord, effthersom han haffwer oss kerligh loffwiidh oc tiilsawffd, oc som wor store tro oc loffwe er tiil hannem. Item skeer thet nogent tiidh saa, at Closther heer effther noghen tiidh kommer tiil segh ighen, saa at thii, som den tiidh leffwer, kan formuæ at igen køffwe same Gord oc Grundh, tha skal forneffnde Her Jens eller hans Arwingher, som paa den tiidh samme Gord i were oc heffd haffuer, tiilstedhe, at thii maa hannem igen tiil køffs faa for skeligh oc redeligh Penningh effther danne mends tyckæ oc sielsæ paa begghe sidher, oc effther then Bygningh, som then tiid findis i samme stedh og Gordh. At saa er i Sandhed, som forscriffwid standher, oc tiil en større oc wddhermere Forwaaringh tha er wort Conventz indsegle hengt nedhen for thenne wort opnæ Breff. Datum...[124]

Første forhold værd at bemærke er husets beliggenhed i Slagelse op til St. Mikkel sognekirke og rådhuset. Huset har altså ikke blot haft en central og attraktiv beliggenhed, men også været ganske tæt på byens sekulære hovedkirke, akkurat som man ser det på kontinentet. Dertil kan vi notere os, at huset rettelig er en gård med en indhegnet grund, og dermed ligesom i Malmø ikke synes helt

[122] Trap 1920, 265.
[123] Trap 1920, 265-266; Rasmussen 2002, 314.
[124] DM 1. rk. bind II, 157-158.

uanseelig. Det er også nok så interessant, at konventet faktisk ikke ejer gården, men kun brugsretten hertil, idet den nye 'ejer' hvert år ved juletid skal betale 3 skilling til Antvorskov Kloster. Johanniterne i det store kloster lige uden for byen indtog næsten samme byherskabelige stilling i Slagelse, som benediktinerne i Skovkloster havde i Næstved, og det var altså på deres nåde og velvilje, at prædikebrødrene havde bolig i byen. Muligvis var dette så langt som johanniterne, der også selv praktiserede almisseindsamling, ville strække sig, og med lejemålet havde munkene lettere ved at komme af med prædikebrødrene igen, hvis det skulle blive nødvendigt. Foreløbig ønskede brødrene imidlertid at holde huset kørende, idet sognepræsten i Sorterup ikke blot lovede at lade handelen gå tilbage, hvis der skulle komme bedre tider for konventet, men dertil synes brugen af huset til brødrenes terminering faktisk at skulle fortsætte uanfægtet trods salget, idet sognepræsten skulle »..hjælpe og trøste med ro og mag vore brødre, og særdeles den vor terminsbroder, som går i Slagelse termin i samme gård, sådan som han har os kærligt lovet og tilsagt, og som vor store tro og love er til ham.« Man kan derfor med rette spørge, hvad materiel fordel sognepræsten i Sorterup overhovedet havde af denne handel, og svaret er sandsynligvis: ingen! Forklaringen synes at være, at han var endnu en god ven af ordenen i den sekulære præstestand, som prøvede at hjælpe sine venner igennem en svær økonomisk tid. Dertil kan skiftet af lejemålet have været med til at sikre, at gården ikke blev annekteret af Kronen, som det forinden var sket med talrige klosterejendomme i Jylland, og som det i 1532 skete for de franciskanske klostre i både Kalundborg og Næstved.

Selvom Antvorskov Kloster eller tilfældighederne formåede at holde klosterstiftelser af enhver art ude af Slagelse frem til Reformationen, så var johanniterne bestemt ikke ene om at tilbyde gode ord for fromme almisser i byen. Fra engang i 1300-tallet havde byen et helligåndshus, der så vidt vides aldrig opnåede klosterstatus,[125] men dertil fandtes hele fire huse i byen tilknyttet sjællandske tiggerklostre. Foruden det dominikanske konvent i Roskilde havde også prædikebrødrene i Næstved »..enn gaard liggendis norden op till wor frues jord och synden op till sanctj Nicolaj jord och Knud Glarmesters gaard j Slauelsze«, som de solgte til Antvorskov Kloster i 1508.[126] På samme måde havde de franciskanske konventer i både Næstved og Kalundborg gårde i byen, som ligeledes solgtes i henholdsvis 1489 og 1521.[127] For ingen af disse gårde meldes noget om, hvad gårdene anvendtes til, men da der heller ikke omtales nogle eksterne lejere af gårdene, som salget behøvede at tage hensyn til, kunne det indikere en mulig termineringsbrug. Det ville dog være ganske usædvanligt, om termineringen i Slagelse for både gråbrødrene og prædikebrødrenes vedkommende var opdelt på to konventer. Måske indikerer årstallene derfor, at det dominikanske

[125] ..førend i 1857, hvor det indrettedes til forsørgelse af "ældre ugifte piger af den dannede middelstand" under navnet Slagelse Kloster (Arnskov 1931, 252-262).
[126] ÆDA bind IV, 242.
[127] ÆDA bind IV, 237-239.

konvent i Roskilde overtog termineringen i Slagelse efter at konventet i Næstved solgte deres hus i 1508, og at et tilsvarende franciskansk skifte skete fra Næstved til Kalundborg i 1489? Tidspunktet kunne eventuelt også indikere, at salget/skiftet skete ifm. en reformering af konventerne i Næstved?

Som nævnt oprettedes der aldrig et dominikansk konvent i København, hvilket er lidt af en gåde, men måske kan samme forklaring foreslås her som for Malmø: at regionens førende konvent ikke ønskede at miste termineringen? Der kan i hvert fald ikke være tvivl om, at København i dominikansk henseende hørte under Roskilde. Ikke blot havde konventet et kapel hinsides hovedstaden ude på Dragør, men dertil vides brødrene i Roskilde at have besiddet ejendomme inde i selve København. I 1370'erne ejede de således en grund tæt ved St. Nikolai Kirke, som 100 år efter var overgået til Esrum Kloster.[128] Mens det er uvist, hvad denne ejendom blev benyttet til, så udlejede konventet i 1519 en anden gård beliggende på sydsiden af Lavendelstræde til et privat ægtepar.[129] Noget konkret kendskab til dominikansk terminering i København haves ikke.

Andre potentielle dominikanske termineringshuse i middelalderens Danmark haves dels i Trelleborg på den skånske sydkyst, hvor stormanden Per Rask af Værlinge og hans hustru i 1451 skænkede en grund ved byens nørreport til konventet i Lund mod at brødrene til gengæld afholdt en ugentlig sjælemesse for parret hver lørdag;[130] med en så betydelig modydelse kan grunden i Trelleborg ikke have været helt lille; byen havde i øvrigt haft et franciskansk kloster siden 1267. En anden og måske endnu mere oplagt kandidat findes i det vestlige Blekinge, hvor konventet i Åhus ved middelalderens slutning besad en gård kaldet 'Munkehus'.[131] Huset lå i Asarum sogn lidt nord for Karlshamn, hvortil der ad landevejen fra Åhus var godt 50 km. Baseret på gårdens navn og beliggenhed synes det sandsynligt, at der snarere end en fæstegård var tale om et opholdssted for brødre fra Åhus under terminering i Blekinge. Endelig havde terminerende brødre fra Roskilde endnu et potentielt overnatningssted i Hornsherred, halvvejs oppe på halvøen i kirkebyen Vellerup, hvor prior Peder Andersen i 1534-35 nok engang måtte sælge "nogle gårde af trang", formentlig til Hans Krafse på den nærliggende herregård Egholm.[132] Endelig skal nævnes, at ifølge den franciskanske kronikør Peder Olufsen modtog prædikebrødrene ejendom i Helsingør i 1425,[133] hvor de først fik kongelig tilladelse til at oprette et konvent i 1441,[134] hvilket blev godkendt og stadfæstet af paven i 1451.[135] Det er selvfølgelig muligt, at Peder Olufsen har fået galt fat i året, men omvendt er langt fra heller usandsynligt, at prædikebrødrene i 1425 - repræsenteret ved konventet i

[128] Ramsing 1943, 60.
[129] Ramsing 1945, 93.
[130] Rep. 2. rk. bind I nr. 83.
[131] Historisk Tidskrift för Skåneland (HTS) bind II, 259-260.
[132] KS 3. rk. bind III, 480.
[133] »1425. habuerunt Predicatores locum Helsingore.« Annales Petri Olavi (Annales Danici (AD), 211).
[134] KS 4. rk. bind I, 58-60.
[135] KS 2. rk. bind VI, 558-560.

Helsingborg eller i Roskilde - har været yderst interesserede i at modtage ejendom i denne nye store vækstby ved Øresund, hvor de med fordel kunne udstationere terminsbrødre.

Har Danmark haft flere dominikanske termineringshuse end de her dokumenterede og foreslåede? I nogle af de bedst kildedækkede dele af middelalderens Nordvesteuropa kan man tælle typisk omkring seks termineringshuse pr. konvent, i sjældne tilfælde over ti,[136] og selvom kendskabet til sådanne huse ofte fremstår så tilfældigt, at manglende belæg for eksistensen af termineringshuse afgjort ikke kan tages til indtægt for, at de så heller ikke har forekommet, så synes der nu også at være ganske betydelige reelle variationer i traditionen for brug af sådanne huse provinserne imellem.[137] Jeg vil derfor bestemt ikke plædere for, at også de danske dominikanerklostre i gennemsnit har haft seks termineringshuse. Der har formentlig været flere huse end hvad jeg har kunnet finde belæg og indikationer for, men generelt vil jeg mene, at man i Danmark såvel som i resten af Norden i langt højere grad har gjort gæstebrug af præstegårde og herregårde, samt andre ordeners klostre, formentlig ikke mindst de mange franciskanerklostre.

Også for justnævnte gråbrødre kendes der kun til få termineringshuse i Danmark. I 1307 menes konventet i Lund at have haft tre brødre boende i et hus i Helsingborg, mens et hus med kapel omtales i Malmø fra 1412, hvor der i 1419 oprettedes et egentligt konvent. Også de i 1420 og ca. 1490 oprettede franciskanerkonventer i henholdsvis Helsingør og på Torkø kan have taget udspring i termineringshuse. Ved Reformationen ejede konventet i København "kirke og hus" i Dragør, mens brødrene i Halmstad havde ladet opføre et lille hus på Skånemarkedet i Skanør.[138] Dertil besad konventerne i Kalundborg og Næstved som nævnt mulige termineringshuse i Slagelse. Jeg har ikke kendskab til eksistensen af karmelitiske termineringshuse i Norden.

Reformationens opgør med mendikant terminering

Som allerede antydet ovenfor blev terminering et af de varme emner i reformationstidens opgør med tiggerordenerne. Helt siden ordenernes fremkomst i starten af 1200-tallet havde dele af Kirken set med væmmelse på denne form for omvandrende klosterliv, som allerede St. Benedikt havde talt imod, og tiggerbrødrene måtte med jævne mellemrum forsvare deres levevis, hvilket de typisk og bedst gjorde ved at henvise til, at også Kristus jo var på bestandig vandring og levede af andres almisser. Hvad kunne da være en frommere og smukkere form for religiøst liv? Erasmus af Rotterdam og dermed hele den humanistiske skole sluttede sig imidlertid også til kritikerne af disse "Roms satellitter", og endnu barskere blev angrebene fra lutheranerne, der i deres generelle bredside imod tiggerordenerne ikke mindst sigtede efter terminsbrødrene. I reformationstidens talrige anti-katolske propagandaskrifter, såvel som hos mange af eftertidens historikere, kan man

[136] De Pue 1982, 65; Simons 1987, 190; Elm 1989, 163 og 171; Ulpts 1995, 311-312; Rüther 1997, 112-113.
[137] F.eks. synes mange store og mellemstore byer i Flandern, der blev betjent med terminerende brødre fra andre byer, besynderlig nok ikke at have haft termineringshuse (Hinnebusch 1966, 270-271; De Pue 1981, 26).
[138] Rasmussen 2002, 99 og 314.

således ofte læse, at et af de store irritationsmomenter hos almuen med hensyn til tiggerbrødrene netop var disses evindelige, omvandrende tiggeri - såvel i by som på land. Som allerede vist er dette syn bl.a. dygtigt videregivet i beretningen om 'Peder Smed og Asser Bonde'.

Men hvor meget er der egentlig belæg for en sådan folkelig og samfundsmæssig modstand imod tiggerbrødrenes terminering? Umiddelbart har jeg ikke kunnet finde videre i det nordiske materiale overhovedet, bortset fra pavebullens ord om manglende gavmildhed i 1326 og anklagerne rejst af reformerte partier under selve Reformationen. Særlig interessant i den forbindelse er kong Gustav Vasas allerede omtalte hårde linie imod tiggerkonventernes terminering i Sverige, der tilsyneladende ikke så meget skyldtes en decideret anti-katolsk uvilje imod brødrene som en frygt for, at de omvandrende prædikanter skulle rejse utilfredse bønder og adelsmænd til oprør imod ham. Da bønder og byfolk fra Dalarne efter en nedkæmpet opstand på rigsrådsmødet i 1527 lagde skylden på tiggerbrødrene og endvidere anklagede disse for at "fare omkring og tigge til stor plage og bedrag for almuen, hvorfor de burde blive hjemme i deres klostre og passe deres gudstjeneste", så kan man let få mistanke om, at Dalarbønderne greb denne mulighed for at dreje kongens vrede imod andre end dem selv.[139] Mere interessant er det i denne sammenhæng måske snarere at notere sig, at indskrænkningen af tiggerordenernes adgang til at terminere i løbet af et år synes at have fjernet hele deres eksistensgrundlag i Sverige. Hvis bondebefolkningen havde så meget imod tiggerbrødrenes terminering, som de reformerte og mange historikere har hævdet, så burde det næppe have haft så afgørende og ødelæggende konsekvenser for brødrene i Sverige, at kongen i 1527 reducerede termineringen til ti uger om året.

Dertil er det værd at bemærke, at tiggerbrødrene ikke var ene om at terminere i middelalderens Danmark. Også mange andre gejstlige personer praktiserede omrejsende indsamling af almisser til fromme formål. Hospitalsordenerne af johannitere, antonitere, sanktjørgensbrødre og helligåndsbrødre supplerede deres godsindtægter med systematiske indsamlinger, og dertil kunne en række andre stiftelser opnå tiggerlicenser ved særlige lejligheder. Således gav biskop Peder Jensen af Roskilde i 1408 værgerne for St. Gertruds Kapel i Køge »..fuld tilladelse til på grund af forbedringen af nævnte St. Gertruds Kapel frit at drage omkring med nævnte kapels tavler i Eders nævnte herreder og vort fogedi i Dragør, for ved sig selv eller deres velyndere at erhverve almisser...«.[140] I starten af 1520'erne var selv domkirker og herreklostre tilsyneladende begyndt at udsende 'bedere' til indsamling af almisser, hvorfor kong Christian II i 1521-22 søgte at begrænse termineringens omfang til de egentlige tiggerbrødre:

> Item Domkirker, Herræ-Klosther wdskickær mangæ Bedhere met Hestæ, Wovn, och goændis, tessligest tilstædher Bisperne, at mange Bedhere, som tigger til ny Stedher, som ær optaghet, wed Keler eller andherstæd, och trygler

[139] KGR bind IV, 224; Berntson 2003, 94-96 og 114.
[140] Oversat fra DD 4. rk. bind XI nr. 420.

> Almuæn, oc beswarær them met sligt; At thet maa afflegges, wndhentagen then Heliandz, wor Froæs, Sortæbrødres, Graabrødres, St. Antonii, og St. Jøræns Bedheræ, som inthet annæt hawæ æn Gudz Almisse oc ræt Tiggæbrødhræ ære, som nw lidhet kan fangæ for de andhre, wdhen nogher ny Stedher optagis met wor oc Righens Raad Samtyckæ och Wiliæ.[141]

Det er ligeledes værd at bemærke, at denne terminering tilsyneladende ikke var mere uønsket af myndighederne, end at den umiddelbart fik lov at fortsætte uanfægtet efter Reformationen - dog selvsagt ikke for tiggerbrødrene. Allerede i 1530 tillod kong Frederik I borgerne i Malmø at fortsætte termineringen i de distrikter, som byens gråbrødre og helligåndsbrødre hidtil havde varetaget, men nu skulle det ske på vegne af byens nyindrettede hospitaler.[142] Faktisk fortsatte traditionen med omrejsende 'termbrødre' længe efter tiggerbrødrenes forvisning fra Danmark. I 1621 modtog forstanderen ved Helsingør Hospital, der efter Reformationen var blevet oprettet i det endnu stående karmeliterkloster med tilførte ejendomme fra byens dominikanerkloster, et brev fra kong Christian IV, hvoraf det fremgår, at hospitalet ikke blot havde overtaget prædikebrødrenes bygninger og jorder, men også disses praksis med at sende brødre ud at terminere to gange om året i landdistrikterne med henblik på at indsamle almisser til hospitalet. Dette var imidlertid efter Christian IV's mening en uskik og et kedeligt levn fra fortiden, der straks burde indstilles, hvorfor folk på landet fremover, hvis de følte derfor, kunne skænke gaver til hospitalet via deres lokale sognepræst og herredsprovst, der herefter skulle sørge for videregivelsen til hospitalet.[143]

En anden ofte fremsat anklage, ikke mindst i reformationstidens anti-katolske stridsskrifter, var, at det var de ringeste af tiggerbrødrene, der blev sendt bort fra konventet og ud på landet, mens de bedste kræfter blev hjemme i klostrene. Tanken kan da også synes oplagt, uanset om man som de lutheranske reformister udpegede det luksuriøse levned i 'klosterpaladserne' som årsagen, eller om man med mere nutidige akademikerbriller tænker på de jobmæssige udfordringer og karrieremuligheder, som især de store konventer har kunnet tilbyde. Dertil fremgår det også af akter fra Prædikantordenens egne general- og provincialkapitler, at termineringen gav anledning til bekymring, dog ikke hvad angår terminsbrødrenes faglige kvalifikationer, men med hensyn til de moralske farer, som et liv uden for konventets trygge rammer kunne byde på.[144] Dette gjaldt især sidst i senmiddelalderen, hvor det mange steder blev normalt at udlicitere termineringen til omtrent permanent udstationerede brødre - i øvrigt ofte brødre, der kom fra det pågældende lokalområde. Fra slutningen af 1400-tallet begynder disciplinærsager om sådanne fast udsendte terminsbrødre at fylde stadig mere i provincialkapitlernes akter. Typisk handler de om manglende aflæggelse af

[141] DM 1. rk. bind VI, 359-361
[142] *Kong Frederik I's Registranter* (KFR), 255.
[143] Aarsberetning fra Gehejmearkivet (ÅfG) bind III suppl., 92.
[144] Hinnebusch 1966, 271.

regnskaber til hjemkonventet, og dertil findes flere sager om brødre, der tog fromme kvinder (f.eks. beginer) i tjeneste som husholdersker.[145] Termineringen udgjorde da også et af hovedpunkterne i tiggerordenernes egne, interne reformeringer i sidste fjerdedel af 1400-tallet. I de tidlige reformår så man ofte konventerne skille sig af med deres termineringshuse, men da de tilsyneladende mange steder var umulige at undvære i praksis, kom de som regel hurtigt tilbage igen.[146]

Langt de fleste kilder med konkrete, samtidige omtaler af terminsbrødre viser imidlertid ret entydigt et andet billede, nemlig at det først og fremmest var nogle af ordenernes mest respekterede brødre, der sendtes ud i terminen. Ofte var det brødre af høj rang i konventet, såsom tidligere/senere (eller tilmed aktuelle) lektorer, subpriorer og priorer, ja endog doktorer, der blev udvalgt.[147] Med baggrund i den store bekymring derom hos generalmagistre og provincialer kan det ikke overraske, at man netop foretrak at koncentrere termineringen på erfarne og ulastelige brødre kendt for stor selvdisciplin. Der var ikke blot tale om en slags aftægtstjeneste for gamle, velrenommerede brødre, idet der også kendes adskillige eksempler på terminsbrødre, der efter en periode med udstationering i terminerne blev valgt til høje embedsposter. I Rostock synes terminering næsten at have været en del af karrierestigen, idet en af konventets terminsbrødre i 1503 valgtes til subprior, mens en anden i 1485 blev headhuntet til priorembedet ved konventet i Pasewalk.[148] Her synes Danmark ikke at stå tilbage for resten af Nordvesteuropa. Ganske vist giver det sparsomme materiale ikke mulighed for nogen dybere social analyse af de dansk-dominikanske terminsbrødre, men vi kan dog notere os forekomsten af to priorer blandt de potentielle terminarier, hvilket kunne støtte observationerne fra udlandet. Tilsvarende tendenser har Jørgen Nybo Rasmussen fundet for de nordiske gråbrødre, hvor hvervet som terminarius synes at have nydt høj anseelse og bl.a. tilfaldt tidligere guardianer.[149]

Alligevel har dominikanske og franciskanske terminsbrødre også i Danmark fået et blakket eftermæle, hvilket de ikke mindst kan takke deres mendikante kollega Poul Helgesen for, idet han netop hævdede, at det ofte var konventets mindst kvalificerede ('vanvittige') brødre, der blev udsendt, mens de lærde og bedst begavede brødre foretrak at blive hjemme i købstædernes klostre, med mindre de blev tvunget i termen af nød, pression, frygt eller higen efter personlig ære:

> ..oc the wanwittige haffue the mest wdsentt att tijgge, ther ænthen kwnne liidett eller inthet predicke, oc serdelis ij then rette mening. War noghen lærd oc wittig iblantt thenom tha schulde hand wære hiemme ij kiøbstæderne, oc ther indeholde theris heder.[150]

[145] Elm 1989, 179-181.
[146] Kleiminger 1938, 69-70.
[147] Bakker 1988, 64; Taylor 1992, 38 og 92.
[148] Ulpts 1995, 308.
[149] Rasmussen 2002, 477.
[150] Paulus Helie, Svar på Malmøbogen (PH), 227-228.

Umiddelbart skulle man jo synes, at en oprigtig katolsk karmeliterbroder som Poul Helgesen i denne sag måtte være mere troværdig end hvis påstanden eksempelvis var blevet slynget ud af de lutheranske reformprædikanter. Alligevel kan der være grund til at betvivle fr. Pouls neutrale objektivitet på netop dette punkt. Såvel Poul Helgesens eget humanistiske kirkesyn som tidspunktet for skriftets nedfældning kaldte på en kritisk linie imod forhold hos det ærke-katolske parti, og her var netop termineringen en oplagt syndebuk, idet der som vist ovenfor er flere indikationer på, at terminering aldrig kom til at spille samme rolle for karmeliterne som for de gamle tiggerordener.[151] Sin viden om de uduelige terminsbrødre kan Poul Helgesen meget vel have haft fra Erasmus af Rotterdam, og hans kritik behøver altså ikke at afspejle reelle danske forhold så meget som humanisternes generelle holdning. Men selvfølgelig er der også den mulighed, at Poul Helgesens kritik byggede på konkret viden om forholdene i Danmark, som kun er blevet overleveret igennem ham, samt den danske forfatter til beretningen om 'Peder Smed og Asser Bonde', som jeg i objektivitetens navn vil give kapitlets sidste ord. Da Peder Smed sidst i fortællingen har hudflettet katolicismen i almindelighed og tiggerbrødrene i særdeleshed, lykkes det ham faktisk at omvende selskabets dominikanske repræsentant, broder Kurt, der inden han kaster kappen af sig for i stedet at blive en ærlig sildefisker i Nibe fortæller, at han af sin prior er blevet udsendt for at indsamle korn, kød, smør og ost, men nu tydeligt desillusioneret udtrykker sin dårlige samvittighed over hele terminerings- og tiggertanken - samt ikke mindst over sig selv:

> Kiere Peder i sige alt sant, ieg kand nu mercke at det er tant.
> Wi Muncke meget wnytte ere, de fattige folck skulle selff fortere.
> Det kunde wi Muncke suige dem fraa, som de haffue lagt stort arbeyde paa.
> Prieren haffuer sendt mig vd, at samle Korn Ko oc Stud,
> Jeg skulle oc samle Smør oc Ost, nu sider ieg her oc dricker Most.[152]

[151] Til gengæld kan flere danske karmeliterklostre have spillet en stor pastoral rolle i de byer, hvori de anlagdes, hvilket især var unge og ofte ganske små bysamfund ved kysten; for Landskronas og Sæbys vedkommende var der dårligt tale om andet end fiskerlejer, da brødrene slog sig ned (Dahlerup 1963, 298-299).
[152] PSAB JIIII (KS 1. rk. bind II, 381).

6. De dominikanske klosterkirkers brug

- **I hvilket omfang blev dominikanerkirkerne besøgt og brugt af andre end brødrene selv?**

Til ethvert kloster hører en kirke. Uanset hvilken niche man som gejstlig havde specialiseret sig inden for i middelalderens kristne vita apostolica, udgjorde det indviede kirkerum en betydningsfuld scene i dagligdagen. Selvom man naturligvis kunne komme i åndelig kontakt med Gud og helgenerne alle steder, så var forbindelsen så at sige særlig stærk her i Guds eget hus. Inde i kirken havde bønnen bedre gennemslagskraft end udenfor, og det var i kirken, at tidebønnerne, messen og nadversakramentet for alvor havde hjemme. I mangel af en kirke kunne disse hellige handlinger foregå i mere beskedne rammer, f.eks. ved et lille kapel eller et transportabelt alter, men ethvert samfund af gejstlige måtte i det daglige have en rigtig kirke til deres rådighed for at kunne fungere. På dette grundlæggende punkt var prædikebrødrene ikke anderledes end andre religiøse ordener. Hvad der derimod gjorde de dominikanske og franciskanske klosterkirker anderledes i forhold til de gamle klosterordener var, at kirken også stod åben for samfundet uden for klosteret.

Men i hvilket omfang gjorde folk brug af dette supplerende, kirkelige alternativ - og hvorfor? Romerkirken havde jo ret beset allerede sørget for kirker til samfundets verdslige i form af sognekirkerne, som var stedet, hvor den enkeltes kirkeliv officielt hørte hjemme, så hvad mere kunne folk have brug for? Dette spørgsmål synes mange af middelalderens sognepræster faktisk også at have fremsat, og det er ikke nogen hemmelighed, at den sekulære kirke og tiggerordenerne havde nogle heftige indbyrdes opgør netop omkring verdslighedens eventuelle adgang til at kunne fravælge sognekirken til fordel for den mendikante klosterkirke. Inden vi ser nærmere på disse gejstlige konfrontationer i kapitel 7, kan det imidlertid være formålstjenligt at få klarlagt, hvad det i grunden var for nogle kirkelige tjenester, som dele af samfundet fandt det interessant at henlægge til prædikebrødrenes kirker, og hvordan dette kunne gennemføres i praksis.

Oven i alle de øvrige anvendelser af kirkerummet spillede de dominikanske klosterkirker som beskrevet i kapitel 4 tillige en væsentlig rolle for prædikebrødrenes prædiken og modtagelse af skriftemål. Dette var bestemt en vigtig årsag til, at mange byboere og besøgende udefra opsøgte de store byklostres kirker. Men der var tilsyneladende også mange andre årsager til at besøge prædikebrødrenes kirker, og det er om dem, det skal handle i nærværende kapitel. Mange kirkegæster overværede især visse af prædikebrødrenes daglige tidebønner, og højmessen på søn- og helligdage kunne ligesom de hyppige processioner være lidt af et tilløbsstykke. Dertil oprettede mange velstående familier egne sjælemesser i dominikanerkirkerne for deres afdøde mod betaling, og nogle blev ligefrem gravlagt hos prædikebrødrene på klosterets kirkegård eller i særskilte kapeller i håbet om, at sjælens vej til frelsen herfra var kortere.

Den dominikanske klosterkirke

Den første generation af dominikanske klosterkirker var ofte ganske små og beskedne at se til. Dette var dels af hensyn til fattigdomsidealet, men også fordi kirkerne endnu på denne tid reelt kun fungerede som interne kapeller for konventets brødre. Det var først i anden halvdel af 1200-tallet, at ordenen pga. indskrænkede prædikemuligheder i de sekulære kirker måtte gøre deres egne kirkeskibe modtagelige for et større publikum.[1] Dertil måtte mange af de ældre klosterkirker have koret udvidet efterhånden som konventerne voksede. For eksempel lod grevinde Johanna af Flandern i 1234 opføre en "ydmyg og simpel" klosterkirke til det nystiftede prædikebrødrekonvent i Brugge. At dette var tilstrækkeligt fremgår bl.a. af, at brødrene i 1236 indgik en aftale med kannikkerne ved Sint-Donaas-domkirken om kortjeneste her ved de store højtider, men i 1280 var tiderne skiftet og klosterkirken gennemgik en betydelig udvidelse i både størrelse og udsmykning. Kirkernes udvidede gulvareal og nye funktion gjorde det både æstetisk og akustisk nødvendigt også at øge kirkerummets højde fra de hidtil tilladte 30 fod (ca. 11 m). Hvis publikum skulle have en chance for at se noget i de store kirkerum, talte det ligeledes for at udskifte de små romanske vinduer med nogle større, ikke mindst nord for Alperne, hvilket formentlig var medvirkende til at give den nye gotiske vinduesstilart øget udbredelse i Nordvest- og Nordeuropa.[2]

Dominikanske kirker kunne antage mange former uden at følge nogen fast 'prototype', men alligevel kan der opstilles nogle karakteristika for tiggerordenernes kirker under ét.[3] Kirken var typisk både lang og kompakt, og på sin egen storslåede måde også relativ enkel, ikke mindst set udefra, uden tårn og diverse sidebygninger. Mange steder i Europa blev kirkerne med tiden opdelt 'på langs' med tilbygningen af et sideskib, så der både var et skib beregnet på prædiken og et på liturgien omkring messer og tidebønner,[4] men i Danmark synes denne tradition at være kommet relativ sent, hvor de tre kendte eksempler fra Viborg, Århus og Holbæk alle er fra middelalderens slutning.[5] Et afgørende særpræg i klosterkirkens indretning gik 'på tværs' af kirkerummet, idet man bevidst stræbte efter en tydelig adskillelse imellem kor og skib, og dermed afdelingerne for klosterets værter og gæster. Koret, hvor brødrene havde deres plads, var langt mere strålende og ophøjet end skibet, hvorfra byens lægfolk kunne overvære handlingerne. Rent fysisk kunne opdelingen anskueliggøres med opførelsen af et højkor, der ragede betydeligt op over skibet. Også de store vinduer i koret og et galleri af kalkmalerier bidrog til kirkens visuelle opdeling. Endelig var kor og skib ofte helt konkret adskilt af et korgitter, der kun åbnedes ved særlige lejligheder.[6]

[1] F.eks. menes dominikanerkirken i Zürich først åbnet for offentligheden i 1268 (Wehrli-Johns 1981, 79).
[2] Meersseman 1946, 147, 149 og 158-159 (om behovet for skibsudvidelse); 164-165 (om gotiseringen).
[3] Kirkearkitektonisk synes der generelt ingen forskelle at have været de to tiggerordener imellem (Schenkluhn 2000).
[4] Meersseman 1946, 160-162.
[5] To svenske sideskibsudbygninger i Västerås og Lödöse er derimod dateret til 1300-tallet. Inden for provinsen Dacia findes i øvrigt den kirkearkitektoniske forskel, at mens de dominikanske klosterkirker i Danmark og Norge oprindeligt alle var enskibede, så opførtes der i Sverige og Finland adskillige treskibede 'hallekirker' (Blomqvist 1958, 171-172).
[6] Lorenzen 1920, 88-89; Bonniwell 1945, 120; Schenkluhn 2000, 12 og 240.

Middelalderens dominikanske klosterkirker kan i Norden endnu opleves i Ribe (St. Katarinæ), Århus (Vor Frue) og Sigtuna (St. Maria). Dominikanerkirken findes også fortsat i Viborg (Søndre Sogn), men er her kraftigt ombygget efter en brand i 1720'erne. Dertil står ydermurene af kirken tilbage som ruin i Vyborg i nutidens Rusland. Endelig blev brødrenes kirke i Holbæk nedrevet så sent som i 1869, hvorfra der findes en del optegnelser om og fotografier af kirkens udseende.

Det dominikanske gudstjenesteliv

Prædikebrødrene var som udgangspunkt kannikker, dvs. præster med ansvar for afholdelse af gudstjenester i kirker åbne for offentligheden. Væsentligheden af dette fremgår af, at gudstjenesteforholdet nævnes eksplicit i ordenens stiftende pavebulle fra 1216 og siden da indgik ved samtlige konventoprettelser, der f.eks. i et her konstrueret eksempel for klosteret i Århus ville lyde: »..ecclesiam sancti Nicholai Arusiensi, in qua divino mancipati estis officio...«.[7] En væsentlig del af prædikebrødrenes liv var derfor at deltage i gudstjenesterne og de otte daglige tidebønner i klosterkirken, samt i de med tiden stadig flere sjælemesser.

Forholdet til kortjenesten blev således hos Prædikantordenen tillagt stor betydning akkurat som hos alle øvrige klosterordener, men dertil fik den en lidt tvetydig rolle hos prædikebrødrene. På den ene side måtte kortjenesten helst ikke fylde for meget. Allerede i de ældste udformninger af ordenens konstitutioner gives der således mulighed for at dispensere fra kortjenesten til fordel for brødrenes studier og prædikevirksomhed uden for klosteret. På den anden side måtte man også erkende, at udover vigtigheden for brødrenes eget klosterliv, hvor hele dette Opus dei udgjorde en grundlæggende bestanddel, så tjente de kirkelige handlinger også et ganske vigtigt formål i klosterets forhold til omverden, herunder klostrenes potentielle velgørere. Flere af tidebønnerne, især vesper og completorium, var i den dominikanske liturgi blevet gjort til en festligt opsat korsang med appel til byens borgere efter dagens dont. En måde at løse gudstjeneste-dilemmaet på var at sørge for rigelige mængder af prædikebrødre i de enkelte konventer, så der altid var nok brødre til at forrette tidebønnerne. Mindstekravet hertil var 12, hvilket også var det mindst tilladte antal brødre i et konvent, men pga. ovennævnte hensyn stræbte Prædikantordenen overalt efter at have så store konventer som muligt - modsat franciskanerne, der snarere gik efter så mange som muligt.[8]

I Prædikantordenens tidlige år skulle de enkelte klostre følge den lokale liturgi for ikke at provokere bispekirken, men snart viste denne pragmatiske løsning sig ganske upraktisk. Dels var der et problem med valg af liturgi ved ordenens forskellige samlingsmøder, dels skabte ordningen også i dagligdagen forvirring og dårlig liturgisk udførelse i en orden baseret på brødrenes mobilitet. I 1230'erne begyndte centrale kræfter i ordenen derfor at arbejde på udformningen af én fælles dominikansk liturgi, og i 1256 forelå en samlet liturgi udvirket af Humbert af Romans. Humberts

[7] Efter Meersseman 1946, 139-140.
[8] Hinnebusch 1966, 279.

dominikanske liturgi var ikke blot en tiltrængt standardisering, men tillige en liturgi særlig tilpasset Prædikantordenen, ikke mindst gennem en reduktion af antallet af tjenester og en betydelig forkortelse af de enkelte tjenester, hvorved brødrene fik mere tid til studier og pastoralt arbejde i felten. Dette hensyn til opgaverne uden for kirken lå Humbert så meget på sinde, at han instruerede klosterets kantor i, at denne skulle forkorte læsningerne ved de tidlige tidebønner, hvis konventet havde sovet over sig eller af andre årsager var blevet forsinket ved samlingen i koret. Humberts dominikanske enhedsliturgi slog tilsyneladende hurtigt igennem og fik endda også betydning uden for Prædikantordenen. Årsagen hertil var utvivlsomt dens forenklede form og tilstræbte universelle appel. Tyske Orden, der allerede i 1244 havde antaget en tidligere dominikansk liturgi, fik i 1257 pavens tilladelse til at lade denne udskifte med Humberts reviderede udgave. I Norden og især i Åbo stift fik Humberts model også betydning for udformningen af liturgien i den sekulære kirke.[9]

En mere detaljeret præsentation af Humberts liturgiske forskrifter for hele det dominikanske gudstjenesteliv i middelalderen ligger uden for denne afhandlings rammer, hvorfra kun skal nævnes et par enkelte forhold med formodet betydning for klosterkirkens besøgende.[10] Humberts liturgiske værker omfatter bl.a. et ordinarium med retningslinier for afvikling af den dominikanske gudstjeneste og forskellige mindre messer og ritualer, f.eks. Salve Regina efter aftengudstjenesten (omtalt nærmere sidst i kapitlet).[11] Hver uge udvalgtes blandt brødrene en hebdomadarium, der skulle lede sangen ved ugens gudstjenester. På et pulpitur midt i koret lå et pulpitarium, med hvilket udpegede korbrødre skulle synge dele af især de natlige og tidlige gudstjenester, mens de øvrige brødre stod tavse omkring dem. Til højalteret og sidealtrene fandtes desuden særskilte missaler eller messebøger til brug ved henholdsvis højmessen og de mindre messer.[12]

At Prædikantordenens bidrag til Kirkens samlede gudstjenesteliv også blev værdsat uden for klostrene i middelalderens Danmark fremgår af en række konkrete eksempler. På det mere generelle plan kan påpeges, at da kong Christoffer III i 1441 gav jord og tilladelse til oprettelsen af et dominikansk kloster i Helsingør, anførte han således som sin begrundelse, »..at gudhs thieniste oc loff schall thes meræ øghes oc hans naffn ydermeræ paakalles...«, ligesom såvel kongelige embedsmænd som byens borgere generelt opfordredes til at behandle prædikebrødrene godt, »..till thet bestæ fore gudhs schyld oc woræ i alle made, som i welæ haffue løn af gudh oc lodhtagelse aff the gothæ gerninger, som gudhs nadhe unner ther at schee till ewigh tiid.«[13]

[9] Lindberg 1923, 238 og 383; Malin 1925, 193 og 201; Bonniwell 1945, 204-206; Brett 1984, 80-81, 89-90, 97 og 99.
[10] Hele den dominikanske liturgi er omhyggeligt beskrevet af William Bonniwell (1945); om middelalderens messe, tidebønner og Salve Regina-procession, særligt 118-166.
[11] Hinnebusch 1966, 352.
[12] Brett 1984, 85-88.
[13] KS 4. rk. bind I, 59-60.

Det blev da også tydeligvis vurderet at være til gavn for danskerne, hvis de selv besøgte prædikebrødrenes klosterkirker fra tid til anden. Lægbefolkningens anbefalede deltagelse i det dominikanske klosterliv beskrives eksempelvis i et afladsbrev fra 1359 til de dominikanske søstre i Roskilde, hvoraf det fremgår, at deres kirke foruden de større gudstjenester var åben for besøgende ved bl.a. morgen- og aftengudstjenesterne, og at det ikke var unormalt at se lægfolk knæle tre gange og sige Ave Maria ved lyden af klosterets aftenklokke.[14] På visse tider havde sådanne besøg særlig gavn for sjælens frelse. Ved genopbygningen af den sidst i 1300-tallet ødelagte klosterkirke i Ribe fokuseredes der i det ene af to pavelige afladsbreve fra 1392 på kirkens højalter indviet til St. Katharina, hvor aflad gives til dem, som foruden at yde finansiel støtte til projektet også »..årligt fromt besøger fornævnte alter på dets indvielsesdag...«;[15] pengegaver var altså én ting, men fysisk fremmøde og deltagelse i kirkelivet var også at ønske. Ikke mindst samfundets svage sjæle kunne have rigtig god gavn af en tur i dominikanerkirken. Da ærkebiskop Hans Laxmand i 1442 "efter indgående og ydmyge bønner af vor kære broder Niels", prior ved prædikebrødreklosteret i Lund, lod sig bevæge til at udstede et afladsbrev, inkluderede brevet en bemyndigelse til også at give 40 dages aflad til "mordere og undertrykkere af de svage", hvis sådanne mødte op i klosterkirken på fire udpegede festdage og i øvrigt udviste bemærkelsesværdig gavmildhed over for konventet.[16]

Et sjældent indblik i de mere dagligdags indkomstveje for prædikebrødrene gives i dronning Christines hofholdningsregnskaber fra starten af 1500-tallet. I disse bevarede regnskaber for kong Hans' sachsiskfødte dronning er tilsyneladende samtlige hendes udgifter beskrevet dag for dag, bl.a. med forskellige gaver til klostrene i Odense. Det gælder ikke mindst byens gråbrødre, men i perioden 1504-10 er der tillige noteret 22 dage med forskellige former for små pengegaver til Odenses prædikebrødre, samt en enkelt gave til konventet i Vejle.[17] Langt de fleste gaver gælder offerpenge ved prædikebrødrenes gudstjenester, typisk på søndage, hvor dronningen skænkede beløb i størrelsesordenen 2 mark eller 1 rhinsk gylden, f.eks. som her tredje påskedag 1505: »Item 2 mr. sende jeg myn frves nade i sworttebroderre closther tredie poskedagh till at offre.«[18] Hvor der til gråbrødrene ofte var tale om gaver i form af naturalier fra slottets køkken, faldt den eneste kendte naturaliegave til prædikebrødrene under et besøg i Vejle, hvor brødrene foruden 8 skilling i messepenge modtog for 3 skilling fersk fisk.[19] Prædikebrødrenes gudstjenester tiltrak sig i særlig grad dronning Christines gavmilde opmærksomhed, når én af de deltagende brødre stod for at synge sin første messe, hvilket der haves fem særskilte omtaler af, såsom i 1505, »..ther then mwnck

[14] DD 3. rk. bind V nr. 231.
[15] DD 4. rk. bind IV nr. 567.
[16] DL bind III nr. 232.
[17] Dertil kommer en håndfuld usikre belæg vedrørende gaver til 'sorte munke' i Odense og Slesvig; en betegnelse, der traditionelt refererer til benediktinermunke, men i dette tilfælde ikke kan udelukkes også at gælde prædikebrødrene, der i regnskaberne ellers omtales som sworttebrødere.
[18] Dronning Christines Hofholdningsregnskaber (DCH), 125.
[19] DCH, 133.

sywgh szin første messe i sworttebrøder«.[20] I flere tilfælde anføres det, at dronningen ikke selv var til stede, men sendte en tjenestedreng til klosteret med pengegaven, hvilket må betyde, at nye messebrødres premiere var bekendtgjort på forhånd. Foruden offer- og messepenge nævnes i to tilfælde mindre beløb i form af 'tavlepenge', som f.eks. i 1509: »Item 16 alb. till at leggæ paa tafflen ther i sworttebroder closther.«[21] Desuden betales for to 'begængelser', første gang i 1504 for den nyligt afdøde Otto Parsfeldt, anden gang muligvis for dronningen selv i hendes sidste leveår 1521.[22] Dronning Christines gaver til prædikebrødrene var så godt som altid knyttet til handlinger eller besøg ved selve deres klostre, men i et enkelt tilfælde modtog prioren i Odense og en af hans brødre godt 5 skilling for at have læst messe for dronningen hjemme på Næsbyhoved Slot.[23]

Dominikanerkonventet i Odense havde dog mange andre velgørere end dronning Christine, og i nogle tilfælde var gaverne specielt rettet på brødrenes gudstjeneste. Da konventet i 1390 modtog noget fæstegods på Nordøstfyn af en lokal væbner i sjælegave, skulle indtægterne eksplicit bruges til at sikre »..forsyningen med vin og oblater og desuden kirkens forhæng og fakler...«.[24] En anden gave til dominikanerkirkernes udsmykning haves fra 1344, hvor ærkebiskop Karl af Lund testamenterede en baldekin til adskillige gejstlige stiftelser, herunder prædikebrødrene i Lund og Odense.[25] Baldakiner anvendtes som et udsmykkende tag over f.eks. tronsæder, grave og altre, hvor de kunne være udført i sten, træ eller tekstil; i nutidens kirker er baldakiner nogle steder bevaret som 'himle' over prædikestolen. Baldakiner kunne også være bærbare, da ofte i form af et fornemt dekoreret stykke klæde udspændt mellem fire stænger til brug ved processioner.[26] Præcis hvilken funktion ærkebiskop Karls baldakiner var tiltænkt hos prædikebrødrene fremgår ikke af testamentet, hvor det til gengæld eksplicit beskrives, at baldakinerne til domkirken i Lund skulle sættes over særligt fremtrædende sarkofager og altre.

Eksterne begravelser ved dominikanerkirkerne

Selv når en klosterbroders jordiske liv var forbi, kunne han forblive en del af konventet. I 1245 udstedte pave Innocens IV en bemyndigende bulle til Prædikantordenen, der tillod prædikebrødrene at blive begravet i deres egne kirker.[27] Senere udgravninger viser, at dette rent praktisk dels fandt sted inde i kirkerne, mens også klostergården og især klostergangen har været meget anvendt til brødrenes gravlægning. Også folk uden for Prædikantordenen kunne imidlertid nære ønske om at blive begravet hos prædikebrødrene. Som det skal omtales nærmere i kapitel 7, førte spørgsmålet

[20] DCH, 118-119. De øvrige eksempler 127, 135-136 og 358.
[21] DCH, 321. Det andet eksempel fra 1510 p. 358. En album udgjorde ⅓ skilling.
[22] DCH, 96 og 412.
[23] DCH, 107.
[24] Oversat fra DD 4. rk. bind IV nr. 297.
[25] DD 2. rk. bind XI nr. 127.
[26] Bugge 1956.
[27] En registrant i Skånebrevsfortegnelsen viser, at bullen også har foreligget i en udgave hos brødrene i Norden, muligvis ved konventet i Lund (BD nr. 357).

omkring 'eksterne begravelser' i tiggerklostrene til konfrontation med den sekulære kirke, såvel domkirker som sognekirker, der mente at have forrang som verdslig begravelsesplads. Årsagen til striden var her ganske utilsløret penge, nemlig den betaling, som skulle finansiere ligfærden og gravstedet. Balladen herom vender jeg som nævnt tilbage til i næste kapitel, og hvor den har fået ganske stor forskningsmæssig bevågenhed hos eftertidens historikere, så rummer de eksterne begravelser ved dominikanerkirkerne faktisk endnu et interessant problem, der kunne fortjene en tilsvarende opmærksomhed, nemlig det reelle omfang af sådanne begravelser af folk udefra.

Som udgangspunkt var det meningen, at samfundets verdslige blev begravet ved deres tilhørende sognekirke på dennes kirkegård. For højadelen var der tillige mulighed for at blive gravlagt i egne herregårdskapeller, i 'slægtsklostre' eller i særlige gravkapeller ved dom- og sognekirker; normalt var det i middelalderen de færreste verdslige forundt at blive gravlagt inde i selve kirkeskibet eller sågar i koret. Det var bestemt ikke ligegyldigt, hvor ens jordiske rester blev lagt. I middelalderens religiøse geografi varierede landskabets hellighed ganske betydeligt, og selv inde på de indviede områder, som en kirke med tilhørende kirkegård, var det ene sted langt fra at regne for lige så godt som det andet. Heri lå ganske utvivlsomt en væsentlig social symbolbetydning for de efterladte i denne verden, og flere socialhistorikere har - sikkert med rette - påpeget, at tiggerklostrene udgjorde "et prisbilligt alternativ" til den gamle højadels brug af benediktiner- og cistercienserklostre som slægtsklostre, og dermed en mulighed for adelen og patricierborgerskabet på niveauet umiddelbart under for også at manifestere sig.[28] Men jeg tror det er vigtigt at erkende, at til denne timelige symbolværdi stod uløseligt knyttet en - i mangel af bedre ord - 'reel' religiøs værditillæggelse med betydning for sjælefrelsens sikring. Ved at vælge gravsted i et tiggerkloster sikrede man sig en plads for sit afsjælede legeme i et miljø, der bød på et langt rigere bønsliv og derfor en større guddommelig opmærksomhed, end hvad den lokale sognekirke kunne konkurrere med.

I middelalderens Danmark vides da også først og fremmest adelige at have henlagt deres sidste hvile- eller leyested, som det normalt omtales, hos prædikebrødrene. Som eksempel kan nævnes Christiern van Hafn, en adelig fra godsejerstandens mere jævne lag, der havde giftet sig opad til en lille hovedgård Atterup i Odsherred. Både han og hustruen Birgitte Fleming havde gennem broderskabsbreve knyttet sig til den nyankomne antoniterorden, der på Sjælland havde et kloster i Præstø, men alligevel valgte hr. Christiern at blive begravet hos prædikebrødrene i det mere nærliggende Holbæk, hvilket han også blev omkring 1473 formedelst 20 rhinske gylden.[29] Med en adelig begravelse kunne der følge hele alter- eller kapeloprettelser i klosterkirken. I midten af 1470'erne lod lensmanden på Helsingborg, ridder Johan Oxe til Torsø, eksempelvis indstifte et

[28] Mere herom i kapitel 8.
[29] Rep. 2. rk. bind II nr. 4017.

helligkorsalter i dominikanerkirken i Helsingborg, hvor hans fader Peder Oxe lå begravet.[30] Blandt de mere omfattende gravlæggelser kan fremhæves den hallandske storgodsejer Torkil Brahe af Rännenäs, der i midten af 1400-tallet lod opføre et privat kor i prædikebrødrenes kirke i Halmstad, hvor i hvert fald hans hustru og formentlig også han selv blev gravlagt. Her holdtes efterfølgende en ugentlig sjælemesse med klokkeringning hver onsdag.[31] En anden, udelukkende arkæologisk belagt begravelse hos prædikebrødrene i Halmstad kendes i form af en signet fra den sønderhallandske adelsmand Poul Jensen Laxmand til Värestorp, der kendes fra første fjerdedel af 1400-tallet. Seglet sad fastsømmet til en kiste, som fandtes ved en udgravning i 1937 på kirketomten.[32] På baggrund af de to adelige slægtsgrave i Halmstad er det blevet foreslået, at »Med största sannolikhet har svartbrödraklostret varit en den halländska adelns gravplats framför andra.«[33]

I 1456 valgte ridder og storgodsejer Niels Pedersen Gyldenstjerne sit gravsted hos prædikebrødrene i Næstved, for hvilket de modtog hans hest og harnisk! Forbindelsen mellem familien og Prædikantordenen var allerede skabt i faderen Peder Nielsens tid, idet forældrene lå begravet ved ordenens kloster i Viborg, hvorfor sønnen også efterlod 1 mark penge til konventet her. Hr. Niels spredte i det hele taget sin sjælelige forsikring, idet også dominikanerkonventerne i Vejle, Helsingør og Roskilde blev betænkt i testamentet. Mest interessant er her gaven til Roskilde, hvor konventet samlet modtog 3 skilling grot, mens hver præst fik 2 skilling, "at de har ham i deres bønner". Der er næppe grund til at betvivle, at Niels Pedersens sidste vilje med hensyn til lejested blev fulgt, men på et senere tidspunkt er i hvert fald hans gravsten blevet flyttet til benediktinerklosteret i Ringsted; for gravfredens skyld kan man håbe, at det først skete i forbindelse med den dominikanske klosterkirkes nedrivning efter Reformationen.[34] Også den højadelige fru Cecilie, enke efter marsk Johannes Kalv, havde på forhånd udvalgt sig et lejested hos prædikebrødrene, om end hun overlod det til Vorherre at bestemme hvilket. I hendes testamente fra 1304 bestemmes det således, at hun ville begraves i det dominikanerkloster, der lå nærmest hendes dødssted - dog tilsyneladende helst Lund eller Ribe.[35] I andre tilfælde var gravlæggelserne knapt så planlagte. Da amtmanden i Schwabstedt, Hans Rantzau, døde under et besøg i Haderslev omkring 1522, valgte familien (eller han selv forinden) et gravsted hos prædikebrødrene sammesteds.[36]

Det er ikke nogen tilfældighed, at alle ovennævnte eksempler omhandler adelige af et vist socialt og økonomisk niveau. De ikke-adelige eksempler i kilderne er ganske få. Jeg er alene stødt på Ubbe, en borger i Lund, der i 1308 gravlagdes hos prædikebrødrene i Lund "..i det mellemste

[30] DL bind IV nr. 245.
[31] DL bind IV nr. 160.
[32] Lundborg 1965.
[33] Hähnel 1965, 7.
[34] DM 3. rk. bind III, 297-301.
[35] DD 2. rk. bind V nr. 309.
[36] Jensen 1874, 123.

gulv nær den sydlige væg...",[37] og biskop Johannes af Odense, som ved sin død i 1286 angiveligt blev begravet hos prædikebrødrene i Ribe.[38] En anden 'ikke-adelig begravelse' tegnede en overgang til at blive lidt af et scoop for Slesvigs prædikebrødre. Da lokale fiskere i 1250 havde fisket liget af kong Erik IV Plovpenning op af Slien, bragte de ham angiveligt først op til det nærliggende dominikanerkloster. Et valg, som de lokale prædikebrødre tilsyneladende på ingen måde var kede af, »..idet de viste ikke ringe jubel og glæde over en så stor og kostbar skats lidelse og død.«[39] Den lidt bizarre formulering skal næppe tolkes derhen, at prædikebrødrene beskyldes for at juble over kongens grumme skæbne: glæden skyldes snarere de religiøse, prestigiøse og økonomiske udsigter ved at have en kongehelgen begravet i deres kirke. Imidlertid varede den dominikanske jubel kort. Uden at krønikerne anfører nogen årsag, beordrede hertug Abel snart efter sin broders lig overført til det lokale nonnekloster, hvorfra det senere af biskoppen overførtes til byens domkirke - for endelig omkring 1258 at blive flyttet til kongefamiliens gravkirke i Ringsted.

I hvert fald de kildebelagte omtaler af eksterne begravelser ved middelalderens danske dominikanerkirker synes således i overvældende grad at henføre til 'den adelige over- og mellemklasse'. Noget andet er så, at ovenstående eksempelrække faktisk er tæt på at udtømme hele kildebrønden. Der er således blot 13 konkrete, skriftlige belæg for eksterne begravelser ved de dominikanske klosterkirker; forholdsvis få sammenlignet med mængden af testamenterede gaver og oprettelse af sjælemesser. Denne manglende kildebelægning kan der være flere tekniske årsager til, men man kan heller ikke udelukke, at den udtrykker et faktisk ganske lavt antal begravelser. Det er således værd at notere sig, at fra provinsen Dacias ubestridt bedst kildebelagte dominikanerkonvent, nemlig det i Reval, er der ud af 101 bevarede testamenter fra perioden 1400-1525 med omtale af klosteret kun fire, hvori der specifikt angives et ønske om at blive begravet hos brødrene.[40]

Gustavs Strenga foreslog derfor, at man i Reval kan tale om form for komplementær symbiose, idet det påfaldende lave antal eksterne begravelser hos prædikebrødrene synes at afspejle noget systematisk omkring byens dødekult. Det normale var, at man blev begravet ved en af de to sognekirker, men at man samtidig skænkede penge til oprettelse af en sjælemesse hos prædikebrødrene. Man anerkendte således, at gravlæggelsen som sådan hørte hjemme i sognet hos ens egen præst, men at konventet af prædikebrødre med deres større liturgiske muligheder i klosterkirken var bedre egnede til at varetage forbøn og sjælemesser for den afdøde: »..it is evident that the testators wanted different kinds of spiritual benefits from the Dominicans than from the parishes. (...) *For Reval's testators, who had close relations with the parishes, the Dominican friary*

[37] SRD bind IV, 64.
[38] Suhm, Historie af Danmark bind X, 926-927.
[39] SRD bind I, 24; dansk oversættelse ved Olrik 1906-08, 37.
[40] Strenga 2006, 25. De er endda alle koncentreret til perioden 1500-1512.

was the community which could also offer the "monastic" benefits of common prayer...«. Der er da heller ingen belæg for én eneste gejstlig strid i Reval over retten til begravelser og sjælemesser.[41]

Hvor oplagt det end kunne være at overføre Strengas observationer og tolkninger til det danske materiale, så må man dog også tage et nok så betydeligt, men modstridende ikke-skriftligt kildebelæg med i betragtning. Arkæologerne har således ved adskillige af Danmarks dominikanerkirker fundet et ganske stort antal grave, hvor det sammenfattende dels kan være svært at tolke arealet og placeringen af klostrenes kirkegårde som værende rettet (alene) på brødrene selv og nogle få højadelige gæster, dels er mange af de fundne skeletter af kvinder og i sjældnere tilfælde børn. Problemet er imidlertid også, at det ofte er svært med sikkerhed at henføre middelalderens kirkegårde til konkrete kirker, hvor disse har ligget tæt, ligesom mange klosterkirkegårde tydeligvis er fortsat som sognekirkegårde efter Reformationen, mens andre klostre er blevet anlagt på gamle sognekirkers pladser. Det har desværre været uden for nærværende undersøgelses muligheder i tilstrækkelig systematisk grad at inddrage arkæologernes mange spændende gravfund i og omkring danske dominikanerkirker, men det er afgjort et emne, der fortjener at blive nærmere belyst for eksempelvis middelalderens Danmark som helhed.

Den dominikanske sjælemesse

Prædikebrødrene var imidlertid også i stand til at hjælpe individuelle, verdslige sjæle godt på vej til frelsen, selvom de tilhørende afsjælede legemer ikke rent fysisk lå begravet i klosteret. Gennem forbøn og fejring af de rette liturgiske handlinger kunne brødrene således hjælpe en sjæl hurtigere igennem skærsilden, denne paradisets pinefulde forgård, som skulle blive en grundsten i tiggerordenernes filosofi og økonomi - og som menneskeheden ganske belejligt for alvor fik kendskab til netop i samme ordeners første århundrede. Selvom skærsilden på ingen måde var tiggerbrødrenes opfindelse (eller opdagelse), så er Jacques Le Goffs senere så udskældte påstand om, at »..the great doctors of purgatory were mendicant masters«,[42] måske ikke helt urimelig. Som så mange andre allerede eksisterende tanker og teknikker i kirkelivet tog prædikebrødrene også skærsilden til sig, og både deres prædikanter og billedkunstnere var dygtige til at male det nye dødsrige i levende former og nuancer for folket. Og selvom indførelsen af skærsilden i sig selv var positivt i forhold til tidligere, hvor flertallet kun havde haft helvedes pinsler at se frem til, så var syndernes afbetalingsplads heller ikke at just noget hyggeligt venteværelse. Den dominikanske Stéphane af Bourbonne kunne i en exempla-samling fra anden halvdel af 1200-tallet opstille syv gode grunde til at frygte skærsilden, der sammenfattende bare var et rigtig ubehageligt sted at være, hvilket man helst ville slippe gennem så hurtigt som muligt. Men en af de syv overordnede ubehageligheder ved skærsilden var netop, at tiden her føltes at gå ulideligt langsomt. Heldigvis

[41] Strenga 2006, 26-31 (citat 30f.).
[42] Le Goff 1984, 238.

kunne fr. Stéphane også opstille en række midler til at fremskynde processen. Blandt de vigtigste var, at man i jordelivet levede så fromt som muligt og var gavmild imod de fattige og Kirken, og efter dødens indtrædelse var ens største håb, at familie og venner ville bede for ens sjæl.[43]

For dem, der ikke var helt sikre på, at egen fromhed og familiens forbønsvillighed rakte, var der heldigvis professionel hjælp at hente fra Kirken i almindelighed og Prædikantordenen i særdeleshed. Dette kunne ske på flere måder, men den mest udbredte metode var, at man kunne indstifte en sjælemesse, hvor en eller flere af konventets brødre ville gå i forbøn for stifterens sjæl. Det normale var, at prædikebrødrene på stifterens dødsdag afviklede en såkaldt årtid med sjælemesse for afdøde og dennes nærmeste familie. Jo flere der deltog i messen og bønnen, desto større synes den gavnlige virkning ifølge nogle studier at have været. I Skotland bestræbte flere sjælemessestiftere sig således på at skabe ekstra opmærksomhed om og deltagelse i deres forbøn. Et middel til at øge opmærksomheden var at lade kirkeklokker kime forud for messen, hvilket regnskaber fra skotske dominikanerklostre viser, at omtrent halvdelen af prædikebrødrenes sjælemessestiftere her var parate til at betale ekstra for.[44] Da det handlede om, at få så mange som muligt til at deltage i messen og bønnen, kunne man i stedet for sin egen dødsdag vælge at årtiden skulle ligge på en af Kirkens store højtider, hvor messen og fællesbønnen kunne forventes at få større deltagelse. I Skotland var den sekulære kirke gennemgående tilbageholdende med at afvikle private sjælemesser på de store kirkedage, hvilket landets prædikebrødre derimod var mere imødekommende med; selveste påskedag vides endog at have givet plads for en dominikansk sjælemesse. Ekstra værdi havde det tilsyneladende også, hvis messen blev sunget, hvilket hos de skotske prædikebrødre blev sat til dobbelt takst. Samfundets fattigste blev regnet for særligt kvalificerede i forbønsmæssig henseende, da de formodedes at nyde speciel lydhørhed hos Kristus. Og da det i sig selv var forkortende på tiden i skærsilden at give almisser til de fattige, indeholdt mange sjælemesseoprettelser en ordning om, at der efter messen skulle fordeles et pengebeløb blandt fattige og tiggere. En borgmester i Edinburgh, der lod oprette en dominikansk sjælemesse i 1482, var endda så opmærksom på værdien af god marketing, at han ønskede, at pengene til de fattige skulle ligge synligt fremme under messen. Almindeligvis var sjælemesserne og dermed også de tilknyttede gaver med årlige udbetalinger sat til at løbe i evighed, men de kunne også være tidsbestemte. Problemet med skærsilden var, at man ikke kunne vide, hvor mange bønner, det krævede at slippe videre til paradis, men alligevel var der ifølge Kirken ikke grund til at frygte et spild af bønner og gode gerninger, idet et eventuelt overskud ville gå til en slags fællespulje til alle sjæles frelse. En fælleskonto, som især samfundets mindre bemidlede havde gavn af.[45]

[43] Foggie 2003, 176.
[44] Foggie 2003, 184.
[45] Foggie 2003, 180-193.

Senmiddelalderens sjælegaver kan ses som en videreudvikling af den ældre middelalders almindelige gaveinstitution, hvor gaver blev givet under forventning om en gengave, hvilket i sjælegavens tilfælde var en sjælemesse med forbønner for giveren og dennes familie. Med tilbuddet om sjælemesser var Kirken reelt også med til at knytte de levende og de døde sammen i et socialt netværk, således at hvis man døde inden at man havde gjort tilstrækkeligt bod for sine synder, da kunne de efterlevende fortsætte bodsøvelserne gennem bøn, gode gerninger og almisser. På denne måde blev sjælemessen både et middel til at opretholde en families navn og ære, samtidig med at den bekræftede vigtigheden af bodsøvelse med henblik på det evige liv.[46] Ligesom valg af gravsted synes også sjælemessen at have spillet en væsentlig rolle i den socialsymbolske del af senmiddeladerens dødekult og 'sociale memoria'. Når adelige oprettede sjælemesser var det sjældent kun for dem selv, men også for deres forældres og ældre forfædres sjæle, hvis navne på en eller måde skulle æres under messen. Bevidstheden om slægtens memoria var i princippet det bærende element for adelens magt. Hos senmiddelalderens borgerskab var formue og økonomi måske nok i første omgang det primære, men succesfulde købmænd fik ofte snart 'adelige fornemmelser', ligesom deres sønner og sønnesønner kunne se lokalpolitisk fordel i at fremhæve forbindelsen til de gamle. Eksempelvis prædikebrødrenes tilbud om at fejre evige sjælemesser i ophøjet stil for familiens afdøde matchede denne memoria-kult på bedste vis.[47]

En af de største systematiske undersøgelser af gavegivning i senmiddelalderens Nordeuropa, herunder oprettelse af sjælemesser, er foretaget af Carsten Selch Jensen (1997) på baggrund af ca. 1000 testamenter fra Lübeck i perioden 1400-1530. Af de såkaldte "fromme pengegaver" gik sammenlagt 60% til hjælp for de syge og fattige, der da angiveligt også i perioder udgjorde omkring en femtedel af byens befolkning; halvdelen gik gennem karitative stiftelser, halvdelen blev givet direkte til de trængende. 26% af pengegaverne gik til klostre og blot 14% til den sekulære kirke. Gaverne til kirker og klostre gik i forbavsende lille grad - aldrig over 20% - til oprettelse af messer og lignende memoriale tjenester, hvorimod sammenlagt 20% af pengegaverne gik til fabricafonde, hvilket synes at have sikret borgerne en betydelig indflydelse på Lübecks kirkeliv på bekostning af bispen og domkapitlet. Dermed strider Jensens observationer umiddelbart en del imod den traditionelle opfattelse af messestiftelsernes store betydning i senmiddelalderens gavegivning, hvilket han dog selv formodede skyldes, at han kun inddrog testamenter, mens messe- og alterstiftelser synes at være sket tidligere i testatorernes liv. Faktisk kan man sige, at det mest betydningsfulde køb af sjælehjælpende forbøn skete gennem gaverne til byens fattige, idet disse gaver tydeligvis forventedes modsvaret af forbøn fra de fattige for deres velgøreres sjæle. Hvad angår den information, som materialet trods alt giver om liturgiske stiftelser, så kunne Jensen finde

[46] Arnórsdóttir 2007, 423-424.
[47] Oexle 1995, 38; Strenga 2006, 46-47.

tendenser til, at sjælemesser ofte blev oprettet i udenbyske klostre, mens 'votivmesser' (knapt så opsatte messer uden forudgående vigilier) og 'ihukommelser' (oplæsning fra prædikestolen) som regel henlagdes til lokale lybske klostre. Evige lys og tidebønner (især de i Lübeck meget populære Maria-andagter) stiftedes derimod primært i byens sognekirker.[48]

I det dansk-dominikanske kildemateriale har jeg kunnet finde belæg for oprettelse af i alt 37 sjælemesser. De første af disse stammer fra 1290'erne, i øvrigt begge oprettet af to kannikker ved domkapitlet i Lund hos de lokale prædikebrødre.[49] Som forsøgt vist med søjlediagrammet i fig. 6.1 begynder messerne først for alvor at dukke op i materialet fra sidste fjerdedel af 1300-tallet, hvorefter de synes at fortsætte med relativ uformindsket kraft frem til 1500-tallets første tredjedel.[50] Den sidste i rækken, som jeg har kendskab til, blev oprettet af kong Frederik I hos dominikanerkonventet i Helsingborg i 1523 for ham selv og hans forældre - angiveligt med virkning til evig tid! Til vurdering af den kronologiske udvikling kan det være interessant at sammenligne med forholdene i Skotland, hvor Reformationen kom et halvt århundrede senere end i Skandinavien, men hvor der alligevel også her kan noteres en markant nedgang i oprettelsen af sjælemesser hos prædikebrødrene op gennem 1500-tallet, muligvis som et udslag af protestanternes opgør med eksistensen af skærsilden.[51] I Basel kan der allerede i 1400-tallet observeres en generel nedgang i stiftelsen af messer og årtider hos byens tiggerklostre, hvilket imidlertid forbedredes efter konventernes reformering til Observansbevægelsen.[52] Umiddelbart er der intet i de danske tal, der indikerer nogen sammenhæng med Observansens indførelse i slutningen af 1400-tallet.

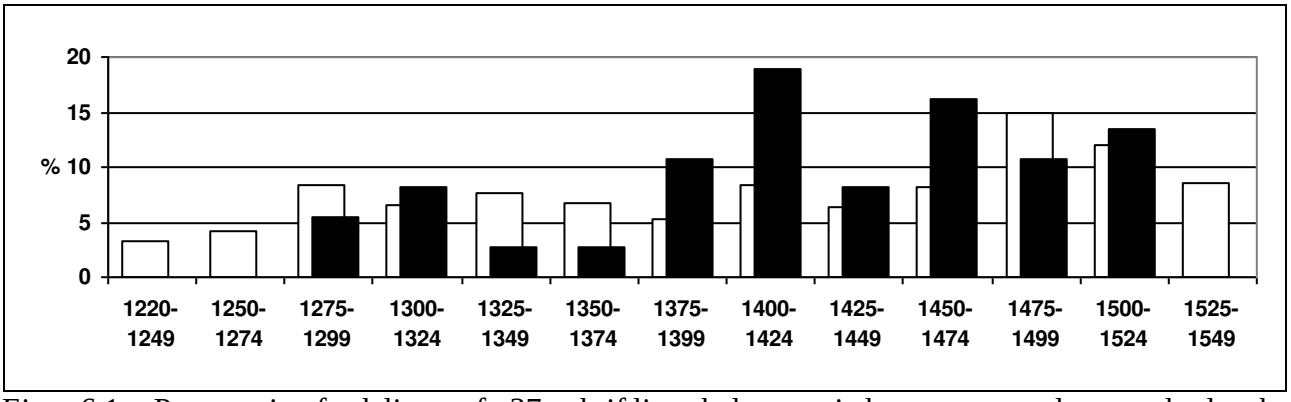

Fig. 6.1. Procentvis fordeling af 37 skriftligt belagte sjælemesseoprettelser ved danske dominikanerklostre (sorte søjler) inddelt i tidsperioder gennem middelalderen. Til sammenligning er den tilsvarende, procentvise fordeling af samtlige skriftlige kildebelæg for Prædikantordenen i Danmark vist med de hvide søjler i baggrunden.

[48] Jensen 1997, 308-310. Jensens skelnen imellem messetyperne, 234-235.
[49] DD 2. rk. bind IV nr. 145; DD 2. rk. bind V nr. 64.
[50] Oprettelse af årtider kendes hos de nordiske franciskanere først for alvor fra 1336 (Rasmussen 2002, 377).
[51] Foggie 2003, 177.
[52] Neidiger 1981, 230-231.

Sjælemessernes sociale fordeling på forskellige, danske samfundsgrupper er vist i fig. 6.2. Af denne fremgår det, at adelen og borgerskabet tilsammen tegner sig for godt tre fjerdedele af belæggene. Inden for adelen er det først og fremmest ridderadelen og lavadelen, mens højadelen spiller en større procentvis rolle på begravelserne. Særlig interessant er det at mærke sig, at borgerne fylder langt mere i statistikken, når man alene ser på sjælemesseoprettelser (21%) end på gaver generelt (13%) til de danske dominikanerkonventer (se evt. fig. 8.1), hvor gejstligheden derimod er blevet anderledes mere tilbageholdende (15% mod 31% samlet) og i øvrigt har alle sine fem danske belæg placeret før 1435. En af disse var ærkebiskop Karl, der i 1329 ønskede at få sit navn indført i nekrologiet eller 'messekanonen' (canone missalis) for Mariaalteret i Lunds dominikanerkirke, »..så at den, der holder messe dér, altid kan anbefale os for os selv og vore forfædre under ét til Gud, og for at han særligt inderligt kan bede for os.«[53] Prædikebrødrene kunne selvfølgelig dertil bede for hvem de ønskede, uden at dette var sat i et økonomisk-kontraktligt forhold. På provincialkapitlet pålagde ordenen selv brødrene at gå i forbøn for en række af ordenens venner, herunder sædvanligvis den regerende konge.

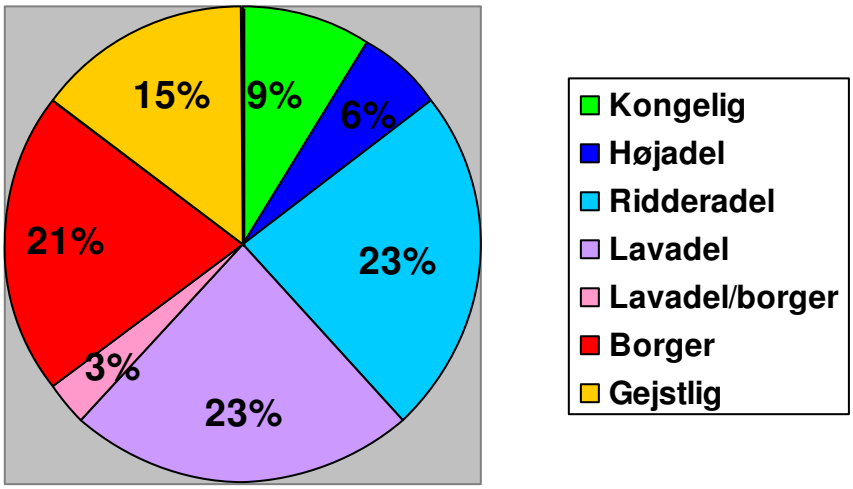

Fig. 6.2. Den procentvise fordeling på sociale grupper for stiftere af belagte sjælemesser ved middelalderens danske dominikanerkonventer. Fordelingen bygger på i alt 37 belæg.

Mængden af kendte sjælemesseoprettelser hos middelalderens danske prædikebrødre gør det umuligt her at komme med andet end nogle få udvalgte, illustrerende eksempler. En informativ og også ganske repræsentativ sjælemesseoprettelse kendes fra dominikanerklosteret i Ribe i 1501, hvor den lokale borger Anders Poulsen med hustruen Karens samtykke skænkede en eng til konventet, mod at prædikebrødrene til gengæld holdt to årlige sjælemesser for parrets, deres børns og deres forældres sjæle. Den ene messe skulle foregå om sommeren, tre dage efter St. Hans, den anden om vinteren på tredjedagen efter St. Andreas' dag. Messen skulle have medvirken af "alle brødre, som

[53] Oversat fra DD 2. rk. bind X nr. 112 og 114.

den dag til stede er" i klosteret, og foruden selve hovedmessen skulle den følges op af en sang med vigilier om aftenen og en sungen messe morgenen efter ved et alter i klosterkirken indviet til trefoldigheden.[54] Fra den modsatte ende af skalaen kan tages en af de mest omfattende messeoprettelser, der kendes for middelalderens danske prædikebrødre. Den stammer fra det ellers ganske beskedne konvent i Holbæk, hvor dronning Dorothea i 1456 lod oprette en daglig messe, om hvilket der gjaldt det særlige forhold, at messen skulle have forskellige bønnetemaer vekslende med ugedagene: om søndagen til den hellige trefoldighed, om mandagen til alle kristne sjæle, om tirsdagen til evangelisten Johannes, om onsdagen til dagens helgen, om torsdagen til Kristi Legeme, om fredagen til Kristi fem sår og om lørdagen til Vor Frue. Betalingen for denne daglige messetjeneste var tilsvarende stor, idet brødrene i Holbæk til gengæld modtog 100 mark lybsk, diverse liturgiske værdigenstande og en lille gård beliggende ved byens torv. Det er da også værd at bemærke, at aftalen blev skønnet af så stor betydning, at stiftelsesbrevet eksplicit nævner, at messeoprettelsen er sket med provincialpriorens godkendelse;[55] noget man også kan se ved flere andre ekstraordinært store kontraktindgåelser hos ordenen.

Konventet i Odense synes at have haft en god familieforbindelse til den lokale patricierslægt Marsvin, hvilket er belagt i starten af 1400-tallet og igen i starten af 1500-tallet, i hvilken periode hr. Esbern Marsvin lod oprette en sjælemesse hos prædikebrødrene i Odense for sig selv, sine forældre og efterkommere.[56] I relation til en især udenlandsk diskussion om ambitiøse borger- og lavadelslægters brug af tiggerklostre som et sted at markere sig,[57] er det interessant at bemærke, at borgerslægten Marsvin netop i løbet af 1400-tallet lykkedes at hæve sig fra lokal patricierslægt til egentlig adelsslægt. Flere dansk-dominikanske sjælemesser var eksplicit ikke henlagt til stifterfamiliens årtider, men til udvalgte højtider på kirkeåret, som eksempelvis de 12 årlige messer oprettet hos konventet i Odense af borgmester Johannes Hennekesen og hans hustru i 1380, der skulle fordeles med halvdelen omkring påske og den anden halvdel omkring Mikkelsdag.[58]

Nogle stiftelsesbreve kan være ganske oplysende omkring sjælemessens mere praktiske udførelse. Da åhusborgeren Lasse Jeppesen i 1479 lod oprette en sjælemesse hos byens prædikebrødre, blev det udspecificeret, at der skulle »..gingx paa myn graff ok bodes ffor myn syel ok for ale cristne syælæ...«.[59] Formentlig er meningen med ordene om at "der skal gås på hans grav", at der skal foregå en procession hen til stifterens grav, som sandsynligvis har været henlagt til klosterets kirkegård. Formuleringen om, at messen ikke kun var til gavn for stifterfamilien selv,

[54] Rep. 2. rk. bind V nr. 9433.
[55] Rep. 2. rk. bind I nr. 642.
[56] DD 4. rk. bind IX nr. 225; DD 4. rk. bind X nr. 220; Rep. 2. rk. bind V nr. 9347.
[57] Bl.a. Jonghees 1942; Martin 1975, 19-20; Henderikx 1977; Hecker 1981, 55; Simons 1987, 74-75, 92-95, 112-113 og 158-159. I Danmark har jeg selv været ind på spørgsmålet angående klosterstiftelsen i Holbæk (Jakobsen 2003, 18-21).
[58] DD 4. rk. bind II nr. 100; DD 4. rk. bind IV nr. 263.
[59] DL bind IV nr. 334.

men for "alle kristne sjæle" optræder i øvrigt ganske hyppigt. En alternativ variant findes fra 1498, hvor fru Birgitte Olufsdatter Thott af Hammarstad oprettede en ugentlig messe i dominikanerkirken i Stockholm, ikke for Thott'ernes eller menneskehedens sjæle, men til lovprisning af Kristi Legeme. Hver torsdag skulle brødrene ved kirkens altre indviet til Vor Frue og St. Anne i løbet af dagen og igen om aftenen synge en højtidelig messe for det hellige legemes lovprisning, hvorunder Guds legeme skulle frembæres på alteret.[60] Andre adelsslægter lagde større vægt på, at messen kom dem selv til tydelig ære. I midten af 1360'erne lod den danske ridder Stig Andersen Hvide oprette et alter og kapel med daglige sjælemesser for sig selv og sin familie hos prædikebrødrene i Lübeck. Kapellet var »..udsmykket med og kendetegnet ved hans ridderlige insignier eller våben, der allerede er aftegnet, udført og anbragt, og som til evig tid skal forsvares og vedligeholdes dér, for at hans fromme ihukommelse kan lyse klart for alle...«.[61] Det er sandsynligvis i et tilsvarende lys, at våbenskjolde malet i de dominikanske kirkekor i Århus og Holbæk skal ses.[62]

Et særlig ofte omtalt forhold omkring sjælemessens praktiske udførelse gælder lys. Da enkefru Cecilie i 1310 oprettede en årtid ved domkirken i Lund, skulle kannikkerne hvert år give 14 øre til et lys foran Kristi Legeme i den lokale dominikanerkirke.[63] Vigtigheden af dette indskærpedes i et senere brev, hvor enkefruen pointerede, at hvis indtægterne fra den tilknyttede godsgave på et tidspunkt skulle vise sig utilstrækkelige til at dække alle de ønskede udbetalinger på hendes årtid, så var det vigtigste at opretholde lyset hos prædikebrødrene.[64] Samme år blev der under overværelse af kongen sluttet forlig mellem slægten til ridder Josef Magnussen Drefeld og Lunds byråd, idet sidstnævnte blev givet skylden for mordet på ridderen i Lund 1301. Hr. Josef var blevet begravet i prædikebrødrenes kirke, og byen skulle nu bekoste opførelsen og driften af et alter i klosterkirken. Ved dette alter skulle ridderens årtid holdes for byens regning, hvilket bl.a. dækkede psaltre, baldakin, vokslys, røgelse og højtidelig klokkeringning. Ligesom for fru Cecilie var lyset af særlig vigtighed: »Men til en begyndelse skænkede de et pund voks til de fire fornævnte lys, og de lovede at forny dem, så ofte det behøves...«.[65]

At oprettelse af en sjælemesse hos prædikebrødrene kunne blive en pålagt som bod for en morderisk forbrydelse, som det skete i Lund, var i øvrigt langt fra enestående. Således måtte den morddømte Nicholaus Guleke i 1324 bl.a. indvilge i at »..købe den dræbte Markvard evig ihukommelse i tre klostre, nemlig hos gråbrødrene i København, hvor den dræbte er jordfæstet, og hos prædikebrødrene og gråbrødrene i Greifswald.«[66] En tilsvarende pligt blev af lübeckbispen og

[60] Rep. 2. rk. bind V nr. 8544.
[61] Oversat fra DD 3. rk. bind VII nr. 451.
[62] For Holbæk: Larsen 1847, 111-112. Våbenskjoldene kan endnu ses i Århus Vor Frue Kirkes kor.
[63] DD 2. rk. bind VI nr. 214.
[64] DD 2. rk. bind VI nr. 275.
[65] Oversat fra DD 2. rk. bind VI nr. 305.
[66] Oversat fra DD 2. rk. bind IX nr. 109.

den danske konges foged pålagt borgerne i Lübeck efter mordet på Markvard Westensee i 1354, hvor de skulle »..lade indstifte tre evige messer for ham, én i Reinfeld, og én hos prædikebrødrene i Lübeck og én hos de små brødre, ved nyoprettede altre og med det udstyr, som hører til altrene.«[67] Endelig kan en særlig grum sag nævnes fra Kalmar, hvor et ukendt antal danske og/eller svenske mænd blev dræbt under kamp med hanseatiske søfolk, hvor tyskerne angiveligt havde smidt skandinaverne over bord for at drukne. I september 1400 indvilgede hansestæderne i at betale en ganske stor bod til de afdødes adelige venner, hvilket bl.a. som en af de mindre poster inkluderede oprettelsen af en evig sjælemesse for de dræbte hos prædikebrødrene i Kalmar.[68]

Sjælemesser kunne som i Kalmar være oprettet for tid og evighed, men også for mere afmålte perioder. Fra 1490'erne melder kilderne i Reval om en ny og billigere tjenesteydelse hos prædikebrødrene, så man i stedet for en evig årtid kunne betale for et bestemt antal årtider (ofte 40), eventuelt kun en enkelt sjælemesse eller blot komme med i brødrenes generelle forbøn. Dermed tilbød brødrene så at sige et produkt med appel til et bredere marked, såsom store dele af byens jævne borgerskab og sågar bønder fra oplandet; i Reval kendes bl.a. til en bonde (rusticus), der i starten af 1500-tallet for 40 messer ved et oplyst alter betalte 10 mark rigensisk. Prisen for en afsungen messe var 1 mark, mens en sagt messe var endnu billigere.[69] I nogle stiftelsesbreve af evige messer blev der taget forbehold for fremtidige problemer angående messens tidsmæssige afvikling. Da borgeren Tyge Tygesen fra Halmstad i 1466 oprettede en ugentlig sjælemesse ved den lokale dominikanerkirke, skulle den helst foregå om mandagen ved et alter indviet til St. Antonius. Dette kunne der imidlertid dispenseres fra, hvis »..brøtherne worte swo faa met døth, krancdome eller forsømilse for skellighe saghe schul, ath hon noghre tidh kunne ey holdes om mandaghen, tha schal hon annen daghen nest tilkommende holdes och vforsømlighen vprættis.«[70] Formuleringen kunne indikere, at konventet i Halmstad ikke var så talstærkt bemandet, og at en mangel på messeduelige brødre kunne frygtes i fremtiden - tilsyneladende især om mandagen.[71] Fra omkring 1475 kan man i øvrigt finde en ny formulering i de breve, hvori der oprettes sjælemesser hos de danske prædikebrødre: "Hvis det skulle ske, det Gud forbyde, at fornævnte messer ej holdes, da har mine arvinger ret til at tage fornævnte jord (eller penge) tilbage". Sætningen kan være formuleret på forskellige måder, men meningen er den samme.[72] Eftersom forbeholdet hurtigt bliver en standard i alle denne type breve i Danmark, er det altså ikke fordi det pågældende konvent havde pådraget sig et særligt dårligt ry, og uden at have gennemgået messeoprettelser hos andre danske tiggerordener vil jeg formode, at det heller ikke er et specielt dominikansk fænomen. Måske er der blot tale om en

[67] Oversat fra DD 3. rk. bind IV nr. 120.
[68] DD 4. rk. bind VII nr. 384.
[69] Strenga 2006, 53-55. På denne tid gik der ca. 1½ mark rigensisk til 1 rhinsk gylden (Strenga 2006, 17-18).
[70] DL bind IV nr. 73.
[71] Muligvis fordi mandag anvendtes som en tiltrængt hviledag oven på søndagen?
[72] Eksempel fra 1479 i DL bind IV nr. 334.

tom standardfrase, men man kan jo også se dens pludselige opdukken i 1470'erne som indikation på, at der inden da har været kedelige eksempler på, eller i hvert fald anklager om, at konventerne havde taget vel afslappet på deres løfter om at holde sjælemesserne, når først gaverne var modtaget.

Betaling for sjælemesser

Nogen fast takst for en sjælemesse hos middelalderens danske prædikebrødre kan ikke opstilles. Dels afhang prisen selvfølgelig af messens omfang, men dertil synes priserne at have skiftet meget efter konventets og samfundets generelle økonomiske situation, og muligvis også efter stifterens økonomiske formåen og historiske tilknytning til konventet. Generelt kan man dog sige, baseret såvel på det danske som det øvrige nordeuropæiske materiale, at ordinære, simple sjælemesser til afvikling på stifterens årtid lå inden for den økonomiske formåen af almindelig lavadel og borgerskab, sidst i senmiddelalderen muligvis endnu flere. Betalingen herfor skete typisk i form af udbetalte enkeltbeløb eller diverse værdigenstande, alternativt gennem årlige udbetalinger fra rentegivende godsbesiddelser, eventuelt under administration hos tredjepart (se kapitel 10).

Værdigenstandene kunne være noget, som konventet selv kunne bruge og måske ligefrem specifikt havde ønsket sig. Ved dronning Dorotheas føromtalte messeoprettelse i Holbæk 1456 modtog konventet således bl.a. en alterkalk, en bog og diverse messe- og alterklæder. Ofte fik klostrene imidlertid fornemme gaver, som de ikke havde meget brug for og derfor solgte videre for mere gangbare kontanter. I 1435 købte den skånske væbner Erik Nielsen af Løvstad således nogle ikke nærmere definerede "sølvtoppe" og skåle, samt et guld- og sølvbælte af prædikebrødrenes prior i Lund.[73] En umiddelbart mere dagligdags anvendelig gave blev skænket af ridder Stig Andersen Hvide i forbindelse med hans ovenfor omtalte alteroprettelse i dominikanerkirken i Lübeck, hvor konventet blev sikret »..dagligt brød til vort bord, at skænke og uddele hver dag til evig tid...«. I forbindelse med lundeprovsten Anders' oprettelse af en årtid i domkirken i 1306 indgik det i hans bestemmelser, at der på dagen skulle gives 1 øre penge til byens prædikebrødre og gråbrødre, og at disse penge var øremærket til indkøb af fisk.[74]

Af mere sælsomme betalinger i naturalier for en sjælemesse hos danske prædikebrødre er allerede omtalt den hest og harnisk, som ridderen Niels Pedersen i 1456 skænkede konventet i Næstved. I hvert fald hesten har brødrene muligvis kunnet anvende selv, omend de nok havde mere brug for en solid arbejdshest til at trække termineringsvognen. Også konventet i Roskilde blev lovet en stridshest i 1501, da den lokale væbner Christian Då var blevet mønstret til "vor nådige herres rejse til Sverige", hvilket utvivlsomt sigter til kong Hans' kampagne i Sverige for at undertvinge et truende oprør.[75] At det ikke regnedes for nogen ufarlig tur fremgår af, at væbneren fandt det bedst at

[73] Rep. 1. rk. bind III nr. 6777.
[74] SRD bind III, 532.
[75] DL bind VI nr. 27.

gøre sit testamente inden afrejsen, "om Gud haver forset, at mig bliver forstakket". Udover en sjælegave på 3 mark blev konventet stillet hans hest i udsigt "for messer og vigilier"; man må håbe for brødrene, at hesten i givet fald slap bedre fra mødet med svensken end dens rytter.

Klostrene kunne også arve tilgodehavendebeviser. Da den skånske enke Elna Mogensdatter i 1433 lå for døden, havde hun et udestående hos Peder Saxtorp fra Halmstad, der skyldte hende 6 lødige mark for en gårdhandel. Dette beløb måtte han love at lade komme til udbetaling senest otte dage efter enkens død, men på den spidsfindige måde, at seks navngivne klostre hver skulle have én mark. Med sagen overladt til seks sådanne professionelle kreditorer kunne fru Elna føle sig rimelig sikker på, at pengene nok skulle komme ind, og samtidig havde hun sikret sig gode tanker og forbønner i samme seks konventer kort efter sin forestående død; to af disse var i øvrigt dominikanske, nemlig konventerne i Helsingborg og Lund.[76]

Processionsgang

Processioner var en væsentlig del af middelalderens kirkeliv. Til adskillige af kirkeårets højtider indgik procession som en central del af liturgien, f.eks. til påske og Kristi Legeme-festen, hvortil en række særlige begivenheder af såvel gejstlig som verdslig karakter ofte førte til en processionsgang. Ved processionen gik kirkens eller klosterets gejstlige i et nøje fastlagt optog, ofte bærende kors, helgenrelikvier, figurer eller faner frem for sig, medbringende kar med røgelse og vievand, og under processionen blev der bedt bønner og sunget salmer. Processionen kunne foregå inde i kirken eller klosteret, men den kunne også helt eller delvist foregå udenfor, f.eks. fra kirken og rundt om den tilhørende kirkegård. De kirkelige processioner synes at have haft stor appel hos lægbefolkningen, der ofte flokkedes for at overvære eller endog deltage i processionsgangen.[77]

Som alle andre klosterordener holdt også prædikebrødrene af processioner, og ud over alle de øvrige kendte processionslejligheder udviklede ordenen også en selv, som synes at være blevet umådelig populær både blandt brødrene selv og resten af bysamfundet: Salve Regina-processionen. Den sidste af døgnets tidebønner, completorium, der holdtes om aftenen umiddelbart før brødrene gik i seng, hørte oprindeligt til 'de små tidebønner', som der ikke blev gjort noget specielt ud af. I første halvdel af 1200-tallet begyndte de førende dominikanerkonventer i Europa imidlertid at knytte en gammel procession til tidebønnen, hvorunder man i særlig, inderlig grad påkaldte sig Jomfru Maria og hendes beskyttelse imod mørkets magter til den forestående nat. Angiveligt var traditionen blevet udløst af bekymrende mange djævlebesættelser blandt den første generation af prædikebrødre. Kort fortalt foregik processionen ved, at efter fire salmer sunget i koret efter et næsten dagligt vekslende liturgisk skema med en smuk antifonisk vekselsang gik brødrene i procession med alterlys og vievand under fortsat sang fra koret og ud i skibet, i hvilken anledning

[76] DL bind III nr. 140.
[77] Johansson 1968b.

korgitteret blev åbnet og publikum for alvor fik indsyn til det fornemt oplyste og udsmykkede kor. På ét ord vendte alle brødrene sig igen imod koret og knælede, og efter en stund vendte de tilbage til koret, hvor de præsenterede deres blottede rygge for hebdomadarien, så han kunne give dem en kærlig, syndsuddrivende 'disciplin'. Ifølge Humberts forskrifter skulle han ikke lægge fingrene imellem, eftersom det nødigt skulle hedde sig, som for visse nonner, at "de tugtede sig selv med rævehaler".[78] For god ordens skyld bør det nævnes, at denne sidste del af Salve Regina-processionen normalt ikke var synlig for menigheden i skibet, og derfor næppe bør tillægges æren for processionens publikumsappel. Snarere skyldtes denne, at udover processionens liturgisk flotte og iørefaldende udførelse var de dominikanske Salve Regina-processioner berømte for, at Jomfru Maria selv havde vist sig for mange lægfolk (og prædikebrødre) under tidebønnen.[79]

Den dominikanske Salve Regina-procession blev snart kopieret i resten af Kirken, og det er utvivlsomt gennem prædikebrødrene i Lund, at den også kom til Danmarks førende domkirke, hvor ærkebiskop Magnus i 1386 lod oprette en ugentlig Salve Regina-procession til afvikling efter lørdagens aftenbøn. Processionen skulle angiveligt foregå efter 'det sædvanlige mønster', men alligevel er vi så heldige, at både formålet og udførelsen er ganske nøje beskrevet:

> ..idet vi bestemmer og ubrydeligt beslutter med råd og samtykke af vort elskede kapitel i Lund, at der for fremtiden til Guds navns pris, til den samme højhellige jomfrus ære, til ophøjelse af den rette tro og til de troendes frelse til evig tid hver lørdag umiddelbart efter aftenbønnen af de da tilstedeværende gejstlige vandres i procession fra vor kirkes højkor ned i kirken foran den hellige jomfrus billede med vokskærtebærere og røgelseskarbærere på sædvanlig vis i spidsen for processionen, og at der efter forudgående afbrænding af røgelse højtideligt afsynges en vekselsang: "Hil dig, allerhelligste stad" eller "Himmeldronning" alt efter årstiden. Når den er endt, skal tilføjes, idet man knæler, det lille vers "Velsignet være Guds vor herre Jesu Kristi navn og hans moders den glorrige jomfru Marias i evigheders evighed amen".[80]

Ved flere lejligheder giver de danske kilder et indirekte indblik i også den mere udadvendte del af Prædikantordenens liturgi. Det gælder f.eks. i roskildebispen Lage Urnes synodalstatutter fra 1517, der bl.a. fastslår, at tiggerbrødrene i Roskilde ikke måtte begynde at ringe med deres kirkeklokke påskenat, førend der var ringet med domkirkens klokke og den højtidelige procession med det opløftede kors her var bragt til ende.[81] Den beskrevne påskeprocession med korset blev foretaget af domkirkens kannikker og vikarer, men både byens gråbrødre og prædikebrødre ønskede utvivlsomt at udføre en tilsvarende procession, hvilket udgjorde et markedsmæssigt problem, hvis alle byens tre store gejstlige institutioner afviklede processionerne samtidigt. Det hedder da også i samme synodalstatut, at en sådan samtidighed i gudstjenester og processioner skulle undgås. At den

[78] Humbert, De eruditione.. (Opera.. bind II, 131, jf. Bonniwell 1945, 164).
[79] Bonniwell 1945, 148-164; Hinnebusch 1966, 352.
[80] DRB 4. rk. bind III nr. 28.
[81] KS 2. rk. bind III, 276.

beskrevne påskeprocession tillagdes stor betydning blandt prædikebrødrene fremgår af en hændelse fra reformationstidens Wismar, hvor det lutheransk indstillede byråd i 1533 havde forbudt brødrene at udføre den slags papistiske forestillinger uden for deres egne klostermure (ved en procession inden selve påsken blev korset begravet for senere at skulle tages op som symbol på genopstandelsen), men da nogle særlig stædige prædikebrødre alligevel gennemførte ritualet offentligt, udløste det så stor borgerlig vrede, at byrådet dagen efter inddrog konventets sidste gejstlige rettigheder.[82] I modsætning hertil pålagde biskop Lage Urne på ovennævnte synode de sjællandske tiggerbrødre, sammen med den øvrige gejstlighed, at udføre en procession nogle dage efter allehelgensdag, hvor konventet skulle gå procession over klosterets kirkegård "..for at anråbe Gud om ro for den hellige kirke, lykke for kongen og dronningen, og fred for det danske folk."

Lægfolk blev også inviteret til selv at deltage i nogle af prædikebrødrenes processioner. Processionsgang var således ikke mindst en del af ordenens liturgiske tilbud til dem, der havde afdøde slægtninge begravet i klostrenes kirker eller på deres kirkegårde. Herom vidner et afladsbrev udstedt i 1305 af biskop Oluf af Roskilde til dominikanersøstrene i det lokale St. Agnete Kloster - eller rettere til deres besøgende: »Derfor eftergiver vi (...) alle, der føler sand anger og bekender deres synder, og som fromt går i procession omkring St. Agnete Klosters kirkegård og på den dag af fromt sind siger et fadervor tillige med et ave Maria for alles sjæle, hvis legemer hviler på fornævnte kirkegård og i kirken (...) 40 dage af den dem pålagte kirkebod.«[83] I et senere afladsbrev til samme nonnekloster i 1386 blev der som noget nyt tillige givet aflad til de af byens beboere, der ledsagede Roskildes prædikebrødre til søstrenes kloster og retur til byen, når brødrene var tilkaldt for at bringe Kristi Legeme eller den sidste olie til syge søstre.[84] Ganske mange processioner synes således knyttet til døden og frygten for det onde. Det kan derfor ikke undre, at senmiddelalderens pestangreb også satte en ekstra bølge af processioner i gang. I Norge blev det i 1349 således bestemt, at der skulle holdes messer og processioner fem dage i træk for at formilde Gud, og den nærmere lokale beskrivelse af forordningen er bevaret for Bergen, hvoraf det fremgår, at den første procession skulle udgå fra prædikebrødrenes kloster.[85]

[82] Kleiminger 1938, 128-132.
[83] Oversat fra DD 2. rk. bind V nr. 372.
[84] DD 4. rk. bind III nr. 90.
[85] Lange 1847, 502.

Øvrig anvendelse af dominikanerkirker

Dertil fandt de dominikanske kirker anvendelse for flere andre formål. F.eks. kunne dominikanske prædikestole blive pålagt at indgå i middelalderens generelle nyhedsformidling med forkyndelse af officielle meddelelser. I synodalstatutterne fra 1517 pålagde roskildebispen Lage Urne således stiftets tiggerbrødre fra deres kirkers prædikestole at oplæse bispelige domme,[86] og et konkret eksempel på en sådan forkyndelse haves fra 1403, hvor en cisterciensisk abbed fra Buckow meddelte gejstligheden, herunder eksplicit prædikebrødrene, i Roskilde stift og tre nordtyske stifter, at han som paveligt udpeget dommer i en voldssag, hvor fem personer havde overfaldet og såret en præmonstratenserprior, varslede bandlysning og interdikt imod overfaldsmændene, en bandlysning, der skulle offentliggøres fra samtlige sekulære og regulære kirkers prædikestole i de fire stifter.[87]

Prædikebrødrene måtte endog finde sig i fremmede indsamlere i deres egne klostre. I 1527 bestemte således borgmester og byråd i Åhus, at hver søndag skulle to af byens borgere bære helligåndshospitalets tavle rundt i byens sognekirke og i klosteret (rimeligvis klosterkirken i forbindelse med gudstjenesten), for at indbringe almisser.[88] Andre gejstlige institutioner kunne på samme måde prøve at drage fordel af den generelle opmærksomhed, som et dominikansk provincialkapitel afledte. For året 1388 kan Annales Scanici således meddele, at Dalby i Skåne var udsat for en voldsom brand, der bl.a. havde ødelagt hele augustinerklosteret og halvdelen af klosterkirken. I den anledning, fortsætter årbogen, førte kannikkerne klosterkirkens hellige kors »..til byen Lund for at bede om almisser ved prædikebrødrenes provincialkapitel.«[89]

Fra Skotland og Estland kan afslutningsvis suppleres med yderligere et par eksempler på ekstern brug af dominikanske klosterkirker. Af en indtægtsbog fra konventet i skotske Perth fra midten af 1500-tallet fremgår det, at der fandt julespil sted i brødrenes kirke; at de var i besiddelse af et særlig helligt kors, der kunne hjælpe fødende kvinder; samt at både vielser og kirking af barselskvinder hørte til konventets indtægtsposter.[90] I Reval, der som hansestad ellers kan betegnes som en udpræget 'borgerskabsby', menes immervæk 200 af omegnens adelige at have haft urbane residenser i højbyen ved borgen, men alligevel var det dominikanerkirken St. Katharina nede i den modsatte ende af lavbyen, der dannede ramme om adelens politiske møder, kaldt 'manntags';[91] en brug, som prædikebrødrene utvivlsomt blev godt betalt for på den ene eller anden måde.

At også resten af det dominikanske klosteranlæg kunne finde anvendelse for en række aldeles eksterne, ikke-dominikanske formål, og således ligesom klosterkirken udgjorde en yderst integreret del af bylivet, vil blive beskrevet i kapitel 10.

[86] KS 2. rk. bind III, 275.
[87] DD 4. rk. bind IX nr. 61.
[88] Handlingar rörande Skandinaviens Historia (HSH) bind XXXV, 486.
[89] Oversat fra AD, 191.
[90] Foggie 2003, 137-138.
[91] Strenga 2006, 48.

7. "Som Grib og Due" : Forholdet mellem prædikebrødrene og den sekulære kirke

- **Hvordan var prædikebrødrenes forhold til de sekulærgejstlige?**

I nordeuropæisk historietradition findes der en række veletablerede opfattelser om middelalderens tiggerbrødre. Én af disse omhandler tiggerordenernes forhold til den sekulære kirke, altså bisperne, kannikkerne og de lokale sognepræster, et forhold, der angiveligt ofte var noget anstrengt: »Thi Munkene, d.e. Prædikebrødrene og Minoriterne, trængte sig ofte ind paa det ordinære Præsteskabs Embedsområde (...). Derfor stod ogsaa det ordinære Præsteskab og Munkene i samme venskabelige og behagelige Forhold til hinanden som Grib og Due.«[1] Ordene her er Peder Resens og stammer fra hans roskildebeskrivelse fra 1670'erne, men de er såmænd ganske repræsentative også for mange nutidige fremstillinger af middelalderens kirkehistorie.

Der lå da også et potentielt problem i det forhold, at tiggerbrødrene og de sekulære præster umiddelbart konkurrerede om det samme religiøse marked. I kapitel 4-6 er vist, hvordan prædikebrødrene varetog en 'supplerende pastoral tjeneste' i by- og landsogne med prædiken, skriftemål og bodspålægning, mens de hjemme fra klosterkirkerne afviklede tidebønner og gudstjenester med processioner, sjælemesser og begravelser. Opgaver, som indtil da havde hørt under de sekulære bisper, kannikker og sognepræster. Såvel økonomisk som prestigemæssigt kunne det sekulære præsteskab derfor føle sig trængt. Konflikter brød da også næsten uvægerligt ud mellem parterne. Sådanne konflikter kunne antage mange lokale former og have endnu flere årsager, men overordnet kan der udpeges tre primære fronter: magtforholdet på de store universiteter, spørgsmålet om bispernes jurisdiktion over lokale tiggerbrødre, og tiggerbrødrenes ret til tage imod skrifte og lade folk begrave ved deres kirker. Det er værd at understrege, at der udover disse ret så magtpolitiske og økonomiske hensyn også vedvarende eksisterede et 'anti-mendikant' syn i kredse inden for Kirken, der simpelthen fandt tiggerbrødrenes vita apostolica forkasteligt; især tiggergangen og den omflakkende tilværelse var dem dybt imod. Når de tre nævnte stridspunkter var på dagsordenen, stod de anti-mendikante klar til at tilslutte sig kampen, men det er også tydeligt, at så snart der var indgået forlig omkring de tre forhold, så var de anti-mendikante grupper ikke stærkere, end at de måtte falde ned igen og afvente næste chance. Universitetskampene, der primært hørte 1200-tallet til, nåede af gode grunde aldrig til Norden, men såvel den bispelige overmyndighed som retten til skriftemål og begravelser kom også til livlig debat heroppe.

[1] Resen 1674, 82.

Det traditionelt tegnede billede af konkurrence og misforhold mellem middelalderens gejstlige institutioner er således bestemt ikke uden sine belæg i kildematerialet, men det er også nok så vigtigt at være opmærksom på, at historikernes fremstillinger især har været baseret på materielle og magtsociale overvejelser. Hvad vi i eftertiden har det med at glemme er, at tiggerbrødrene først og fremmest spillede en religiøs rolle, hvor de dækkede et vedvarende, konkret og reelt oplevet behov for bedre forkyndelse af det kristne budskab til det omgivende samfund. Set med disse øjne befandt alle Kirkens tropper sig i én stor, fælles kamp imod uvidenhed og ukristelighed, en kamp, der handlede om at redde så mange sjæle som muligt fra Djævelen og al hans væsen, der alt for længe havde haft et solidt overtag. I denne religiøse kamp udgjorde tiggerbrødrene ikke en ny hovedstyrke til afløsning af den gamle sekulærgejstlige hær, men en hårdt tiltrængt undsætning i form af specialuddannede elitetropper. Fra prædikebrødrene kom hjælpen dels direkte gennem prædiken til omverdenen, men også indirekte gennem vejledning og uddannelse af præsterne i den sekulære kirke. Og selvom de langt sjældnere trækkes frem i de historiske fremstillinger, så rummer kildematerialet faktisk betydelig flere eksempler på gode forhold mellem den sekulære kirke og tiggerordenerne - og tiggerordenerne imellem - end på det modsatte. Fra hele Nordeuropa tyder især nyere studier på et generelt fint samarbejde imellem parterne, der enkelte steder fra tid til anden blev afbrudt af konflikter af en som regel meget konkret og lokal karakter. Dette gælder også i Norden, hvor sekulær-dominikanske konflikter især kan afgrænses til to norske byer.

Tiggerordenernes og ikke mindst Prædikantordenens opståen i starten af 1200-tallet forklares ofte som et resultat af pavekirkens kamp mod tidens mange kætterbevægelser. Ordenens hastige udbredelse i Tyskland og deres her ofte velvillige modtagelse hos bisperne blev af John Freed netop forklaret med disses ønske om et værn mod kætterne: »*There can be little doubt that the bishops'* concern about the growth of heresy inspired them to patronize the friars.«[2] Dette er utvivlsomt en del af forklaringen i Tyskland, men det forklarer ikke, hvorfor prædikebrødrene også vandt fodfæste i Norden, hvor kættere ikke hørte til Kirkens problemer i 1200-tallet (se kap. 12). Ikke desto mindre kom Danmark og Norden hurtigt med på det dominikanske Europakort, og ved midten af 1200-tallet havde alle danske bispestæder - på nær Børglum, der heller ikke var en stad - et fastboende konvent af prædikebrødre. Såvel ærkebisperne som de lokale bisper var tilsyneladende ganske interesserede i at modtage prædikebrødrene i deres stifter, hvor mange klostre synes oprettet på bispernes initiativ og ofte tæt ved domkirken og de tilhørende domkapitler. Årsagen var efter alt at dømme, at den unge nordiske kirke havde sit hyr med at opnå et tilstrækkelig højt teologisk uddannelsesniveau for kannikkerne og på domskolerne, hvor sognepræsterne siden Laterankoncilet i 1215 skulle gives en bedre oplæring end hidtil. Højmiddelalderens Nordeuropa var ikke just

[2] Freed 1977, 139.

spækket med højere teologiske læreanstalter, og i stedet for at sende kannikkerne ned på kostbare ophold i Europa, var det ulig lettere at have kvalificerede undervisere boende i nabohuset. Denne 'Kirkens pastorale reformation' om at bringe en dybere forståelse for kristendommens grundtanker ud til folket gennemstrømmer mange af bestemmelserne fra Det Fjerde Laterankoncil.

De nye tiggerordener kom som kaldet til Kirkens foranliggende opgave, og for bisperne, der i første omgang skulle finde ud af at gøre deres egne præster bedre kvalificerede, var ikke mindst Prædikantordenens lærde brødre en kærkommen løsning. Biskop Hugues af Liège's invitation til prædikebrødrene i 1229 om at slå sig ned i hans stift for bl.a. at undervise hans klerke i teologi er allerede nævnt i kapitel 3, og den var ingenlunde en undtagelse. Det var ikke kun bisperne, der ønskede prædikebrødrene til byen. I 1224 sendte provst Willem van Le Plouich således et takkebrev til den dominikanske provincial i Francia og til konventet i Paris, fordi de havde indvilget i at oprette et kloster i hans hjemby Lille. Allerede tre måneder efter var klosterstiftelsen en kendsgerning, domkapitlet havde ladet udskille en nærliggende byggegrund til formålet, og den lokale borggreve, der var provstens broder, stod for finansieringen.[3] I Tyskland vides biskop Konrad af Metz at være initiativtager til den lokale dominikanske klosterstiftelse i 1221, mens ærkebiskop Albert af Magdeburg inviterede prædikebrødrene til sit stift i 1225, hvor han gav dem jord til deres første kloster.[4] I Skotland, hvor den første serie af dominikanske klosteranlæggelser ellers udpræget skete på kongernes initiativ, viste også bispekirken interesse i at få prædikebrødrene til landet. I 1246 var det således biskoppen og domkapitlet i Glasgow, der tog initiativ til oprettelsen af et dominikanerkonvent i byen.[5] Så sent som i årtierne omkring år 1500 inviterede biskoppen af Dunkeld tiggerbrødre af begge de store ordener til at komme og prædike i hans stift mindst én gang om året. Årsagen var, at stiftet rummede et ganske stort gælisktalende (dvs. irsk) mindretal, som den skotske gejstlighed havde svært ved at betjene, men som de sprogkyndige og internationale tiggerbrødre stod bedre rustede til at tage sig af.[6] Også i England var bisperne blandt de ivrigste støtter ved prædikebrødrenes første fremmarch. Således vides bisperne i Lichfield, Winchester, Lincoln og Carlisle aktivt at have virket for dominikanske klosterstiftelser i deres stifter.[7]

At initiativet faktisk forventedes at komme fra bisperne indikeres af en lidt pudsig formulering i akterne fra Prædikantordenens generalkapitel i 1245, hvor bl.a. provinsen Dacia blev bevilget oprettelse af endnu et hus, »..hvis bispen beder om det og provincialkapitlet tillader det.«[8] Og de nordiske bisper bad tilsyneladende om det, eller indvilgede i hvert fald i at lade

[3] Simons 1988, 68-70.
[4] Freed 1977, 139.
[5] Foggie 2003, 14-15.
[6] Foggie 2003, 26. Dermed ikke sagt, at alle prædikebrødre kunne gælisk, men de skotske konventer var ligesom de irske del af provinsen Anglia, hvorfor der ofte har været gælisktalende brødre placeret i Skotland.
[7] Jarrett 1921, 3-4.
[8] DD 1. rk. bind VII nr. 197.

prædikebrødrene nedsætte sig i deres stifter. Med oprettelsen af konventet i Strängnäs i 1268 var Prædikantordenen repræsenteret i 17 ud af Nordens 21 bispedømmer (inkl. Reval), i 14 tilfælde i selve stiftsbyen og da ofte ganske nær domkirken og domkapitlet.[9] Dertil var konventer oprettet i andre primære sekulærgejstlige centre som Haderslev, Åhus, Skänninge og Visby, hvor eksempelvis prædikebrødrenes ankomst til Haderslev synes at falde sammen med oprettelsen af et sekulært kollegiatkapitel i byen i midten af 1200-tallet. Anders Sunesens varmhjertede og gæstfrie velkomstord fra 1221, som de blev husket af prædikebrødrene selv i starten af 1260'erne, om at »Måtte det mage sig således, at Vi i alle kirker, der hører under Vor forvaltning, kunne få en sådan orden«,[10] var altså allerede da tæt på at være opfyldt. Bortset fra Anders Sunesens berømte velkomst kendes ingen andre konkrete invitationer til prædikebrødrene i Norden, men der haves flere indirekte indikationer på, at brødrenes etablering i stiftsbyerne er sket med bispernes udtrykte velvilje. I Danmark modtog de således fra begyndelsen allerede eksisterende kirker i Viborg og Århus (i Århus endda den gamle domkirke), hvilket umuligt kunne ske uden biskoppens medvirken, i Roskilde blev klosteret anlagt i biskoppens næsten personligt ejede fjerdedel af byen og i Åhus var faktisk hele byen ejet af ærkebispen i Lund, mens biskop Tyge af Slesvig af Cornelius Hamsfort krediteres for at have "introduceret dominikanerne og franciskanerne i Slesvig".[11]

Som en undtagelse fra reglen om dominikansk søgning mod bispebyerne står Bretagne, hvor kun fire af hertugdømmets ni stiftsbyer fik et tiggerkloster, hvoraf endvidere kun konventet i Nantes var dominikansk. Faktisk synes de bretonske bisper mere opsatte på at skaffe prædikebrødrene til stiftets øvrige stæder, hvor biskoppen i Tréguier f.eks. var initiativtager til en dominikansk konventoprettelse i Morlaix i 1236. Snarere end bispelig modvilje imod tiggerbrødre synes forklaringen her at være, at den samfundsøkonomiske udvikling var løbet fra flere af de gamle bretonske bispebyer, der ikke havde meget økonomisk potentiale at tilbyde et tiggerkonvent.[12] Jeg vil med Jarl Gallén mene, at tilsvarende overvejelser meget vel kan stå bag beslutningen om at lade det svenske ærkesæde i Uppsala betjene med et dominikansk konvent i det nærliggende Sigtuna.[13]

Dominikanske konventoprettelser synes dog også nogle steder at være sket ikke blot imod bispernes interesse, men decideret på initiativ af disses politiske modstandere. Adrian Gerard Jonghees fandt således tegn på, at adelen i Holland netop støttede tiggerbrødrenes ankomst for at stække bispekirkens indflydelse i deres grevskaber, ligesom stiftelserne var med til at øge deres egen anseelse.[14] Mens byrådene i de store hansestæder i begyndelsen ofte var noget skeptiske ved at

[9] Klostrenes lokalgeografiske beliggenhed behandles i kapitel 9.
[10] Historia Ordinis Predicatorum in Dacia (www.jggj.dk/HOPD.htm).
[11] SRD bind VII, 173 og 179. Som Hamsforts kilde hertil angiver han dog den generelt højst upålidelige Hieronimus Cypræus.
[12] Martin 1975, 19 og 25.
[13] Gallén 1946, 39.
[14] Jonghees 1942, jf. Hecker 1981, 55.

lade tiggerbrødrene inden for bymurene, så blev tiggerordenerne her med tiden ofte brugt som en nær allieret for magistraterne i diverse magtopgør med bispekirken, som et par eksempler efterfølgende vil vise. Jeg har ved en tidligere lejlighed selv været inde på muligheden for lignende overvejelser ved den dominikanske konventoprettelse i Holbæk, en by, som hverken gejstligt eller økonomisk kan have udgjort et oplagt mål for Prædikantordenen, men hvor både kongemagt og byråd kan have haft interesse i at skabe et gejstligt alternativ til bispemagten.[15]

Dominikansk undervisning af sekulære præster

En væsentlig årsag til at så mange af Europas domkirkebyer fik et dominikanerkloster i anden fjerdedel af 1200-tallet synes som nævnt at have været, at prædikebrødrene formentlig var tiltænkt en rolle i den forestående forbedring af præsteuddannelsen ved domskolerne jf. de tidligere omtalte bestemmelser herom på både Det Tredje og Fjerde Laterankoncil.[16] En dominikansk medvirken fremgår naturligvis ikke i selve koncilbestemmelserne (der jo lå forud for Prædikantordenens oprettelse), men såvel hele ordenens grundidé og fokus på teologisk lærdom som den konsekvente søgning mod byer med domkapitler, hvor dominikanerklostrene ofte anlagdes tæt ved, gør det oplagt at koble mange dominikanske konventoprettelser sammen med en sådan bagtanke,[17] der da også fremgår eksplicit i adskillige af periodens bispelige invitationer til Prædikantordenen. Da f.eks. ovennævnte biskop Konrad af Metz i 1221 udsendte en rundskrivelse til sit stift, udtrykte han håb om, at de nyankomne prædikebrødre ikke alene kunne undervise de troende gennem prædikenen, men tillige uddanne klerkene gennem deres teologiske forelæsninger, ligesom biskoppen af Liège i 1229 ved siden af forkyndelsen af Guds ord i hele stiftet også forventede offentlige teologiske lectiones af byens nystiftede dominikanerkonvent.[18] Tilsvarende forhåbninger blev i 1246 udtrykt af ærkebiskop Juhel af Reims, da han bad pave Innocens IV om ligeledes at få et dominikansk konvent oprettet ved ærkebispesædet, så brødrene kunne instruere den sekulære gejstlighed.[19]

Som en mulig medvirkende faktor til det til tider anstrengte forhold mellem prædikebrødre og sekulærgejstlige, der vil blive behandlet senere i kapitlet, skal man ved siden af de mere håndgribelige konfliktpunkter med David d'Avrays ord nok heller ikke underkende betydningen af et latent irritationsmoment for de sekulærgejstlige med hensyn til især prædikebrødrene: »..the tendency of the latter to do full justice, if not more than justice, to their own merits.« Hvis de almindelige sekulære præster var mere beskedne end tiggerbrødrene, vurderede d'Avray imidlertid også, at »..they had a good deal to be modest about.«[20] Dette afspejler sig ikke mindst i de to gejstlige gruppers uddannelse, hvor Prædikantordenen snart opbyggede et af middelalderens bedste

[15] Jakobsen 2003.
[16] Laterankoncil III, kanon 18; Laterankoncil IV, kanon 11 (refereret i kapitel 3).
[17] For Norden er en sådan formodning senest blevet fremlagt af Inger-Johanne Ullern (1997, 62).
[18] Frank 1968, 54-55.
[19] Brett 1984, 13; Simons 1987, 115.
[20] d'Avray 1985, 49.

skolesystemer - ikke mindst hvad angår uddannelse af teologer og prædikanter. Det dominikanske system med konventskoler, hovedskoler og generalskoler er allerede omtalt i kapitel 4. Den sekulære præsteuddannelse var knapt så avanceret eller ambitiøs. Selv for de højere grader af gejstligheden (ordines maiores) synes kravene gennemgående at have taget udgangspunkt i et absolut minimum for at kunne opfylde de praktiske funktioner ved embedet, såsom at kunne den liturgiske fremgangsmåde og kende de vigtigste skrifter. Mange vikarer ved domkapitlerne var reelt slet ikke uddannet til embeder, der involverede sjælesorg. For at være en duelig sognepræst krævedes, at man forstod sig på forvaltningen af sakramenterne, kunne belære sognefolket om trosartiklerne og kristen moral, og ikke mindst have styr på regler og praksis for skriftemål. Til opfyldelse heraf skulle sognepræster ifølge kanonisk ret kende de vigtigste liturgiske bøger. For at blive kannik forventedes i Danmark typisk 2-3 års universitetsuddannelse.[21]

Uddannelsen af sognepræster foregik på domskolerne. Ved prædikebrødrenes ankomst til Danmark vides sådanne at have eksisteret ved domkapitlerne i Lund, Viborg, Ribe og Roskilde, mens der i løbet af 1200-tallet oprettedes skoler ved landets øvrige domkapitler (på nær Børglum), samt kollegiatkapitlerne i København og Haderslev.[22] Vi kan således konstatere, at de tre første dominikanske konventer i Danmark (Lund 1222, Ribe 1228 og Roskilde 1231-34) anlagdes ved tre af de fire da eksisterende domskoler, og ved midten af 1200-tallet lå der dominikanske konventer i samtlige danske domskolebyer undtagen København. Trods de mange gode intentioner om at forbedre præsteuddannelsen på domskolerne, så synes de pavelige tiltag at have fået meget begrænset virkning. Også i resten af 1200-tallet modtog mange af Europas sekulære præster slet ingen skolegang, men kun en simpel form for 'mesterlære' hos ældre sognepræster,[23] og også for dem, der kom ind på skolerne, synes den teologiske undervisning mange steder at have været ret begrænset. Eksempelvis var det Anne Riisings vurdering, at der endnu i 1400-tallet var langt imellem de ellers af Baselerkoncilet befalede teologiske lektorer på domskolerne i Danmark.[24]

Mangelen på kvalificerede undervisere blev tilsyneladende ikke løst ved at lade dominikanske lektorer undervise på domskolerne. Mens både dominikanske og franciskanske magistre hurtigt blev en integreret del af universiteterne i Paris, Bologna og Oxford, og f.eks. 1400-tallets universitetsoprettelser i St. Andrews, Glasgow og Rostock ligefrem synes baseret på lokale, dominikanske professorer (i Glasgow og Rostock indgik klosterbygningerne endda i universitetet),[25] så er jeg hverken i Danmark eller det øvrige Nordeuropa stødt på omtale af én eneste dominikansk underviser på domskolerne. Om dette oprindeligt overhovedet var meningen, er uvist, men i praksis kom der snart en anden ordning i stand, idet dominikanerklostrene åbnede deres

[21] Oediger 1953, 54-57; Riising 1969, 35-37.
[22] Olsson 1963.
[23] Berg 2001, 120.
[24] Riising 1969, 36-37.
[25] Ulpts 1995, 252 og 258-259; Foggie 2003, 9.

konventskoler for sekulærgejstlige. Dette spørgsmål har faktisk givet anledning til stor debat blandt kirke- og klosterhistorikere, hvor eksempelvis Friedrich Wilhelm Oediger har argumenteret for, at dominikanske og franciskanske klosterskoler udelukkende var rettet på tiggerordenernes egne brødre.[26] Oediger kan da også have ret i, at belæggene for de åbne klosterskoler er temmelig få - i Danmark er der således reelt ingen - men alligevel er der på europæisk plan efterhånden samlet nok sammen til at kunne underbygge påstanden, og jeg kan ikke se nogen rimelig grund til at antage, at situationen skulle have været anderledes i Norden. På det dominikanske generalkapitel i 1228 blev det f.eks. bestemt, at det krævede mindst fire års undervisning i teologi at blive publicus doctor, men hvis der ikke fandtes sådanne kvalificerede brødre ved konventet, kunne lektorer med en mere begrænset baggrund holde ikke-offentlige lectiones, og en tilsvarende skelnen mellem offentlige og ikke-offentlige lektioner udtryktes på generalkapitlet i 1259.[27] Sågar lægfolk synes at have været hyppige gæster på de mendikante skolebænke, hvor eksempelvis Dante vides at have været elev hos prædikebrødrene i Firenze.[28] Under den store disput i midten af 1200-tallet klagede professorerne ved universitetet i Paris over, at siden tiggerbrødrene havde oprettet studier i alle byer, var antallet af teologistuderende ved universitetet faldet bekymrende, hvortil Thomas Aquinas svarede, at det var på grund af den utilstrækkelige undervisning på domskolerne, at tiggerordenerne nødtvungent havde måttet åbne deres skoler for folk udefra.[29] Mange steder var klosterskolerne tilsyneladende også ganske velbesøgte. I 1292 måtte det franciskanske generalkapitel indføre visse adgangsbegrænsninger for eksterne studerende,[30] og i Brugge klagede kannikkerne ved domkirken Sint-Donaas over oprettelsen af et åbent dominikansk studium generale i 1484, der lå tæt placeret på katedralskolen og angiveligt påførte denne ulig konkurrence.[31] I Reval førte tilsvarende klager fra domkapitlet i 1420'erne til en lukning af den dominikanske klosterskole for folk udefra.[32]

Flere studier peger dog også på, at det primært eller måske endda udelukkende var den teologiske del af konventskolens undervisning, som eksterne studerende havde adgang til, med lektioner i bibeleksegese og grundprincipper i skolastisk skriftteologi, mens skolernes mere sekulærvidenskabelige undervisning i f.eks. filosofi og jura i højere grad var forbeholdt brødrene selv, til trods for at de verdensgejstlige ofte viste stor interesse for netop disse fag. Ret beset var det jo imidlertid også specifikt på teologien, hvor Prædikantordenen havde interesse i at undervise folk udefra, og ved at holde åbne lektioner i dette fag havde man fundet endnu en måde at udbrede den dominikanske ordensteologi på, nemlig gennem påvirkning af de sekulære præster.[33]

[26] Oediger 1953, 62-63. At skolerne var åbne for sekulære præster var forinden foreslået hos bl.a. Moorman 1945, 108.
[27] Frank 1968, 53-54; Berg 2001, 121.
[28] Elm 1983, 603 og 617.
[29] Frank 1968, 55-56.
[30] Berg 2001, 122.
[31] De Pue 1981, 35.
[32] Strenga 2006, 12-13.
[33] Frank 1968, 56; Berg 2001, 121-123.

Lektorer kendes ved samtlige middelalderens danske dominikanerkonventer, som altså dermed har haft mulighed for at undervise både egne ordensbrødre og andre i de lokale skolestuer, men som allerede nævnt findes desværre ingen konkrete belæg for en sådan ekstern brug af de dansk-dominikanske konventskoler. Man skal selvsagt være varsom med at ignorere kildernes tavshed herom, men som nævnt synes en omtrent tilsvarende stilhed i udlandet ifølge flere studier ikke at kunne bære en negativ tolkning om, at skolerne har været lukkede for ekstern brug. Dertil er det værd at bemærke, at adskillige klostre viser tegn på byggeaktivitet i 1400-tallet, hvor ikke mindst mange af vestfløjene er kommet til, og da disse hos Prædikantordenen ikke som hos f.eks. cistercienserne kun var et anliggende for lægbrødre, så er det en formodning til forhåbentlig senere efterprøvning, at man i mange af disse vestfløje har indrettet store, lyse, hvælvede sale egnet til undervisning. En sådan kan eksempelvis spores i den endnu stående vestfløj ved klosteret i Holbæk, hvor der tankevækkende nok da også indrettedes en borgerlig latinskole efter Reformationen.[34]

Trods de manglende konkrete belæg for dominikansk indflydelse på de danske domskoler og præsteuddannelsen i det hele taget, så vil jeg alligevel påstå, at der er flere indikationer på en sådan forbindelse. I kapitel 4 har jeg allerede nævnt de dominikanske prædikebøger og skriftemanualer, der fandtes ved domkapitlerne og det øvrige sekulære kirkemiljø i Lund, Roskilde og Ribe, og som tilsyneladende har inspireret de sekulære kannikker i deres egen pastorale gerning og måske sågar også i deres undervisning af sognepræster.[35] Til den nordisk-dominikanske egenproduktion af sådanne gode lærebøger skal her også nævnes den norske broder Hjalm - muligvis fra konventet i Oslo - der angiveligt "med egen hånd" havde skrevet en lille messebog og et breviarium portatile, som kong Håkon V i 1319 skænkede domkirken i Oslo. Messebogen gik til provsten ved det kongelige kapel i domkirken, hvor den indgik som en del af kongens daglige rejsekapel, men den blev givet til domkapitlet som helhed »..til nytte for de klerke af kollegiet, som med provstens tilladelse rejser om at handle uden for kollegiet.«[36] Foruden at brevet viser, hvordan dominikanske liturgiske skrifter også havde værdi for sekulære kannikker, er det ligeledes interessant, at prædikebrødrene tilsyneladende havde skænket eller solgt de omtalte bøger til kongen til brug for dennes hofpræster. I højmiddelalderens Norge eksisterede en særlig 'hofkapellangejstlighed' med egne skoler i bl.a. Oslo og Bergen, hvor kongen i forbund med bl.a. prædikebrødrene søgte at skabe et moderne lærdomsmiljø uafhængigt af den gamle gejstlighed.[37]

[34] Jakobsen 2002, 297-298.
[35] Danske kannikker kan dertil have fundet vigtig dominikansk inspiration i udlandet. Per Ingesman har således for kannikkerne i senmiddelalderens Lund kunnet konstatere, at gennemsnitligt tre fjerdedele af kannikkerne havde studeret ved udenlandske universiteter, først og fremmest i Prag, Leipzig, Rostock, Greifswald og Köln (Ingesman 1985, 247-249), hvilket tankevækkende nok alle er steder med en stor dominikansk indflydelse på den teologiske undervisning.
[36] DM 1. rk. bind I, 329-331 (DM's oversættelse).
[37] Gjerløw 1963.

Vender vi blikket tilbage til Danmark, finder jeg det endvidere bemærkelsesværdigt, at den største individuelle socialgruppe af donatorer til dominikanske konventer i Danmark er kannikker. I alt 46 belæg for sådanne kannikegaver er at finde i kildematerialet, og interessant nok fordeler disse sig langt fra ligeligt imellem rigets domkapitler. Først og fremmest var kannikkerne i Lund gavmilde over for prædikebrødrene (34 belæg), men også fra Ribe (6) og Roskilde (4) findes tegn på gode forbindelser; pudsigt nok netop de tre domkapitler, hvor der fandtes gamle domskoler, og hvorved der først anlagdes dominikanske konventer. Dertil kan man selvfølgelig anføre, at kildebevaringen i Danmark netop generelt er bedst for testamenter med relation til domkirkerne, men dette forklarer jo ikke, at kannikkerne rent faktisk betænkte deres dominikanske kollegaer. I princippet kunne jeg til bunken af kannikegaver også lægge 11 donationer fra danske bisper, idet disse som regel havde en fortid som kannikker, men mens biskoppen havde en helt formel kontakt til alle stiftets klostre gennem sit myndighedsembede, så var en sådan forbindelse ikke en nødvendig selvfølgelighed for kannikkerne - og alligevel indtager netop kannikkerne altså en så fremtrædende rolle blandt de danske prædikebrødres venner.

Vejen frem mod Super cathedram

Det gode forhold imellem Prædikantordenen og den sekulære kirke blev overalt i Europa mere anstrengt fra midten af 1200-tallet, hvilket bl.a. skyldtes, at tiggerordenerne efterhånden blev vel selvstændige efter bispekirkens smag, men dertil forstod de verdslige magthavere - det være sig byråd, fyrster og konger - også snart at knytte tiggerbrødrene til sig og til en vis grad ligefrem bruge dem som en slags alternativ til bispekirken, når denne ikke gjorde, som de verdslige kunne ønske. Under sådanne konflikter var tiggerordenerne ofte med til at bryde de interdikter, som bisper, kardinallegater og sågar paven havde lagt over byer og riger. De to primære konfliktpunkter mellem tiggerkonventer og sekulærgejstlighed i Nordeuropa synes dog at have været bispernes myndighed over tiggerkonventerne i deres stifter, herunder kontrol med brødrenes pastorale tjeneste, samt en såvel prestigemæssig som økonomisk rivalisering med især bysognepræsterne. Kerneproblemerne er ganske godt beskrevet i en bulle af 1245 fra pave Innocens IV til sekulærgejstligheden, som derfor bringes i fuld længde nedenfor; bullen er også tilgået Kirken i Norden, men er ikke specielt møntet på nordiske forhold.

> På en uhørt nedrig måde gør man gengæld over for Ham, der gavmildt skænker alt godt, når de, som er opfedet på Kristi fædrene gods og på fordømmelig vis lever overdådigt heraf, ikke viger tilbage for åbent at forfølge Kristus i hans tjenere, som var Hævnens Herre blevet afmægtig. Thi selv om vore elskede sønner prædikebrødrene på frelsebringende måde har fornægtet sig selv og har valgt at gøre tjeneste i den yderste fattigdom, den fattige Kristus til behag, som om de intet har, men ejer alt, findes der mange, både prælater ved kirkerne og andre, som ledet af blindt begær mener, at de selv i deres havesyge går glip af alt, hvad fromme troende gavmildt skænker fornævnte brødre, og foruroliger og forstyrrer dem på mangfoldig vis og søger forskellige påskud til at fortrædige

dem. Det er nemlig deres, omend ikke alles ønske, at tvinge dem til at gå til skrifte hos sig og pålægge dem bod og tildele dem nadveren, og de tillader ikke, at Kristi Legeme opbevares i deres kapeller og tvinger dem til at lade deres afdøde brødre begrave og holde begravelsen i de andres kirker. Og hvis nogen af de brødre, der afgår ved døden, vælger sit gravsted andetsteds end i deres kirker, gennemtvinger de, at liget først bringes til deres kirker, for at offeret kan tilfalde deres brug, og de tåler ikke, at de har klokketårn eller indviet kirkegård og tillader dem kun at forrette gudstjenester på visse tidspunkter. De ønsker ligeledes efter forgodtbefindende at bestemme og fastsætte antallet af brødre, præster, gejstlige og verdslige, og desuden af vokslys, lamper og prydelser i deres huse og fordrer det overskydende af vokslysene af dem, når der sættes nye op, og tillader ikke, at deres nye præster forretter deres første messer andetsteds end i deres kirker og tvinger dem lige så vel til, at de ved de daglige messer, som de forretter i deres egne stiftelser og for deres egne altre, skal modtage og opbevare, hvad der ofres til deres behov. Endvidere søger de under navn af offer at fravriste dem alt, hvad fromme og hengivende troende skænker dem, når de forretter højtidelige messer inden for deres huses omkreds, det, som ligefrem overdrages disse samme til alterprydelser såvel som kirkelige bøger, gør de falskelig krav på som deres, tvinger dem til at komme til deres synoder og underkaste sig deres bestemmelser, og de har ikke nok heri, men truer med, at de vil holde kapitler og anstille undersøgelser i brødrenes stiftelser for at retlede dem og kræver troskab, bestyrket med ed af deres priorer, befaler dem tillige, at de skal følge dem i procession såvel uden for byerne som inde i dem, og slynger af ubetydelige årsager bandlysningsdom mod deres velgørere og truer brødrene med det samme og arbejder ivrigt på at fjerne dem fra de steder, hvor de gør tjeneste for Herren, hvis ikke de adlyder dem i alle ovenfor nævnte ting. Dertil nedlægger de forbud mod, at brødrene, der er hidkaldt af de hengivne menigheder, skal vove at komme til ansete stæder og byer, hvor de kan tage ophold på from og agtværdig måde, og fordrister sig til at fælde bandlysningsdom såvel mod de brødre, der kommer, som mod dem, der modtager dem. Endvidere søger de efter at fravriste dem tiender af havernes frugter og desuden indkomster af brødrenes boliger ligesom af jødernes huse, idet de forsikrer, at nogle indtægter skulle betales dem af andre beboere, hvis brødrene ikke boede der. Og for helt og holdent at lægge dem under deres herredømme vil de sætte priorer i spidsen for dem efter deres ønske og forgodtbefindende, og alle disse fortrædigelser af brødrene kan I ikke alle sige jer helt fri for. Da altså fornævnte brødres orden takket være deres fortjenester er fundet værdig til at blive anerkendt af vore forgængere Honorius og Gregor, saligt ihukommet, og os, påminder vi jer alle indtrængende, for at I ikke skal synes at ringeagte det apostoliske sædes bestemmelser, som I er forpligtet til at antage i ydmyghed og overholde i ærbødighed, og påbyder urokkeligt som vor befaling, at alle og hver enkelt af jer på frelsebringende måde skal tage vare på jeres samvittighed og rygte og afstå fuldstændig fra ovenfor nævnte og andre tynger mod fornævnte brødre og med strenghed tvinge jeres undergivne til det samme. (...) Men hvis I end ikke på denne måde sørger for at adlyde vore befalinger, skal I vide, at vi på anden vis med Herrens bistand vil drage omsorg for omtalte brødre i så henseende. Givet i Lyon i vort tredje år (:1245).[38]

Konfliktens omdrejningspunkt blev fremlagt i mere bramfri vendinger af en ophidset sognepræst fra Köln i 1220'erne, da han fik foretræde for kardinalen Conrad de Porto ved en synode i byen: »Se disse brødre af Prædikantordenen, som til vor forbandelse har gjort deres indtog i Köln, og har ført deres segl ind i andres høst. De hører skriftemål fra vore sognebørn, og opnår derved befolkningens gunst.« Kardinalen var imidlertid en ven af Prædikantordenen, og da han af præsten

[38] Oversat fra DD 1. rk. bind VII nr. 188. Gråbrødrene modtog en tilsvarende bulle samme år, mens en ny bulle med samme indhold udgik til prædikebrødrene i bl.a. Norden i 1246 (DS bind I nr. 331).

erfarede, at denne var ansvarlig for et sogn med 9.000 sjæle, lød svaret vredt: »Hvem er du, elendige menneske, at du alene kan sørge for den nødvendige åndelige vejledning for så mange tusinde? Ved du ikke, usle menneske, at på den frygtelige Dommedag skal du stå til regnskab for alle disse mennesker foran Kristi domstol? Og du klager over, at du modtager frivillig hjælp til at lette denne din tunge byrde, under hvis vægt du burde ryste? Eftersom denne klage viser, at du er totalt uværdig til dit ansvar, fratager jeg dig dit pastorale kald.«[39]

Den sekulære gejstligheds klager udløste således sjældent nogen større imødekommenhed hos Kirkens øverste ledelse. Med enkelte undtagelser nød tiggerordenerne stor opbakning og beskyttelse fra kurien, der i tiggerbrødrene endelig syntes at have fået den loyale udøvende myndighed, som paverne så længe havde manglet. I første halvdel af 1200-tallet fik ordenerne jævnligt fornyet og udvidet deres pavelige privilegier, f.eks. i 1231, hvor Gregor IX udstedte bullen Nimis iniqua, der pålagde bisperne at give tiggerbrødrene næsten fuldkommen frihed til at udøve deres pastorale mission. Snart begyndte også flere bisper at finde tiggerbrødrene vel favoriserede, og fra 1240'erne kom bekymringen til udtryk på synoder og konciler rundt om i Europa. Bispernes primære utilfredshed gjaldt, at tiggerbrødrene efterhånden stod helt uden for den episkopale jurisdiktion. I starten af 1250'erne sluttede også universiteternes sekulære magistre sig til modstandernes rækker, hvor også trængte bysognepræster og det generelt anti-mendikante parti inden for Kirken benyttede lejligheden til at lade deres frustrationer lyde. Efterhånden nåede råbene helt ind til kurien, hvor skiftende paver af forskellig holdning skiftevis indskrænkede, stadfæstede eller udbyggede tiggerordenernes privilegier med stadig større forvirring og frustration til følge. I 1256 kom det så vidt, at det anti-mendikante parti udgav et apokalyptisk opråb til Kirkens ledere, hvori tiggerbrødrene blev betegnet som bebudere for selveste Antikrists snarlige komme. Vreden blev ikke mindre i 1281, hvor tiggerordenerne fik deres privilegiemæssige højdepunkt takket være pave Martin IV, der gav tiggerbrødrene ret til at udøve pastoral mission og forvalte sakramenterne overalt hvor de ønskede uden at den lokale gejstlighed skulle give sin tilladelse dertil.[40]

Prædikantordenens ledere var imidlertid ikke blinde for faren ved at bruge denne 'gave'. Efter at tiggerordenerne havde overlevet den første storm med indsættelsen af pave Alexander IV i 1254, der som sin første gerning genindførte de mendikante privilegier, som forgængeren Innocens IV havde ophævet blot en uge før sin død, tog den dominikanske generalmester Humbert af Romans klogeligt Alexanders opfordring til parterne om selv at ordne sagen i mindelighed til sig. På generalkapitlerne i 1254-55 fik han derfor gennemført en række bestemmelser, hvorefter prædikebrødrene frivilligt skulle undgå de ting, der oprørte den sekulære kirke mest. Til udførelse

[39] Thomas af Cantimpré, Bonum universale de apibus, 1.9.6, jf. Freed 1977, 89 (oversat herfra).
[40] Tugwell 1982, 33; Brett 1984, 24-25; Lawrence 1994, 127, 134 og 152-153.

af de vigtigste pastorale funktioner blev brødrene pålagt at søge de lokale bispers og sognepræsters forhåndstilladelse, således at disse ikke følte deres autoritet krænket. Man skulle undgå at konkurrere med sognekirker og domkirker i gudstjenestetiden på søn- og helligdage, opfordre lægfolk til at søge de sekulære gudstjenester og undlade at prædike samtidig. Prædikebrødrene måtte aldrig tale lægfolk op imod den sekulære gejstlighed, hvis myndighed derimod skulle støttes. Man kan synes, at Prædikantordenen dermed selv indførte alle de begrænsninger, som de frygtede, at pavekirken skulle pålægge dem, men pointen var, at de dermed undgik at få deres privilegier officielt indskrænket, således at de juridisk set fortsat havde ret til at bruge dem. Dertil viste ordenen dermed en goodwill, der kunne forventes at bringe sympatien tilbage hos paven og bisperne.[41] Humberts tanker blev allerede implementeret på ordenens nordiske provincialkapitel i Lund 1254, hvor provincialprior Absalon indskærpede over for provinsens brødre, at de skulle optræde ydmygt over for den sekulære gejstlighed og undgå at vække dens vrede.[42]

Langt hen ad vejen synes denne langsigtede forsoningspolitik at være lykkedes, og når paverne og bisperne var formildede, kunne tiggerordenerne tillade sig at tage mere afslappet på universitetsmagistrenes og frustrerede sognepræsters opråb. Alligevel blussede balladen op igen i 1290'erne, hvilket førte til, at pave Bonifacius VIII i år 1300 søgte at sætte en endelig stopper for striden med bullen Super cathedram, der fastslog, at tiggerbrødrene kun måtte prædike i fremmede kirker efter behørig tilladelse, ligesom biskoppen skulle give tilladelse til ordensbrødrenes modtagelse af skriftemål. Endelig skulle en fjerdedel af indtægterne fra begravelserne (den såkaldte portio canonica eller quarta funeralis) i tiggerklostrenes kirker "gives tilbage" til sognepræsterne. Begge tiggerordener gjorde voldsomme protester og allerede i 1304, under den dominikanske pave Benedikt XI, blev bullen ophævet, dog blot for at blive endelig genindført i 1311. Bonifacius VIII er i eftertiden ofte blevet tillagt en rolle som 'tiggerbrødrenes banemand', men hans gerninger som kardinal og pave tyder på, at han generelt var positivt indstillet over for tiggerordenerne. De evindelige klager fra bisperne var imidlertid en uholdbar situation for Kirken og bullen bør ses som et fornuftigt kompromis, der rent faktisk synes at have virket i praksis. Da først bispernes myndighed var officielt fastslået, synes den afgørende hurdle at være overvundet, og langt de fleste steder fik brødrene herefter uden problemer bispelig tilladelse til deres pastorale virke.[43] For Prædikantordenens vedkommende var det faktisk kun reglen om quarta funeralis, der var ny i forhold til deres selvindførte, forsonende regelsæt, og som fremført i kapitel 6, er det i virkeligheden ganske usikkert, hvor udbredt fremmede begravelser i dominikanerkirkerne egentlig var. Det må dog indrømmes, at bestemmelsen tilsyneladende medførte en del debat op gennem 1300-tallet, og mange steder - f.eks. i Brugge og Worms - synes man at have indgået kompromisser,

[41] Brett 1984, 24-25; Simons 1987, 209; Lawrence 1994, 158-159; Schenkluhn 2000, 175.
[42] KS 1. rk. bind I, 555.
[43] Lawrence 1994, 160-161.

hvorefter begravelser kunne ske ved klosterkirkerne, hvis den liturgiske begravelseshandling forinden var foregået i sognekirken.[44] I Reval synes derimod en anden løsning valgt, idet begravelserne her placeredes i sognekirkerne, mens sjælemesserne henlagdes til klosterkirkerne.[45]

Ovennævnte 'sekulær-mendikante kirkekamp' synes især at være foregået nede på kontinentet, men fra tid til anden nåede ringe fra den også op til Norden. I kapitel 4 er således allerede omtalt, at prædikebrødrene i Lund synes at have haft en kopi liggende af pave Benedikt XI's ophævelsesbulle af Super cathedram fra 1304, ligesom diverse danske kirkekoncilers og -synoders bestemmelser om tiggerbrødrenes rettigheder i 1425, 1443 og 1517 er blevet behandlet. Disse ting kunne jo umiddelbart indikere, at bisper og sognepræster også i Danmark har kæmpet med bl.a. prædikebrødrene om retten til udøvelse af pastorale gerninger, hvilket da også er muligt, men som jeg har argumenteret for, er der reelt ingen tegn på noget generelt opgør imellem parterne, endsige nogen reel begrænsning i prædikebrødrenes virkeret i Danmark, førend vi når frem til Reformationen. Selv de roskildensiske synodalstatutter fra 1517 indeholder faktisk ingen opstramninger i forhold til Prædikantordenens egne vedtagne konstitutioner om opførsel i forhold til den sekulære kirke fra 1255. Faktisk kan man snarere sige, at roskildebispens statutter fungerede som en praktisk sikring af et fortsat godt forhold stiftets sekulære og mendikante kirker imellem.[46]

Konkrete konflikter imellem Nordens prædikebrødre og sekulærgejstlige

Dermed ikke sagt, at alt var fred og from fordragelighed imellem Kirkens institutioner gennem de mere end 300 år, hvor tiggerbrødrene havde deres gang i Norden. Naturligvis ikke, fristes man til at sige, eftersom også den middelalderlige kirkes embeder blev varetaget af mennesker. Men det er værd at bemærke, at de ofte fremviste eksempler på det ufordragelige forhold imellem 'gribben og duen' som regel tager udspring i helt lokale forhold, der sjældent synes at afspejle noget generelt fjendskab institutionerne imellem.

I ikke så få tilfælde måtte tiggerbrødrene opleve at blive trukket ind i opgør med den sekulære kirke, uden at de egentlig selv havde søgt konfrontationen. Et eksempel herpå kan findes i Lübeck, hvor pave Bonifacius VIII's bulle fra år 1300 må have haft særligt svært ved at slå igennem. Året inden var der således udbrudt voldsomme uroligheder i Lübeck i form af en decideret magtkamp ('Der Große Streit') mellem byrådet og bispesædet, hvilket prædikebrødrene og gråbrødrene blev trukket mere eller mindre frivilligt ind i. Gennem de næsten 18 år herskede der nærmest krigslignende tilstande i Lübeck, hvor byrådet reelt suspenderede den sekulære kirke og overførte dens funktioner og beføjelser til tiggerordenerne, hvis brødre virkede som kannikker og sognepræster, og deres klosterkirker som sognekirker. Biskoppen svarede igen ved at lade sine

[44] De Pue 1981, 13-15; Berger 1995, 267-268.
[45] Strenga 2006, 29.
[46] Rasmussen 2002, 246-247.

soldater overfalde tiggerbrødrene, når de rejste ind og ud af byen.[47] De to eneste eksempler på et kølnet forhold mellem det store dominikanerkonvent i Rostock og stiftskirken i Schwerin var på samme måde i forbindelse med konflikter mellem biskoppen og byrådet i 1372 og 1435, da prædikebrødrene tog magistratens side og brød det af biskoppen over byen nedkaldte interdikt ved at holde gudstjeneste for åbne døre.[48] Også fra Flandern haves der eksempler på interdiktafledte stridigheder mellem tiggerordenerne og den sekulære kirke, idet ærkebispesædet i Reims i 1331 lod ekskommunikere 30 tiggerbrødre fra konventerne i Douai, såvel dominikanske som franciskanske, fordi de angiveligt havde negligeret det af ærkebispen proklamerede interdikt.[49]

Noget beslægtet kan til en vis grad genfindes i Danmark under den lange og famøse 'ærkebispestrid' i anden halvdel af 1200-tallet, om end de danske prædikebrødre her tilsyneladende ganske frivilligt lod sig indrullere på kongepartiets side, mens de danske franciskanere støttede op om ærkebisperne, først og fremmest Jakob Erlandsen.[50] I de første årtier af striden blev ledende danske prædikebrødre ofte anvendt som pavelige diplomater i krisen, men efterhånden viste brødrene større loyalitet over for de danske konger end over for paverne og deres legater, og ved to lejligheder (1266-72 og 1295-96) valgte ordenens danske ledelse at ignorere paveligt nedkaldte interdikter over kongeriget, hvilket i praksis primært må have haft 'skruebrækkende betydning' på Øerne og i Skåne, idet også de jyske bisper generelt sluttede sig til kongepartiet. I 1267 førte denne mangel på respekt til en midlertidig ekskommunikation af alle kongepartiets gejstlige støtter, heriblandt seks navngivne prædikebrødre, der bl.a. talte den nordiske provincialprior Augustin.

Mens franciskanerne pænt holdt sig til pave- og ærkebispepartiet under 1200-tallets danske kirkekamp, så betyder det ikke, at de grå brødre altid stod på god fod med de nordiske bisper og kannikker heller. Da franciskanerne i 1290 ankom til Oslo, fik de således en ganske kold modtagelse af bispekirken. Biskop Ejvind og domkapitlet modsatte sig gråbrødrenes klosterbyggeri ved Altaelven, som endog mødte fysisk obstruktion, indtil pave Nicolaus IV greb ind i 1291. Initiativet til den franciskanske klosteranlæggelse i Oslo kom dermed tydeligvis ikke fra biskoppen, men snarere fra hertug Håkon Magnusson (senere kong Håkon), hvilket kan have medvirket til bispekirkens modvilje.[51] Den eneste anden kendte strid i Norden mellem franciskanere og sekulærgejstlige fandt sted i Roskilde omkring 1297, hvor biskop Johannes Krag af ukendte årsager forfulgte byens gråbrødre, beslaglagde deres ejendom og søgte at hindre dem i at tigge. Efter brødrenes klage herom til pave Bonifacius VIII, blev biskop Christian af Ribe indsat som pavelig

[47] Ulpts 1992, 141-145.
[48] Ulpts 1995, 250-251.
[49] Simons 1987, 153.
[50] Den dominikanske rolle i ærkebispestriden er behandlet af Jarl Gallén (1946, 69-76), samt hos Niels Skyum-Nielsen (1962, passim). Jeg har selv opridset stridens dominikanske hovedlinier i Jakobsen 2003, 22-25.
[51] Rasmussen 2002, 89.

undersøgelsesdommer.[52] Bortset fra disse to eksempler synes forholdet mellem de franciskanske tiggerbrødre og den sekulære kirke i Norden generelt at have været særdeles gunstigt.[53]

Dertil kunne tiggerbrødre selv blive indsat eller valgt som biskopper, hvilket i Danmark dog synes at være sket relativt sjældent sammenlignet med det øvrige Norden. Af dansk-dominikanske bisper kan oplistes Niels Torbensen af Børglum (c.1282-1290), Tyge Klerk af Børglum (1327-c.1342) og Johannes Nyborg af Roskilde (1330-1344).[54] I perioder med prædikebrødre siddende i bispesædet har forholdene selvsagt været særlig fordelagtige for gode relationer domkirken og klosteret imellem, uden at man dog af den grund kan se tegn på en decideret favorisering af konventerne. Da eksempelvis den tidligere pønitentiar Johannes Nyborg regerede som biskop i Roskilde under det holstenske grevevælde, synes han snarere end at være en 'enøjet dominikaner' at være gået ind for et nært samarbejde inden for hele gejstligheden, hvilket i Roskilde først og fremmest var repræsenteret af domkapitlet, prædikebrødrene og gråbrødrene.[55]

I Norden stammer de fleste eksempler på dårlige relationer mellem prædikebrødre og sekulærgejstlige fra Norge. I Nidaros udvirkede den nyvalgte ærkebiskop Birger i 1263-64 et forlig mellem domkapitlets kannikker og de lokale prædikebrødre. Emnet for den forudgående strid kendes ikke, men i forliget lovede prædikebrødrene herefter at indstille deres angreb på kannikkernes rettigheder og omdømme, og i stedet på alle måder at hædre dem i ord og gerninger over for almuen. Til gengæld forpligtede kannikkerne sig til også at anerkende og respektere brødrenes lovformelige rettigheder, ligesom hver enkelt kannik af ærkebispen blev opfordret til at udvise brødrene sømmelig gavmildhed og »..slig god vilje som Gud giver ham sindelag til.«[56] I slutningen af 1330'erne var den tilsyneladende gal igen, idet prædikebrødrene i Nidaros som tidligere omtalt da bad ærkebiskoppen i Uppsala om lov til at terminere i Jämtland, hvilket skulle afbøde den nød og armod, som den norske ærkebiskop Pål Bårdsson havde påført konventet ved bl.a. at implementere Super cathedrams bud om quarta funeralis, ligesom ærkebiskoppen havde forbudt brødrene at lokke folk til at vælge gravsted ved andet end sognekirkerne, hvortil de heller

[52] DD 2. rk. bind IV nr. 263. Rasmussen 2002, 228-229.
[53] Rasmussen 2002, 235.
[54] Et par usikre danske dominikanerbisper haves desuden i Johannes af Slesvig (c.1241-1244) og biskop Gisico af Odense (1286-1300). Ifølge Annales Albiani optrådte i 1244 en "biskop Johannes, magister af Prædikantordenen", og den eneste danske biskop på den tid var benævnte slesvigbisp, om hvem der ellers ikke kendes nogen dominikansk relation (SRD bind I, 208-209). Ifølge Cornelius Hamsfort var biskop Gisico tidligere subprior hos prædikebrødrene i Odense (SRD bind VII, 225), men som påpeget af Gallén, synes denne tradition at bygge på et yderst tvivlsomt grundlag (Gallén 1946, 77). Da Gisico døde i 1300, fulgte i øvrigt en årelang valgkamp, hvor to partier samledes om henholdsvis gråbroderen Peder Pag og prædikebroderen Peder Pigård. Selvom førstnævnte havde den største støtte og til sidst også blev biskop, så blev Peder Pigård faktisk indsat som en slags modbisp i 1304-05 (DD 2. rk. bind XII, 197-198). Dertil blev seks danske prædikebrødre indsat i andre nordiske bispesæder: Reval (Knud 1295-1298), Dorpat (Niels Ripensis 1313-1321), Linköping (Godskalk Falkedal 1364-1374), Hamar (Magnus Slangerup 1364-1380) og Bergen (Bent 'Ringsted' 1370-1371, Jakob Jonsen 1372-1409).
[55] Jakobsen 2007b, 160-161.
[56] DN bind I nr. 59.

ikke måtte prædike eller høre skriftemål. Om ærkebiskop Pål hedder det endda, at han truede med at afskedige sognepræster, der viste brødrene god vilje, ligesom han angiveligt på bekostning af prædikebrødrene bestandigt favoriserede "sine kære minoriter" og cistercienserne.[57]

Det mest grelle eksempel på strid imellem Prædikantordenen og den sekulære gejstlighed i Norden haves fra Bergen. Her var kannikkerne ved domkapitlet tilsyneladende allerede i 1247 blevet så trætte af de nyligt tilflyttede dominikanske naboer, at de havde ladet opføre nødtørftshuse på en bakke oven for klosteret, hvorfra uhumskheder og stank flød ned til konventet - angiveligt for at genere prædikebrødrene og holde byens befolkning væk fra deres kirke og kirkegård. Det pågældende år havde byen imidlertid besøg af en kardinallegat, der revsede kannikkerne for deres perfide krigslist og truede med at lyse dem i band, hvis de ikke opgav den straks. Kardinalen befalede, at domkapitlets lokummer skulle flyttes til et mere passende sted, men efter kannikkernes bøn og brødrenes samtykke, blev det dem tilladt at lade husene stå, når blot de ikke anvendtes på slig måde længere. Skulle kannikkerne formaste sig dertil, satte kardinalen en stående bandstraf op derfor. Sagen kendes fra et brev af 1247, hvori kardinalen gjorde kong Håkon bekendt med den indgåede ordning og anmodede kongen om at se til, at forliget blev overholdt.[58] Til trods for kardinallegatens anstrengelser forblev forholdet mellem de to førende gejstlige institutioner i Bergen usædvanligt dårligt, og striden fortsatte med vekslende styrke helt frem til Reformationen.[59] En mulig årsag til dette skal muligvis findes i, at prædikebrødrene i Bergen hurtigt synes at have opnået særlig stor popularitet i befolkningen, hvilket kom til udtryk ved påfaldende mange pengegaver,[60] hvilket igen kan hænge sammen med byens status af hansestad med en betydelig tysktalende befolkning, der som nævnt havde en vis præference med sig hjemme fra Lübeck for Prædikantordenens kirke frem for biskoppens. Også biskoppen i Bergen døjede således tilsyneladende med at få byens mange tyskere til at anerkende sit gejstlige herredømme, hvilket var en medvirkende årsag til det anstrengte forhold til Prædikantordenen, der generelt stod sig godt med tyskerne. Allerede ved det første forsøg på at forlige striden mellem domkapitlet og klosteret fik prædikebrødrene pålæg om at opfordre menigheden i de bergensiske bysogne til at betale tiende; angiveligt mente folk, at når de ikke gjorde brug af den sekulære kirke, behøvede de heller ikke at betale tiende.[61] Hele striden blev igen forsøgt forliget i slutningen af 1320'erne, og af forligsbrevet fremgår det, at de meget omtalte privéter fra 1240'erne stadig eksisterede, men nu skulle rengøres, så de ikke generede adgangen til prædikebrødrenes kirke. Til striden hørte nu desuden også den

[57] DS bind IV nr. 3405.
[58] DN bind II nr. 7.
[59] Undset 1987, 30
[60] Lunde 1987, 105.
[61] Ullern 1997, 96.

afdøde biskop Narve, der som dominikaner havde ønsket en begravelse ved klosteret, hvilket bispesædets bestemmelser ikke tillod, hvorfor han var blevet gravlagt i domkirken.[62]

Fra Sverige er der ikke belæg for nogen videre konflikt imellem den sekulære kirke og tiggerordenerne.[63] Jarl Gallén mente dog at kunne finde tegn på, at prædikebrødrene fik knapt så varm en velkomst af de svenske ærkebisper som de fik af bisperne i Danmark og Norge.[64] Spørgsmålet er, om en svensk misstemning reelt kan tilskrives andre end Olov Basatömir af Strängnäs (-1224) og Uppsala (1224-1234). I Västergötland synes skarabisperne Bengt (-1228) og Stenar (1228-1238) i hvert fald tidligt at have været positivt stemte over for prædikebrødrene, og kort efter ærkebiskop Olovs død i 1233-34 oplevede Sverige en serie dominikanske klosteroprettelser under den dominikanervenlige ærkebiskop Jarler (1235-1255); det er endog blevet foreslået, at Jarler selv var prædikebroder, hvilket næppe er korrekt, selvom han faktisk blev gravlagt i dominikanerkirken i Sigtuna.[65] Det kan dog ikke afvises, at lokal bispelig modstand kan være årsagen til den manglende dominikanske konventoprettelse i Linköping, hvor heller ikke franciskanerne fik adgang førend i 1287, samt at prædikebrødrene først kom til Strängnäs så sent som i 1268.[66] I netop Strängnäs kendes faktisk til en konkret gejstlig strid mellem byens prædikebrødre og de sekulære sognepræster fra 1478, der handlede om retten til at tage imod skriftemål, pålægge bod og give syndsforladelse. Her dømtes tilsyneladende på den yderst salomoniske måde, at brødrene fik den primære ret til at tage imod skrifte, parterne havde lige ret til at pålægge bod, mens sognepræsterne havde den primære ret til at give syndsforladelse.[67]

Sammenlignet med sagerne fra Lübeck og Norge, samt de franciskanske eksempler fra Oslo og Roskilde, så er mappen med konkrete, belagte konflikter mellem prædikebrødre og den sekulære kirke i middelalderens Danmark ikke alene tynd, men også umanerlig tam. Trods intensiv søgen i materialet er det kun lykkedes at finde én sag - der omhandler en vej i Lund! Som påpeget af Bede Jarrett, så var vejretten et altid lurende stridspunkt i middelalderen, thi var der noget, der kunne vække almuens vrede, så var det, hvis man pludselig nægtede dem adgang til at passere en grund, som de hidtil havde benyttet som vej, uanset hvem der så i øvrigt ejede grunden. I byerne var tiggerklostrenes behov for at udvide og omkranse deres jorder med mure derfor et oplagt minefelt.[68] Dette var tilsyneladende præcis, hvad der var sket i Danmarks ærkebispestad. I 1303 kunne kong Erik VII Menved således meddele sin foged og byrådet i Lund, at han havde modtaget et klagebrev fra sognepræsten ved St. Mikkels Kirke og sammes sognebørn, hvori det berettedes:

[62] DN bind VII nr. 130.
[63] Pernler 1999, 44-45.
[64] Gallén 1946, 37.
[65] Gallén 1946, 38-41.
[66] Gallén 1946, 40.
[67] Arbman 1927, 40.
[68] Jarrett 1921, 18.

> ..at prædikebrødrene og deres prior i Lund mod lov og ret har bemægtiget sig en offentlig vej, der fører lige hen til nævnte kirkes port, og ad hvilken de nævnte sogneboere plejede at begive sig til nævnte kirke, og at denne ting er til stor skade og besvær for nævnte kirke og menighed. Derfor pålægger vi Eder så snart som muligt at indføre den nævnte kirke og menighed i legemlig besiddelse af nævnte vej og derefter forsvare deres ret uanset stadfæstelsesbreve eller andre breve erhvervede fra mig eller mine forgængere, da der i dem er givet udtryk for eller burde være givet udtryk for, at det kun skulle ske, når anden ret ikke krænkedes, og således bør i det hele taget fyrstebreve læses med sund fornuft.[69]

De pågældende fyrstebreve, som konventet i Lund burde have læst med større fornuft, er uden tvivl to breve fra 1294 og 1295, hvori kong Erik stadfæstede prædikebrødrenes ret til at holde en stensat vej "imellem deres gård".[70] Den omtalte sognekirke lå ganske tæt øst for dominikanerklosteret.[71]

Dertil bør for god ordens skyld nævnes yderligere to sager, der imidlertid ikke omfatter Prædikantordenen specifikt, men alle tiggerordenerne på henholdsvis Fyn og Sjælland. I 1367 pålagde pave Urban V tre ledende kannikker ved domkapitlet i Roskilde at undersøge og dømme i en strid mellem provst Magnus af Odense og tiggerordenerne. Det nævnes ikke direkte, hvad striden drejede sig om, men som begrundelse anføres, at »For nylig blev vi også på vor elskede søn Magnus, provst ved kirken i Odenses, vegne underrettet om, at de fornævnte brødre i de nævnte Prædikant-, Minorit-, Eremit- og Karmeliterordener i modstrid med ordlyden af den nævnte forordning påfører denne kirke mange tynger, megen uret og mange besværligheder.«[72] Den omtalte forordning var bullen Super cathedram, der ifølge samme brevs indledning siden sin udstedelse havde medført »Hyppige, ja, utallige klager fra forskellige dele af verden...« fra bisper, prælater og sognepræster over tiggerbrødre, »..idet disse ikke frygter for at overtræde denne bestemmelse til foragt for samme sæde, til fare for deres sjæle og til skade og belastning for dem, der klager, og for sognekirkerne.« Faktisk var der tilsyneladende indkommet så mange klager, at kurien havde fremstillet en standardformular, som svarbrevet her tydeligvis var et produkt af og hvori referencer til roskildekannikkerne og odenseprovsten var indsat. Dette ses dels ved, at pave Bonifacius IX i 1395 sendte et næsten identisk - bortset fra de indsatte navne - brev til ærkebiskoppen i Lund og to danske bisper om at dømme i en tilsyneladende tilsvarende strid mellem bispesædet i Roskilde og tiggerordenerne på Sjælland,[73] dels ved at brevene også omtaler augustinereremitterne og karmeliterbrødrene, hvor sidstnævnte orden endnu ingen klostre havde i hverken Odense eller Roskilde stift, og hvor førstnævnte aldrig kom til Danmark! Dermed ikke sagt, at pavebrevene ikke afspejler nogle reelle konflikter omkring efterlevelsen af Super cathedram på de to danske øer i anden halvdel af 1300-tallet, men deres standardiserede form gør det umuligt

[69] Oversat fra DD 2. rk. bind V nr. 253.
[70] DD 2. rk. bind IV nr. 125 og 153. Brevene kendes kun indirekte gennem registranter i Skånebrevsfortegnelsen.
[71] Se bilag 4.
[72] Oversat fra DD 3. rk. bind VIII nr. 77.
[73] DD 4. rk. bind V nr. 390.

at sige noget om stridens emne - endsige om de overhovedet involverede prædikebrødrene. Det bemærkes i øvrigt, at pavebrevene ikke kun betragtede sagen som en klage imod tiggerordenerne, men at dommerne også skulle vurdere, om tiggerbrødrenes rettigheder var blevet krænket: »Vi har også forstået, at de fornævnte biskopper, prælater, sjælesørgere og præster ofte i modstrid med ordlyden af nævnte forordning i forskellige egne begår alvorlige uretfærdigheder og overgreb mod de fornævnte prædike- og gråbrødre, og tillige imod augustinereremitter- og karmeliterordenerne.«

Imod dette ene konkrete og to knapt så konkrete belæg om strid mellem Prædikantordenen og den danske sekulærgejstlighed har jeg i Danmark kunnet registrere 62 gaver fra sekulærgejstlige til dominikanske konventer (11 fra bisper, 46 fra kannikker og 3 fra sognepræster) fordelt på perioden 1221-1529; 22 belæg for prædikebrødre, der optræder som vidner for eller sammen med bisper og kannikker; 5 belæg for bisper og kannikker, der vidner til fordel for dominikanerkonventer; og 20 prædikebrødre optegnet med årtider i Lunde domkapitels nekrologium. Dertil kommer, at af de blot otte danske prædikebrødre, hvor det har været muligt at identificere deres sociale baggrund, havde de fire en fortid som sekulærgejstlige (en biskop, to kannikker og sognepræst) inden deres indtræden i Prædikantordenen.[74] Hvad man end måtte mene om brug af kvantitative opgørelser til historiske sammenligninger som denne, så er det svært at komme uden om, at i betragtning af, hvor etableret opfattelsen af 'grib og due'-forholdet mellem prædikebrødre og sekulærgejstlige er i eksempelvis dansk historieskrivning, så støtter påstanden sig på en påfaldende lavmælthed, når man rent faktisk spørger kildematerialet derom i eksempelvis Danmark, mens til gengæld belæggene for det modsatte flyder forbløffende rigt.

Dette indtryk af generel harmoni er i øvrigt ikke noget specielt dansk eller nordisk fænomen. Til trods for alle de kendte og hyppigt beskrevne tilfælde af konflikter mellem de to gejstlige partier fra eksempelvis Nederlandene og især Tyskland, så er det værd at tage med i betragtning, at stort set samtlige nyere studier af forholdene i samme områder også peger på, at bortset fra enkelte træfninger i enkelte byer, så fandt sekulærgejstligheden og tiggerbrødrene de fleste steder frem til et fredeligt modus vivendi, i Flandern endda med oprettelsen af en slags 'tværgejstlige byråd' (convocatio), hvilket ifølge John Freed »..provides a clear warning that the conventual view of constant friction between the friars and the secular clergy should not be overstated.«[75] Man bør således næppe stirre sig alt for blind på de efterladte vidnesbyrd om stridigheder mellem prædikebrødrene og resten af Kirken; akkurat som i nutiden har problemer og stridigheder også i middelalderen fået større medieomtale end fred og fordragelighed.

[74] Nærmere omtalt i kapitel 8.
[75] Freed 1977, 91; Simons 1987, 186-187; Bakker 1988, 76; Ulpts 1995, 270 og 275-276.

8. Prædikebrødrenes forhold til sociale grupper i samfundet

- **Til hvilke sociale grupper i samfundet var prædikebrødrene knyttet? Og hvordan?**

Tiggerordenerne er traditionelt blevet opfattet som et borgerligt fænomen. Mens de gamle klosterordener især fik deres økonomiske støtte og nye medlemmer fra adelstanden, har man i eftertiden ofte villet se de i 1200-tallet nye tiggerordener og deres hastige fremvækst som konsekvens af den samtidige vækst i byerne og opståen af en ny betydelig samfundsklasse i form af borgerstanden. Det skulle angiveligt være disse købstadsborgere, at eksempelvis prædikebrødrenes religion og prædiken var særligt rettet til, og fra denne socialgruppe, at Prædikantordenen især fik politisk og økonomisk støtte, ligesom det angiveligt især var borgerstandens sønner, som søgte ind i ordenens konventer. Som vist i kapitel 4 og 5, kan man imidlertid stille alvorligt spørgsmålstegn ved, i hvor grad dominikanske prædikener reelt var så målrettede på borgerlige tilhørere, som traditionelt hævdet, ligesom en ganske væsentlig del af prædikebrødrenes pastorale tjeneste foregik uden for byerne. I kapitel 5, 6 og 7 er det allerede blevet antydet, at både adelen og sekulærgejstligheden synes at have haft langt nærere tilknytning til Prædikantordenen i Danmark end ovennævnte billede antyder, og i nærværende kapitel vil jeg for alvor forsøge at analysere det dansk-dominikanske kildemateriale for ledetråde angående prædikebrødrenes sociale relationer på forskellige niveauer - som altid med komparative blikke ud til vore nordeuropæiske naboprovinser.

Den umiddelbart letteste måde at belyse spørgsmålet på er ved at se nærmere på de kildebelagte gaver, der tilgik konventerne, eller rettere, den sociale sammensætning af dominikanerkonventernes kendte velgørere. Dertil kan man på forskellig vis prøve at identificere brødrenes sociale baggrund inden deres indtræden i konventerne. Ofte er kilderne mere fåmælte på dette punkt end med hensyn til gaverne, men mange forskere har gennem tiden foreslået, at der i et vist omfang kan forventes et generelt sammenfald imellem de familier og socialgrupper, der betænkte konventerne med henholdsvis gaver og sønner. Her kan man konstatere, at såvel fra Danmark som fra hovedparten af det øvrige Nordeuropa synes der at være en tydelig tendens til, at lavadelen, det højere byborgerskab og det sekulære kannikemiljø gennemgående udgjorde Prædikantordenens vigtigste økonomisk støtte og hvervegrundlag.

Det er dog værd at notere sig, at den sociale sammensætning både synes at variere geografisk og over tid. Således synes borgerskabet på flere måder at have spillet en stadig større rolle for Prædikantordenen, kulminerende i 1400-tallet, hvortil der i samme periode ligeledes kan findes en særlig dominikansk forbindelse til den del af ikke mindst borgerstanden, der var organiseret i senmiddelalderens mange gilder, lav og broderskaber - eller som var på besøg fra udlandet.

Social fordeling blandt dominikanerkonventernes velgørere

Prædikebrødrene modtog gaver af forskellig slags fra en meget bred del af middelalderens samfund. Sådanne gaver strakte sig fra helt små pengebeløb skænket i forbindelse med besøg i klosterkirken,[1] over dagligdags almisser af især naturalier fra såvel bybefolkningen som bønder og herremænd ude på landet,[2] til større enkeltstående gaver ved særlige lejligheder og testamentariske gaver. Mens de to første gavetyper gennemgående meget sjældent afspejler sig i det bevarede kildemateriale, undtagen i de heldige tilfælde, hvor egentlige regnskabsbøger er bevaret for konventerne,[3] så er vi bedre stillet med de store lejlighedsgaver og testamenterne.

Lejlighedsgaver blev ikke mindst skænket i forbindelse med oprettelsen af en sjælemesse (se kapitel 6), om end en sådan ofte kun fremgår indirekte eller slet ikke af kildeomtalen. Eksempelvis efterlader kilderne ingen tvivl, da Ingvar Strangesen i 1418 vedkendte at skylde prædikebrødrene i Lund 15 lødige mark »..for en sjælemesse, de skulle udi klosteret synge,«[4] mens en sjælemesse implicit kan formodes involveret, da borgmester Per Berthold i Slesvig engang inden 1386 havde skænket en grund i byen til det lokale dominikanerkonvent "for sin sjæl" (pro anima sua).[5] Modgaven for en sådan messe kunne variere ganske betydeligt gående fra de 150 mark lybsk, som to adelige enker i Løgismose i 1441 skænkede prædikebrødrene i Odense for en evig og daglig sjælemesse for deres afdøde ægtemænds sjæle,[6] til den enlige skilling grot, som roskildekannikken ved præbendet Osted fra og med 1402 årligt skulle udbetale til byens prædikebrødre mod at disse fejrede biskop Niels Jakobsens årtid med en messe for hans sjæl.[7] Andre gaver tilkom i forbindelse med konventets oprettelse, som da ærkebiskop Anders Sunesen i 1222 skænkede Prædikantordenen en grund i Lund til opførelse af et kloster,[8] mens marsk Johannes Ebbesen på sit dødsleje i 1232 gav 40 mark sølv »..til prædikebrødrene i Roskilde til opførelsen af kirke og kloster.«[9] Senere kunne behov for reparationer og tilbygninger ligeledes udløse store gaver, som eksempelvis da enkehertuginde Ingeborg ad tre omgange i 1330, 1336 og 1350 skænkede sammenlagt 160 mark sølv til prædikebrødrene i Roskilde til reparation af deres kirke og kloster.[10]

En anden betydelig indtægtskilde for middelalderens prædikebrødre var testamenter. Også her kunne den testamentariske gavmildhed variere ganske meget, fra den lavadelige enke Anne Nielsdatter Thott, der i 1504 betænkte dominikanerkonventet i Lund med 1 mark penge,[11] til kong

[1] F.eks. som belagt for dronning Christine i starten af 1500-tallet, omtalt i kapitel 6.
[2] Om den rurale almisseindsamling, se kapitel 5.
[3] Hvilket i dominikanerprovinsen Dacia kun er tilfældet for konventet i Reval.
[4] Rep. bind III nr. 5736.
[5] Braunschweig 2006, 281.
[6] Rep. bind III nr. 7182.
[7] DD 4. rk. bind VIII nr. 459.
[8] SRD bind V, 500-502; AD, 152, 201 og 206.
[9] Oversat fra SRD bind I, 183.
[10] AD, 210.
[11] DL bind VI nr. 136.

Magnus Eriksson og dronning Bianca af Sverige, der i 1346 testamenterede 20 mark skånsk til hvert af de tre dominikanerklostre i Skåne og dobbelt så meget til klosteret i Halmstad.[12] Gavens størrelse afhang naturligvis til dels af giverens rigdom, men variationer kunne tydeligvis også afspejle præferenceforskelle hos den glade giver. Mange gejstlige og adelige brugte således at give et beløb til samtlige gejstlige institutioner i deres stift eller landområde, såsom den adelige enke Ida Pedersdatter Falk af Gladsaxe, der blandt de mange fromme stiftelser på Sjælland og i Skåne nævnt i hendes testamente også tildelte hvert af landsdelenes dominikanske konventer 1 mark sølv.[13] Mens enkefru Ida gav samme beløb til landsdelenes franciskanske konventer, så kan man i flere andre testamenter følge, hvordan én orden eller ét konvent favoriseres i særlig grad, uden at årsagen eksplicit fremgår. I sådanne tilfælde kan man næsten tale om en socialt negativ gaverelation med hensyn til de forfordelte klostre, omend det naturligvis var bedre at få lidt mindre end slet ingenting.

De kildebelagte gavers fysiske form kunne ligeledes variere betydeligt. Det mest almindelige var penge eller korn, hvor man kan notere et skifte omkring år 1300 fra udelukkende pengegaver til større brug af korn og andre naturalier, utvivlsomt bl.a. pga. den samtidige pengeinflation Dertil indgår især fisk, brød, mel, malt og øl som gavmilde bidrag til konventernes husholdning, mens lys, olie, tran, sølvgenstande og fornemme klæder i flere tilfælde er blevet skænket konventerne med henblik på liturgisk brug i kirken. Blandt de mere pudsige eksempler fra sidstnævnte gruppe skal formentlig regnes en bispestav i det pure sølv, som biskop Peder af Ribe i midten af 1300-tallet købte af de lokale prædikebrødre, desværre uden at det anføres, hvordan brødrene var kommet i besiddelse af samme.[14] Dertil skete det ikke så sjældent, at konventerne modtog jordegods i gave, hvilket det i hvert fald i princippet var meningen, at brødrene inden for et år skulle konvertere til rede penge (mere herom i kapitel 11).

Uanset størrelse og form havde alle gaverne i princippet samme formål, nemlig at prædikebrødrene i modgave skulle huske giveren og i et eller andet omfang bede for vedkommendes sjæl, og dermed hjælpe sjælen hurtigst muligt igennem skærsilden.[15] Dertil kom, at Herren generelt så med mildere øjne på dem, der udviste gavmildhed imod de fattige og imod gejstlige stiftelser, hvor man jo hos tiggerbrødrene populært sagt fik begge yndlinge samlet i én.[16]

En social-statistisk opgørelse over eksempelvis Prædikantordenens donationsmæssige velgørere i dansk middelalder vil jf. ovenstående uvilkårligt støde ind i nogle analysetekniske problemer, for hvordan sammenligner man eksempelvis en årlig rente med en stor engangsgave, et pund korn med

[12] DD 3. rk. bind II nr. 247.
[13] DD 4. rk. bind VI nr. 617.
[14] DD 3. rk. bind II nr. 219.
[15] Jf. afsnittet om den dominikanske sjælemesse i kapitel 6.
[16] Om den nærmere baggrund for overvejelser bag middelalderens gavegivning kan af nyere dansk litteratur nævnes Lars Bisgaard (2000, 2001a) og Agnes Arnórsdóttir (2007).

et pengebeløb til forskellige tider, eller en stor gave til ét konvent med fire mindre gaver til fire konventer? I det efterfølgende har jeg valgt at lade alle donationer tælle for én uanset størrelse, form, varighed og antal involverede konventer, da det her er donatorernes sociale sammensætning mere end gaverne, der er interessant. Et andet stort problem for en analyse som denne er den allerede indledningsvis antydede, at store gaver fra samfundets elite har en større sandsynlighed for at være overleveret skriftligt end mindre og mere trivielle gaver, mens de helt små, men nok så vigtige almisser i hverdagen gennemgående slet ikke er dokumenteret. Endelig findes det tredje og for denne afhandling gennemgående problem, at kildebevaringen ikke blot er generelt lav for tiggerordenerne i Norden, men dertil synes at variere betydeligt de enkelte regioner og konventer imellem. Med behørig bevidsthed om disse og muligvis andre skævvridninger i materialet må vi dog i sagens natur arbejde med de oplysninger, som kilderne nu engang har at tilbyde.

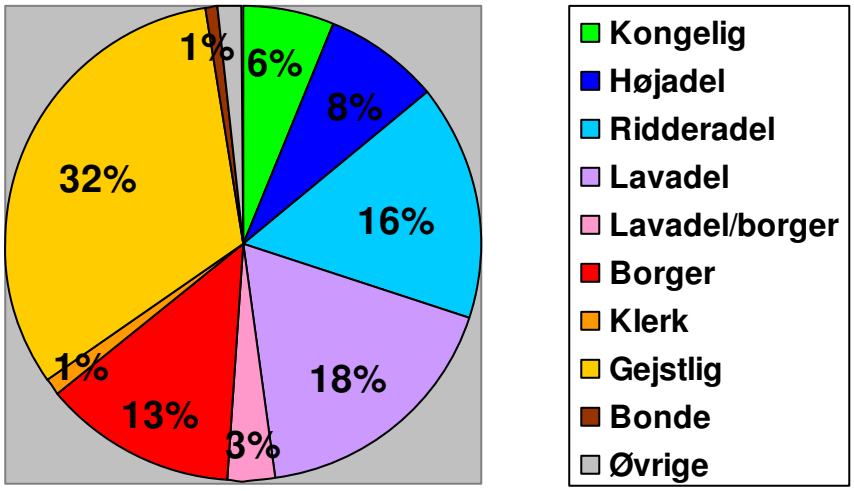

Fig. 8.1. Den sociale sammensætning af 190 donatorer bag kendte gaver til Prædikantordenen i middelalderens Danmark. Inddelingen i de forskellige adelsgrupper bygger på et skøn ud fra titel, *slægt og evt. kendskab til godsmængde. 'Klerk' dækker over gejstlige under sognepræstniveau.*

For middelalderens Danmark har jeg ud fra ovennævnte kriterier identificeret i alt 190 donationer til Prædikantordenen. Den sociale fordeling af de tilknyttede donatorer er vist i fig. 8.1. Som det fremgår af lagkagediagrammet, skal de to helt store grupper af velgørere for danske dominikanerkonventer findes i henholdsvis adelen (sammenlagt 42%) og gejstligheden (32%), og blandt adelen først og fremmest ridderadelen (16%) og lavadelen (18%). Inden for gejstligheden står domkapitlernes kannikker som den ubetinget største enkeltgruppe (22%). Den borgerlige andel når op på 16%, hvis man regner blandingsgruppen af lavadelige borgere med, mens det kongelige islæt er så beskedent som 6%. Retfærdigvis bør det pointeres, at hvis opgørelsen var sket ud fra gavernes størrelse i stedet for deres antal, ville den kongelige og især den højadelige andel have været betydelig højere. Til gengæld kan man formentlig også påregne en systematisk underrepræsentation af bonde- og borgerstanden (herunder håndværkere), hvor Lars Bisgaard

gennem studier af danske kirkeregnskaber har påvist, at også mere jævne kredse af befolkningen i højere grad end traditionelt antaget gav testamentariske gaver på deres dødsleje, men i modsætning til hos adelen og gejstligheden hørte det formentlig til sjældenhederne, at den slags løfter blev afgivet andet end mundtligt.[17] Ikke desto mindre giver analysen en kraftig indikation på, at adelen og gejstligheden i Danmark tilsyneladende var mindst lige så væsentlige økonomiske støtter for prædikebrødrene som borgerstanden var det - og sandsynligvis endda en hel del vigtigere.

Nu er denne opdagelse måske ikke så overraskende, når man tænker på, at borgerstanden i Danmark generelt må have været en såvel økonomisk som antalsmæssig mere begrænset stand end nede i de langt større byer på kontinentet; i mangel af en tilstrækkelig udviklet borgerstand måtte prædikebrødrene her i højere grad knytte sig til eksempelvis adelen. Imidlertid stemmer de dansk-dominikanske observationer i næsten påfaldende grad overens med tilsvarende analyser af nyere dato fra hovedparten af det øvrige Nordeuropa. I den nordtyske hansestad Wismar kunne Ingo Ulpts således konstatere, at såvel sekulærgejstligheden som adelen - her især ridderadelen og godsejerne - spillede en stor rolle blandt det lokale dominikanerkonvents velgørere. Byens øvre borgerklasse figurerede også blandt konventets venner, først og fremmest med messestiftelser, mens der kun optræder en enkelt håndværker på listen i Wismar.[18] I Rostock var det på samme måde sekulærgejstligheden, adelen og de lokale fyrstehuse, samt de førende borgerfamilier med plads i byrådet, der støttede prædikebrødrene, mens den resterende borgerstand i højere grad synes at have foretrukket byens gråbrødre.[19] Samme billede går igen i det øvrige Tyskland, Nederlandene og Nordfrankrig. I Bretagne kunne Herve Martin ligefrem finde en generel tendens til, at de nye tiggerordener i 1200-tallet især fandt deres velgørere blandt hertugerne og det højere aristokrati, hvorimod lavadelen fortsat holdt sig til de gamle ordener.[20] I Danmark kan man på samme måde se tegn på, at det især var rigets førende adelsslægter, såsom Hviderne, der førte an i gavmildheden for både dominikanske og franciskanske konventer. En forestilling om, at højadelen holdt sig til eksempelvis cistercienser- og benediktinerklostrene, mens en opadstræbende 'mellemklasseadel' brugte tiggerklostrene som et prisbilligt alternativ til at markere sig, synes således ikke at finde nogen reel støtte i materialet fra hverken udlandet eller Danmark - snarere tværtimod.

En generelt stor adelig betydning for de danske tiggerbrødre blev faktisk allerede konstateret af Anders Andrén i forbindelse med hans granskning af det urbane kildemateriale fra middelalderens Danmark: »Konventens stiftare och stora gynnare står inte att finna bland dem som tradionellt uppfattas som medeltida stadsinvånare. I stället har dessa tillhört den absoluta överklassen i det medeltida samhället, inte bara i Danmark utan även i England och på

[17] Bisgaard 2000, 344.
[18] Ulpts 1995, 268-269.
[19] Ulpts 1995, 84-86 og 238.
[20] Martin 1975, 19.

kontinenten.«[21] Andrén tolkede dette som tegn på en generel undervurdering af adelens tilstedeværelse på middelalderens urbane scene, ikke mindst i Danmark: »Dessa orter har genom hela perioden behållit en sammansatt struktur, som inte var renodlat inriktad på borgerliga näringar (handel och hantverk), vilket traditionella översikter ofte ger sken av. De stadsegendomar som grundarna avsatte till konventen antyder att samhällets överklass var närvarande i städerna på ett sätt som man vanligen inte har föreställt sig.«[22] Eftersom flere senere studier har påvist en tilsvarende adelig dominans blandt dominikanske velgørere også i Tyskland, er denne tolkning dog formentlig at strække materialet for vidt. Anders Andrén synes snarere at have ladet sig fange af en anden mendikanthistorisk tradition, nemlig omkring konventernes udelukkende urbane orientering (jf. kapitel 5), hvor vi i dag må konstatere, at det ikke mindst var landadelen, der stod på god fod med tiggerbrødrene. Også landadelen i Danmark synes at have fundet behag i prædikebrødrenes besøg og begunstiget dem med gaver, eftersom dominikanerkirkerne i Århus og Holbæk var udsmykket med en række lokaladelige våbenskjolde.[23]

Flere udenlandske studier tyder imidlertid også på, at den social-donatoriske sammensætning langt fra var konstant op gennem middelalderen. I Wismar fik prædikebrødrene deres kloster op at køre i 1300-tallet med næsten udelukkende adelig og højgejstlig hjælp. Dette sociale tilhørsforhold varede i store træk til hertug Albrechts død i 1378, hvorefter det dominikanske konvent i langt højere grad knyttede sig til Wismars højere borgerskab. Skiftet kan dels ses som konsekvens af hertughusets faldende indflydelse og flytning af residensen til Schwerin, dels i lyset af en stor økonomisk vækst for byens handels- og søfartsliv.[24] Da magtbalancen mellem hansestæder og de mecklenburgske hertuger sidst i middelalderen atter gled over mod hertugernes side, kan man igen finde tegn på fornyet forbindelse imellem prædikebrødrene i Wismar og hertugerne i Schwerin.[25] Men også mere generelt synes eksempelvis borgerstanden og den jævnere del af befolkningen at have fået større betydning for prædikebrødrene i middelalderens sidste del.[26] Ifølge Inger-Johanne Ullerns studier kom hovedparten af de norske tiggerbrødres testamentariske gaver før pestårene fra kongemagten og den gejstlige og verdslige overklasse. Kun højgejstligheden fortsatte i uændret grad med at skænke gaver til de norske tiggerbrødre efter pesttiden, hvor det ellers især blev byborgere, bondekoner og lavadel, der prægede billedet: »Det ser altså ut til at tiggerordenene gjennom hele middelalderen mottok økonomisk støtte i form av testamentariske gaver fra det samfunnslag som til enhver tid var det ledende i byene.«[27]

[21] Andrén 1985, 59.
[22] Andrén 1985, 59-60.
[23] I Århus Vor Frue Kirke endnu i synlige, i den nedlagte dominikanerkirke i Holbæk belagt i Larsen 1847, 111-112.
[24] Kleiminger 1938, 41-45.
[25] Ulpts 1995, 278.
[26] Ifølge flere europæiske studier blev det i senmiddelalderen generelt mere almindeligt at også den almindelige befolkning gav gaver til Kirken (Arnórsdóttir 2007, 432).
[27] Ullern 1997, 142-143 og 163-165 (citat 165).

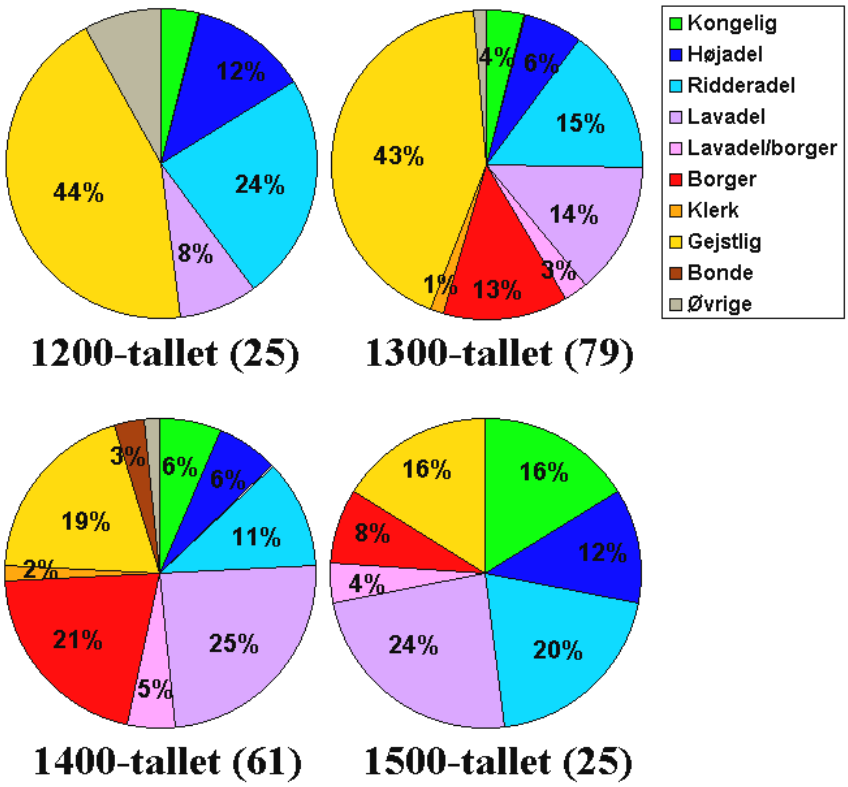

Fig. 8.2. Den sociale sammensætning af donatorer bag kendte gaver til Prædikantordenen i Danmark for henholdsvis 1200-, 1300-, 1400- og 1500-tallet. Tallene i parentes angiver antallet af donationsbelæg i hver periode.

For at afsøge det dansk-dominikanske kildemateriale for tidsmæssige variationer har jeg i fig. 8.2 afbildet fordelingsgrafer for donatorernes sociale sammensætning i henholdsvis 1200-, 1300-, 1400- og 1500-tallet. Blandt de mere bemærkelsesværdige observationer kan det konstateres, at i Danmark falder gejstlighedens rolle som dominikanske velgørere tilsyneladende ganske kraftig i de to sidste århundreder - i modsætning til Ullerns iagttagelser i Norge. Vi kan endvidere konstatere en støt stigende rolle for lavadelen fra højmiddelalderen til senmiddelalderen. Den primære borgerlige interesse for prædikebrødrene kan findes 1400-tallet, i mindre grad i 1300- og 1500-tallet, og tilsyneladende slet ikke i 1200-tallet. Endelig synes den øgede kongelige andel i 1500-tallet at hænge sammen med konventernes overgang til den observantiske kongregation (se kapitel 11).

Der kan endvidere iagttages en ikke uvæsentlig geografisk variation inden for middelalderens dominikanske Danmark, således at konventerne øst for Øresund generelt var gavemæssigt nærmere tilknyttet gejstligheden, konventerne på Sjælland tættere knyttet til højadelen og konventerne vest for Storebælt i højere grad relateret til lavadelen og borgerskabet (se bilag 3).

Endelig kan det konstateres, at 22% at det samlede antal registrerede donationer til danske dominikaner(brødre)-klostre kom fra kvinder. Denne andel holdt sig relativt stabil gennem hele perioden, vekslende fra 18 til 28% i de fire delperioder. Den sociale sammensætning af Prædikantordenens kvindelige velgørere er afbildet i fig. 8.3. Som det fremgår, afviger fordelingen sig især fra det generelle mix ved mangelen på gejstlige, men hvis vi ligeledes tager de gejstlige ud

af den samlede fordeling (vist i det lille indsatte lagkagediagram til venstre), fremgår det, at den adelige mellem- og overklasse var rigere repræsenteret blandt prædikebrødrenes kvindelige venner end generelt, mens der derimod var markant færre borgerlige fruer end mænd blandt støtterne.

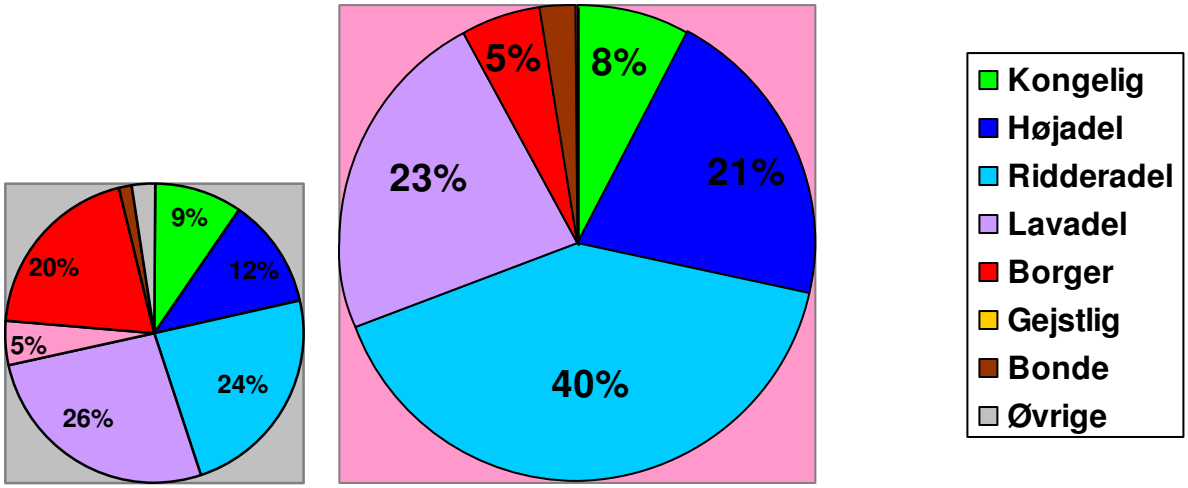

Fig. 8.3. Den sociale sammensætning af 41 kvindelige donatorer bag kendte gaver til Prædikantordenen i middelalderens Danmark. Det lille indsatte diagram til venstre viser til sammenligning den samlede fordeling for begge køn, når gejstligheden trækkes ud af materialet.

På senmiddelalderens Island kunne Agnes Arnórsdóttir konstatere, at de fleste sjælegaver blev givet af kvinder og gejstlige mænd. Som forklaring foreslog hun, at kirkens mænd muligvis har haft lettere ved at påvirke kvinder til gavmildhed over for Kirken, eller også har kvinderne som udgangspunkt været mere motiverede til at give fromme gaver. Det var endvidere Arnórsdóttirs opfattelse, at det i vidt omfang var kvinderne, der stod for forbindelsen til familiens afdøde sjæle og dermed sjælegaverne.[28] Mens kvinder sammen med gejstlige mænd udgjorde sammenlagt 54% af Prædikantordenens velgørere i Danmark, hvilket dermed som sådan støtter op om de islandske tal, så kan der ikke ses nogen særlig kvindelig dominans blandt sjælemessestifterne, hvor den kvindelige andel lå på 22% - og dermed var helt identisk med den samlede kvindelige donatorandel.

Til gengæld fylder borgerskabet som helhed markant mere blandt sjælemessestifterne end blandt donatorerne generelt (21% mod 13%, se fig. 6.2 i kapitel 6), en tendens, der bl.a. kan genfindes i Bretagne, hvor en del af forklaringen både i Danmark og Bretagne dog muligvis skal findes i, at sjælemesserne gennemgående hører 1400-tallet - og dermed 'borgerskabets århundrede' - til.[29] På sjælemesser kan også lavadelen og ridderadelen siges at være overrepræsenteret i forhold til de dominikanske velgørere i Danmark generelt (begge 23% imod henholdsvis 18 og 16% generelt), mens især gejstligheden er markant underrepræsenteret som dansk-dominikanske sjælemessestiftere (15% mod 32% af donationerne som helhed).

[28] Arnórsdóttir 2007, 418-419, 428-429 og 438.
[29] I Bretagne var hele 45% af de dominikanske sjælemesser oprettet af borgerlige. 10% var oprettet af det bretonske hertughus, 39% var adelige og blot 3% gejstlige (Martin 1975, 381-384).

Social donatorforskel imellem franciskanske og dominikanske konventer?

Især for de kvindelige, men også for de dominikanske velgørere som helhed, kan der altså noteres en forholdsvis elitær social baggrund. Dette gælder både i Danmark og det øvrige Nordeuropa, men flere steder på kontinentet kan man også notere en tendens til, at der heri lå en forskel til kollegaerne i den franciskanske tiggerorden, således at gråbrødrene populært sagt i højere grad (også) appellerede til de mere jævne samfundslag. I Wismar kan der eksempelvis følges en tydelig social forskel på velgørerne i de tidlige byggefaser for henholdsvis byens gråbrødre og prædikebrødre; mens førstnævnte primært fandt sine støtter i de sociale klasser fra byrådet og nedefter til slagtere og møllersvende, så hentede prædikebrødrene som allerede nævnt i første omgang deres støtte hos adelen og højgejstligheden, senere suppleret med de øverste lag af borgerstanden.[30] Som det senere skal vises, var denne sociale forskel de to ordener imellem endnu mere markant, når man ser på, hvorfra konventerne rekrutterede nye brødre.

Men gælder denne sociale forskel også i Norden? Dette var et af hovedspørgsmålene for Inger-Johanne Ullerns hovedfagsopgave omkring tiggerordenerne i middelalderens Norge, men her kunne hun ikke finde tegn på nogen systematisk forskel i de to ordeners sociale tilhørsforhold; tværtimod blev begge ordener gerne betænkt i de samme testamenter med omtrent ligelige gavestørrelser.[31] Et oplagt sammenligningsgrundlag for nærværende dominikanske undersøgelse haves i Jørgen Nybo Rasmussens omfattende studier af det franciskanske kildemateriale fra hele Norden. Umiddelbart bekræftede hans tal den også for gråbrødrene fremherskende opfattelse af en klar borgerlig tilknytning, idet hele 31% af de i alt 681 belagte donatorer var af borgerlig herkomst. Imidlertid bestod en ganske stor andel af denne borgergruppe af tyske købmænd i Bergen og Visby, og hvis man trækker disse hanseatiske delgrupper ud af talmaterialet, kommer andelen ned på de mere beherskede 18%. I Danmark alene fandt Rasmussen en borgerlig andel på blot 13% - og dermed præcis samme andel, som kunne findes for de danske prædikebrødre. Også for gråbrødrene udgjorde adelen den største kildebelagte donatorgruppe i Danmark med i alt 47%, heraf blot 6% lavadel (mod henholdsvis 42% og 18% hos OP). Gejstligheden stod for 27% af de danske gråbrødrenes velgørere (mod 32% hos OP), hvoraf kannikker alene udgjorde 15% (mod 22% hos OP). Den kongelige andel hos gråbrødrene lå på 5% (mod 6% hos OP). Generelt kan vi altså konstatere, at der ikke synes at have været nogen markant forskel i den socialgruppemæssige appel i middelalderens Danmark hos de to store tiggerordener, hvor de primære variationer anes inden for adelen (anelse mere højadelig opbakning til OM, mere lavadelig til OP) og gejstligheden (generelt mere støtte til OP, især fra kannikemiljøet). Tidsmæssigt, geografisk og kønsmæssigt kan der findes omtrent tilsvarende variationer i det franciskanske materiale som i det dominikanske.[32]

[30] Kleiminger 1938, 41-45; Ulpts 1995, 103-107.
[31] Ullern 1997, 165.
[32] Rasmussen 2002, 325, 328-329 og 343-348.

Prædikebrødrenes forhold til gilder, broderskaber, Rosenkransen og fremmede

Udover individer og familier kunne også forskellige sammenslutninger og organisationer optræde som donatorer og stiftere af messer, altre, kapeller, osv. hos tiggerkonventerne. Det primære eksempel på den slags institutionaliserede velgørere i Nordeuropa er gilderne. Især i hansestæderne langs den tyske Østersøkyst er gilderne kendt for at have spillet en ganske betydelig rolle i tiggerbrødrenes pastorale gerninger - såvel som i konventernes økonomi. Et særlig markant eksempel på dette er Rostock, hvor den dominikanske St. Johannes Kirke ved Reformationen havde 20 altre, hvilket var mere end byens to sognekirker tilsammen. Mange af disse var oprettet af diverse gilder og lav. I 1348 er der belæg for en tidlig forbindelse mellem prædikebrødrene i Rostock og byens kalentegilde, idet gildet da lod oprette en evig messe i klosterkirken. To gange om året samledes gildet til gudstjeneste i kirken, og brødrene var forpligtet til at læse 30 sjælemesser for alle afdøde gildemedlemmer, der endvidere skulle hædres ved navneoplæsning to gange om året. Andre aftaler forelå med Helligtrekonger- og Trefoldighedsbroderskabet.[33]

Ser man nærmere på, præcis hvilken type gilder og lav, der knyttede sig til Nordeuropas dominikanerkonventer, så er det påfaldende sjældent de egentlige købmandsgilder man finder. I Flandern synes købmandsgilderne i højere grad at have hentet deres religiøse tjenesteydelser hos de øvrige tiggerordener,[34] mens det i Brugge først og fremmest var diverse håndværkerlav, der oprettede altre og kapeller hos prædikebrødrene, hvilket endvidere især gjaldt lav med relation til læderproduktion.[35] Også skomagerlav optræder hyppigt blandt dominikanske konventers nordeuropæiske venner, f.eks. i Wismar, hvor prædikebrødrene i 1405 indgik broderskab med byens skomagerlav, hvorved skomagerne fik andel i alle de gode gerninger som "Jesus Kristus lader ske i verden gennem ordenens brødre".[36] I Edinburgh afholdt et af byens håndværkerlav ligefrem møder i prædikebrødrenes kirke i perioden 1497-1537, hvor sådanne møder dog gerne havde et mere religiøst indhold end normale lavaftener: f.eks. besluttede lavet sig ved et møde i kirken i 1497 for at bekoste udførelsen af et morth claith, et dekoreret klæde, der skulle lægges over kisten for afdøde lavsbrødre ved begravelsesprocessioner.[37] I Skotland kan der fra middelalderens sidste århundrede i det hele taget konstateres et stigende 'corporate aspect' i det religiøse liv, hvor eksempelvis de populære Corpus Christi-processioner - især afholdt i ugen efter pinseugen - var med til både at demonstrere håndværkergildernes position i byen og deres nære relation til Kirken.[38]

I såvel Danmark som det øvrige Norden stammer de første belæg for gildemæssige relationer til Prædikantordenen fra starten af 1400-tallet. De fleste af disse er belagt igennem såkaldte

[33] Ulpts 1995, 245-246. Om Trefoldighedsbroderskabets relation til konventet i Rostock følger mere nedenfor.
[34] Simons 1987, 227-229.
[35] De Pue 1981, 42-43.
[36] Ulpts 1995, 268-269.
[37] Foggie 2003, 84.
[38] Foggie 2003, 10.

'broderskabsbreve', hvor typisk provincialprioren gav et specifikt gilde delagtighed i brødrenes gode gerninger i hele provinsen, ligesom det blev lovet, at der ville blive bedt for afdøde gildebrødre på provincialkapitlerne.[39] Til gengæld tilgik der et årligt indsamlet beløb fra gildebrødrene til ordenen, sandsynligvis repræsenteret ved det lokale konvent. Ordningen fik tilsyneladende særlig udbredelse under den nordiske provincialprior fr. Raymund i første fjerdedel af 1400-tallet. Som eksempel på et sådan fælles nordisk-dominikansk broderskabsbrev er nedenfor vist et brev fra 1409, hvori skomagerlavet i Oslo blev lovet andel i de åndelige goder fra samtlige ordenens konventer i Norden:

> Broder Raymund, provincialprior for prædikebrødrenes orden i provinsen Dacia, til de ham med Guds søn såre kære - alle og enhver - i skomagernes lav og gilde i Oslo, nulevende og fremtidige: Hilsen og vedvarende forøgelse af de himmelske nådesbevisninger. Da der, således som jeg har hørt, hos Eder findes hengiven kærlighed mod brødrene af vor orden, og da den i gunstig vedholdenhed varer ved indtil afslutningen, og jeg ønsker at yde Eders ønsker fyldest, tilstår jeg Eder med dette brevs ordlyd særlig delagtighed i alle messer, bønner, faster, afholdenhed, vigilier, arbejder og de øvrige goder, som frelseren i sin rige mildhed har skænket skulle ske gennem brødrene i vor provins, nemlig rigerne Danmark, Sverige og Norge, så at I ved forbønnens mangedoblede værn både her kan fortjene at besidde forøget nåde og i fremtiden det evige livs løn. Jeg vil og forordner desuden, at Eders sjæle efter Eders død skal anbefales på vort provincialkapitel til brødrenes forbøn og anråbelser i hele provinsen, når Eders død bliver meldt sammesteds.[40]

I de følgende år udstedtes lignende broderskabsbreve til købsvendelavet i Århus 1418 og skomagerlavet i Haderslev 1424; sidstnævnte blev fornyet af den dominikanske generalvikar Henrik i 1434.[41] Også de nordiske gråbrødre begyndte at udstede broderskabsbreve i starten af 1400-tallet, hvor der fra 1404 og middelalderen ud kendes ca. 40 eksempler på sådanne breve. Brevene blev tilsyneladende ikke solgt, men foræret bort - dog rimeligvis imod en forventet modgave.[42]

Dominikanske broderskaber blev i øvrigt også indgået med enkeltpersoner og ægtepar. Et bevaret eksempel herpå fra Danmark haves fra 1418, hvor provincialprior Raymund udstedte et broderskabsbrev til Johannes Krøpelin og hans hustru Katarina, muligvis borgere fra Helsingborg, med en næsten identisk ordlyd som i brevene til gilderne.[43] I 1450 opnåede også ridder Otto Nielsen Rosenkrands og hans hustru Elisabeth Krognos andel i Prædikantordenens gode gerninger, ligesom de blev lovet, at de efter døden ville få samme fromme sjælehjælp med messer osv., som hvis de havde været brødre og søstre af ordenen.[44] Det angives ikke, hvad parret havde gjort for at fortjene denne gavmildhed, men det må have været lidt ud over det sædvanlige, idet broderskabet blev tildelt dem af selveste generalmesteren Petrus Rochini på ordenens generalkapitel i Lyon. Der kan

[39] Derimod er broderskaber ikke ensbetydende med, at der tillige har eksisteret begravelsesaftaler (Bisgaard 2001, 67).
[40] Oversat fra DD 4. rk. bind XI nr. 531.
[41] Danmarks gamle Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen (DGLM) bind I nr. 94; DGLM bind II nr. 11 og 20.
[42] Rasmussen 2002, 162 og 408.
[43] DN bind III nr. 131
[44] *Rosenkrantz' Diplomatarium* bind I nr. 79.

næppe være tvivl om, at generalmesteren udstedte sit brev på foranledning af udsendte prædikebrødre fra Danmark, og med ridderparrets hovedsæde i Bjørnholm på Djursland synes konventet i Århus at være den mest oplagte lokale dominikanske forbindelse, men rent faktisk haves ingen konkrete belæg for nogen relation imellem hr. Otto og fru Elisabeth og hjemlige prædikebrødre. Blandt de private modtagere af dominikanske broderskabsbreve i Norge fandtes både byfolk og bønder, der fik del i ordenens eller et særskilt konvents gode gerninger i form af brødrenes bønner, faster, messer, prædikener osv.; enkelte blev endvidere lovet begravelser og sjælemesser. Heller ingen af de bevarede broderskabsbreve fra Norge giver nogen oplysninger om, hvad modtagerne af brevene skulle yde til gengæld.[45]

Et ekstraordinært tidligt tilfælde af et dominikansk broderskab med danske relationer haves fra 1366, hvor den danske ridder Stig Andersen Hvide lod oprette et kapel og alter hos prædikebrødrene i Lübeck for sig selv og sin familie, og til gengæld lovede konventet familien et broderskab: »..idet vi desuden tildeler ham broderskab (dantes eidem fraternitatem nostram) og i liv og død lader ham og hver enkelt af de fornævnte have del i alle gode gerninger, som frelserens mildhed værdiges at udvirke hos os dag og nat.« Faktisk kom broderskabet også den danske del af ordenen til gode: »Endvidere lover vi med dette brev til evig ihukommelse af fornævnte hr. Stig, at vi velvilligt vil tage imod alle brødre af vor orden, der kommer til os i Lübeck fra Danmark, og som ønsker at læse messe ved nævnte alter i fornævnte kapel, og i en uge behandle dem med kærlighed, som var de brødre i vort konvent.«[46] Med mindre Stig Andersen ligefrem mente at have oprettet et decideret valfartskapel for danske prædikebrødre, så viser ordningen, at gæstende brødre fra Danmark ikke var en sjældenhed i det hanseatiske kloster, og den danske ridders gave var dermed ikke blot til gavn for det lybske konvent, men også til prædikebrødrene i Danmark som helhed, idet han vidste, at de ville have nytte af denne ordning.

Vender vi blikket tilbage til gilderne, så kan et nærmere indblik i den dominikanske relation til et sådant i Dacia gives fra Reval, hvor Gustavs Strenga har set nærmere på Prædikantordenens tilknytning til det såkaldte 'Broderskab af Sorthoveder', et gilde stiftet i 1399 for ugifte handelsfolk og skibsførere, såvel lokale som udenlandske. Gildets lidt bizarre navn skyldes, at det som værnehelgen og symbol havde den sorte St. Mauricius. Broderskabet spillede en vigtig rolle for Revals yngre borgerskab, og mange byrådsmænd og borgmestre var begyndt her, inden de pga. ægteskab gik videre til et af byens højerestående gilder, først og fremmest 'Det Store Gilde'. Sorthovederne havde også afdelinger i Riga og Dorpat (Tartu); i perioden 1450-1525 synes medlemstallet i Reval at have vekslet fra 50 til 130. Straks efter 'Sorthovedernes' oprettelse indgik

[45] Ullern 1997, 34-36 og 167.
[46] Oversat fra DD 3. rk. bind VII nr. 451.

de i år 1400 en aftale med de lokale prædikebrødre, der bl.a. involverede stiftelsen af et alter i klosterkirken St. Katharina; faktisk synes denne sikring af en formel religiøs forbindelse at have udgjort den afsluttende del af broderskabets officielle oprettelse. Snart efter fulgte endnu et alter, og mens dominikanske præster stod for den religiøse tjeneste ved altrene, var det gildets eget ansvar at holde altrene ved lige rent praktisk og økonomisk ved særligt udpegede 'alterværger' (voermundere). Broderskabet havde også et alter i en af byens sognekirker, men det var tydeligvis altrene i klosterkirken, der dannede centrum for broderskabets religiøse liv og hvor hovedparten af sorthovedernes liturgiske genstande blev opbevaret; med tiden blev det til en ret kostbar samling af oblatæsker, vin- og vandkander, statuer, rober og altertavler - typisk indkøbt fra Lübeck og Brugge.

I modsætning til andre gilder har memoria-kulten næppe spillet den helt store rolle for Sorthovederne, idet broderskabet pga. sin særegne konstruktion havde meget få afdøde medlemmer - de fleste nåede at skifte gilde inden døden indtraf. Hvis der kan trækkes linier til broderskabets afdeling i Riga, afholdtes der trods alt alligevel vigilier hver fredag aften og en messe om søndagen for afdøde (tidligere?) gildebrødres sjæle. I Reval-afdelingens kontrakt med Prædikantordenen fra år 1400 lovede provincialprioren af Dacia ligeledes, at afdøde gildebrødre ville blive mindet og æret i hele provinsen. Dertil deltog sorthovederne regelmæssigt i klosterkirkens gudstjenesteliv, ikke mindst i forbindelse med højtiderne, ligesom broderskabet synes at have haft sine egne messer i kirken. Til gengæld for pladsen til altrene og det religiøse samarbejde fik prædikebrødrene i Reval broderskabets politiske og økonomiske støtte. Sidstnævnte omfattede foruden pengegaver, såvel årligt som ved særlige lejligheder (herunder byggerier på kirken), også store mængder af de handelsvarer, som sorthovederne handlede med, såsom kød, fisk og ærter. Dertil fremstår flere af gildets medlemmer også gavmilde over for dominikanerkonventet på individuel basis, en adfærd, som prædikebrødrene kunne håbe på ville fortsætte også efter tiden i 'ungdomsgildet'.[47]

De dominikanske gilderelationer stod langt fra altid kun til egentlige faggilder (såsom købsvende og skomagere), men lige så ofte til en slags tværfaglige foreninger, som også prædikebrødrene selv kunne være medlemmer af. I 1430'erne blev prædikebroderen Knud fra konventet i Viborg optaget i Papegøjelavet (eller Guds Legemslav) i Aalborg. Papegøjelavet var blevet oprettet i 1431 af aalborgborgmesteren Peder Ilfarsen og blev styret af byens borgmestre og byråd. Det var primært rettet på købmandsstanden, men i praksis har også en del håndværkere været medlemmer. Dertil var ikke så få højtstående verdslige og gejstlige mænd tilknyttet fra store dele af Nørrejylland; således bisperne i Viborg og Børglum, og adskillige abbeder og priorer. I det daglige synes lavet gejstligt set især at have haft forbindelse til gråbrødrene i Aalborg. Ikke desto mindre var altså også en prædikebroder fra Viborg blandt de første medlemmer. Fr. Knud var endvidere tilsyneladende

[47] Strenga 2006, 76-89.

præsteindviet, idet hans navn står på den del af listen, der angiveligt kun omfatter præster. Knuds rolle i Papegøjelavet fremgår ikke direkte, men måske gjaldt det for ham som for den franciskanske fr. Sommer i 1455, der står omtalt længere nede af samme liste: »..item broder Sommer i graabrødre kloster wurt broder her i laghet met so skiel, at han skall holle en heel messe en tiid huer vghe, so lenghe han lewer och gider, for thette lagx brødere, leuendes oc døde, theres bestannelsæ; ther met skal han wære frii her i laghet i alle laghe drykke.« Af Papegøjelavets bevarede dødebog fremgår det endvidere, at broder Knud døde omkring år 1440.[48] Det var således ikke kun prædikebrødrene, der skulle mindes deres medbrødre i gilderne, men tillige gildebrødrene, der mindedes deres afdøde dominikanske venner.

Mens der i Roskilde ikke kendes til relationer imellem prædikebrødrene og byens forskellige faggilder, så var flere af dominikanerkonventets brødre også her selv medlemmer af det tværfaglige St. Lucii Gilde, der både havde gejstlige og verdslige medlemmer, men overvejende synes gejstligt styret med roskildebispen som midtpunkt; gildet havde da også netop taget navn efter domkirkens værnehelgen. Af St. Luciigildets lister fremgår det, at i 1484 skulle Tue Jepsen, kok hos prædikebrødrene og muligvis nyindtrådt gildebroder, i et ikke nærmere defineret omfang forestå gildets bespisning som 'gerdebroder'. I 1516 gav Jens Lauridsen "i Sortebrødre" en skæppe korn til gildet i såkaldt 'kornbyrd', og året efter blev både Jens og Niels Lauridsen "hos prædikanterne" noteret for at have bragt øl med hjem fra St. Lucii Gilde. Det kan bemærkes, at Jens Lauridsen står opført på listen blandt lægfolk og dermed ikke anses for gejstlig. Da også gilde- og prædikebroderen Tue Jepsen i 1484 betegnedes som kok, kunne det tyde på, at konventet i Roskilde kun var repræsenteret i gildet ved lægbrødre og dermed ikke egentlige præstebrødre.[49]

Nyere studier har vist, at gildealtre udgjorde den største enkeltgruppe af altre i danske købstadskirker under ét, formentlig omkring halvdelen.[50] Ikke desto mindre må vi konstatere, at dominikanske gilderelationer i stil med dem kendt fra Nordtyskland og Reval, dvs. med alteroprettelser og gejstlig betjening, faktisk ikke kendes fra Danmark. Dette skyldes dog formentlig snarest en kildemæssig tilfældighed. Fra Norge kendes således en relativ detaljeret aftale imellem prædikebrødrene i Oslo og et gilde af lokale mandlige borgere indviet til St. Anna. I 1461 fik gildet tildelt jord til en gildestue af prædikebrødrene og et alter i konventets kirke. Gildebrødrene havde ret til at vælge deres eget gravsted på prædikebrødrenes kirkegård eller i kirken. Ifølge konventets aftale med gildebrødrene skulle gildets oldermænd aflægge regnskab for de sjælemesser, som prædikebrødrene skulle læse for gildets afdøde brødre og for antallet af begravelser. På festdagen for Sankt Anna skulle gildet til gengæld donere en tønde øl til konventet.[51]

[48] DGLM bind I nr. 98, særligt pp. 653, 627 og 703.
[49] DGLM bind I nr. 63, særligt pp. 367, 406 og 408-409.
[50] Bisgaard 2001, 200-201.
[51] Ullern 1997, 35-36 og 180.

Prædikebrødrene og Rosenkransens broderskab

Et gildelignende broderskab, der fortjener særlig omtale i dominikansk sammenhæng, er Rosenkransens broderskab, en kombineret gejstlig og verdslig gildesammenslutning, der havde til formål at fremme rosenkransandagten. Idéen var kort fortalt, at alle - høje som lave - mod en beskeden betaling kunne blive optaget i broderskabet og få nytte af den samlede sum af daglige bønner, som alle broderskabets medlemmer bidrog til hver for sig. Som et tegn på medlemskabet og som et fysisk hjælperedskab ved bønnen bar man selve rosenkransen - en slags perlekæde - i bæltet tæt ved hånden. Konceptet var ikke specielt relateret Prædikantordenen, men det var to prædikebrødre, Alanus af Douai og Jakob Sprenger af Köln, der i 1470'erne for alvor satte bevægelsen i gang. I løbet af få år havde over hundredetusinde meldt sig ind i Tyskland og Nederlandene, og snart nåede rosenkransen også til Norden og Danmark - tidligst i Slesvig 1481.[52]

Selvom Rosenkransbevægelsen ikke var et decideret dominikansk fænomen, så indtog Prædikantordenen mange steder en yderst aktiv rolle i broderskaberne. Hvor prædikebrødre ofte figurerer i betydeligt antal på kontinentets broderskabslister, glimrer de imidlertid i påfaldende grad med deres fravær i de danske rosenkranskilder. Rosenkransen var som nævnt for alle, men blandt tiggerordenerne var det især de nye reformerte fraktioner ('observanterne'), der gik ind i bevægelsen.[53] På samme måde var det i Nordtyskland også især de reformerte konventer, der fik rosenkransens gavmildhed at føle.[54] Denne relation til Observansbevægelsen kan måske være forklaringen på de manglende prædikebrødre i de danske broderskabslister og de påfaldende få fund af rosenkranse på danske dominikanerkirkegårde. Ganske vist overgik også alle de danske dominikanerkonventer efterhånden til den reformerte retning, men det gik noget langsommere end for de franciskanske observanter, der i modsætning til prædikebrødrene fremstår stærkt involveret i de danske rosenkransbroderskaber. Hanne Dahlerup Koch pegede endda på de danske prædikebrødres tøvende reformvilje og manglende deltagelse i Rosenkransbevægelsen som en medvirkende årsag til deres tilsyneladende dalende popularitet blandt befolkningen i tiden op mod Reformationen.[55] Herimod kan det dog anføres, at heller ikke de rosenkransbærende gråbrødre ifølge egen uddrivelseskrønike fik en blid medfart, da den tid kom.

De reelt belagte relationer imellem danske prædikebrødre og Rosenkransbevægelsen begrænser sig til en enkelt rosenkrans fundet på brødrenes kirkegård i Åhus, der muligvis står i forbindelse med, at fr. Niels Nielsen fra konventet i Arus (Åhus eller Århus?) i år 1500 fik ordenens tilladelse til at prædike budskabet om Rosenkransen og stifte et tilknyttet broderskab.[56]

---

[52] Poulsen 2002, 195-200.
[53] Den dominikanske reformbevægelse og dens betydning for relationen til omgivelserne er nærmere beskrevet senere i kapitlet (under afsnittet om 'Rekruttering') og i kapitel 11, samt i mere introducerende form i kapitel 3.
[54] Kleiminger 1938, 78; Ulpts 1995, 269.
[55] Koch 2000, 130-131; Poulsen 2002, 200-203 og 236-237.
[56] »..et potest predicare rosarium et societam instituere...«. RGMOP Dacie kap. VIII nr. 3 (Karlsson 1901, 44).

Prædikebrødrenes forhold til fremmede

En samfundsgruppe, som ifølge Jarl Gallén havde et helt særligt nært forhold til Nordens prædikebrødre, var som tidligere omtalt søens folk, altså fiskere, handelsskippere og lignende, men som beskrevet i kapitel 5, synes denne formodning ikke at have noget på sig i det sydlige Skandinavien. Alligevel kan man dog med en vis ret sige, at Nordens prædikebrødre mange steder tilsyneladende fik en speciel relation til en samfundsgruppe, der ankom ad søvejen: udenlandske handelsrejsende. Også omrejsende købmænd havde et religiøst liv og behov, som deres hjemlige sognepræst af gode grunde ikke kunne tage hånd om, når de gjorde forretninger i fjerne egne, og her synes tiggerklostrenes kirker og præster ofte at have udgjort et oplagt alternativ. Ikke blot var klosterkirkerne ofte større og flottere og bedre indrettet med henblik på benyttelse for udensognske brugere, dertil ville eksempelvis de dominikanske konventer ofte kunne stille en præst, der fuldt ud var i stand til at kommunikere med de fremmede på disses eget sprog.

Fænomenet er ikke specielt skandinavisk. I starten af 1400-tallet lod portugisiske og spanske handelsrejsende f.eks. oprette egne kapeller i prædikebrødrenes klosterkirke i Brugge, hvilke især portugiserne synes at have benyttet flittigt op gennem 1400-tallet.[57] Spaniere og portugisere nåede sjældent helt op til nordiske farvande, men det gjorde til gengæld Hansaen, først og fremmest fra de nordtyske hansestæder langs Østersøkysten. Bortset fra, at nogle af de tyske byer som allerede nævnt sendte deres egne dominikanerpræster med på skibene til de skånske sildemarkeder - til de skånske prædikebrødres store utilfredshed,[58]- så synes tyske købmænd gennemgående at have gjort stor brug også af lokale tiggerbrødrekirker, hvor de kom frem langs Skandinaviens kyster.

Dette er særlig tydeligt i Bergen, hvor Hansaen havde et handelskontor fra 1360. I 1397 havde de tyske købmænd i Bergen oprettet et broderskab eller gilde til ære for helgeninderne Dorothea og Katharina, der foruden adskillige messer hos gråbrødrene skulle fejre to sjælemesser på bestemte dage hos de *"schwarten Bröderenn"*. Det tyske købmandsgilde havde deres eget messeudstyr liggende hos begge ordener og et særligt Dorotheaalter hos prædikebrødrene på Holmen.[59] Faktisk er det ganske sandsynligt, at den berygtede bergensiske strid imellem dominikanerkonventet og domkapitlet bl.a. netop hang sammen med, at byens tyske befolkning og tilrejsende i vidt omfang ignorerede sekulærkirkens krav og privilegier til fordel for prædikebrødrene.[60] Efter 1440 gled en betydelig del af de tysk-bergensiske gaver dog over på nyoprettede tyske sognekirker i Bergen.[61]

De første registreringer af gaver til danske dominikanerklostre fra nordtyske borgere stammer fra anden halvdel af 1350'erne. I 1357 testamenterede Heinrich von de Brincke fra Lübeck 10 mark skånsk til prædikebrødrene i Åhus og Lund. Det fremgår ganske vist ikke eksplicit, at Heinrich var

[57] De Pue 1981, 42-43.
[58] Se kapitel 5.
[59] Ullern 1997, 33-34.
[60] Se kapitel 7.
[61] Ullern 1997, 148 og 154-155.

borger, men det indikeres af sammenhængen, der også viser, at han har haft omtrent lige stor tilknytning til Åhus og Lübeck, samt til de skånske kystområder generelt; efter alt at dømme var han en omrejsende købmand.[62] I 1358 skænkede stralsundborgeren Johann Zepelin sin årlige indtægt på ½ fad lysetran fra hans bod i Helsingborg til byens prædikebrødre til brug for deres lamper; nogen forventet modydelse nævnes ikke, hvilket kunne indikere, at han allerede mente at have fået noget til gengæld. Faktisk kan teksten også læses således, at ordningen allerede havde fungeret en række år inden testamentets affattelse.[63] Det var muligvis en tilsvarende tysk smag for mendikante klosterkirker, der i 1310 nødvendiggjorde, at ærkebiskop Esger af Lund stadfæstede en gammel pligt for stadens tyske købmænd til at søge domkirkens krypt »..som deres sognekirke og dér modtage de kirkelige sakramenter efter en sædvane, der er blevet iagttaget fra Arilds tid...«, idet ».. nye skikke for det meste avler tvedragt«,[64] dog usagt præcist hvad de "nye skikke" indebar.

Også i de nordtyske købmænds egne hjembyer havde tiggerklostrene glæde af fremmede handelsrejsende, først og fremmest fra andre dele af Tyskland. Her fandtes således et særligt Trefoldighedsbroderskab netop møntet på langtrejsende købmænd (og deres hustruer) fra hele Tyskland. Dette broderskab lod f.eks. i 1466 oprette et særligt Trefoldighedsalter i dominikanerkirken i Rostock, som de i det hele taget var ganske gavmilde overfor, og til gengæld var der i konventet udpeget en præsteuddannet broder, der stod til købmandsgildets tjeneste og kunne høre skriftemål og give syndsforladelse, når købmændene var i Rostock. For at være tilknyttet Trefoldighedsbroderskabets afdeling i Rostock skulle nye medlemmer betale 4 skilling lybsk og derpå 1 skilling om året, der fra 1468 gik til et evigt lys i klosterkirken, der skulle tændes ved alle højmesser, hvilket en særligt udpeget broder havde ansvaret for. Hver morgen, når klokken slog seks, afholdtes en sjælemesse ved alteret til gavn for gildets afdøde, som der ligeledes blev bedt for hver søndag efter prædikenen. For de af gildebrødrene, der befandt sig i Rostock på trefoldighedsdag, var der samling til højmessen, hvor gildemedlemmerne forventedes at »..offeren tho vnseme altare vnde tho den selemyssen, de vnder der homyssen geholden werden.« De skulle desuden give øl og brød til prædikebrødrene, og efter messen gik en dominikansk præst op på prædikestolen og forkyndte gildets privilegier, aflad og begunstigelser, ligesom der som på alle øvrige søndage blev bedt for de afdøde gildebrødre. Ordningen var ikke enestående for Rostock, og ved generalkapitlet i 1481 gav Prædikantordenen gennem en slags universelt broderskabsbrev det tyske købmandsgilde delagtighed i alle ordenens gode gerninger.[65]

Konkrete eksempler på udenlandske købmandsgilders tilknytning til dominikanerkirker i Danmark haves ikke, men tankegangen om at hjælpe folk langt hjemmefra kan herhjemme

[62] DD 3. rk. bind V nr. 54.
[63] DD 3. rk. bind V nr. 114.
[64] Oversat fra DD 2. rk. bind VI nr. 309.
[65] Ulpts 1995, 245-247.

genfindes i en anden sammenslutning, nemlig de såkaldte St. Gertrudsgilder. Som de vejfarendes beskytter var St. Gertrud en oplagt værnehelgen for pilgrimme og andre, der befandt sig uden for hjemmet, og hendes gilde gjorde det da også til sin primære opgave at sørge for, at fremmede, der døde uden slægtninge eller venner i de enkelte gildeafdelingers distrikter, blev sikret en anstændig kristen begravelse. Dette indebar bl.a., at gildebrødrene vågede for den afdøde om natten, ligesom der tændtes lys i kirken og blev bedt bønner for den afdødes sjæl. Behovet for en sådan institution skal formentlig ses i lyset af pesten, idet gilderne i vidt omfang synes oprettet i slutningen af 1300-tallet og starten af 1400-tallet. St. Gertrudsgilderne fik stor popularitet i senmiddelalderens Danmark, hvor der kendes gilder i 22 forskellige byer.[66] I hvert fald to af disse gilder knyttede forbindelse til lokale dominikanerklostre. I bevarede skråer for St. Gertrudsgilderne i Hellested og Ribe fra starten af 1400-tallet hedder det således i § 2, at hvis en gildebroder døde, skulle de øvrige hver betale 1 hvid eller 4 penninge lybsk til messer for den afdøde. Ingen måtte spise kød eller, hvis det var i fasten, overhovedet nogen dyrisk føde, førend han havde erlagt disse penge. Gildets oldermand og skriver skulle indsamle pengene, af hvilke gråbrødrene, prædikebrødrene og de fattige hver skulle have en tredjedel. Dertil kom, at der hver uge skulle holdes en messe for gildets levende og døde medlemmer.[67] Gildeskråerne nævner intet om konventernes geografiske lokation og fremstår i det hele taget meget standardiserede, hvilket måske kan tolkes som tegn på en generel forbindelse imellem St. Gertrudsgilder og tiggerordenerne. For St. Gertrudsgildet i Ribe må det anses for sikkert, at pengene blev givet til det lokale konvent, mens gildet i Hellested på Stevns snarest har givet pengene til prædikebrødrene i Næstved, alternativt i Roskilde. Fra de 20 øvrige danske St. Gertrudsgilder kendes kun skråen for gildet i Flensborg, der er fra 1379 og har en noget anden ordlyd, hvor hverken gråbrødre eller prædikebrødre nævnes,[68] hvilket måske indikerer, at relationen til tiggerordenerne først blev oprettet hen imod århundredeskiftet.

Rekruttering : hvor kom prædikebrødrene fra?

Et andet ofte diskuteret aspekt vedrørende tiggerordenernes sociale tilknytning til resten af middelalderens samfund handler om brødrenes egen sociale baggrund: fra hvilke samfundslag rekrutterede eksempelvis Prædikantordenen nye folk til konventerne? Ligesom det gælder for den økonomiske støtte, har forskningslitteraturen også på dette punkt traditionelt peget på borgerskabets rækker - dog lige så traditionelt uden reelt at præsentere noget konkret belæg herfor. I flere tilfælde synes teserne mere at bygge på historikernes samtidige ideologier end på det faktiske kildemateriale. Under de demokratisk-romantiske strømninger i 1800-tallets Tyskland hævdede f.eks. Eduard Winkelmann i sin biografi over kejser Friedrich II, at prædikebrødrene »..i deres

[66] Bisgaard 2001, 222-224.
[67] DGLM bind I nr. 20-21, særligt pp. 171 og 177-178.
[68] DGLM bind I nr. 17.

baggrund og uddannelse meget ofte - og altid i deres levemåde - stod på samme niveau som den jævne mand.«[69] Alle mere konkrete studier på at identificere prædikebrødrenes sociale baggrund peger imidlertid i retning mod middelaldersamfundets højere lag, det være sig patricierborgerskab, adel og gejstlighed: »There is little evidence anywhere, however, of poor people being involved either as members or donors. The real strength of the movement came from the better-off inhabitants of cities, whether bourgeois or noble.«[70] De nedre sociale klasser, og her især de fattige og socialt svageste, fyldte meget i Prædikantordenen, men primært i form af brødrenes idealer og religiøse næstekærlighed, hvor der altid prædikedes til fordel for de fattige - akkurat som mange andre socialt samvittighedsfulde personer gennem tiderne selv har stammet fra overklassen.

Der kendes fra mange lande historier om enkeltpersoner af kongelig eller højadelig familie, der er trådt ind i Prædikantordenen. Fra den nordiske provins Dacia haves et eksempel fra Norge, hvor biskoppen i Oslo i 1338 kunne meddele, at ridderen og rigsråden Pål Eiriksson havde antaget prædikebrødrenes dragt og kappe. Hvorvidt det rent faktisk skete, er usikkert, men som påpeget af Inger-Johanne Ullern er det nok så bemærkelsesværdigt, at biskoppens brev ikke udtrykker den mindste usædvanlighed eller undren over den mulige højadelige indtræden.[71] William Hinnebusch vovede endog den påstand, at så godt som samtlige tyske adelsslægter gav mindst én søn til Prædikantordenen i 1300-tallet.[72] Generelt synes det primære sociale hvervegrundlag dog at have været den øvre borgerklasse og lavadelstanden, samt i mindre omfang tillige bonde- og håndværkerstanden til hvervet som lægbrødre, af hvilke hvert konvent dog kun havde relativt få.

Den første større systematiske undersøgelse af spørgsmålet blev foretaget af John Freed, der i sin gennemgang af det tyske materiale fra 1300-tallet kunne finde 102 prædikebrødre, hvor det var muligt at identificere den sociale baggrund, som han inddelte i seks grupper: ridderadel (17%), øvrig adel (23%), patricierstand (12%), borgerstand (7%), prælater (12%) og embedsmænd (30%).[73] Freed påpegede selv en række svagheder ved undersøgelsen, hvilket især gjaldt "stikprøvens" manglende repræsentativitet, idet kilderne primært omtaler ordenernes ledende brødre og fordi det generelt er nemmest at identificere personer med en højtstående social baggrund. Om noget kan undersøgelsen derfor snarest sige noget om »..the leadership group within the mendicant orders rather than the rank-and-file membership.«[74] Den store søgen i højmiddelalderens Tyskland til Prædikantordenen fra den højere mellemklasse og den lavere overklasse, såsom ikke-adelige

[69] Winkelmann 1897, 436, jf. Freed 1977, 109.
[70] Rosenwein & Little 1974, 28.
[71] Ullern 1997, 53.
[72] Hinnebusch 1966, 287.
[73] Det skal anføres, at Freed benytter borgerbegrebet i bred forstand om alle urbane indbyggere, mens 'prælater' dækker over brødre med en højgejstlig fortid som kannikker eller højtstående munke. Embedsmandsstanden gælder både verdslig og sekulærgejstlig tjeneste.
[74] Freed 1977, 117-120 (citat 120).

patricierslægter og gejstlige, samt embedsmandsstanden, skulle ifølge Freed rimeligvis ses i lyset af, at disse gruppers mulighed for at gøre karriere inden for Kirken i Tyskland var uhyre begrænset, idet den tyske adel sad tungt på magten i klostrene og domkapitlerne. Dette var ifølge Freed langt mere udtalt i Tyskland end i eksempelvis Frankrig og England, hvor unge veluddannede ikke-adelige kunne gøre karriere i kongens tjeneste og opnå kongelige stipendier til at fortsætte deres studier. En tilsvarende kejserlig administration eksisterede stort set ikke i Tyskland.[75]

Senere studier fra den nordvestlige del af kontinentet peger imidlertid på det samme sociale baggrundsmønster for prædikebrødre i kejserriget som i provinserne under den franske kongemagt. Forsøg på at identificere middelalderens prædikebrødre og deres slægtsmæssige baggrund i Flandern, Strasbourg, Köln og Basel peger alle i retning af, at konventerne for en stor del rekrutterede deres (identificerbare) brødre fra den lokale overklasse; decideret adelige var faktisk mere sjældne i de flamske konventer end i Tyskland. Faktisk er der ligefrem tegn på, at især Prædikantordenen bevidst undgik at optage folk fra de nedre sociale lag.[76] Der er dog undtagelser, som den velrenommerede prædikant og forfatter af prædikensamlinger, fr. Guillaume Pepin, der var søn af en simpel normannisk bondefamilie fra omegnen af Évreux. Hvis begavede sønner af de lavere socialklasser formåede at overbevise de dominikanske priorer og lektorer om deres potentiale, var klostervejen også åben for dem, og når først man var kommet inden for ordenen, synes talent og evner at have talt mere end blod og familieformue.

Det mest 'jævnborgerlige' præg hos prædikebrødrene i det nordlige Europa skal muligvis findes i Skotland, hvor de førende gejstlige og adelige slægter gennemgående ikke synes at have ladet deres sønner indtræde i Prædikantordenen. Janet Foggie forklarede dette med adelens manglende mulighed for at købe sig ind i ordenen og dennes manglende person-økonomiske fordele, og ligesom John Freed havde gjort det for Tyskland, mente hun, at: »The order provided an early modern equivalent of a middle-class career.«[77] Uden selv at have haft studeret det skotsk-dominikanske kildemateriale kunne jeg, på baggrund af det samlede øvrige nordeuropæiske materiale, dog også være fristet til at lancere den supplerende forklaringsmulighed, at den skotske analyse adskiller sig fra de øvrige ved at fokusere på perioden 1450-1550, hvor de øvrige enten ser på tiden før 1400 eller hele middelalderen under ét, og at dømme ud fra mange af donationsanalyserne fik Prædikantordenen generelt langt større borgerlig opbakning end hidtil i løbet af 1400-tallet - hvilket rimeligvis også har afspejlet sig i rekrutteringen.

En generelt undervurderet samfundsgruppe med hensyn til dominikansk (og franciskansk) rekruttering synes at være gejstligheden, der muligvis især havde stor betydning for hvervningen i ordenernes første århundreder. Dominik var som bekendt selv augustinerkannik ved domkapitlet i

[75] Freed 1977, 131.
[76] Simons 1987, 158-160; Bakker 1988, 91; Taylor 1992, 39-40.
[77] Foggie 2003, 58-66 (citat 61).

Osma inden han oprettede sin orden, og han skulle langt fra blive den eneste prædikebroder med en sådan baggrund. Eksempelvis viser en undersøgelse af tiggerordenerne i tre midttyske stifter (Mainz, Speyer og Worms), at i 1200-tallet havde alle de gråbrødre og prædikebrødre, hvor det er muligt at finde viden om deres fortid, netop en baggrund som kannikker.[78] Mens sekulære kannikker kunne optages i ordenen uden større problemer, så var tiggerordenerne generelt mere forsigtige med at indrullere regulære kannikker og munke, da dette let kunne afstedkomme bitre stridigheder med de forsmåede klostre. Generelt søgte man da også at undgå 'krybskyttejagt' blandt især gråbrødrenes og cisterciensernes rækker, men det kunne selvsagt være svært at sige nej til velkvalificerede gejstlige, der selv søgte om optagelse. I den nordtyske havneby Stade vides en benediktinsk abbed Albert eksempelvis at have konverteret til Prædikantordenen, efter at han forgæves havde søgt at reformere sit gamle kloster.[79] Det er uvist, om en tilsvarende højtstående monastisk baggrund ligger bag den dominikanske fr. Peder 'Abbed' (Petrum dictum abbatem), der i 1267 sammen med fem ledende medlemmer af Prædikantordenen i Dacia blev ekskommunikeret af pavelegaten Guido.[80] Selv hvor et gejstligt jobskifte skete uden ordensformelle tovtrækkerier, så kunne det stadig afstedkomme nogle kedelige bryderier. Eksempelvis blev biskop Heinrich af Worms rasende på bispebyens dominikanske konvent sidst i 1220'erne, da konventet optog hans nevø, grev Eberhard af Leiningen, der sandsynligvis var Heinrichs udvalgte afløser i bispesædet.[81]

I det dansk-dominikanske kildemateriale er det lykkes mig at identificere otte prædikebrødre, om hvem det er muligt at sige noget om deres sociale og/eller erhvervsmæssige baggrund:

- Fr. Rano, provincialprior ca.1226-1238; tidl. dekan ved domkapitlet i Roskilde.[82]
- Fr. Bo, prior i Roskilde 1267; tidl. provst ved domkapitlet i Roskilde.[83]
- Fr. Peder Brakke, konventet i Roskilde (efter 1312); tidl. sognepræst i Broby (Sjælland).[84]
- Fr. Niels, indtrådte i ordenen 1328; tidl. biskop af Børglum.[85]
- Fr. Godskalk Falkendal, pønitentiar 1362-64; af lavadel/patricierborgerslægt ved Roskilde.[86]
- Fr. Niels Jermer, konventet i Lund (1365); form. lavadelig nevø til kannik i Lund.[87]
- Fr. Åge Konstantinsen, konventet i Åhus (1383); af (lav)adelsslægt i Skåne.[88]
- Fr. Thomas Eriksen, indtrådte i konventet i Ribe 1482; af lokal væbnerfamilie.[89]

[78] Berger 1995, 263-264.
[79] Freed 1977, 121.
[80] DD 2. rk. bind II nr. 86.
[81] Freed 1977, 121.
[82] SRD bind V, 501; SRD bind III, 534; AD, 131; Resen 1674, 73. Gallén 1946, 26; Tugwell 2000, 54.
[83] DD 2. rk. bind I nr. 461; DD 2. rk. bind II nr. 86.
[84] SRD bind IV, 480.
[85] DD 2. rk. bind X nr. 7-8.
[86] DD 3. rk. bind VI nr. 269, 353, 379, 386, 414 og 421; DD 3. rk. bind VII nr. 30 og 62. Gallén 1946, 148-149 og 180.
[87] DD 3. rk. bind VII nr. 403.
[88] DD 4. rk. bind II nr. 373.

Vi kan således fremvise to tidligere kannikker, en tidligere biskop, en tidligere sognepræst, samt fire personer fra lavadelen og/eller den højere borgerklasse. Otte brødre er selvfølgelig et betænkeligt lille materiale at basere nogle bredt dækkende slutninger på, men eftersom de danske observationer dels stemmer overens med studierne fra det øvrige Nordvesteuropa og dels peger i præcis samme sociale retning som analysen af de dansk-dominikanske donatorer, så mener jeg nu alligevel, at mønsteret er tankevækkende. Stadig skal det dog anføres, som John Freed gjorde det for sine tyske undersøgelser, at materialet også fra Danmark er 'ordenshierarkisk' skævt, idet i hvert fald tre af brødrene (Rano, Bo og biskop Niels) primært er kildebelagt pga. deres høje status.

Som supplement hertil kan det i øvrigt nævnes, at en lybækker Johannes Petrus bosiddende i Odense i 1463 (eller 1470) skrev sit testamente for derpå at indtræde i prædikebrødrenes kloster;[90] det fremgår dog ikke, om han gik ind i klosteret som egentlig klosterbroder eller i en form for plejeaftale på sine sidste dage. I positivt fald kan vi regne en lybsk borger med til statistikken - med indtræden efter midten af 1400-tallet, igen 'helt efter bogen' i forhold til det øvrige kildemateriale.

Eftersom de danske prædikebrødre både donationsmæssigt og rekrutteringsmæssigt synes at have stået samtidens kannikker meget nær, kan det måske være interessant et kort øjeblik at se nærmere på denne gruppe i samfundet. I en afhandling fra 1985 undersøgte Per Ingesman således den sociale og uddannelsesmæssige baggrund for kannikkerne ved domkapitlet i Lund ved seks tidsmæssige tværsnit i perioden 1404 til 1532, hvilket i alt inddrog 145 personer. Af disse viste det sig, at 45 (31%) havde adelig baggrund, heraf langt hovedparten ("mindst to tredjedele") lavadelig; 40 (27%) var af borgerlig herkomst, godt halvdelen af disse fra patricierslægter. For de resterende 60 (41%) kannikker var det ikke muligt at identificere den sociale baggrund, men i hvert fald for de 20 (14%) synes den ikke at have været adelig og Ingesman vurderede selv, at det samme formentlig også gjaldt for hovedparten af resten af gruppen; nogle ganske få var med sikkerhed af bondeæt. Ingesman kunne endvidere konstatere, at der tilsyneladende ikke skete nogen nævneværdige ændringer i det sociale mix op gennem den undersøgte periode.[91] Med andre ord kunne godt 60% af de 'socialt identificerbare' kannikker i senmiddelalderens Lund henregnes til gruppen lavadel og højere borgerklasse.

Et andet interessant aspekt ved de otte (eller ni) dansk-dominikanske eksempler på brødre med identificerbar baggrund er, at i de fem (eller seks) tilfælde, hvor det tilknyttede konvent kendes, har prædikebroderen alle steder i forvejen haft lokal tilknytning, enten til selve konventbyen (typisk domkapitlet), dennes umiddelbare opland eller et sted i konventets formodede termin. For to af de

[89] Rep. 2. rk. bind III nr. 4981, 4986, 5026 og 5040.
[90] Rep. 2. rk. bind I nr. 1606.
[91] Ingesman 1985, 246.

'konventløse' brødre, provincialprioren Rano og pønitentiaren Godskalk, der begge havde en pre-dominikansk baggrund i Roskilde, kan en relation til netop Roskilde-konventet tillige formodes. Sandsynligvis trådte fr. Godskalk sine dominikanske novicesko i Roskilde, hvor hans formodede fader var borgmester. Fr. Rano kunne af gode grunde ikke starte sin dominikanske karriere i hjembyen, idet konventet først blev oprettet i hans tid som provincialprior, men denne oprettelse skete så til gengæld rimeligvis ikke mindst på hans initiativ, ligesom fundet af Ranos gravsten på klostergrunden i Roskilde bevidner, at han i hvert fald endte sin karriere dér. Tilbage står den aldrende biskop Niels af Børglum, hvis tildelte konvent ikke kendes, men ud fra ovenstående lyder et godt bud på det nærmestliggende konvent i Viborg.

Igen er denne markante lokale tilknytning ikke noget specielt dansk fænomen, tværtimod. Tilsvarende studier fra Skotland, Bretagne, Nordtyskland, Flandern, Groningen og Basel viser præcis samme tendens, dog med den ekstra nuance, at fremmede brødre udefra nok prægede billedet i konventernes første generationer, hvorpå man i stadig større grad tilførte konventet lokalfødte brødre fra hjembyen eller konventets termin. Hvor kildematerialet giver mulighed for at følge brødrene over længere perioder, ser det endvidere ud til, at ganske mange synes at være forblevet i det samme konvent hovedparten af deres dominikanske liv.[92] Mens de højest rangerende prædikebrødre, der nåede embeder som priorer og lektorer, jævnligt blev flyttet rundt imellem konventerne i provinsen og til studieophold i udlandet, så skal man altså tilsyneladende være varsom med at betragte Prædikantordenen som helhed som et overdrevent mobilt og/eller internationalt ordenssamfund.

Et udenlandsk eksempel på denne generelle lokalforankring kan fremtrækkes fra Rostock, hvor en halv snes identificerbare prædikebrødre ved dominikanerkonventet kan henføres til byens førende borgerfamilier, der ofte også havde medlemmer i den sekulære præstestand. Dertil kom flere fra hansestadens nærmeste opland. Denne lokale dominans ændrede sig imidlertid ved reformeringen sidst i 1400-tallet og konventets optagelse i 'Den Hollandske Kongregation', hvor der i første omgang overførtes en hel del brødre til Rostock fra de hollandske reformklostre, og snart efter sendtes reformerte rostockbrødre videre til andre nordtyske konventer. Forandringen betød utvivlsomt en på mange måder positiv og tiltrængt udskiftning i konventet, men samtidig er der også tegn på, at reformeringen reducerede den nære relation byen og konventet imellem.[93] Det er således slet ikke utænkeligt andet, end at reformeringen af de dominikanske konventer i Nordeuropa paradoksalt nok kan have medvirket til en lokal fremmedgørelse, der et par generationer senere i ekstra grad muliggjorde det lutheranske reformationsopgør med tiggerklostrene og konventernes uddrivelse.

[92] Kleiminger 1938, 5; Martin 1975, 127ff.; Neidiger 1981, 228; Simons 1987, 162; Bakker 1988, 197; Foggie 2003, 67.
[93] Ulpts 1995, 244 og 254-255.

En række forsøg på at identificere sociale forskelle i den dominikanske og franciskanske rekruttering peger generelt i retning af, at de to ordeners hvervegrundlag i vidt omfang overlappede hinanden, men at der mange steder var en tendens til, at Prædikantordenen i højere grad end gråbrødrene tiltrak nye medlemmer fra kannikemiljøet, lavadelen, embedsmandsstanden og den højere borgerstand, mens gråbrødrene i højere grad end prædikebrødrene fik folk ind fra den mere jævne borgerstand, samt håndværker- og bondestanden.[94] Som helhed kan man - noget forenklet - sige, at hvor optagelse hos gråbrødrene krævede, at man kunne læse og skrive, skulle man hos prædikebrødrene helst have en bachelorgrad.[95]

Faktisk var det efter alt at dømme i højere grad den enkelte persons faglige kvalifikationer og talenter end hans sociale baggrund, der blev set på ved optagelse i Prædikantordenen. Selvom der også blev optaget uuddannede sønner fra håndværker- og bondestanden - dog så især som lægbrødre - så gjaldt Prædikantordenens primære interesse dem, der havde eller var i gang med en uddannelse. Mere end nogen direkte relation til bestemte sociale klasser synes det at have været igennem denne akademiske præference, at livet som prædikebroder især blev en mulighed for sønner af det velhavende købmandsborgerskab, lavadelen og andre gejstlige. De tidligste ordensregler krævede en vis minimumsuddannelse for at blive optaget som novice, og det var da heller ingen tilfældighed, at den dominikanske rekruttering især blev koncentreret til universitetsbyerne, hvor eksempelvis adskillige af de første skandinaviske prædikebrødre vides at være indtrådt i ordenen under ophold i Bologna eller Paris. Den tidlige fokus på højtuddannede brødre var ikke mindst en bevidst politik indført af Prædikantordenens anden generalmester, Jordan af Sachsen, og hans hvervepolitiske linie blev tydeligvis videreført af bl.a. den tyske provincialprior Ulrich Engelbert (1272-1277), der skarpt irettesatte en tysk prior, fordi denne havde ladet sit konvent optage brødre uden at de havde det nødvendige uddannelsesniveau. De pågældende brødre skulle derfor bortsendes, idet provincialen dog tillod en undtagelse for én af dem, en søn af en af konventets store økonomiske velgørere;[96] den sociale baggrund var således ikke helt uden betydning hos prædikebrødrene heller.

Efterhånden blev både Prædikantordenen og gråbrødrene så berygtede for at 'headhunte' de bedste studenter ved universiteterne, at eksempelvis de bedre familier i 1300-tallets England angiveligt i stadig mindre grad turde sende deres sønner til Oxford i frygt for, at de her risikerede at

[94] Freed 1977, 117-126; Bakker 1988, 91. På baggrund af konkrete baggrundsomtaler og studier af navnetyper mente Jørgen Nybo Rasmussen at kunne socialgruppere ca. 100 af middelalderens nordiske gråbrødre, der i runde tal fordelte sig med 20% adel, 10% gejstlige, 40% borgerlige og 30% bønder. Den sociale fordeling var lidt anderledes i Danmark end i det øvrige Norden, idet de højere samfundsklasser bidrog med en noget større andel til de danske konventer (Rasmussen 2002, 125-127 og 131).
[95] Freed 1977, 127.
[96] Freed 1977, 125.

blive lokket ind i en af tiggerordenerne - hvilket næppe altid var, hvad forældrene ønskede.[97] Eftersom mange af de mest populære lektorer ved universiteterne ofte netop var franciskanske eller dominikanske brødre, var det næppe særlig svært for øvede mendikante rekrutteringsagenter at overtale talentfulde ynglinge til at opgive den planlagte karriere som advokat, handelsmand eller sekulær præst til fordel for et liv som tiggerbroder. Rekrutteringen foregik dog selvsagt ikke kun i Europas relativt få universitetsmiljøer, men også eksempelvis ved domskolerne, hvor adskillige vordende eller allerede praktiserende sekulærgejstlige blev fristet til at slutte sig til brødrene.

Prædikebrødrene var og betragtede sig selv som en elite i samfundet. Mange af brødrene stammede selv fra gode familier, men, som de selv anførte, var de snarere at betegne som et aristokrati baseret på evner end på blod. Det var kløgt og talent, hævdede de, og ikke den rette heraldik på slægtsskjoldet, der banede vejen ind i konventerne og op gennem karrieresystemet.[98] For en intellektuelt begavet ung mand, som i øvrigt var indstillet på et liv i cølibat og uden individuel ejendom, tilbød Prædikantordenen formentlig også noget nær den bedste mulighed for en akademisk karriere - hvortil naturligvis kom gerningens store religiøse indhold og værdi.

Som påpeget af John Freed er det udsigtsløst at prøve at udpege et generelt hovedmotiv for, hvorfor den enkelte prædikebroder i middelalderen netop valgte dén gerning. Nogle kan have været bevæget af skyldfølelse eller af ungdommelig idealisme, andre kan have fulgt gode venners eksempel eller følt sig tiltrukket af karrieremulighederne: »*No study of a man's social origins can* fully reveal the secrets of his heart.«[99] Et lille glimt ind i disse hjerter gives måske alligevel af tidens i Tyskland så udbredte romantiske hoflitteratur, der for en stor del netop er forfattet af samme embedsmandsstand, som Prædikantordenen her rekrutterede så flittigt fra. At dømme ud fra den, fremgår det, at man blandt forfatterne til denne litteratur drømte om en verden, hvor mennesker blev bedømt ud fra deres dyder og gerninger frem for deres fødsel, men også en verden, hvor de kunne blive udfriet af den skyld, som de følte pga. kontrasten mellem deres komfortable dagligdag og det ideelle apostoliske levned beskrevet i evangelierne. Måske har i hvert nogle prædikebrødre inden deres indtræden i ordenen haft tanker i samme retning: »The friar could obtain equality and nobility not on the battlefield or in the service of a lady, but in imitation of the naked Christ.«[100]

[97] Lawrence 1994, 127.
[98] Jarrett 1921, 17.
[99] Freed 1977, 134.
[100] Freed 1977, 134.

9. Dominikanerklostrenes positionering af- og inden for middelalderens bysamfund

- **Hvorfor lå dominikanerklostrene dér, hvor de lå?**

Ser man på et kort over forskellige klosterordeners fordeling og udbredelse i et geografisk område, som f.eks. dominikanerklostrene i middelalderens Norden (vist i bilag 1), kan man måske let få indtryk af en vis grad af tilfældighed i fordelingen. Selvfølgelig kan man jævnfør aktivitetsmæssige, demografiske og økonomiske overvejelser forklare, at eksempelvis det relativt tæt befolkede Danmark fik flere tiggerklostre end mere sparsomt befolkede dele af Skandinavien, og jævnfør prædikebrødrenes (tiltænkte) nære forbindelse til bisper og domkapitler kan man endvidere forklare den dominikanske præference for bispe- og kapitelstæder. I de forudgående kapitler er også andre potentielle praktiske overvejelser angående eksempelvis terminering og lokal social støtte blevet indikeret som mulige forklaringsfaktorer for, hvorfor brødrene endte med at anlægge deres klostre præcis der, hvor de gjorde. Der kunne dog også være andre forhold med i overvejelserne. Mens man i Nordeuropas største stæder kan finde tegn på en vis magistral tøven med hensyn til at tillade tiggerklostre inden for bymurene, så synes mange byråd i Europas mindre byer - akkurat som bisperne - selv at have inviteret Prædikantordenen til at anlægge et kloster i deres by. Dette kunne der, som ovenfor beskrevet, være diverse pastorale og kirkepolitiske bevæggrunde til, men dertil synes tiggerklostrene fra midten af 1200-tallet at have fået stor statusmæssig betydning for byernes indbyrdes positionering: *for at blive regnet for en 'rigtig by', skulle man have et tiggerkloster!* Og en sådan anseelse var ikke uden såvel økonomisk som købstadsrettighedsmæssig betydning.

Også klostrenes beliggenhed inden for den enkelte bys geografiske struktur har gennem tiden tiltrukket sig flere historikeres opmærksomhed. I Europas store byer lå tiggerklostrene ofte ude i byplanens periferi, tæt ved eller endog uden for bymuren, hvilket der er blevet fremlagt forskellige praktiske og samfundssociale forklaringsteser på, ligesom nogle historikere har ment at kunne finde særlige dominikanske og franciskanske præferencer for en beliggenhed ved henholdsvis byporte og markedspladser. I middelalderens Danmark bliver diskussion om "center eller periferi" for dominikanerklostrenes urbane beliggenhed lidt meningsløs, idet de fleste byer havde en så begrænset størrelse, at klostrene faktisk kunne ligge 'centralt' og 'perifert' på samme tid. En tilsyneladende dominikansk forsmag for beliggenhed nær byporte og hovedstrøg kan imidlertid også noteres på vore breddegrader. En særlig interesse i denne undersøgelse er blevet tildelt klosteranlæggets helt konkrete udformning, nærmere bestemt klosterkirkens placering som enten nord- eller sydfløj i anlægget, der har vist sig at være så systematisk relateret den omliggende bygeografi, at det ligefrem bør få indflydelse på fremtidige arkæologiske undersøgelser.

Brug af dominikanerklostre til positionering af middelalderens byer

Middelalderens dominikanske klosteranlæggelser kan siges at være foregået i en række serier, hver med sit overvejende kausale tema. I de første år søgte prædikebrødrene til Europas store universiteter, hvor de anlagde konventer, der tydeligvis skulle forsøge at rekruttere nye egnede kandidater. Den næste store bølge udgik i retning mod Europas bispestæder og andre betydningsfulde kirkebyer, hvilket som beskrevet i kapitel 7 ikke mindst synes at være sket på bispernes initiativ, med henblik på at styrke den sekulærgejstlige uddannelse og den generelle kristne habitus i stifterne. I midten af 1200-tallet fulgtes disse klosteroprettelser op med en ny, mindre serie anlæggelser i de resterende større byer af særlig økonomisk og/eller politisk betydning, hvor Prædikantordenen kunne have ønske at være repræsenteret. Herefter faldt antallet af især dominikanske klosteranlæggelser overalt i Europa drastisk i 1300-tallet,[1] og ved de nyoprettelser, der skete, synes det primære initiativ ofte at have ligget hos magistraten i de byer, hvor prædikebrødrene slog sig ned.

Ved udgangen af 1200-tallet havde enhver vest- og centraleuropæisk købstad med respekt for sig selv mindst én af de to store tiggerordener repræsenteret i byen, og brødrenes klostre var blevet en både fast og markant bestanddel af det europæiske bybillede. Især for de yngre byer synes tiggerklostrene ofte at have haft en væsentlig prestigiøs betydning for byrådene og købmændene, idet byer, der stræbte efter at opnå status af købstad med dertil hørende rettigheder, så fordel i at skaffe en af de nye ordener til byen.[2] For højmiddelalderens byer havde forekomsten af et tiggerkloster en statusmæssig betydning svarende nærmest til 1800-tallets jernbanestationer: »In some ways the foundation of a Franciscan or Dominican convent in a new town may in fact be the most important single indicator since the establishment of a mendicant house represented the *recognition of the community's new status by an international, urban*-oriented order.«[3]

Hvor der i bl.a. Tyskland synes at kunne findes en generel tendens til, at borgerskabet i de store byer var tøvende med at give tiggerordenerne tilladelse til at slå sig ned - formentlig primært pga. et ønske om at bevare byjorden på borgerlige, skatteydende hænder - så blev ordenerne ofte decideret inviteret af byrådene i de mellemstore og mindre byer til at anlægge klostre eller i det mindste terminshuse i disses byer, hvilket både synes at have gavnet byens pastorale dækning og dens stadsmæssige prestige.[4] I 1269 sendte byrådet i Bern eksempelvis en skriftlig invitation til Prædikantordenen om at etablere et konvent hos sig, idet byen selv ønskede sådan et kloster

[1] I 1277 talte Prædikantordenen som helhed 404 konventer, hvilket i 1303 var steget til 582 og i 1358 var antallet kommet op på 642 (Meersseman 1946, 136). Til sammenligning havde gråbrødrene på dette tidspunkt grundlagt omkring 1.400 klostre (Lawrence 1994, 80).
[2] Dertil kom, som omtalt i kapitel 7 og 8, at tilstedeværelsen af et tiggerbrødrekonvent kunne give byråd og borgere en større lokalpolitisk uafhængighed i forhold til bispekirken.
[3] Freed 1977, 46 og 53 (citat 53).
[4] Freed 1977, 34; Vöckler 1991, 7-8; Berger 1995, 311.

»..ligesom alle andre byer, der strålede i glansen af brødrenes hellige bolig.«[5] En tilsvarende smukt formuleret invitation er bevaret i sin fulde form fra den vestfranske by Saint-Julien, hvortil det lokale byråd indkaldte prædikebrødrene allerede i 1240:

> Vi har erfaret gennem sikre vidnesbyrd, at stæder og byer, som I begunstiger med jeres tilstedeværelse, hurtigt har forbedret sig i såvel åndelige som timelige sager; thi jeres brødre byder fredelige mennesker velkommen, de bringer glans til hjemlandet, og de befrier gudelige mennesker fra deres synders lænker. Derfor har det forekommet os en god ide, da vi ønsker at få del I jeres bønner og gode arbejde, at bønfalde jer om i jeres visdom og gavmildhed at dreje jeres gang i retning af byen Saint-Julien.[6]

Den slags invitationer er desværre ikke bevaret for tiggerordenerne i Norden, og selvom sådanne måske heller ikke har forekommet i samme velformulerede stil, så er der alligevel flere indikationer på, at tiggerbrødrene også her kan have haft stor betydning for flere byers sociale og økonomiske status. Eksempelvis fik Stockholm først egentlig status af købstad i årene efter gråbrødrenes anlæggelse af et kloster i 1268-70.[7] I dansk-dominikansk sammenhæng kan der udpeges tre byer, hvor anlæggelsen af et kloster hverken umiddelbart kan forklares med en særlig gejstlig eller økonomisk tiltrækningsfaktor: Halmstad, Holbæk og Vejle. Fælles for alle tre dominikanerklostre gælder, at selvom det præcise stiftelsesår er ukendt, må konventerne være kommet til i perioden 1250-1340 og efter alt at dømme omtrent samtidigt med byernes opnåelse af købstadsrettigheder.[8]

Højmiddelalderens Halmstad, der lå godt 3 km længere oppe ad elven Nissan end før flytningen til den nuværende beliggenhed i starten af 1300-tallet, var en mindre handelsby uden gejstlig, administrativ eller militær betydning. Dens vigtigste fordel var, at byen lå, hvor den hallandske kystvej krydsede Nissan og hvor indlandsvejen fra Småland nåede ud til kysten.[9] Den første omtale af dominikanerkonventet i Halmstad er fra 1264,[10] og efter alt at dømme har oprettelsen fundet sted i anden halvdel af 1250'erne.[11] Byen menes ligeledes at have opnået købstadsstatus i midten af 1250'erne, muligvis i 1254-55, hvor kong Christoffer I var på vej hjem gennem Halland efter et møde med den norske konge, der havde gjort krav på landet, hvorfor stadsprivilegiet kan ses som danskekongens forsøg på at sikre sig hallændernes gunst.[12]

Middelalderens Holbæk var på mange måder en sjællandsk pendant til Halmstad i form af et trafikknudepunkt på vejen mellem Roskilde og de nordvestsjællandske borge Kalundborg og

[5] Freed 1977, 46.
[6] Oversat fra Lawrence 1994, 104.
[7] Rasmussen 1992, 6.
[8] Jeg har i en tidligere artikel set nærmere på tiden omkring den dominikanske klosterstiftelse i Holbæk og de mulige eksterne bevæggrunde hertil (Jakobsen 2003, særlig fokus på stadsmæssig positionering 9-12).
[9] Augustsson 1980, 6-8, 10 og 16.
[10] DD 2. rk. bind IV nr. 422-423.
[11] Nilsson 1968, 16. Lokalhistorikeren Harry Hedin foreslog mere konkret året 1257, der skulle være 950-året for klosterets værnehelgen St. Katharinas martyrdød (Hedin 1959, 12).
[12] Hedin 1961, 16.

Dragsholm. Begge byer husede endvidere en lille kongsgård uden militær betydning. Senest i 1275 fik byerne også en permanent dominikansk tilstedeværelse til fælles, idet Prædikantordenen enten dette år eller i 1269 lod oprette et konvent i det lille bysamfund ved Isefjordens inderste del.[13] Det er usikkert, hvornår byen fik sin købstadsstatus, men tilsyneladende har kong Erik VI Menved både givet holbækkerne deres første købstadsrettigheder og en variant af Roskildes stadsret i slutningen af 1280'erne.[14] Holbæk optræder dog også på den såkaldte 'Købstadsliste' i Kong Valdemars Jordebog fra omkring 1240,[15] og såvel borgere som et byting omtales i Holbæk i 1250'erne.[16]

En østjysk variant af samme type mindre handelsby placeret ved et trafikknudepunkt (overgangen over Vejle ådal) og med en lille kongsgård haves i middelalderens Vejle, hvor Prædikantordenen anlagde et kloster i første halvdel af 1300-tallet. Traditionelt har lokale historikere peget på et stiftelsesår omkring eller endda lidt før 1310,[17] men dette synes at bygge på en misforståelse af Bernard Guis liste over dominikanske konventer, der i sin oprindelige form ganske rigtigt stammer fra tiden omkring 1310 (formentlig allerede 1303), men når nogle versioner af listen omtaler et konvent i Vejle, er der tydeligvis tale om en senere tilføjelse; faktisk beviser omtalen snarest en anlæggelse efter 1303-10.[18] Den første sikre omtale er fra 1355, hvor stormanden Peder Lauridsen Panter kunne berette, at hans fader, ridder Laurids Jonsen (†1340), havde ladet stifte et dominikansk konvent i Vejle,[19] og det er oplagt at kæde dette sammen med en tilladelse til en unavngiven konventoprettelse udstedt af Prædikantordenens generalkapitel i 1325 til provinsen Dacia,[20] ikke mindst da Vejle tilsyneladende fik sine stadsrettigheder i 1327.[21]

---

[13] Mens Annales 980-1286 (AD, 194) og Cornelius Hamsforts Chronologia (SRD bind I, 291) daterer de dominikanske klosterstiftelser i Holbæk og Helsingborg til 1269, har Annales Skeningenses (Scriptores Rerum Suecicarum (SRS) bind 3:1, 5) og Annales Petri Olavi året 1275 (AD, 209-210); Petrus Olavi nævner dog kun Holbæk i 1275, mens han daterer Helsingborg-konventet til 1309. Ud fra de øvrige omtalte hændelser samme år regner de fleste historikere året 1275 for mest troværdigt. Det er blevet foreslået, at begge årstal som sådan kan være rigtige og afspejle tiden imellem de første brødres ankomst og en egentlig klosterstiftelse (Thomsen 1936, 39), men selvom forklaringen isoleret set er ganske troværdig, finder jeg det usandsynligt, at præcis samme opbygningsperiode skulle være forløbet i både Holbæk og Helsingborg.

[14] Trap 1920, 412; Thomsen 1936, 66-72.

[15] Kong Valdemars Jordebog, 83.

[16] SRD bind V, 590.

[17] Bl.a. Petersen 1927, 21-22.

[18] Bernard Guis liste 'Conuentus Fratrum Ordinis Predicatorum' indgår i værket Tractatus de tribus gradibus Prelatorum in Ordine Predicatorum, der samlet forelå omkring 1310, mens den pågældende liste selv daterer sig til 1303. Værket og listen er bevaret gennem en række versioner, hvor omtalen af konventet i Wetlensis (sidst i det danske afsnit, efter Reval) mig bekendt kun forekommer i den såkaldte Codex Ruthensis. I Danmark er denne version udgivet af Wedel-Jarlsberg 1899, 277, mens en version uden Vejle haves hos Karlsson 1901, 5. En gennemgang af samtlige versioner findes hos Halvorsen 2002, 258-259 med noter.

[19] KS 2. rk. bind IV, 587-588. Niels Jørgen Poulsen har ud fra ridderens dødsår og et par tidligere fromme stiftelser i 1329 og 1332 foreslået en datering af klosterstiftelsen til 1330-40 eller ret kort forinden (Nyborg & Poulsen 2005, 259).

[20] MOPH bind IV, 161. Dermed ikke sagt, at 1325 er det faktiske oprettelsesår. Sammenligninger af tilsvarende tilladelser til andre dominikanske provinser med disses faktiske konventoprettelser viser, at den tidsmæssige relation imellem tilladelser og implementeringer i bedste fald var omtrentlig. Til gengæld er der ingen grund til at betvivle, at tilladelsen fra 1325 har været bestemt for Vejle, idet provinsen ikke vides at have haft gang i andre konventprojekter på denne tid.

[21] Gallén 1946, 137 med note 14.

Som det fremgår, hersker der ikke blot usikkerhed omkring de præcise grundlæggelsesår for dominikanerkonventerne i Halmstad, Holbæk og Vejle, men tillige omkring tidspunktet for flere af byernes købstadsrettigheder. Imidlertid vil jeg påstå, at kendskabet til de præcise år i denne sammenhæng er mindre væsentlig, idet opnåelsen af købstadsstatus for middelalderens byer reelt var en proces, der forløb over en længere periode. Købstadsstatus og tilhørende rettigheder og privilegier var således ikke noget man opnåede én gang for alle. Rettighederne kunne bestandigt ændres eller endog inddrages, ligesom de helst skulle stadfæstes hver gang en ny konge besteg tronen, hvis borgerne ville føle sig nogenlunde sikre på kongens velvilje til at anerkende og forsvare deres rettigheder. Dertil kom, at selvom middelalderens købstadsprivilegier var forholdsvis enslydende, så kunne de sagtens variere på betydningsfulde punkter fra by til by, så den enkelte stad måtte bestandigt være på tæerne for ikke at miste terræn til regionens andre stæder.[22] De dominikanske konventoprettelser i henholdsvis Halmstad, Holbæk og Vejle synes således alle at være sket i en periode, hvor de lokale borgere lykkedes at opnå kongelige købstadsprivilegier, som de efterfølgende skulle sikre stadfæstet. Var klosteroprettelserne en medvirkende faktor til at overbevise kongerne om de ambitiøse småstæders potentiale og seriøsitet? Muligvis. Prædikebrødrene ville i hvert fald næppe selv have udtrykt nogen undervurdering af deres positive betydning i den sammenhæng.[23]

Man skal i den forbindelse i øvrigt nok også være varsom med alene at fokusere på byernes officielle købstadsrettigheder og status, idet en by i middelalderen udmærket kunne fungere som en by uden 'at have papirer' på sin status. Dette var et problem, der optog Annales-historikeren Jacques Le Goff, der i sine bestræbelser på at identificere nogle konkrete kriterier for, hvad der i praksis gjorde en by til en by, endte med at udpege eksistensen af et tiggerbrødrekloster som en af de bedste indikatorer for, hvornår en bebyggelse i middelalderens Frankrig reelt kunne betegnes som en by.[24] Under inspiration af Le Goff kunne Anders Andrén også i middelalderens Danmark finde sammenfald imellem de ældste urbaniseringskriterier og de første omtaler af tiggerklostre i Tønder, Kalundborg, Åhus, Landskrona og Sæby,[25] hvortil jeg som ovenfor beskrevet for prædikebrødrenes vedkommende mener at kunne supplere med klosterstiftelserne i Halmstad, Holbæk og Vejle. Dermed ikke sagt, at høj- og senmiddelalderlige bysamfund uden tiggerklostre ikke kunne have reel stadsstatus. I sådanne uomtvistelige, men 'mendikantløse' stæder vil man

[22] Kroman 1971, 686-687.
[23] Det samme gælder utvivlsomt deres franciskanske kollegaer, der i hertugdømmerne ligefrem optrådte som formidlere af stadsrettigheder. I 1243 lod byrådet i Lübeck således sende en afskrift af den lybske stadsret til Tønder til brug for udarbejdelsen af en lokal stadsret her, hvilket alt sammen skete efter anmodning fra Franciskanerordenens nordiske provincialprior Regner (DD 1. rk. bind VII nr. 109).
[24] Le Goff 1968, 337; Le Goff 1970.
[25] Andrén 1985, 133 note 216.

imidlertid ofte kunne finde belæg for, at den manglende tilstedeværelse skyldtes modstand fra den sekulære kirke eller - endnu oftere - allerede tilstedeværende klostre af de ældre ordener.[26]

Jacques Le Goff forsøgte at føre sin metode med tiggerklostre som middelalderligt urbaniseringskriterium et skridt videre, således at antallet af tiggerklostre angiveligt skulle afspejle byens størrelse.[27] I et vist omfang har studier uden for Frankrig støttet hans teser, idet eksempelvis Wolfgang Schenkluhn kunne finde en tendens til, at tyske middelalderbyer med 1-2.000 indbyggere normalt havde ét tiggerkloster, mens byer med mere end 2.000 indbyggere som regel både havde et dominikansk og et franciskansk konvent.[28] I Danmark mente Anders Andrén ligeledes at kunne understøtte metoden ved sammenligning med den sjællandske købstadsliste (o.1240), hvor byen med størst pålignet skat (Roskilde, 80 mark) da havde to tiggerklostre, mens Næstved, Kalundborg og København (28-40 mark) hver havde ét kloster, og ingen af byerne sat til lavere takseringer havde på dette tidspunkt et tiggerbrødrekonvent.[29] I forlængelse heraf kan det konstateres, at vi i 1300-tallets Danmark kun finder både dominikansk og franciskansk repræsentation i bispestæderne Lund, Roskilde, Odense, Viborg, Ribe og Slesvig, samt i de økonomisk vigtige byer Næstved og Malmø (i sidstnævnte dog kun med et dominikansk hus). Dertil kommer, at den eneste nordiske by med repræsentation af alle tre tiggerordener var Helsingør, hvor de danske konger i perioden 1420-1441 formentlig helt bevidst lod oprette både et karmelitisk, et franciskansk og et dominikansk konvent i deres nye, stort anlagte, internationale og prestigiøse stadsprojekt ved Øresund.

Flere nyere udenlandske studier har imidlertid advaret imod overdreven fokus på antallet af tiggerklostre som indikator for de tilhørende byers størrelse. Dette gælder ikke mindst i byer med mere end to-tre konventer, hvor andre faktorer synes at have spillet ind. Dertil påpegede Walter Simons problemet i ukritisk at regne konventer for ligestillede, kvantificerbare enheder, idet de enkelte konventer kunne have højst forskellig størrelse såvel ordenerne imellem som inden for den enkelte orden, hvortil han som allerede omtalt henledte opmærksomheden på konventernes store afhængighed af de tilstødende landdistrikter (se kapitel 5).[30] Mens den fremlagte kritik af metoden nok i mindre grad gælder i Danmark pga. det her trods alt begrænsede antal konventer i hver by og de ligeledes begrænsede konventstørrelser, så mener jeg, at det hos os er værd at advare imod en ukritisk sammenligning af karmeliterne med de to gamle tiggerordener, idet flere af de danske karmeliterklostre ligesom bigittinerklostrene faktisk snarere synes selv at have afledt en efterfølgende købstadsdannelse omkring sig end at indikere eksistensen af en sådan ved klostrenes anlæggelse - et forhold, som bl.a. Andrén synes at have overset.

[26] Schenkluhn 2000, 11.
[27] Le Goff 1968, 343 og 346-347.
[28] Schenkluhn 2000, 10.
[29] Andrén 1985, 61.
[30] Simons 1987, 71-72. For de nordlige Nederlande har også Folkert Jan Bakker talt imod Le Goffs vel mekaniske regnemetode (Bakker 1988, 198).

Endelig kan det måske være værd at bemærke, at middelalderbyernes brug af dominikanerklostre som vigtige og værdifulde symboler ikke blot nødvendigvis gjaldt over for kræfter i den timelige verden. Da Prædikantordenen i 1229 anlagde et kloster i Lübeck skete det således efter anmodning fra det lokale byråd, der angiveligt havde truffet beslutning herom for at vise sin taknemmelighed til Maria Magdalena, som klosteret da også indviedes til. Helgeninden havde gjort sig fortjent til denne belønning ved at hjælpe lybækkerne i slaget mod danskerne ved Bornhøved i 1227, idet hun tilsyneladende havde ladet sine klæder skærme for solen, som de lybske ellers havde direkte i øjnene under slaget. Pudsigt nok var historien næsten den samme, da prædikebrødre fra konventet i netop Lübeck i 1319 kunne oprette et konvent i Meldorf, det politiske og kirkelige centrum i Ditmarsken, hvilket skete efter anmodning fra ditmarskerne selv, der havde lovet jomfru Maria et kloster, hvis hun ville bistå dem i kampen mod grev Gerhard af Holstein. Aftalen overholdtes tilsyneladende af begge parter og jomfru Maria skænkede i de efterfølgende århundreder ditmarskerne yderligere militære sejre mod holstenerne i 1404 og danskerne i 1500 - hver gang med ekstra taknemmelighed fra de lokale imod det lokale dominikanerkonvent til følge.[31]

Dominikanerklostrenes positionering i den urbane stadsgeografi

En anden, men også ganske velstuderet vinkel af 'dominikanerklostrenes urbane positionering' gælder klostrenes fysiske beliggenhed inden for middelalderens geografiske byplan. Selvom William Hinnebusch herom indledningsvist konstaterede, at »Anyone who expected to find a standard pattern in the sites Dominicans picked for their priories would be badly disappointed«, så kunne han nu ikke desto mindre, akkurat som mange af sine kollegaer, finde en overvejende tendens til, at tiggerklostrene i mange europæiske byer blev placeret i udkanten af byområdet, ofte tæt ved bymuren eller endog uden for muren. Mange engelske, franske, schweiziske, tyske og böhmiske klostre var ligefrem bygget ind i byfæstningens mure, heriblandt Prædikantordenens store Saint-Jacques Kloster i Paris; i den østrigske by Retz forelå eksempelvis en aftale om, at i tilfælde af krig skulle prædikebrødrene evakuere klosterbygningerne og overlade dem til byvæbningen. Det er dog nok betænkeligt, som Bernhard Stüdeli, ligefrem at regne klostrenes potentielle militære anvendelse som en afgørende grund til deres placering.[32] Ifølge Hinnebusch var den primære årsag til den perifere beliggenhed, at tiggerordenerne ankom relativt sent og derfor måtte tage, hvad de kunne få, hvilket typisk var ude langs bymuren, hvor der var bedst plads og grundene var billigst. Ni engelske dominikanerklostre lå ude i deres byers middelalderlige forstæder og også i mange tyske stæder var arealet inden for bymuren så begrænset, at hovedparten af byen allerede i middelalderen lå uden for murene, hvor også mange tiggerklostre opførtes.[33]

[31] Jensen 1874, 120-122.
[32] Stüdeli 1969, 74 og 77.
[33] Hinnebusch 1966, 263-264 (citat 263).

En sådan udelukkende praktisk forklaring er dog blevet afvist fra flere sider, idet tiggerordenerne ved deres ankomst som regel nød særdeles stor anseelse og ofte havde stærke venner i byen, hvorfor en så påtvungen ydmyghed ikke skulle synes nødvendig.[34] Flere forskere har derfor foreslået, at tiggerbrødrene også selv kan have søgt en klosterbeliggenhed i byernes periferi. Den bedst kendte fortaler for denne tese er allerede omtalte Jacques Le Goff, der forklarede de franske tiggerklostres perifere beliggenhed med, at brødrene bevidst søgte ud til de yngste bydele og forstæder, beboet af de nye urbane klasser og tilflyttere fra landområderne, hvor tiggerbrødrenes nye udlægning af evangeliet kunne ventes at have størst effekt.[35] C.H. Lawrence både støttede og udbyggede Le Goffs tese med argumentet om, at den sekulære kirke traditionelt stod stærkest i byernes centrum, ligesom det nyopståede købmandsborgerskabs gårde gerne lå langs byens indfaldsveje og omkring byporten. Ofte havde den sekulære kirke i højmiddelalderen svært ved at følge med byernes vækst, eftersom den gamle sognekirke i byens midte ikke kunne modsvare den stadig større og anderledes tænkende befolkning, men samtidig var mange sognekirker meget modvillige til at udskille nye sogne i randområderne af økonomiske hensyn. I byernes ydre, mente Lawrence, fandt eksempelvis prædikebrødrene derfor et relativt udækket religiøst behov og var samtidig fri for den til tider noget fjendtligt indstillede sekulære præstestand.[36] Også ifølge Stüdeli var placeringen af mendikantklostrene i de nye bydele langt fra tilfældig, idet de – udover at indgå i bybefæstningen - systematisk syntes anlagt som lokale, gejstlige 'forstadscentre'.[37]

En række detailstudier af forholdene i bl.a. Bretagne, Flandern, Nederland og Nordtyskland har imidlertid ikke kunnet støtte Le Goffs og Lawrences tese, snarere tværtimod - i hvert fald ikke hvad angår søgningen væk fra den sekulære kirke og den særlige forbindelse til byernes mellem- og underklasse.[38] Dominikanerklosteret i Groningen lå f.eks. i det nordøstlige hjørne af byen, lidt nordøst for byens store markedsplads, hvorfra der var adgang til klosterets kirke gennem en gade, der førte videre til en byport ud af byen. Umiddelbart sydøst for klosteret lå to sognekirker, bl.a. den store Sint-Maartenskerk.[39] I Rostock lå dominikanerklosteret i byens sydlige udkant tæt ved såvel den store St. Maria sognekirke, retterstedet, markedet og den stærkt trafikerede sydlige byport. Blandt de nærmeste naboer til klosteret taltes i slutningen af højmiddelalderen en slagter og en garver, men ellers synes nabolaget præget af byens højere sociale klasser; også cistercienserne i Doberan havde et hus i samme gade som prædikebrødrene.[40] I Wismar lå dominikanerklosteret i byens sydlige udkant ved bymuren og tæt ved den trafikerede byport Mecklenburger Tor, hvor

[34] Sydow 1969, 108; Hecker 1981, 64-65.
[35] Le Goff 1968, 337. Le Goff erkendte dog også, at der fandtes mange undtagelser fra hovedreglen, ikke mindst i byer med universiteter og andre betydningsfulde skoler, hvor tiggerbrødrene tydeligvis søgte mod 'latinerkvartererne'.
[36] Lawrence 1994, 106-107.
[37] Stüdeli 1969, 77.
[38] Martin 1975, 25-27; Henderikx 1977, 109-110; Simons 1987, 127-128; samt de tre efterfølgende notereferencer.
[39] Bakker 1988, 55.
[40] Ulpts 1995, 83-84.

vejen fra det sydlige opland og Schwerin passerede forbi klosteret og videre ind til den store markedsplads og rådhuset. Sognekirken St. Maria lå ligeledes relativt tæt på klosteret.[41] Om noget kan der altså snarest findes en tendens til, at især dominikanerklostrene ofte lå forholdsvis tæt på byportene og byens mest trafikerede hovedstrøg, hvorimod gråbrødrene i større grad lagde deres klostre tæt ved byernes markedspladser. Begge tiggerordener synes dermed snarere end at have undgået centrum, så at have søgt de steder i byen, hvor der kom flest mulig mennesker forbi dagligt. I Flandern kan man endvidere følge en tendens til, at prædikebrødrenes klostre blev anlagt tæt ved de grevelige residenser, mens gråbrødrene placerede sig tættere på rådhusene.[42] Som eksempel på vigtigheden af en god klosterbeliggenhed kan peges på det franciskanske kloster i Brugge, der oprindeligt var anlagt i den nordlige del af den gamle by, men efterfølgende på brødrenes eget initiativ blev flyttet til en umiddelbart mindre eksklusiv placering uden for bymuren, hvilket eksplicit blev begrundet med behovet for at bringe klosteret tættere på befolkningen og lette dennes adgang til kirken.[43]

Et alternativt forslag om, at tiggerbrødrene søgte byernes udkant for at få så meget ro som det var muligt inden for bymurene, synes således heller ikke at finde megen støtte i virkeligheden. Norbert Hecker fandt da heller ikke et sådan ønske hos tiggerbrødrene videre sandsynligt og påpegede desuden, at der næppe har været specielt roligt i de håndværker- og fattigkvarterer, hvor han mente at mange af klostrene lå.[44] Ikke desto mindre kendes flere eksempler på, at tiggerbrødrene trods alt kunne få trafik nok. I 1241-42 bestemte det flamske grevepar efter anmodning fra prædikebrødrene i Brugge, at en gade, der løb langs klosterets kapitelsal og dormitorium, skulle nedlægges, fordi den forstyrrede brødrenes søvn og mødesamlinger, og derfor blev gaden i stedet overdraget til konventet til brug for en udvidelse af klostergrunden.[45] I stil hermed besluttede byrådet i nordtyske Prenzlau i 1270 i samråd med byens gråbrødre at lukke en byport, der lå lige ved klosteret, og i stedet anlægge to nye porte i passende afstand af klosteret.[46] Og i 1530'erne var prædikebrødrene i den skotske by Montrose af ukendte årsager blevet overført til byens hospital, hvor de efter en tid indtrængende bad kongen om at måtte komme tilbage til deres kloster, idet hospitalet lå i en travl gade, »..hvor støj, trafik, uro og tumult forhindrer nævnte brødre fra at holde såvel gudstjeneste som deres regelpligtige timer i stilhed.«[47] De dominikanske klosteranlæggelser kan derfor siges at have været præget af to modsatrettede interesser. På den ene

[41] Ulpts 1995, 101-102.
[42] Simons 1987, 124-125 og 128.
[43] Simons 1987, 120.
[44] Hecker 1981, 64.
[45] De Pue 1981, 16.
[46] Freed 1977, 50.
[47] Oversat efter Foggie 2003, 97.

side var det vigtigt at have gode tilgangsforhold fra byens trafikerede strøg, men dertil havde brødrene brug for ro og fred til deres studier.

For at kunne foretage en systematisk undersøgelse af de danske dominikanerklostres urbangeografiske beliggenhed, har jeg tegnet en serie standardiserede, rekonstruerede byplanskort over de af middelalderens danske byer, hvori Prædikantordenen havde klostre.[48] Kortene, der er vedlagt afhandlingen som bilag 4-19, er udelukkende baseret på tilgængelig lokalhistorisk litteratur og kun i yderst begrænset omfang på egne studier eller tolkninger. En af farerne ved at præsentere sådanne kort er, at de af beskueren kan blive tillagt langt større autoritet end de rettelig rummer, og jeg skal derfor på det mest indtrængende understrege, at der ikke blot kun er tale om rekonstruktioner, men tillige yderst grove rekonstruktioner, hvor de eksakte beliggenheder, vejforløb o.lign. ikke må tillægges overdreven gyldighed: kortene skal ene og alene give et indtryk af byernes overordnede udseende og struktur i perioden ca. 1300-1500. Fokus i nærværende analyse har foruden selve klostrenes beliggenhed ligget på forløb af eventuelle byvolde/bygrænser, hovedgader, byporte og hovedindfaldsveje, samt beliggenheden af sekulære kirker (domkirker og sognekirker), andre klostre, diverse residenser (bispegårde, domkapitler og kongsgårde) og rådhuse. De med gult farvede områder på kortene illustrerer den formodede udstrækning af de bebyggede byzoner ved middelalderens udgang, mens eventuelle grønne områder angiver større stræk med stærkt vandlidende jorder (enge, moser og kystmarsk). Til vurdering af byernes størrelse er desuden indsat en målestok (0-100-200 m), og det skal påpeges, at disse målestokke bør tages med i betragtning ved indbyrdes sammenligning af kortene, da kortene ikke er gengivet i samme størrelsesforhold. Til gengæld er alle kortene gengivet med samme orientering, således at nord er 'opad'.

Mine studier af de danske dominikanerklostre viser for det første, at diskussionen omkring 'centralitet eller periferi' er forholdsvis ligegyldig i dansk sammenhæng, idet de danske middelalderbyer generelt var af en så begrænset størrelse, at et kloster faktisk både kunne ligge tæt ved byens centrum og samtidig have en tilhørende klostergrund (typisk på 1½-3 ha),[49] der strakte sig helt ud til byvolden.[50] Den eneste reelle undtagelse herfra var København, hvor prædikebrødrene som bekendt ikke var repræsenteret. Det kan da således også konstateres, at en sådan 'kombineret central og perifer beliggenhed' kan observeres for 12 af de 16 danske dominikanerklostre (inkl. Malmø). Roskilde er et godt eksempel herpå: her optog den dominikanske klostergrund hovedparten af byens nordøstlige fjerding og strakte sig hele vejen ud langs byvolden,

[48] Hertil regnes i denne forbindelse Malmø, hvor konventet i Lund som nævnt havde et hus med eget kapel.
[49] Lorenzen 1920, 80.
[50] Egentlige bymure, som de kendes på kontinentet, var et særsyn omkring middelalderbyerne i Danmark. Kun i yderst få tilfælde havde byerne nogen reel militær forsvarslinie, og byvoldene synes primært at have haft en symbolsk betydning, som markering af, hvortil stadsretten og byprivilegierne rakte.

men fra klosterets hovedindgang var der blot 5 minutters gang i astadigt tempo til domkirken, bispegården, domkapitlet og rådhuset (bilag 9). I Åhus, Malmø, Helsingborg, Halmstad, Holbæk, Næstved, Odense, Ribe, samt til dels Århus, lå selve klosteranlægget dog også ganske tæt på bygrænsen, og i tre tilfælde (Slesvig, Haderslev og Helsingør) synes klostrene ved deres anlæggelse ligefrem at have fået en beliggenhed uden for den officielle bygrænse, men så til gengæld tæt ved en byport. Kun i ærkebispestaden Lund og muligvis også i bispestaden Viborg, to af det middelalderlige Danmarks sognekirke- og klosterrigeste stæder, havde dominikanerklostrene fået en så central beliggenhed, at deres grunde ikke kan have nået ud til bygrænsen.

Decideret naboskab med byens primære sekulærgejstlige institution kan faktisk kun observeres for dominikanerklosteret i Lund, men ingen steder har der været en afstand imellem parterne på mere end 400 m, i ti tilfælde var afstanden på under 300 m. Nogen særlig beliggenhedsmæssig relation til eventuelle verdslige magthavere kan ikke noteres for de danske dominikanerklostre, snarere tværtimod, idet prædikebrødrenes klostre generelt fandtes i den modsatte ende af byen end eventuelle kongsgårde og borge - dog med Helsingborg som en enlig undtagelse. Der kan heller ikke konstateres nogen synlig forbindelse til rådhusene. Til gengæld kan det uden for dominikansk sammenhæng bemærkes, at de middelalderlige rådhuse i en for forfatteren overraskende grad viser sig overalt at have ligget særdeles tæt på byens domkirke eller primære sognekirke. Den mest tydelige tilknytning for dominikanerklostrene til de undersøgte urbane parametre kan noteres for beliggenhed ud til byens hovedstrøg (11 tilfælde = 69%) og primære byporte (8 tilfælde = 50%). Tre klostre (Åhus, Malmø og Slesvig) lå ud til en strand eller en eventuel havn, mens kun klosteret i Holbæk lå bemærkelsesværdigt nær byens markedsplads.

Hvad angår en eventuel systematisk forskel i den urbane positionering imellem dominikaner- og franciskanerklostre, som den er blevet hævdet visse steder på kontinentet, kan analysen ikke siges at give noget entydigt svar. Jørgen Nybo Rasmussen kunne i sine studier af de nordiske franciskanerklostre konstatere, at adskillige af klostrene i Danmark synes anlagt i udkanten af middelalderens byer, men umiddelbart op til de vigtigste indfaldsveje til bymidten,[51] og altså dermed, hvad man i europæisk lys kunne betegne som en 'typisk dominikansk beliggenhed'. Selv har jeg kun kigget på franciskanerklostrene i de ti danske byer, hvor der også fandtes dominikanerklostre, og mit generelle indtryk er, at der gennemgående ingen markante forskelle er i forhold til de her undersøgte parametre - hvis man lige ser bort fra det helsingoranske franciskanerklosters beliggenhed mere end ½ km uden for byporten. Eneste mulige, anderledes tendens kunne måske være, at i tre af byerne (Næstved, Odense og Slesvig) havde gråbrødrene faktisk deres klostre liggende ganske tæt på byens rådhus og markedsplads, hvilket som nævnt stemmer ganske godt overens med billedet fra kontinentet.

[51] Rasmussen 2002, 310 og 445-447.

De dominikanske klosterkirkers positionering i klosteranlægget

Også på helt lokalt plan, inden for selve klosteranlægget, kan det have interesse at se nærmere på de enkelte klosterbygningers positionering. Både middelalderhistorikere og bygningshistorikere har gennem årene forsøgt at tegne et billede af det typiske mendikantkloster. Det har imidlertid vist sig ganske svært, da hverken klostre eller kirker danner noget videre homogent mønster. Forskellene er blevet forsøgt forklaret med forskellige regionale og periodemæssige byggestile, men ifølge Wolfgang Schenkluhn er dette en forkert tilgangsvinkel.[52] For at forstå den mendikante arkitektur er det således nødvendigt at forstå, under hvilke forhold den blev til. Modsat eksempelvis cistercienserne kunne tiggerbrødrene ikke selv finansiere byggeprojekterne, og dermed var det også langt mere begrænset, hvor faste byggeregler, de kunne opstille. Klosteranlægget blev typisk opført over mange faser med en lang række mindre udvidelser og ændringer, efterhånden som både behov og økonomi var til det. Endnu sværere var det at håndhæve en fast model for kirkebyggeriet, da ikke så få dominikanerkirker var tidligere sognekirker, som brødrene fik overdraget af byen eller biskoppen. Men også med hensyn til de kirker, som prædikebrødrene selv lod opføre fra grunden, kunne der være eksterne hensyn at tage, såsom praktiske overvejelser omkring nabobygninger, bymure, skråninger og vandlidende jorder. Derfor var det praktisk umuligt for Prædikantordenen at opretholde mere end en uhyre overordnet byggestil - og der er da heller intet der tyder på, at en sådan fast stil i videre grad blev forsøgt håndhævet.[53] De dominikanske konstitutioners indhold om ordenens byggeregler er næsten udelukkende negative, sådan at forstå, at der reelt kun nævnes, hvad der ikke er tilladt, samt hvilke begrænsninger byggeriet skulle respektere. Årsagen hertil synes at være, at Dominiks klosterregler implicit tog udgangspunkt i allerede eksisterende byggetraditioner hos Augustinerordenens regulære kannikker. I praksis fandt Prædikantordenen sin primære byggeinspiration hos cistercienserne og præmonstratenserne, dog således, at de i forhold til disse ordener som allerede nævnt var påtvunget en langt mere pragmatisk holdning: »Tout cela *explique pourquoi l'unité de l'architecture dominicaine sera toujours relative*.«[54]

I den klassiske, cisterciensiske klostermodel dannede klosteret et firfløjet anlæg omkring en klostergård med kirken som nordfløjen. I østfløjen fandtes bl.a. kapitelsalen i stueetagen, mens der var fælles sovesal (dormitorium) for munkene på førstesalen. I sydfløjen var der køkken, vaskerum og spisesal (refektorium), mens lægbrødrene havde deres gang i vestfløjen. Selvom dominikanerklostrene til en vis grad fulgte de samme hovedlinier, så var der en række afgørende afvigelser. Den primære af disse er måske, at der de færreste steder synes at have stået et lukket, firfløjet klosteranlæg førend ganske kort før Reformationen;[55] et forhold, der også kan iagttages for

[52] Schenkluhn 2000, 12-13.
[53] Schenkluhn 2000, 239-240.
[54] Meersseman 1946, 138-142 (citat 142).
[55] Schenkluhn 2000, 232-237.

klostrene i Danmark.[56] Skal man herefter tegne et billede af et typisk dominikanerkloster, må man tage udgangspunkt i den sammenbyggede kirke og østfløj, dannende en omtrent ret vinkel og forbundet på indersiden af en klostergang.[57] Da de dominikanske konventer kun talte få lægbrødre, fik mange dominikanerklostre aldrig nogen vestfløj (anlægget var da i stedet lukket af mod vest af en mur) og de som gjorde, anvendte dem ofte til undervisning, prædikatorium (hvor brødrene øvede sig i disputation og prædiken over for deres medbrødre) eller bibliotek.[58] I den ende af vestfløjen, der dannede en vinkel med kirkens vestgavl og lægmandsindgang, lå klosterets hovedindgang. Inden for porten fandtes et rum, hvor besøgende kunne tale med brødrene, med mindre der var tale om særligt fornemme gæster, som prioren tog imod i kapitelsalen eller i sit eget kammer. Køkken og refektorium lå af hensyn til varme, damp og lugt som regel i den modsatte fløj af klosterkirken.

I den klassiske klostermodel udgjorde klosterkirken som nævnt anlæggets nordfløj, men hos tiggerordenerne lå klostergården lige så ofte nord for kirken, således at denne dannede klosterets sydfløj; af grundlæggende kirkearkitektoniske årsager var dette de eneste to alternativer, idet kirkens længderetning skulle være øst-vest. Denne betydelige afvigelse fra klosterstandarden, som vil blive fokuspunkt for den resterende del af nærværende kapitel, har gennemgående fået forbløffende lidt opmærksomhed i litteraturen, og skræmmende mange arkæologiske udgravningsrapporter fra Skandinavien bærer endnu tydelig præg af en forhåndsantagelse om, at kirken også hos tiggerordenerne altid skal findes nord for resten af anlægget. Ikke desto mindre kunne allerede Vilhelm Lorenzen notere sig denne mendikante afvigelse, hvilket han først og fremmest mente måtte skyldes, at tiggerbrødrene ønskede at placere deres kirker så tæt ved bymidten og de befærdede gader som muligt. Havde konventet således fået tildelt en grund i den nordlige del af byen, var det derfor en fordel at placere kirken på sydsiden af resten af klosteret.[59]

For at undersøge dette forhold nærmere har jeg i min kortlægning af de danske dominikanerklostre også markeret de dominikanske klosterkirkers placering i anlægget, hvor denne kendes. Eftersom langt hovedparten af Prædikantordenens klosterbygninger i middelalderens Danmark forlængst er blevet jævnet med jorden og begrædeligt få af de efterladte klostergrunde er blevet systematisk, arkæologisk undersøgt, kan vi kun med sikkerhed udpege kirkens placering i 10 af de 15 egentlige klostre. I praksis kan et af de fem resterende klostre, nemlig det i Åhus, dog også

[56] Lorenzen 1920, 98. Dette gælder i øvrigt på tværs af alle ordener. I de senere årtier er klosterarkæologerne blevet opmærksomme på, at de provisoriske klosteranlæg ofte synes at have eksisteret langt ind i 1400-tallet. Udgravningerne af Øm Kloster i 1970'erne viste således, at vestfløjen først var blevet bygget kort før Reformationen, og at klostergården indtil da havde været brugt til en række forskellige verdslige aktiviteter - hvorfor forestillingen om den lukkede og afsondrede klostergård også her bør tages op til fornyet overvejelse. Faktisk synes klostrenes byggemæssige blomstringstid i Danmark at have ligget i middelalderens sidste århundrede, og det var først på dette tidspunkt, at klostrene blev til de lukkede firfløjede anlæg, som de muligvis fra starten var planlagt til at være (Olsen 1996, 23-24).
[57] Schenkluhn 2000, 237.
[58] Gallén 1958, 183; Schenkluhn 2000, 233-236.
[59] Lorenzen 1920, 97.

tælles med, idet man her har identificeret de tre resterende bygninger, hvorfor kirken rimeligvis må udgørende 'den manglende brik'. Dertil kan man i princippet også medregne anlægget i Malmø, hvor beboelsesbygningen har ligget som en tilbygget østfløj på nordsiden af kapellet. Herefter kan vi opregne syv nordligt og fem sydligt placerede dominikanerkirker i middelalderens Danmark.[60] Selvom der er gjort flere klosterarkæologiske landvindinger siden Vilhelm Lorenzen fremlagde sin tese i 1920, så kan Lorenzens tese imponerende nok bekræftes i samtlige tilfælde, således at klostre beliggende i byens nordlige halvdel eller i hvert fald nord for et hovedstrøg altid har haft kirken placeret som anlæggets sydfløj, mens det omvendte gælder for klostrene med nordligt orienterede kirker.[61] Faktisk har 'Lorenzens Regel' vist sig stærkere end den i hans samtid udbredte opfattelse af klosterstrukturen i Vejle og Næstved, hvor lokalhistorikere og arkæologer længe mente at kunne tegne en klosterstruktur stridende imod nævnte regel, hvilket imidlertid i nyere tid har vist sig at bygge på misforståelser af de faktiske forhold.[62]

Den systematiske sammenhæng indikerer efter min mening med stor tydelighed, at prædikebrødrenes lokalgeografiske positionering af såvel deres klostre som deres klosterkirker skete særdeles bevidst, således at en god beliggenhed af kirken tæt ud til trafikerede strøg havde afgørende vægt i deres klosteropførelser, hvilket afspejler hele ordenens meget udadvendte orientering. Dertil kan den tilsyneladende holdbarhed af 'Lorenzens Regel' være nok så interessant for fremtidige studier af de fire resterende danske dominikanerklostre med ukendt struktur. I Roskilde peger den overordnede beliggenhed og de tilstødende vejforløb stærkt i retning mod en sydligt orienteret kirke, hvilke nogle meget begrænsede murfund fra starten af 1900-tallet fra det potentielle kirkekor da også kunne indikere. I Helsingør vil det trods klosterets beliggenhed ved den sydvestlige byport være oplagt at søge kirken i anlæggets sydfløj, idet klosteret lå på nordsiden af den sydvestgående landevej ned langs Øresundskysten. Sværere er det at udpege en særlig sandsynlig orientering for de dominikanske kirker i Haderslev og Halmstad, hvor den lokale vejstruktur gør såvel en nordlig som en sydlig orientering mulig, men i hvert fald i Halmstads tilfælde vil jeg nok mene, at billedet peger mest i retning af en sydlig placering af kirken - hvilket parentes bemærket er i modstrid med den gældende lokalarkæologiske opfattelse…[63]

[60] I nord: Åhus, Helsingborg, Holbæk, Næstved, Viborg, Ribe og Slesvig. I syd: Lund, Malmø, Odense, Århus og Vejle.
[61] Ifølge venlig meddelelse fra Jørgen Nybo Rasmussen synes præcis samme grundregel at gælde for de nordiske franciskanerklostre. Det arkæologiske kendskab til de nordiske dominikanerklostre er generelt meget begrænset uden for Danmark, men foreløbig er jeg ikke stødt på svenske, norske eller finske eksempler, der går imod Lorenzens regel.
[62] Beskrivelser af de ændrede opfattelser findes hos Kieffer-Olsen 1993 (Vejle) og Hansen 1998 (Næstved).
[63] I Halmstad kendes reelt kun selve klosterkirkens beliggenhed, mens resten af klosteret ikke er udgravet. Idéen om en nordligt orienteret kirke bygger på nogle (efter min vurdering noget usikre) tolkninger af nord- og sydmurenes ret så komplicerede forløb og en stor mængde gravfund på kirkens nordside, samt tydeligvis ikke mindst på en forhåndsformodning om en sådan nordlig placering af kirken: »Endast på så sätt kommer kyrkan att täcka den norra sidan av klostergården på det sätt som är regel i anläggningar av den här arten.« (Augustsson 1978, 10).

10. Ekstern brug af dominikanske klostre

- **Hvordan brugtes de dominikanske klosterbygninger af andre end brødrene selv?**

Et kloster er et ganske særligt sted. En meget steril definition på begrebet kunne lyde, at der er tale om en fra omverdenen afsondret fællesbolig for medlemmer af en gejstlig orden, der har afgivet løfte om at leve efter en særlig regel. Men middelalderens klostre var mere end det. Klostrene stod som symboler på stabilitet og uforanderlighed i en verden af temporale ændringer, hvor forandring vel og mærke regnedes for at være af det onde. Bag klosterets beskyttende mure kunne fromme mænd og kvinder hellige sig deres respektive ordeners bud på det rette apostoliske levned, og gennem bøn, askese og lydighed imod reglen søge Gud og forberede sig på det evige liv. Klostrene var ikke blot porte til Himmeriget, de var ligefrem jordiske udgaver af selve Paradiset. Sådanne små stykker Paradis på Jord kunne man selvsagt ikke lade alle og enhver have fri adgang til, da ville djævelen og menneskelig svaghed hurtigt ødelægge den ophøjede fred, og af samme grund lagde de forskellige klosterregler strenge begrænsninger for trafikken ind og ud af klostrene. I princippet stoppede den timelige verden ved klostermuren og portene ind til kirken og klosterområdet: inden for denne havde reelt kun konventet og enkelte andre besøgende gejstlige noget at gøre.

Som vi har set i de forudgående kapitler, brød tiggerordenerne på mange måder med de gamle principper omkring klosterlivet. I modsætning til eksempelvis cistercienserne søgte tiggerbrødrene ikke specielt afsondrede steder i landskabet at anlægge deres klostre, tværtimod søgte de ind til de tættest beboede og mest trafikerede beliggenheder, som de kunne finde, og i modsætning til de gamle ordener stod tiggerordenernes kirker åbne for resten af samfundet i såvel livet som døden. Vi har tillige set, at tiggerklostrenes interne skolesystem efter alt at dømme i vidt omfang stod åbent for folk udefra, der dermed må have haft adgang til klosterområdets undervisningslokaler.

Besøgene udefra stoppede imidlertid ikke ved klosterets kirke og skolestue. Også klosterets øvrige bygninger blev mange steder en integreret del af bysamfundet, først og fremmest med klosterets sale som afviklingssted for større møder af forskellig karakter, dels fordi disse rum ofte udgjorde byens største og mest fornemme mødesale, men tilsyneladende også fordi det repræsenterede en form for neutralitet, og endvidere gav mødets udkomme en særlig autoritet, når det kunne anføres at være hændt "i Sortebrødrenes Stue" eller lignende betegnelser. Listen over ikke-dominikansk brug af dominikanerklostre tæller dertil en række ganske alternative funktioner, som vi i nutiden ikke umiddelbart ville forbinde med klosterlivet. Derimod synes en ellers yderst etableret opfattelse i eftertidens Danmark om, at dominikanerklostrene fungerede som sygehuse for det omgivende samfund, ikke at have noget på sig, ligesom de ofte omtalte klosterherberg er svære at få øje på i det danske kildemateriale.

Dominikanerklostrenes generelle åbenhed

Til trods for ovennævnte forskelle i klosterets åbenhed hos prædikebrødrene i forhold til de gamle ordener, så er der umiddelbart ikke noget i Prædikantordenens regler og konstitutioner, der lægger op til en større 'åbenhed i forvaltningen'. Faktisk følger de dominikanske konstitutioner her aldeles det præmonstratensiske og augustinske klostersyn, der på dette punkt i vidt omfang svarer til Benedikts Regel. I begyndelsen var det formentlig heller ikke meningen, at ikke-dominikanere skulle have adgang til hverken kirke eller det øvrige kloster, men fra midten af 1200-tallet ændrede denne praksis sig, i første omgang med de åbne prædikekirker (kap. 6) og klostrenes skolestuer (kap. 7). Retfærdigvis skal det siges, at også Benedikts Regel åbner mulighed for besøg i klosteret, idet reglen bl.a. beretter, hvordan man skal undgå, at sådanne besøg forstyrrer klosterets ro,[1] og den virkelige forskel på dette punkt synes derfor ikke at ligge i regelsættene, men i hvor liberale man efterhånden blev med at åbne dørene for sådanne potentielle fredsforstyrrere.

Humbert af Romans havde i sin Instructiones de officiis ordinis nogle god råd til klosterets portner angående besøgende. Inden han lukkede folk ind i klosteret, skulle han gennem et lille vindue i døren forvisse sig om, at det ikke var »kvinder, røvere eller skarnsfolk,« og mens man jo nok kan forstå, at den slags ikke var velkomne, så kan man desuden implicit konkludere, at derudover var der formelt set ingen, der på forhånd var udelukket fra adgang til klosterområdet - i det omfang ellers prioren tillod det. Værd er det her at bemærke, at én gruppe ikke-dominikanske gæster var specielt velkomne. I anden halvdel af 1200-tallet indskærpede Humbert således, at hvis de besøgende var gråbrødre, skulle de i særlig grad modtages »..med smil på læberne«.[2] Også i andre skrifter lagde Humbert stor vægt på at forbedre forholdet til de tidligere rivaler, hvorfor brødre af begge tiggerordener skulle hjælpe hverandre, når de kom til hinandens byer, og de dominikanske klostre skulle altid stå gæstfrit åbne for franciskanske besøgende - ja, prædikebrødrene skulle ligefrem tilbyde at vaske 'de små brødres' trætte, bare fødder![3]

Herberg

Gæstehuse og herberg er en af de eksterne funktioner, som man i eftertiden ofte knytter til byernes tiggerklostre. Det kan da også konstateres, at Humberts liste over forskellige embeder ved dominikanerklosteret inkluderer en 'modtager af gæster' (receptor hospitum), der både skulle være »..beleven, munter, elskværdig i sin tale, værdig og taktfuld i optræden, i stand til at gøre sig afholdt af alle, men dog på den anden side grov, når det behøves.«[4] Kvinder måtte selvsagt ikke komme ind på klostergrunden, men kunne få overnatning i et hus uden for muren. Det var dog allerede Vilhelm Lorenzens vurdering, at dominikanerklostrenes hyppigste gæster syntes at have

[1] Benedikts Regel kap. 53.
[2] Humbertus de Romanis, Instructiones de officiis ordinis (Opera… bind II, 277).
[3] jf. Brett 1984, 30.
[4] Humbert, *Instructiones…* (*Opera…* bind II, 310).

været prædikebrødre fra andre klostre, hvilket åbenbart også kunne være belastende nok, eftersom det på Dacias provincialkapitel i 1252 blev bestemt, at omvandrende brødre kun måtte overnatte én nat i fremmede klostre.[5]

Fra senmiddelalderens Skotland ved vi, at prædikebrødrene også kunne få andre overnattende gæster end fremmede tiggerbrødre. Ikke mindst blandt de skotske konger var det almindelig praksis at anvende prædikebrødrenes gæstehuse som residens under de kongelige rundrejser imellem de skotske byer, for hvilket kongerne gerne lagde små pengegaver på brødrenes altre; dominikanerklosteret i Perth udgjorde ligefrem byens faste, kongelige residens. Klostrene i Skotland fik dog også andre tilbagevendende besøgende. Ærkebiskop James Beaton af St. Andrews boede således hos prædikebrødrene i Edinburgh, når han havde gøremål dér, og den adelige Campbellfamilie, der bl.a. bestred jarleembedet i Argyll i det vestlige Skotland, brugte klosteret i Glasgow som sin residens i byen.[6]

Som det senere skal vises, blev også flere af de danske dominikanerklostre begunstiget med kongelige overnatningsgæster ved gentagne lejligheder i slutningen af middelalderen, men her altid i forbindelse med officielle samlinger i klostrene. At mange af ordenens klostre i Danmark har haft lokaler eller endog hele bygninger beregnet på gæstebrug er bestemt tænkeligt, ikke mindst med henblik på egen brug ved de årlige provincialkapitler, hvor værtsklosteret skulle kunne tage imod 50-60 tilrejsende gæster i den uges tid, hvor kapitlet stod på.[7] Men rent faktisk kan de skriftlige kilder ikke melde om ét eneste belæg for nogen ekstern brug af klostrene som herberg, hvilket bedømt ud herfra altså ikke synes at have kunne udgøre nogen videre vigtig funktion ved klostrene.[8]

Sygehus og fattighjem

I Danmark findes en uhyre sejlivet opfattelse af, at der ved tiggerklostrene var indrettet hospitaler, hvor brødrene med udgangspunkt i klosterhavernes frodige udbud af lægeurter kunne pleje og helbrede det omgivende samfunds syge i dertil indrettede infirmerier i tilknytning til klostrene. Sandheden er imidlertid, at hverken for de dominikanske eller franciskanske klostre i middelalderens Danmark kan der fremlægges ét eneste belæg for denne opfattelse.[9] Der er næppe tvivl om, at mange tiggerklostre havde tilknyttet et lille infirmeri, men gennemgående synes de at have været rettet på brødrene selv, mens offentligheden henvistes til helligåndshuse og samfundets øvrige hospitalsmuligheder. Det er da også symptomatisk, at de egentlige hospitalsordener - som johannitere, antonitere og helligåndsbrødre - alle havde klostre, der for en stor del var finansieret af godsbesiddelser, hvilket også må siges at være tilfældet for det cisterciensiske Øm Kloster, hvor en

[5] ACP Dacie 1252 (KS 1. rk. bind I, 551). Lorenzen 1920, 99-104.
[6] Foggie 2003, 25, 83, 148.
[7] Nemlig samtlige provinsens priorer, samt disses medrejsende socius'er.
[8] Som nævnt i kap. 2 har tiden desværre ikke været til en tilsvarende systematisk gennemgang af det arkæologiske kildemateriale, men umiddelbart har jeg ikke hørt om fund af spor efter oplagte dominikanske gæstehuse i Danmark.
[9] For afvisningen af den franciskanske del af 'hospitalsmyten', se Rasmussen 2002, 428-429.

større hospitalsvirksomhed synes at have foregået. Det asketiske fattigdomsprincip hos de rendyrkede tiggerordener var derimod næppe et holdbart, økonomisk fundament for modtagelse af afkræftede og syge patienter i større antal. En delvis undtagelse herfra for gråbrødrenes vedkommende menes dog at være plejen af spedalske, idet der flere steder kan ses nære forbindelser imellem gråbrødrene og St. Jørgensgårde, således i København, Kalundborg og Køge,[10] men plejen og behandlingen foregik heller ikke her ved selve klostrene.

Fra det nordeuropæiske sammenligningsområde vrimler det heller ikke just med dominikanske hospitalsbelæg, om end der dog findes enkeltstående eksempler. I midten af 1200-tallet gav grevinde Margareta af Flandern f.eks. penge til opførelsen af et særskilt sygehus ved dominikanerklosteret i Brugge, hvor også folk uden for klosteret kunne søge behandling. Sygehuset var foruden en sygestue med seks separate kamre udstyret med egen spisesal og kapel.[11] Også umiddelbart syd for provinsen Dacia har vi belæg for, at prædikebrødrene i helt særlige tilfælde åbnede klosteret for behandling af syge og døende. Da roskildebispen Jakob Poulsen i 1350 var taget over Østersøen til Rügen og Stralsund blev han dødeligt syg (sandsynligvis af pest) og levede sine sidste dage hos prædikebrødrene i Stralsund. Ifølge biskoppens testamente, der blev nedskrevet i klosteret, hvor han også valgte sit (foreløbige) gravsted, stod en af brødrene til hans tjeneste under sygdomsforløbet. For stralsundbrødrenes velgerninger imod roskildebispen blev de da også rigt belønnet i testamentet.[12] Det skal dog anføres, at biskop Jakob også inden sin sygdom udmærkede sig som en ekstraordinært dominikanervenlig person, hvilket rimeligvis også har spillet ind på hans indlæggelse hos brødrene i Stralsund.

Man kan som dominikanerhistoriker indimellem undre sig over, hvordan sådanne forskertraditioner opstår, når de tilsyneladende ikke har noget at bygge på. I tilfældet med de dominikanske sygehuse er det imidlertid ikke umuligt andet, end at historikerne selv har været med til at skabe opfattelsen. Den store nordiske dominikanerhistoriker Jarl Gallén havde i sin allerede omtalte interesse for at påvise en særlig forbindelse imellem Nordens prædikebrødre og søens folk bl.a. gjort opmærksom på det interessante forhold, at det dominikanske konvent i Helsingør i 1516 havde fået tilladelse til at åbne et hospital for udenlandske søfolk,[13] ligesom han andetsteds kunne berette, at allerede »På 1400-talet underhöll konventet i Helsingör ett hospital för utländska sjöman,«[14] desværre uden at angive kilden til sin viden derom. Med mindre Gallén har haft adgang til kilder ukendte for mig, så må påstanden om hospitalsdriften i 1400-tallets Helsingør betegnes som en noget frimodig tilbageføring af hospitalsoprettelsen fra 1516, der endvidere ved nærmere eftersyn viser sig slet ikke

[10] Rasmussen 1992, 12-13.
[11] De Pue 1981, 18.
[12] DD 3. rk. bind III nr. 285.
[13] Gallén 1958, 180.
[14] Gallén 1949-50, 16.

at være dominikansk. Kong Christian II's brev derom er således rettet til "Vor Frue brødre i Helsingør", der ikke kan være andre end byens karmeliterbrødre, hvis klostre altid var indviet til Vor Frue - mens det dominikanske konvent i Helsingør var indviet til St. Nicolaus.[15]

Faktisk synes karmeliterkonventerne i Danmark i endnu større grad end gråbrødrene også at være blevet tilknyttet driften af lokale karitative stiftelser, såsom St. Jørgensgårde og helligåndshuse.[16] Generelt var hospitalsdriften i de europæiske byer siden 1300-tallet gået over på verdslige stiftelser oprettet af byråd og velhavende borgere, der også varetog fattigforsorgen. Herhjemme gav det sig udslag i grundlæggelsen af en række helligåndshuse i de fleste danske købstæder. Disse stiftelser kunne stå i mere eller mindre nær forbindelse med de lokale tiggermunkeklostre, som i udlandet nogle steder endda havde oprettet husene og senere overladt dem til byen, men efterhånden blev tilknytningen stadig mere spinkel.[17]

Med tiden gik udviklingen igen den anden vej, dvs. mod mere gejstlig indflydelse på hospitalsvæsenet. I løbet af 1400-tallet gik driften af adskillige af ovennævnte borgerlige helligåndshuse over på den gejstlige Helligåndsorden, og i 1500-tallet blev det nogle steder praksis decideret at lægge hospitalerne ind under tiggerklostrene. Dette skulle blive en af anstødsstenene til Reformationen i Skotland, hvor reformatoren John Knox i 1559 lod opslå et lille skrift kaldt *Beggars' Summons* ('Tiggernes stævning') på en række af tiggerklostrenes porte. Skriftet var udformet som en stævning, hvori Skotlands virkelige fattige krævede, at tiggerbrødrene skulle tilbagegive de hospitaler og indtægter, der oprindeligt var tiltænkt de fattige, men som klostrene nu drev og høstede indtægterne fra.[18] I reformationstidens Sverige er der tegn på lignende tiltag. Inden rigsdagen i Strängnäs i 1529 var kong Gustav blevet kritiseret for at have beordret eller forårsaget så mange klosterlukninger, at han lovede herefter at ville stille sig positiv overfor bevarelsen af så mange konventer som muligt på den betingelse, at disse fremover skulle tage vare om de syge og fattige, herunder indsamle almisser til dem. Denne tanke var ikke specielt ny, idet der siden slutningen af 1400-tallet så at sige havde været mangel på spedalske og syge, hvorfor mange af byernes velgørende institutioner, herunder helligåndshuse og St. Jørgensgårde, var blevet lagt

[15] »Wor ffrwe brødhre ffinge swaadan breff i Hellsingøør. giøre alle witterligt at then allesomectigestæ gudt oc Jomffrw marie tiill Loff oc Heder oc oc saa at ffatige sywgæ wdlenskæ skibmen oc skibsfolck tiill Ro Liisæ Hielp oc trøst Haffuæ wii aff wore synderlig gunst oc naade wndt oc tiilladt oc met thette wort obne breff wnde oc tillade at oss elskelige Renliffuede mand prier oc brødher i Hellsingøør mwe ladæ wpbyghæ paæ theris oc closters grwnd syndhen wp till theris kirkæ gordt etth steen hwss tiill etth Hospitall Oc ther wdindenn opholldæ viii eller x senghæ oc mwe tiid Indtaghæ Fattigee wdlandskæ skibmen eller skibffollck som thii Ind ffor byenn aff skibbene komme ffor gudtz skiilld fforneffnte ffattige sywge mennisker tiill hielp oc trøst theris gaffuer oc allmess giffue wille.« Suhm, Samlinger til den Danske Historie bind II, 147.
[16] Dahlerup 1963, 298-299.
[17] Wehrli-Johns 1981, 82-83.
[18] Foggie 2003, 48-49.

sammen. Adskillige franciskanerkonventer benyttede denne mulighed for delvis fortsættelse, men ingen af de svenske dominikanerkonventer synes at have fortsat i denne form.[19]

At tiggerklostre rent fysisk synes at have været egnede til hospitalsformål fremgår af, at ganske mange af dem efter Reformationen blev omdannet til hospitaler. For de danske dominikanerklostre gælder dette i Århus, Ribe og til dels Odense (her underlagt det egentlige hospital i det gamle gråbrødrekloster), mens det blev overvejet for klosteret i Helsingør. I Holbæk foreslog prædikebrødrene endda selv en sådan videreførsel af deres kloster, hvor byen kunne »..holle itt hwss tiill fattige Siuge folck, ther thee kundde huill wtj,«[20] da konventet i 1534-35 overlod bygningerne til byen - hvis magistrat dog foretrak selv at flytte ind i klosteret med indretningen af et nyt rådhus. Dertil kommer, at flere kendte prædikebrødre efter trosskiftet fortsatte deres virke ved hospitalerne, hvor det mest fremtrædende nordiske eksempel er den hidtidige provincialprior og doktor i teologi, Hans Nielsen, der efter Reformationen blev forstander ved helligåndshospitalet i Åhus.[21]

Det bør erindres, at middelalderens hospitaler ikke blot fungerede som deciderede sygehuse, men også som en slags pleje- og fattighjem. Når man taler om eventuelle dominikanske og franciskanske hospitaler, er det derfor i lige så høj grad fattigforsorgen, det handler om. Og akkurat som det gjaldt for sygeplejen, så synes der sidst i middelalderen at have været en tendens til fra politiske kredse i det omgivende samfund også at ville overføre denne opgave til tiggerbrødrene. Den blandt protestanterne så udskældte centralisering af midlerne til de fattige hos tiggerbrødrene var således i vidt omfang resultatet af en bevidst forordning med de bedste hensigter til løsning af et stærkt tiltagende fattigdomsproblem i byerne. Ved at samle og organisere samfundets fattighjælp hos nogle få, professionelle administratorer, var det håbet hos myndighederne dels at effektivisere hjælpen, dels at sikre en højere moral og religiøsitet blandt de fattige, noget der i samtiden blev oplevet som et stadig større problem. En sådan centralisering skete f.eks. i den flamske by Ypres i 1525 - på magistratens beslutning, vel og mærke. Forordningen betød, at det reelt blev forbudt fattige at tigge i byen og efterhånden blev de helt forment adgang til byområdet. I Ypres kom det så vidt, at prædikebrødrene i 1533 protesterede til det flamske råd over behandlingen af de fattige.[22]

Udvidelsen af hospitalsspørgsmålet til også at omfatte fattigforsorg ændrer dog ikke nævneværdigt på tolkningen af kildematerialet fra Norden. Som anført af Jørgen Nybo Rasmussen kan man snarere argumentere for en stor indirekte social rolle hos tiggerbrødrene, der gennem deres prædikener bestandigt søgte at vække tilhørernes kristne næstekærlighed og gavmildhed ikke

[19] Berntson 2003, 99-100.
[20] Larsen, Archiv for Psychologie... bind VIII, 390.
[21] Danske Kancelli-Registranter (DKR), 56; HSH bind XXXV, 489.
[22] De Pue 1982, 59-61.

mindst over for samfundets svageste,[23] der da også vides ofte at have samlet sig ude foran tiggerklostrenes kirker i håb om, at brødrenes fromme ord om næstekærlig gavmildhed havde fundet grobund hos de besøgende. Den dominikanske klage til byrådet i Ypres kan ses som et tilsvarende forsøg på at bedre de fattiges kår ved at tale deres sag for samfundets bedrestillede.

Efter alle disse forbehold imod en generel og fysisk adgang til dominikanerklostrene for det omgivende samfunds syge og fattige, så skal det dog retfærdigvis anføres, at man i kildematerialet en sjælden gang støder på formuleringer, der kunne indikere noget andet. I Danmark gælder det først og fremmest et belæg fra 1483, hvor lundekannikken Magnus Kempe i sit testamente betænkte "fattige Oluf, der plejer at være hos prædikanterne".[24] Det har ikke været mig muligt at komme nærmere identiteten af denne fattige Oluf, men 'prædikanterne' er utvivlsomt byens konvent af prædikebrødre. Spørgsmålet er så, om "være hos" betyder, at fattige Oluf fra tid til anden boede på klosterområdet eller om han blot ofte opholdt sig uden for klosteret - hvilket som nævnt ikke synes at have været et helt unormalt opholdssted for lokalsamfundets fattige.

Juridisk refugium

Det var ikke kun for tiggerbrødrene selv, samt eventuelt for samfundets syge og fattige, at klostrene udgjorde et tilflugtssted fra denne verdens plager. Også i verdslig-juridisk forstand dannede klostermuren en betydningsfuld grænse imellem verdenen udenfor og klosterområdet indenfor. Lidt på samme måde som en stats love i vore dage ikke gælder inden for muren omkring en anden stats ambassade, således havde de verdslige myndigheder i middelalderen ingen formel ret til at håndhæve sin jurisdiktion inden for murene til disse 'Himmelens ambassader'. Middelalderens forfulgte, høje som lave, har derfor gennem tiden søgt tilflugt i klostre, hvilket ikke mindst gjaldt tiggerordenernes centralt beliggende byklostre. Mange af disse flygtninge kan efterfølgende fremstå reelle nok i deres behov for et midlertidigt asyl, men til tider synes mordere og andet skarnsfolk kynisk at have udnyttet muligheden for et 'juridisk helle' hos brødrene. I henhold til god kristen næstekærlighed kunne klosterets faste beboere ikke afvise en flygtning, der bad om hjælp, men ud over selve det praktiske besvær og forstyrrelsen, som sådanne visitter måtte medføre, så risikerede konventet endvidere at bringe sig i et misforhold til flygtningens forfølgere - og dermed ofte også til magtfulde myndigheder, økonomiske støtter og klosterets naboer. Forbløffende ofte synes respekten for klosterfreden faktisk at have sikret asylet, men ind imellem oversteg den timelige verdens behov for hævn og retfærdighed tilsyneladende frygten for Guds vrede.

I Sverige haves flere eksempler på, at klostrenes asylstatus skabte problemer imellem gråbrødrene og de lokale myndigheder. Fra tid til anden måtte guardianerne da også love de lokale byråd, at klosterfreden ikke måtte udnyttes af "uærlige mordere" og lignende forbrydere. I det store

[23] Rasmussen 2002, 429.
[24] »*Item Olauo pauperi, qui solet esse apud predicatores…* « (DL bind IV nr. 434).

og hele respekterede øvrigheden imidlertid klostrenes refugium. Blandt de mere farverige eksempler herpå er en hændelse fra 1484, hvor en ridder søgte tilflugt hos gråbrødrene i Arboga efter at have mishandlet en lokal kvinde temmelig groft. Brødrene tog vel imod ham, og i formodet sikkerhed bag klostermuren begyndte ridderen da at håne sine vrede forfølgere, der havde taget opstilling uden for muren. Dette blev til sidst en af forfølgerne for meget, så han forcerede klostermuren og angreb ridderen, der led slemt skade derved. Ridderen blev derpå slæbt for byretten i Arboga og behørigt straffet, men hans angriber blev straffet endnu hårdere med en bøde på 40 mark sølv for at have forbrudt sig imod klosterfreden.[25]

Behovet for et juridisk tilflugtssted gjaldt ikke kun kriminelle, men også politiske flygtninge. I Groningen modtog det dominikanske konvent ved flere lejligheder sådanne, eksempelvis i 1455, hvor byen var delt i en lokal strid, hvor særlig ét af byrådsmedlemmerne, Warner Smit, havde pådraget sig så stor upopularitet, at han af hensyn til sin personlige sikkerhed til sidst valgte at flygte fra rådhuset og over til det nærliggende dominikanerkloster. Heer Smits frygt var ikke helt uden grund, idet en af hans kollegaer ved en tidligere lejlighed var blevet smidt ud af et af rådhusets vinduer.[26] Også folk fra et højere politisk niveau kunne have behov for prædikebrødrenes beskyttelse. I 1461 gav dominikanerklosteret i Edinburgh asyl til den landflygtige engelske konge Henry VI.[27] Som det franciskanske eksempel fra Arboga viser, kunne man dog ikke altid være sikker på, at forfølgerne respekterede klosterfreden - og da slet ikke hvis disse var kætterske protestanter. Da de militante, protestantiske gentenaars under de nederlandske reformationskrige indtog Ypres i 1578 var dominikanerklosteret således blandt de første steder, der blev ødelagt, efter at protestanterne havde brudt porten op til klosteret, hvor mange af byens småfolk havde søgt tilflugt med deres mest værdifulde ejendele.[28]

Det var formentlig formodningen om en lignende mangel på respekt for klosterets ukrænkelighed, der gjorde sig gældende hos den norske jarlesøn Peter Skulesson, søn af den navnkundige Skule Jarl. Jarlen og hans søn var ikke altid på lige god fod med den norske kongemagt, og efter et militært nederlag i foråret 1240 var familien jaget vildt for kongens støtter. Snart stod de kongevenlige birkebeinere uden for Nidaros, hvor Peter opholdt sig, og det første belæg for en dominikansk tilstedeværelse i den norske ærkebispestad stammer faktisk fra denne begivenhed, hvor prædikebrødrene ifølge 'Håkon Håkonssons Saga' tilbød Peter Skulesson deres beskyttelse og asyl i klosteret - til trods for, at de derved risikerede at pådrage sig kongens vrede. Imidlertid takkede jarlen nej til tilbuddet og valgte en anden løsning, ifølge sagaen fordi »haun bar eigi traust til þess« (:"han havde ingen tillid dertil"), hvilket ifølge den norske klosterhistoriker

[25] Rasmussen 2002, 209-211.
[26] Bakker 1988, 81.
[27] Foggie 2003, 21.
[28] De Pue 1982, 54.

Christian Lange næppe skal tolkes som om, at han ikke havde tillid til prædikebrødrenes oprigtighed, men snarere at han ikke turde satse på, at klosteret udgjorde noget reelt værn for ham, når først birkebeinerne havde indtaget byen.[29] En sådan frygt ville i givet fald ikke være helt urimelig, idet birkebeinerne ved samme lejlighed pågreb og myrdede hans fader i det augustinske Helgeseter Kloster uden for Nidaros.[30]

Et enligt, muligt dansk belæg for brug af dominikanerklostre som juridisk refugium haves i et brev fra Århus anno 1438, hvori den dominikanske prior Oluf og konventet i Århus kvitterede foged, borgmestre, byråd og almue i byen for skyldighed i en trætte, der havde hersket imellem klosteret og byen »..for then sach och skuldinge at the finge Hans Gulsmijt aff for[de] cloſter...«.[31] Selvom brevet er ganske langt, fremgår det ikke tydeligt, hvad sagen egentlig drejer sig om, men det er mit bedste bud, at den nævnte Hans Guldsmed af ukendte årsager havde påkaldt sig byens vrede og derfor søgt tilflugt i klosteret, hvor de verdslige myndigheder formelt ikke kunne røre ham. Hvis min formodning er rigtig, synes Århus' øvrighed imidlertid at have brudt klosterets ukrænkelighed og tilfangetaget guldsmeden på dominikanerklosterets grund, hvilket både ville skabe et retsligt efterspil med det lokale konvent og kunne true med at bringe et kirkeligt band ned over byen. Brevet kan dermed læses som belæg for, at prioren og konventet efter en længere strid med byen nu følte sig tilstrækkeligt godtgjort - velsagtens med gode forklaringer, undskyldninger og gavmilde forsoningsgaver - til med dette brev at forlade byen al dens skyld i nævnte sag.

Mødesal

Den absolut mest udbredte eksterne brug af dominikanske klostre i middelalderen handler om møder og forsamlinger af højst forskellig karakter, men altså alle med det til fælles, at de ikke umiddelbart havde noget som helst at gøre med prædikebrødrene. Selvfølgelig holdt prædikebrødrene også selv jævnligt møder såvel internt som med folk udefra i deres klostre, men sådanne er ikke inddraget i nærværende gennemgang af 'dominikanerklostrenes eksterne brug'. Det fremgår ikke altid af kilderne, hvorhenne i klosteret, møderne foregik. Formuleringer som "hos prædikebrødrene" eller "i prædikebrødrenes kloster" kan jo dække over flere muligheder, og den i danske, senmiddelalderlige dokumenter ofte anvendte formulering "i Sortebrødrenes Stue" er heller ikke helt entydig, men at dømme efter klostrenes arkitektoniske udformning kombineret med mere præcise skriftlige omtaler synes først og fremmest tre alternative mødesteder at være på tale: klosterets kapitelsal (konventets eget officielle mødelokale, typisk placeret midt i østfløjens underetage), refektoriet (konventets spisesal, typisk placeret i underetagen af syd- eller nordfløjen)

[29] Lange 1847, 360. Den førstnævnte udlægning er dog stadig den mest udbredte, f.eks. i en moderne oversættelse fra 1979, hvori det oversat til dansk hedder, at: »Prædikebrødrene tilbød ham værn og tryghed hos sig, men Peter stolede ikke på dem og drog derfra til bispegården med fire svende.« Hákon Hákonar Saga kap. 239 (Hødnebø & Magerøy).
[30] Gallén 1946, 34.
[31] Aktstykker vedk. Århus bind I:1 nr. 18

og selve klosterkirken. Alt efter forsamlingens størrelse og klosterets udbygning kan også flere andre lokaler tænkes anvendt, såsom klosterets skolestue, scriptoriet og andre samlingssteder for eksempelvis lægbrødre og novicer. Mange klostre menes også at have haft et lille møderum tæt ved hovedindgangen i vestfløjen, og i det hele taget kan et omfattende byggeri af relativt store vestfløje med hvælvede rum og store vinduer i Europas og Danmarks dominikanerklostre op gennem 1400-tallet indikere et voksende behov for store mødelokaler. En sådan bevaret dominikansk vestfløjssal kan i Danmark opleves i Århus i form af den til Vor Frue Kirke tilknyttede såkaldte 'Klosterkirke', hvis benyttelse som kirkerum hører moderne tider til. Også priorens kammer vides i et tilfælde benyttet som ramme for et eksternt møde.

Sådanne eksterne møder kunne være af ret forskellig karakter og omfang, gående fra møder imellem to parter af borgerlig eller adelig herkomst angående en kontrakt eller et forlig, typisk vedrørende noget ejendom, til større rådssamlinger, forhandlinger og tingsmøder lige fra helt lokal til national eller endog international karakter. Brugen af klostrenes sale til eksterne møder var ikke et specielt dominikansk fænomen, idet det i mindst lige så stort omfang fandt sted i franciskanske klostre. Valget af et tiggerkloster som mødested for folk udefra synes at have haft tre primære årsager. For det første udgjorde de normalt teglstensbyggede tiggerklostre med deres prædikeegnede kirker og store mødesale ofte middelalderbyernes mest velegnede og prestigiøse samlingssted. For det andet synes det at have givet mødet en ekstra grad af værdighed og autoritet, om det kunne anføres i de tilknyttede dokumenter, at det var foregået i klosteret, hvilket rimeligvis ikke blot skyldtes brødrene selv, men også at man hermed i større grad var sikret Guds og klosterets helgeners medvirken som vidner.[32] Derimod er det faktisk ganske sjældent, at prædikebrødrene selv anføres som vidner eller på anden måde deltagere i møderne. En tredje bevæggrund for at anvende dominikanerklostre som mødesale synes i flere tilfælde at have været stedets relative uafhængighed, idet eksisterende alternativer i form af kongsgårde, domkapitler og herregårde ofte netop synes fravalgt til fordel for klosteret, hvor parterne så at sige kunne mødes på neutral grund.

Tiggerklostrenes fremtrædende position som byens bedste mødelokale kan måske synes særlig oplagt i middelalderens Norden, hvor større stenbyggede huse generelt kun hørte Kirken og kongemagten til. Imidlertid kan en tilsvarende præference for tiggerklostrenes mødesale også konstateres nede hos vore ellers mere urbaniserede naboer mod syd. Også fra Tyskland haves således mange eksempler på, at tiggerbrødrenes klostersale og kirker ofte udgjorde byernes største bygninger, og derfor anvendtes til en række verdslige formål, såsom mødested for byrådet og andre forsamlinger, som retssale, valgsteder, stadsarkiver, receptioner ved store besøg udefra, o.lign.[33]

[32] Mødestedets religiøse og dermed også juridisk bindende værdi er også foreslået af Janet Foggie 2003, 84.
[33] Stüdeli 1969, 84-111 og 133; Freed 1977, 50-51; Berger 1995, 281.

Bernhard Stüdeli foreslog, at denne verdslige brug af mendikantklostrene simpelthen lå i selve ordenernes ejendomsprincip, idet de reelt kun havde brugsretten til deres grunde og bygninger, som reelt ejedes af klostrenes verdslige stiftere. Omvendt mente han ikke, at man kun skulle tolke den eksterne brug som et udslag af brødrenes passive accept af verdslighedens ønsker. Tværtimod var det i høj grad til konventernes egen fordel, at de på denne måde gjorde deres bolig til en naturlig og integreret del af bylivet og især stadselitens bevidsthed.[34]

Eksempelvis blev dominikanerklosteret i Wismar jævnligt anvendt som offentligt mødested for byrådet og hertugen. Et særlig bemærkelsesværdigt møde fandt sted i 1357 i Wismar-klosterets refektorium, hvor en paveligt udpeget dommer skulle finde afgørelse på en strid imellem biskop Albrecht af Schwerin og den lokale adelsfamilie Bülow, og i den anledning deltog også en imponerende række vidner af gejstlig, adelig og borgerlig herkomst fra både Wismar, Rostock og Lübeck.[35] Udover at antallet af deltagere i mødet vidner om en ganske rummelig mødesal og et ikke uanseeligt eksternt leben i klosteret under retssagen, så synes eksemplet også netop at illustrere klosterets neutrale mødestedsværdi imellem schwerinbispen og Huset Bülow, der ellers begge havde egne residenser i byen. I det nordlige Nederland blev prædikebrødrenes rummelige klostersale ifølge Folkert Jan Bakker ligeledes anvendt til »..grote vergaderingen en delicate onderhandelingen...« af ikke-dominikansk karakter, uden at han kom nærmere ind på, præcis hvad disse 'delikate forhandlinger' omhandlede.[36]

Også de skotske dominikanerklostre blev pga. deres størrelse og relative neutralitet ofte brugt til diverse ikke-dominikanske møder. Den bedst kendte 'eksterne anvendelse' gælder klosteret i Edinburgh, der hvert år i juni måtte lægge kapitelsal og formentlig hovedparten af resten af klosteret til det kongelige rentekammers store fæsteindkrævning. Fra hele landet blev indtægter af Kronens gods bragt til klosteret og afstemt med jordebøgerne af kongens revisorer, hvorfra de til sidst førtes det sidste stykke vej videre op til slottet. Alle kongens lensmænd og embedsmænd var forpligtet til at møde op, og dominikanerklosteret i Edinburgh har dermed været kendt - og muligvis ligefrem berygtet - i det ganske Skotland. Prædikebrødrene deltog ikke selv i arbejdet, men modtog en beskeden betaling for at lægge kloster til affæren.[37] Den store dominikanske klostersal i Edinburgh lagde også rammer til mere gudelige sammenkomster, idet adskillige store kirkemøder blev afholdt her.[38] Den slags gejstlige sammenkomster kunne dog også være dramatiske nok. Selvom skotterne i princippet frem til middelalderens slutning var underlagt den engelske ærkebiskop i York, så lod

[34] Stüdeli 1969, 25-67 og 132-133. Stüdeli fokuserede ganske vist på de franciskanske konventer, men selvom han var opmærksom på, at Prædikantordenen var "knapt så rigoristisk forpligtet" til fattigdomsidealet som gråbrødrene, så mente han, at de verdslige stiftere og stadsmyndigheder i praksis her havde de samme forventninger (Stüdeli 1969, 61).
[35] Ulpts 1995, 276.
[36] Bakker 1988, 81.
[37] Foggie 2003, 84-85 og 134.
[38] Foggie 2003, 85.

den skotske kirke sig i praksis lede ved en vedvarende strøm af udsendte pavelige legater, og i forbindelse med at en sådan legat havde indkaldt til skotsk kirkemøde i prædikebrødrenes kloster i Perth, måtte klosteret lægge grund til et mord på den ligeledes ankomne kong James I af Skotland.[39]

Nordeuropas dominikanerklostre har endvidere dannet ramme om adskillige store forligsmøder imellem stridende udenlandske parter. Under en diplomatisk handelsstrid imellem Hansaen og den engelske konge i 1379 mødtes udsendte nordtyske forhandlere og den lokalt udstationerede hanseagent således med kongens råd, hvilket foregik i et engelsk dominikanerkloster - formentlig i London - muligvis fordi hansekøbmændene her følte sig på mere neutral, 'international grund'.[40] Også delegationer fra de nordiske konger gav ved flere lejligheder møde i udenlandske dominikanerklostre. I 1266 kom det eksempelvis til fred og forlig imellem kong Alexander III af Skotland og kong Magnus IV Håkonsson af Norge angående øerne nord og vest for Skotland, som begge konger hævdede ret over. Forliget blev indgået i dominikanerkirken i Perth. De to konger var ikke selv til stede, men hvert rige var repræsenteret ved to bisper og fem af sine fremmeste stormænd, og to af disse stormænd fra hver side aflagde som en del af ceremonien ed "med hånden på de hellige evangelier i prædikebrødrenes kirke", en tydelig understregning af mødestedets religiøse betydning.[41] På Østersøens sydkyst lagde dominikanerklosteret i Wismar i 1325 på samme måde lokaler til et forlig imellem datidens stærke mand i Danmark, ridderen Knud Porse, og hans parti på den ene side og den nederlandske by Kampen på den anden - en sag, der bl.a. involverede et drab på en af Knud Porses frænder. Initiativet til mødet og forliget lå hos byrådet i Wismar.[42]

Også når de nordiske konger og rigsråd havde brug for at mødes indbyrdes, skete det ikke sjældent i dominikanske klostre. Da kong Christoffer III ('af Bayern') i 1442 ønskede kongevalg i Norge, som han da allerede havde i Danmark og Sverige, skete det ved at indkalde 36 nævnsmænd som en slags folkelige repræsentanter fra hele det norske rige til den dansk-svensk-norske grænseregion i dominikanerklosteret i Lödöse. Her fremmødte i hvert fald repræsentanter for den gejstlige del af det norske rigsråd, som gav deres mandat til Christoffers norske kongevalg.[43] I påsken 1510 fungerede dominikanerklosteret i Västerås som diplomatisk mødested, idet byens guvernør her modtog et sendebud med et brev fra den danske kong Hans til det svenske rigsråd om at afholde sig fra handel med de tyske hansestæder, som kongen lå i strid med.[44] Da det norske rigsråd var samlet til herredag i Bergen gennem to uger i sensommeren 1524, hvor de bl.a. besluttede sig for at opsige deres troskabsed til Christian II og i stedet hylde kong Frederik I,

[39] Foggie 2003, 19.
[40] DD 4. rk. bind I nr. 555.
[41] DN bind VIII nr. 9.
[42] DD 2. rk. bind IX nr. 200-201.
[43] DN bind III nr. 771.
[44] Missiver bind I, 213 note 2.

foregik i hvert fald to af møderne i Bergens dominikanerkloster.[45] I 1454 indkaldte kong Karl Knutsson Bonde af Sverige til retterting i dominikanerklosteret i Kalmar i en sag omhandlende en godsstrid imellem to riddere.[46] Eftersom den ene af ridderne, Claus Rønnow, tillige var dansk marsk, kan valget af klosteret i Kalmar som tingsted måske også i dette tilfælde ses som en bevidst søgen efter neutral grund - også i unionspolitisk sammenhæng.

En af de største og mest fornemme eksterne forsamlinger henlagt til Prædikantordenens danske klostre i middelalderen stod i Halmstad i starten af 1483, hvor kong Hans havde indkaldt den danske højgejstlighed såvelsom rigsrådene fra alle tre nordiske riger. Selvom det svenske råd ikke dukkede op, men kun sendte et par repræsentanter, må den lille købstad ved Nissans udmunding i Kattegat alligevel have stået på den anden ende ved alle de fine herrers ankomst, som naturligt tiltrak yderligere mængder af adelige, gejstlige og borgerlige i Norden, der havde interesse i at få eliten i tale. På grund af svenskernes udeblivelse blev 'herremødet' i Halmstad lidt af en fuser for den vordende unionskonge, men når nu konge, bisper og rigsadel var samlet alligevel, blev situationen udnyttet til at bringe en række mindre sager for rådet. I en af disse sager, en godstrætte mellem en af de svenske budbringere, Ture Turesson Bielke, og en hallandsk adelsmand Laurids Knob, beretter det skriftlige vidnesbyrd eksplicit, at høringen blev gjort »..for høgbaren førsthe, koning Hans oc alt Danmarkes oc Nørges radh i closters conuente stuffwe...«.[47] Halmstad havde endnu på dette tidspunkt ingen andre klostre end det dominikanske, og selvom de øvrige breve fra herremødet ikke udpeger klosterets 'konventstue' som mødested, så har byen næppe haft nogen anden egnet ramme for et møde af sådanne dimensioner.

Retterting, landemoder o.lign. retsmøder

Ovennævnte ekstraordinære 'unionskongelige retterting' hos prædikebrødrene i Halmstad kom som nævnt til dels i stand som en sidegevinst i forbindelse med et møde samlet for mere ophøjede formål, men netop kongelige retterting og lignende store tingsforsamlinger er den i kildematerialet hyppigst forekommende type af 'eksterne anvendelser' af de danske dominikanerklostre. Tilsyneladende er der tale om et forholdsvis senmiddelalderligt fænomen, idet alle de bevarede belæg er fra 1400- og 1500-tallet, så småt begyndende i anden fjerdedel af 1400-tallet og herefter stadig hyppigere frem mod Reformationen. Verdslig brug af danske tiggerklostre som mødelokaler var tilsyneladende endnu mere udbredt hos gråbrødrene, hvor ikke mindst klostrene i Kalundborg, København og Lund lagde rum til mange fornemme tingsforsamlinger; i 1449 endda med den dominikanske prior fra Roskilde som deltager i Københavns Gråbrødrekloster.[48]

[45] DN bind VI nr. 697; DN bind IX nr. 534.
[46] Rep. 2. rk. bind I nr. 380.
[47] DL bind IV nr. 430.
[48] Rep. 1. rk. bind III nr. 7850.

Første omtale af et kongeligt retterting på dominikansk grund foregik i 1426, hvor kong Erik VII ('af Pommern') angiveligt lod et sådan ting afvikle »..i sakristiet i Sortebrødrekloster..« i Odense.[49] Hvis dette skal tages for pålydende, må de odenseanske brødre have haft et ganske stort sakristi, idet tinget foruden kongen selv havde deltagelse af hele fem danske bisper og en række verdslige stormænd. Som det gælder ved alle de øvrige kendte rettertingsmøder afholdt i danske dominikanerklostre, havde selve sagen intet med konventet eller ordenen at gøre. Selvom de fleste af prædikebrødrenes danske klostre synes benyttet til sådanne eksterne retsmøder, så var nogle klostre tydeligvis mere brugte end andre, hvor dominikanerklosteret i Odense på dette punkt indtager en klar førsteplads. I 1476 afholdtes der således igen kongeligt retterting hos prædikebrødrene i Odense, denne gang i "Sortebrødreklosters Stue". På denne tid hed kongen Christian I, og med sig havde han bl.a. to højtstående verdslige herrer i ridder Jørgen Urne og den fynske landsdommer Knud Joachimsen, samt en enkelt kannik fra domkapitlet i Odense; rettertinget behandlede en privatadelig godssag.[50] I 1495 var det næste konge i rækken, Hans, der holdt retterting i dominikanerklosteret i Odense med deltagelse af bl.a. den lokale borgmester, to kannikker og prioren fra johanniterklosteret.[51] Og i 1504 var kong Hans' retterting tilbage hos prædikebrødrene i Odense i en godstrætte, hvor landsdommer Jørgen Urne var den ene part.[52]

Det kongelige retterting synes også ved flere lejligheder ankommet til dominikanerklostrene i Roskilde og Vejle. I 1460 holdt kong Christian I således et rettertingslignende møde i 'Sortebrødrekloster Stue' i Roskilde sammen med fem riddere og "mange andre fornemme mænd", hvor en tilrejsende præst fra Køge lod oplæse et brev, som forsamlingen efterfølgende vidimerede.[53] I 1466 var kong Christian og hans højbårne ting atter på besøg i Roskildes dominikanske klosterstue, hele to gange endda, første gang i foråret i en sag mellem biskop Oluf og en adelig kirkepatron,[54] anden gang i efteråret i en sag om gods tilhørende et kapel ved domkirken.[55] I begge tilfælde er der således tale om sager, hvor byens sekulære højgejstlighed var involveret, og det måske derfor skønnedes bedre at henlægge sagens afvikling til mere upartisk grund i dominikanerklosteret. I 1492 var kongen, hans kansler Johan Jepsen og en serie højbårne riddere på besøg hos prædikebrødrene i Vejle, hvor der afholdtes et kongeligt retterting for at løse en godstrætte imellem en lokal adelsmand og domkapitlet i Ribe, der var repræsenteret med tre kannikker.[56] Endnu et par kongelige retterting afholdtes i Vejle Sortebrødrekloster i 1474 og 1503,[57] sidstnævnte gang dog i fravær af kongen og i stedet under ledelse af biskop Jens af Århus.

[49] Rep. 1. rk. bind III nr. 6242.
[50] Rep. 2. rk. bind II nr. 3930.
[51] Rep. 2. rk. bind IV nr. 8010b.
[52] Rep. 2. rk. bind V nr. 10181.
[53] Rep. 2. rk. bind I nr. 1140.
[54] Gamle Danske Domme (GDD) bind I nr. 2.
[55] Rep. 2. rk. bind I nr. 2165.
[56] Rep. 2. rk. bind IV nr. 7069.

Som eksempel på et sådan rettertings form og beslutning bringes nedenfor indledning og afslutning på et vidnebrev fra endnu et af kong Hans' mange retterting i dominikanerklosteret i Odense. Som regel tog det omrejsende ting sig af sager fra den lokale region, men i det aktuelle tilfælde fra 1508 er der faktisk tale om en godstrætte meget langt fra Odense, nemlig oppe i Nordvestjylland mellem Holstebro og Lemvig.

> Hans Konge. Tirsdagen efter Knud Konges dag for os på vort retterting i Sortebrødrekloster i Odense, nærværende Ejler Bryske, Knud Urne, Henning Valkendorf, Erik Hansen, borgmester i Middelfart, og Otto Pedersen i Ullerslev med flere, var Malte Juuls arvingers bud i Holmgård med nogle åbne, beseglede breve på et markeskel og noget gods, Malte Juul og hans arvinger har forfulgt til lås (...). Thi dømmer vi fornævnte markeskel ved magt og tildømmer vi Malte Juuls arvinger deres gods norden Arnhøj og Vissenhøj at nyde til Lille Stovdal, forbydende alle dem på forskrevne gods at hindre, og sætter vi den sag evindelig tielse på. Datum ut supra nostro ad causas sub sig., teste Georgio Marswin justiciario nostro.[58]

Fra slutningen af 1480'erne tog brugen af tiggerklostre til kongelige og bispelige høringer og retterting kraftigt til, hvor ikke mindst kong Hans synes at have fundet behag ved tiggerbrødrenes klostre. Som regel hedder det, at mødet foregik i byens 'Sorte- eller Gråbrødreklosters Stue', men kort før midsommer i 1486 har vejret tilsyneladende været så behageligt, at den kongelige høring var forlagt til "Gråbrødre kirkegård under linden i Kalundborg".[59] I nogle tilfælde kan man følge, hvordan kongens retterting rejste gennem landet fra kloster til kloster, som f.eks. i januar 1492, hvor kong Hans holdt retterting hos gråbrødrene i Aalborg den 5., hos gråbrødrene i Horsens den 28. og hos prædikebrødrene i Vejle den 31.[60] Kong Hans' brug af tiggerklostre til ting og høringer var muligvis blevet så indgroet, at hans undersåtter også fandt det klogest at benytte samme forum, når de skulle besvare kongens bud. I 1506 havde Hans således pålagt en stor gruppe fynske stormænd, borgmestre og bønder at give en økonomisk vurdering af Kronens jorder i landsbyen Ulkendrup med henblik på et forestående mageskifte. Af deres skriftlige svar fremgår det, at de samledes fra hele Fyn hos prædikebrødrene i Odense for at udfærdige og besegle deres svar.[61]

Kongelige besøg og brug af klostrene som tingpladser kunne løbe over flere dage. I 1489 holdt kong Hans således voldgiftsting mod biskop Ejler af Århus, i øvrigt med deltagelse af fem af domkapitlets kannikker som voldgiftsmænd, hvilket foregik i det århusianske dominikanerkloster den 3. juni.[62] Dagen efter var der igen ting i klosteret, denne gang kongeligt retterting under forsæde af kong Hans, biskop Niels Glob af Viborg og den nørrejyske landsdommer Anders Christensen, i

[57] GDD bind I nr. 9; Rep. 2. rk. bind V nr. 9797.
[58] Rep. 2. rk. bind VI nr. 11057.
[59] Rep. 2. rk. bind III nr. 5892.
[60] Rep. 2. rk. bind IV nr. 7048, 7067 og 7069.
[61] Rep. 2. rk. bind VI nr. 10617.
[62] Aktstykker vedk. Århus bind I:1 nr. 62.

en sag om en lokal godstrætte.[63] I løbet af to dage havde Århus' prædikebrødre altså været værter for kongen og hele hans følge af tjenere og embedsmænd, to biskopper, fem kannikker, og en landsdommer - foruden alle de indkaldte vidner og sagernes involverede parter. Der har ikke været meget fred til kontemplative spadsereture i klostergangen for brødrene i de dage.

Klosterets neutrale position ved sådanne retterting synes at have været ret væsentlig. Retssager, der rent faktisk vedkom prædikebrødrene, blev således altid henlagt til andre (og ligeledes mere neutrale) omgivelser, som f.eks. i 1488, hvor kong Hans for en gangs skyld ikke holdt sit omrejsende retterting i et af tiggerklostrene i Ribe, men derimod i byens rådhusstue, hvor den dominikanske prior Peder skulle forsøge at forsvare nogle godsgaver til klosteret, som arvingerne anfægtede.[64] Da prioren i Vejle i 1483-84 i en lignende sag skulle plædere for sit konvents ret til nogle tilskænkede gårde i Stouby, som giverens arvinger havde fået et godt øje til, var det på samme vis ikke i dominikanerklosteret i Vejle, men derimod hos johanniterne i Horsens, at høringen foregik - selvom alle sagens parter havde kortere vej til Vejle end til Horsens.[65]

Det var ikke kun kongemagten, der havde adgang til at rekvirere dominikanerklostrenes mødesale til store retslige høringer. Især klosteret i Odense dannede i perioden 1440-1475 ramme om så mange eksterne møder, selv fraregnet kongens retterting, at man får indtryk af, at byens 'Swortebrødhre Stue' har fungeret som Fyns faste tingsal. Dette gælder ikke mindst for de fynske 'landemoder', hvor biskoppen halvårligt eller årligt indkaldte stiftets sekulære gejstlighed og ved samme lejlighed hørte og dømte en række retssager af verdslig karakter, ligesom verdslige deltagere benyttede lejligheden til indbyrdes at gøre godshandler, foretage arveskifter og indgå forlig med den forsamlede gejstlighed som vidne.[66] Første kendte eksempel på et sådant fynsk landemode i dominikanske rammer er fra 1443, hvorfra en række væbnere og lokale højgejstlige i et brev kunne bevidne, at de i "Swortebrødhre Stue i Odense på vort landemode" havde overværet, hvordan ridder Claus Rønnow på vegne af kongen havde stævnet en lokal borger i en her uvedkommende sag.[67] I januar 1458 var den fynske højgejstlighed og øverste adelstand igen samlet i Odenses Sortebrødrestue, denne gang for bl.a. at høre en verdslig trætte om godsforhold,[68] og i august samme år afholdtes atter 'Fynbo landemode' i odensebrødrenes stue, hvor sagen gjaldt nogle varer,

[63] Rep. 2. rk. bind IV nr. 6507.
[64] Rep. 2. rk. bind VII nr. 6226s.
[65] Rep. 2. rk. bind VII nr. 12923.
[66] Dahlerup 1972. Tilsvarende landemoder holdtes i landets øvrige stifter, dog primært i de tre østdanske, hvor der for netop Fyns stift gjaldt det særegne forhold, at Lolland og Falster havde sine egne landemoder.
[67] Rep. 1. rk. bind III nr. 7401.
[68] Rep. 2. rk. bind I nr. 806.

som et par driftige købmænd angiveligt havde ladet stjæle til søs.[69] Kilderne beretter om yderligere fynske landemoder hos Odenses prædikebrødre i årene 1475 og 1521.[70]

I mulig forbindelse til sådanne fynske landemoder, uden at dette dog eksplicit anføres i de efterladte diplomer, står yderligere en række forsamlinger i retslig sammenhæng af fornemme herrer i Odenses dominikanerkloster. I klosterets stue foregik således i 1472 et adeligt arveskifte efter ridder Esge Brok og hans hustru Eline over al deres gods i Danmark med vidnedeltagelse af intet mindre end seks riddere, tre væbnere, to landsdommere (for Nørrejylland og Sjælland), to provster (bl.a. fra Odense), prioren fra Dalum, Odenses borgmester og adskillige andre "gode mænd".[71] Ligeledes blev det berettet i et brev fra 1475, at der nogle år forinden var foregået en overdragelse af pantegods imellem to adelige, ridder Johan Bjørnsen og hr. Tello Reventlov, og at dette rent fysisk var sket i Odense Sortebrødrekloster - hvilket altså tilsyneladende var en så væsentlig detalje, at den også måtte nævnes i den senere omtale.[72] En tilsvarende senere omtale af en juridisk bindende aftale indgået i klosteret haves fra 1474, hvor den fynske biskop Magnus sendte bud til sognepræsten i Ingslev om at tilsige et af sine sognebørn til møde i Odense, hvor han skulle efterleve nogle forpligtelser overfor den adelige Bent Bille, som han tidligere havde vedkendt sig "her i Odense i Sortebrødrekloster for mange gode mænd i vor nærværelse".[73]

I princippet skulle landemoderne foregå i stiftets domkirke, hvor der også hørte en del kirkelig liturgi med til mødets afvikling, men hvorfor man på Fyn valgte at henlægge så mange af dem til dominikanerklosteret er uvist. Måske ligger en del af forklaringen i, at der i domkirkens tilhørende kapitelkloster i netop den pågældende periode herskede en ret anspændt stemning imellem de benediktinske munke og det omgivende samfund (inkl. biskoppen), hvor munkene i årene 1475-1489 endda blev fordrevet og afløst af sekulære kannikker.[74] På samme måde kan der påvises en mulig praktisk forklaring på, at dominikanerklosteret i Roskilde i samme periode pludselig blev et populært mødested i kongelige og bispelige anliggender, hvilket der ellers i modsætning til i Odense bestemt ikke var (kildebelagt) tradition for. I 1453 blev den netop udpegne biskop af Børglum, Jakob Friis, således sat i stævne i Roskilde af kong Christian I, hvor den nye biskop i prædikebrødrenes kloster formelt afsagde sig retten til en sognekirke, hvilket foregik til en kongelig repræsentant i priorens kammer. Dagen efter aflagde børglumbispen troskabsed til kongen selv i brødrenes kirkekor.[75] I 1466 havde klosteret igen besøg af kong Christian, der denne gang medbragte hele sit råd, inkl. biskop Oluf af Roskilde. Nok engang havde mødet tilsyneladende intet

[69] Rep. 2. rk. bind I nr. 880.
[70] Rep. 2. rk. bind II nr. 3602; Årbøger for nordisk Oldkyndighed (ÅfNO) 1853, 18-19.
[71] Rep. 2. rk. bind II nr. 3145.
[72] Rep. 2. rk. bind II nr. 3631.
[73] Missiver bind II nr. 65.
[74] Nyberg 1982, 317-329 og 332-335.
[75] Rep. 2. rk. bind I nr. 246.

at gøre med prædikebrødrene selv, men foregik altså alligevel i »Roskildie in monasterio ordinis predicarum«.[76] Brevene forklarer ikke, hvorfor disse begivenheder i midten af 1400-tallet netop foregik hos prædikebrødrene, men de fornemme besøg hænger efter alt at dømme sammen med, at store dele af Roskilde by, herunder domkirken og det meste af domkapitlet, var brændt i 1443.[77] I genopbygningsperioden synes dominikanerklosteret i Roskilde altså i et vist omfang at have fungeret som 'konstitueret domkirke og kongsgård'.

En tilsvarende byggerelateret forklaring kan være grunden til en tilsyneladende ligeledes ekstraordinær anvendelse af dominikanerklosteret i Næstved, hvor prædikebrødrene i år 1500 lagde kloster til høring og domsforlig i en stor verdslig-adelig arvestrid, der bl.a. involverede retten til hele fire herregårde. Sagen havde deltagelse af en mængde af rigets fornemste riddere, og det hele foregik under forsæde af de kongelige høvedsmænd fra Vordingborg og Bohus, samt abbed Oluf Pedersen af Skovkloster.[78] Især sidstnævnte er her interessant, idet det benediktinske Skovkloster beliggende umiddelbart uden for Næstved var byens formelle ejer og administrationscenter, også i retslig henseende, og tydeligvis regnedes sagen da også at høre under abbedens jurisdiktion. Men hvorfor da henlægge afviklingen til dominikanerklosteret inde i Næstved by? Svaret kan kun blive et gæt, men i netop disse år foregik der et større bygningsarbejde på Skovkloster,[79] hvorfor abbeden kan have foretrukket at låne et mere roligt sted til den store retssag. Det var dog ikke altid, at man uden videre tog mendikante klostre og kirker i brug som erstatning for bygninger under ombygning. I 1462 tillod ærkebiskop Tue af Lund således, at man i Halmstad holdt gudstjeneste på rådhuset i stedet for i byens enlige sognekirke, da denne stod under ombygning.[80] Eftersom forholdet mellem prædikebrødre og sekulærgejstlighed i Halmstad ellers fremstår særdeles positivt, kan man faktisk undre sig over, hvorfor byen ikke i stedet henlagde gudstjenesten til dominikanerklosterets kirke, der dog skulle synes en mere passende ramme herfor end rådhuset?

En anden potentiel forklaring på kildebelagte, eksterne forsamlinger i dominikanerklostre kan i enkelte tilfælde være, at de slet ikke var så eksterne endda. Akkurat som de sekulærgejstlige landemoder blev benyttet til at ordne alskens andre forhold, når man nu alligevel var samlet, så afholdt som bekendt også prædikebrødrene selv store forsamlinger i form af ordenens årlige provincialkapitler, der ofte havde endog særdeles fornemme besøg af folk udefra, og her kunne disse gæster selvsagt også foretage sig andet end blot andægtigt at overvære brødrenes møder og gudstjenester. Det er min formodning, at det var i forbindelse med sådan et provincialkapitel, at

[76] Rep. 2. rk. bind I nr. 2165.
[77] Liber daticus Roskildensis, 110. Ahrnung 1970, 137.
[78] Rep. 2. rk. bind V nr. 9139.
[79] Trap 1921, 253.
[80] DL bind IV nr. 11.

ærkebiskop Niels af Lund og biskop Magnus af Børglum i sensommeren 1363 vidimerede et kejserligt lejdebrev til kong Valdemar IV ».. in domo fratrum predicatorum Nestwedis.«[81]

Bortset fra de kongelige retterting, de fynske landemoder, de dominikanske provincialkapitler og eksemplerne fra Roskilde og Næstved synes den primære årsag til valget af dominikanerklostre som samlingssted for eksterne møder - foruden klosterbygningernes fysiske egnethed - at have været deres neutrale status i forhold til de involverede parter. Dette neutrale element er f.eks. næppe uden betydning i tilfældet fra 1480, hvor "swarthebrødre closther i Lundh" havde fint besøg, idet den skånske landsdommer Niels Pedersen Thott præsiderede en retslig høring med deltagelse af bl.a. ærkebiskop Johannes Brostrup angående en trætte imellem en kannik og en verdslig godsejer over en dam;[82] pga. ærkebispens og domkapitlets involvering i sagen var det altså næppe passende at henlægge høringen til disses residenser, hvor den slags ellers normalt foregik.

I 1491 afholdtes endnu en høring i et dominikansk kloster, denne gang i Helsingborg, under forsæde af så fornemme mænd som ovennævnte ærkebiskop Johannes Brostrup, provst Jens Ågesen fra Lund, rigskansler Hans Kjeldsen og ridder Eskil Gøye.[83] Sagen var i dette tilfælde lidt speciel, men hverken pga. det højtstående dommerpanel eller selve emnet, der var en ret banal godstrætte i et arveskifte. Det særlige var, at den afdøde, som skiftet handlede om, var Helsingborg-klosterets store velgører, ridder Johan Oxe, der i starten af 1470'erne havde ladet indstifte et familiekapel i klosterkirken, hvor hans fader lå begravet. Mens selve skiftesagen intet havde med prædikebrødrene at gøre, var aktørerne - den afdøde ridders enke og broder - således ganske nært knyttet til klosteret. Alligevel kan man hævde, at klosteret udgjorde en slags neutral plads for høringen, idet relationen stod imellem klosteret og hele familien, og det var i hvert fald mere neutralt end Helsingborg Slot - det måske ellers umiddelbart mest oplagte mødested - idet Johan Oxes enke Ingerd var repræsenteret i sagen af sin broder Bent Bille, der også sad som høvedsmand på Helsingborg. Det lidt ekstraordinære ved hele affæren fremgår også af, at det er det eneste kendte tilfælde af eksternt mødebrug af brødrenes kloster i Helsingborg - til trods for, at det udgjorde byens eneste af slagsen.

Også i andre tilfælde valgte adelige familier at henlægge deres interne arveskifter til dominikanske klosterstuer. Således samledes f.eks. en række riddere og adelige godsejere hos prædikebrødrene i Lund 1465 i "et vanligt skifte og dagting (...) angående den arv, som dem tilfaldet var efter fru Anna, Tue Pedersens efterleverske på Harrisberg".[84] I starten af 1500-tallet synes Billeslægten endda at have gjort dominikanerklosteret i Næstved til sin faste skiftesal, idet klosteret i 1510 var ramme om et internt familiemageskifte med deltagelse af en større mængde

[81] DD 3. rk. bind VI nr. 375. Beliggenheden af ordenens nordiske provincialkapitel i 1363 kendes ikke, men fra anden side ved vi, at konventet i Næstved var værter for et sådan kapitel engang i perioden 1340-70 (Gallén 1946, 135).
[82] DL bind IV nr. 349.
[83] Rep. 2. rk. bind IV nr. 6952.
[84] Rep. 2. rk. bind I nr. 1879.

partsfuldmægtige og vidner fra slægten og dens tilgiftede grene,[85] og i 1527 var familien Bille igen samlet hos prædikebrødrene i Næstved for at holde arveskifte efter fru Ermegard Frillesdatter.[86]

Brugen af danske dominikanerklostre til retslige møder fortsatte faktisk uanfægtet helt frem til Reformationen. Mens det ene danske tiggerkloster efter det andet nedlagdes i årene omkring 1530, fortsatte business tilsyneladende langt henad vejen as usual i de få resterende aktive klostre, såsom hos prædikebrødrene i Odense, der så sent som i 1535 lagde kloster til et retterting angående noget for brødrene selv så perifert som en markeskelstrætte mellem to landsbyer nær Svendborg.[87]

Øvrige kendte og mulige anvendelsesformer for dominikanerklostrene

At eksempelvis det enlige kloster i Vejle også udgjorde købstadens eneste eller i hvert fald bedst egnede bygning til større standsmæssige besøg fremgår også indirekte af kong Frederik I's overdragelsesbrev af klosteret til byens magistrat i 1531. Mens de forladte tiggerklostre mange andre steder blev skænket til byerne under krav om, at der i bygningerne skulle indrettes hospitaler for de syge og de fattige, så havde kongen andre planer med det gamle sortebrødrekloster i Vejle, som borgerne kunne bruge som de ville, men til gengæld for den kongelige gavmildhed skulle de "..opbygge og færdiggøre et godt hus på et bekvemt sted i samme kloster med gode stuer og kamre, som vi og vor højbårne fyrstinde, vor kære husfrue, kan have vores værelse udi, så tit vi kommer til byen."[88] Bestemmelsen indikerer således, at efter klosterets nedlæggelse manglede kongeparret et passende overnatningssted, når deres vej faldt forbi Vejle.

I det hele taget kan den umiddelbart post-reformatoriske brug af dominikanerklostrene måske tænkes også at indikere noget om klostrenes pre-reformatoriske anvendelse, idet myndighederne med tiggerklostrenes nedlukninger kom til at mangle de eksterne funktioner, som brødrene hidtil havde lagt bolig til i byerne. Det er således muligvis værd at notere sig, at byrådene i Vejle og Holbæk valgte at indrette rådhuse i de efterladte dominikanerklostre, ligesom en latinskole oprettedes i Holbæk-klosterets vestfløj.

I andre tilfælde virker det mere tvivlsomt, om de danske dominikanerklostres post-reformatoriske anvendelse afspejler en tidligere brug. Det grelleste tilfælde i så henseende stammer fra Malmø, hvor Prædikantordenen ganske vist ikke havde et formelt konvent boende, men dog et klosterlignende hus med eget kapel for udstationerede brødre fra konventet i Lund. Efter at Reformationen havde gjort sit indtog og fordrevet tiggerbrødrene fra Øresundsstaden, skænkede kong Frederik I i 1530 prædikebrødrenes forladte kapel til magistraten i Malmø for indretning af et

[85] Rep. 2. rk. bind VI nr. 11511.
[86] Rep. 2. rk. bind V nr. 10100.
[87] *Christian III's Rettertingsdomme* bind I, 487-489.
[88] KFR, 279.

"bysse hwss", altså et 'tøjhus' til oplagring af våben.[89] Det blev om muligt endnu værre under Skånske Krig, hvor svenskerne i 1676 lod indrette et "laboratorium for fyrværkeri" i det klokketårn, som nogle borgere havde ladet opføre på det gamle kapel i 1611 - og som den vankelmodige folkeerindring i øvrigt i mellemtiden havde døbt 'Gråbrødretårnet'.[90]

Helt afvise, at danske eller nordiske dominikanerklostre har været anvendt til slig ugudelig brug, mens brødrene boede der, kan man dog ikke, hvis man sammenligner med deres medbrødre i det øvrige Nordeuropa. I 1515 fik en lokal entreprenør i Glasgow således besked på at flytte syv stykker artilleri fra havnebroen op til byens dominikanerkloster, uden at det anføres, hvad de skulle dér.[91] Der kan selvfølgelig være tale om en simpel oplagring i stil med det malmøgensiske 'bøssehus', men rent faktisk havde de skotske dominikanere en vis tradition for omgang med kanoner - og vel og mærke ikke kanoner af den juridisk-religiøse type. I 1450'erne var den dominikanske lægbroder og tømrer Andrew Lesouris således Skotlands førende kanonbygger, hvor han formentlig selv primært stod for udførelsen af kanonernes podier og understel af træ, men dertil fremstår som en slags overordnet mester for alle de forskellige håndværkere, der medvirkede ved kanonens fremstilling. Det vides ikke, om vor dominikanske kanonbygger stod bag den kanon, der i 1460 eksploderede og dræbte kong James III af Skotland, men han har givetvis været med til efterfølgende at forsøge at reparere den.[92] Det var muligvis samme fortrolighed med det tunge artilleri, der i 1559 viste sig hos tømrerens dominikanske navnebroder fra konventet i Glasgow, Andrew Leitch, der ufortrødent holdt gudstjeneste i en sognekirke i havnebyen Leith, mens den engelske flåde lå i havnen og bombarderede byen. Selvom der under tjenesten bragede en engelsk kanonkugle gennem muren og ind i kirken, fortsatte den dominikanske fader angiveligt upåvirket med at fremsige messen.[93]

Dominikanerklostrene kunne også lægge gange og plads til deciderede soldatersamlinger, som da det dominikanske kloster i Groningen flere gange under de urolige tider i 1500-tallets Nederlande blev brugt som militær mønstringsplads,[94] og som allerede nævnt indgik adskillige europæiske dominikanerklostre med deres placering ude langs bymurene i stadsbefæstningens forsvarssystem, hvortil byherrens soldater skulle have adgang i tilfælde af krig.[95] Det mest berømte eksempel herpå er det store Saint-Jacques Kloster i Paris, hvis korsgang var bygget sammen med et af bymurens fæstningstårne, således at klosteret indgik som en aktiv del af byens forsvar.[96]

[89] DCM nr. 35.
[90] Bager 1971, 273.
[91] Foggie 2003, 89.
[92] Foggie 2003, 87-89.
[93] Foggie 2003, 291.
[94] Bakker 1988, 82.
[95] Bl.a. Stüdeli 1969, 68-83 og 132; Berger 1995, 312; Schenkluhn 2000, 233.
[96] Schenkluhn 2000, 232-233.

Eftersom de nordiske byer gennemgående slet ikke var befæstede på samme måde, kendes noget tilsvarende ikke fra vore breddegrader, men at klostrene alligevel kunne have en militærtaktisk betydning fremgår af, at høvedsmanden Eske Bille omkring 1530-31 lod dominikanerklosteret i Bergen nedrive for derved lettere at kunne forsvare det nærliggende Bergenhus, efter at klosteret alligevel var brændt ned få år forinden - ifølge en lokal norsk tradition gennem konspiration imellem den forrige høvedsmand Vincens Lunge og en bestukket (dansk) prior på klosteret.[97] Tilsvarende bekymringer angående det forsvarsmæssige udsyn omkring den militære fæstning Kernen i Helsingborg synes at have naget kong Valdemar IV, der i 1361 søgte og fik pavens tilladelse til at flytte det tilstødende dominikanerkloster.[98] Angiveligt skulle der allerede da være præcedens for, at tiggerklostrene i Helsingborg og Kalundborg, samt nonneklosteret i Aalborg, var blevet indtaget og befæstet af fremmede styrker med henblik på de nærliggende borges angreb; sådanne indtagelser kendes dog ikke fra andre omtaler. Hverken gråbrødrenes eller prædikebrødrenes holdning til spørgsmålet kendes heller. Det er endvidere tvivlsomt, om nogle af de bevilgede flytninger reelt blev gennemført. Franciskanerklosteret i Kalundborg blev med sikkerhed ikke flyttet, men synes til gengæld befæstet af kongen med såvel voldgrav som fæstningsmur.[99] En flytning af klosteret i Helsingborg er omstridt, men der findes ingen arkæologiske spor deraf.[100] Derimod blev klosteret revet ned umiddelbart efter Reformationen af formentlig just samme årsag.

Normalt var det dog heldigvis mere fredelige sysler, som folk uden for klostrene kunne finde på at henlægge til prædikebrødrenes boliger, om end de fortsat kunne være ganske utraditionelle. I Groningen havde stadens gilder og byråd f.eks. indgået den aftale med byens to tiggerklostre, at sejlene på byens store sejlskibe blev repareret i prædikebrødrenes kloster, mens 'stadbådenes' sejl og tovværk blev opbevaret hos gråbrødrene. Dertil havde gilderne diverse dokumenter liggende hos prædikebrødrene, hvor de også holdt flere af deres sammenkomster, mens gråbrødrene forestod opbevaringen af byens og delstatens økonomiske dokumenter i 'landkisten'.[101]

Det er yderst begrænset, hvad der findes overleveret af viden om tilsvarende deponeringer hos de nordiske prædikebrødre, som man dog må formode også her har været ganske udbredt. I en by primært opbygget af træhuse må de store stenbyggede klostre have forekommet et oplagt sikringssted for vigtige dokumenter og andre brændbare genstande af betydning - og da ikke

[97] Holberg 1737, 40. Retfærdigvis må det nævnes, at dominikanerklosteret ikke var den eneste af de mange kirker placeret på Holmen tæt ved fæstningen, der måtte lade livet. I 1531 var rygtet om Christian II's tilbagevenden så stærkt, at også Bergens domkirke på Eske Billes ordre og med biskop Olav Torkildssons indvilgen blev nedrevet af hensyn til Bergenhus (Vihovde 1998, 7).
[98] DD 3. rk. bind VI nr. 120.
[99] Jørgensen & Thomsen 2004, 178.
[100] Bååth 1933, 306-309.
[101] Bakker 1988, 82.

mindst, hvis dokumenternes og genstandenes ejere også selv brugte klostrene som samlingssted. Konkrete belæg herfor findes imidlertid stort set ikke fra Norden, og de meget få bevarede omtaler af sådanne eksterne deponeringer gælder sølv og penge. I Nidaros var byens prædikebrødre således indirekte indblandet i en sag i reformationsårene mod abbed Mathias af Tuterø, hvor denne angiveligt uretmæssigt havde forsøgt at gemme eller pantsætte noget sølv hos prædikebrødrene, men ærkebispen lod dette afhente hos klosterets fr. Harald,[102] og flere nordiske dominikanerklostre - især i Roskilde, Lund og Skara - blev anvendt af de pavelige skatteopkrævere til opbevaring af indsamlede penge.[103]

Endelig skal det nævnes, at tiggerklostrene også kunne blive benyttet til opbevaring af mennesker. Mens nogle som tidligere nævnt selv søgte tilflugt fra verdslig had, hævn og lov hos eksempelvis prædikebrødrene, så var der andre, der af samme verdslige arm blev sat i tvungen forvaring i brødrenes klostre. Den mest navnkundige arrestant således anbragt bag lås og slå hos nordiske prædikebrødre synes at være ærkebiskop Gustav Trolle af Uppsala, der i 1518 var blevet arresteret og tvunget til at abdicere, hvorefter han blev holdt i fangenskab i Västerås, hvilket først foregik i byens dominikanerkloster og siden på slottet.[104]

Heldigvis fremstår dette som den regelbekræftende undtagelse om, at brugen af dominikanerklostre i middelalderens Norden til eksterne formål, der ellers umiddelbart intet havde at gøre med prædikebrødrene selv, i langt de fleste tilfælde skete ganske frivilligt - både for prædikebrødrene og de udefrakommende.

[102] Lange 1847, 367.
[103] Bl.a. DD 2. rk. bind XI nr. 35, 36 og 152. Jakobsen 2006, 78-79; Jakobsen 2007a, 168.
[104] Pernler 1999, 189.

11. Dominikansk ejendomsbesiddelse

- **Hvilke typer ejendom besad de danske prædikebrødre - og påvirkede dette omgivelserne?**

En af de nye og revolutionerende ting ved tiggerordenerne, da disse grundlagdes i starten af 1200-tallet, var deres hengivelse til fattigdom. I modsætning til den sekulære gejstlighed og munke og kannikker af de gamle klosterordener skulle de dominikanske og franciskanske tiggerbrødre ikke beskæftige sig med verdslig ejendom. At gøre fattigdom til en integreret del af klosterlivet var på ingen måde tiggerordenernes opfindelse. Også de gamle ordener forbød individuelle besiddelser, der i stedet skulle overgå til konventets fælles ejendom. Forskellen i denne henseende imellem tiggerbrødrene og de traditionelle munke var, at for førstnævnte frasagde også det samlede konvent - og i princippet også selve ordenen - sig jordiske besiddelser.

En del af samtidens kritik rettet imod cistercienserne gik netop på munkeklostrenes ofte meget store godsbesiddelser, herunder hvor vidt der skulle betales tiende af sådanne jorder. I Danmark, hvor cistercienserklostre var oprettet siden midten af 1100-tallet, havde disse allerede ved tiggerordenernes ankomst udviklet sig til nogle af landets største og rigeste godsejere, og hvis cisterciensisk ejet land skulle holdes fri for tiende, ville det mange steder underminere den finansielle basis for Kirkens nydannede sognestruktur.[1] Et andet aspekt til debat var det ideologiske problem i at have munke og kannikker, der prædikede fattigdommens velsignelser, mens de selv var nogle af de rigeste mennesker kendt af det omgivende samfund. Netop dette misforhold var ikke mindst et af hovedproblemerne for den katolske kirke i opgøret med albigenserne, hvis religiøse ledere - i modsætning til de lokale biskopper - tilsyneladende levede som de prædikede.

Fattigdommens betydning i vita apostolica var således et varmt emne, da tiggerordenerne gjorde deres entré på den religiøse scene, og det blev derfor naturligt også et væsentligt kerneelement i begge ordeners ideologi. Brødrene af de nye ordener var således formelt at betegne som 'mendikanter', tiggere, uden nogen verdslige ejendomme eller privilegier og dermed aldeles afhængige af deres kristne medmenneskers næstekærlighed, gæstfrihed og gavmildhed. Ifølge franciskansk historietradition blev hele fattigdomsidealet som et grundelement i klosterlivet introduceret af St. Frans og efterfølgende kopieret af St. Dominik, en fremstilling, som dominikanske historikere ikke er udelt enige i, men uanset hvordan dette forholder sig, så synes det

[1] Tidspunktet for sognedannelsen i Danmark har været ganske omstridt, hvor f.eks. Svend Aakjær (1927) mente at finde belæg for en slags hedensk oldtidssogn, mens Peter Carelli (2001) har talt om senvikingetidige storsogne, men i den fra moderne tid kendte struktur synes landsognene i vidt omfang at gå tilbage til 1100- og 1200-tallet (Christensen 1938, 16; Dahlerup 1971). Den såkaldte 'fastlåsning' af sognestrukturen hænger sammen med tiendens indførelse i løbet af 1100-tallet (Dahlerup 1974), hvorefter oprettelse af nye sogne medførte ændringer i de gamle sognes økonomi (Christensen 1977, 307). Mindre ændringer af sognestrukturen har dog vedvarende fundet sted også efter højmiddelalderen. Om cistercienserklostrenes tiendefrihed og problemerne herved, se Lekai 1977, 65-67.

vitterligt som om, at selvom fattigdommen bestemt har været vigtig for begge ordener, så har den i særgrad spillet en afgørende rolle for Franciskanerordenen, hvor fattigdom i sig selv fremstår som en af de absolutte kardinaldyder på vejen mod frelsen. For prædikebrødrene synes fattigdom dertil at have udgjort en vej til mere praktiske mål her på Jorden. Ved selv at være fattige, ville prædikebrødrene have lettere ved at blive opfattet som oprigtige og troværdige af deres omgivelser; de var ikke involverede i finansielle interesser, der kunne skade deres lokale popularitet; og ved at lægge deres daglige overlevelse i hænderne på deres naboer og potentielle målgruppe minimerede de risikoen for at miste forbindelsen til samfundet uden for klostermurene - hvis dette skulle ske, ville de simpelthen miste hele deres livsgrundlag i løbet af få måneder.

Mine ovenstående forslag til praktiske bevæggrunde for dominikansk fattigdom er imidlertid givetvis ganske uretfærdige imod St. Dominik selv. For det første viser alle studier af Dominiks syn på fattigdom, at han fuldt ud var ligeså oprigtig, dybfølt og ideologisk omkring vigtigheden af mendikant fattigdom som St. Frans. Selvom Prædikantordenen havde nogle andre praktiske problemer med at gennemføre sådanne idealer end Franciskanerordenen pga. den dominikanske stræben efter store konventer orienteret på lærdom og undervisning, så synes Dominik at have været ganske kompromisløs imod selv den mindste lempelse af reglerne på dette punkt. Det eneste praktiske element, der kan læses ud af hans nedskrevne tanker om ordenens fattigdom er, at besiddelse af ejendom vil tage brødrenes tid og fokus væk fra studier, undervisning og prædiken.[2]

Ideal og virkelighed er imidlertid ofte to forskellige ting. En veletableret forskertradition - især i Nordeuropa - er således, at mens tiggerordenerne lagde ud i god overensstemmelse med deres egne idealer i 1200-tallet, så begyndte tiggerbrødrene herefter gradvist at korrumpere. De lod opføre stadig større og finere klostre imod de oprindelige regler, de gik stadig mere op i personlig komfort i form af klæder, mad og beboelse, og selv reglen imod at besidde ejendom uden for klostrene blev med tiden ignoreret. Det var angiveligt ikke mindst denne ideologiske korrumpering væk fra de prædikede dyder ved fattigdommen, der ifølge den nordisk-protestantiske tradition ledte frem til tiggerbrødrenes upopularitet og endelig uddrivelse ved Reformationen.

Når man taler om dominikansk fattigdom i middelalderen er en væsentlig forskel fra gråbrødrene, at i modsætning til sidstnævnte har der aldrig været nogen dominikansk regel eller ideologi imod at ordenen måtte eje sine egne kirker og klostre, inklusive den grund, hvorpå bygningerne stod. Bortset herfra er forbuddet imod besiddelse af verdslig ejendom ganske klart formuleret i ordenens konstitutioner: »Besiddelser og indtægter må ikke tillades under nogen omstændigheder.« Senere forsøg fra visse fraktioner på at lempe denne forordning givet på generalkapitlet i 1220 blev konsekvent nedstemt, men selvom den officielle holdning til ejendomsspørgsmålet således ikke

[2] Hinnebusch 1966, 147-154 og 158.

ændrede sig, så vidner en række sager om netop sådanne besiddelser uden for klostrene bragt for generalkapitler og provincialkapitler i anden halvdel af 1200-tallet om, at mange konventer allerede da havde svært ved at leve op til idealerne.

I 1274 bestemte generalkapitlet, at alle konventer skulle skille sig af med eventuelle gårde og huse i deres besiddelse, med mindre der var begrundet håb om at oprette et konvent på stedet i den nærmeste fremtid. Prædikantordenen var indforstået med, at konventerne fra tid til anden modtog diverse former for godsgaver, og på nævnte generalkapitel blev det fastlagt, hvordan sådanne gaver skulle håndteres: »Vi forbyder også på det strengeste brødrene på nogensomhelst måde at beholde ejendom i huse eller andre besiddelser uden for klosterets område i mere end et år. De skal enten afhænde eller sælge sådanne.« På generalkapitlet i 1291 blev forbuddet udpenslet endnu mere, men tilsyneladende uden afgørende virkning.[3] Studier fra hele Nordeuropa viser således, at det ideologien og forbuddet imod ejendomsbesiddelse blev ignoreret i vidt omfang. I tilknytning til selve klosteranlægget havde de fleste dominikanerkonventer huse, stalde, haver, marker, græsgange, enge og tilmed møller i nærområdet til brødrenes egen brug. Adskillige konventer havde desuden huse i andre byer, hvor de kunne opholde sig under rejser og terminering (jf. kapitel 5). Det var endvidere ikke usædvanligt for dominikanske konventer at eje urbane huse, boder og grøntsagshaver beregnet på udlejning. Indtægter fra sådanne udlejningsejendomme synes nogle steder at have udgjort en betydelig andel af konventernes økonomi.

Dette var tilsyneladende ikke afgørende anderledes i det dominikanske Danmark. I det danske kildemateriale har jeg fundet 81 belæg for dominikansk ejet ejendom uden for klostermurene; hvor to eller flere omtaler tydeligvis drejer sig om den samme ejendom, er de kun blevet talt for én. I 43 tilfælde (53%) var ejendomme beliggende i eller umiddelbart uden for konventets hjemby. I ni tilfælde (11%) var der tale om besiddelser i andre byer, mens 24 (30%) omhandlede forskellige slags rurale besiddelser. De resterende fem belæg (6%) omtaler blot "noget ejendom". Det skal dog nævnes, at det gennemsnitlige forhold imellem urbane og rurale besiddelser ikke er helt repræsentativt. Materialet fra ét dominikansk konvent, nemlig det i Odense, skiller sig markant ud fra resten ved at indeholde bemærkelsesværdigt mange rurale besiddelser. Hvis tallene fra Odense trækkes ud af den samlede opgørelse, har vi i stedet 63% besiddelser i konventets hjemby, 14% udenbyske besiddelser og 23% rurale besiddelser.

I det efterfølgende vil jeg præsentere de forskellige slags ejendom, som middelalderens prædikebrødre kunne have i deres besiddelse, og vurdere hvilken betydning dette kunne have for det omgivende samfund - også her med eksempler fra såvel Nordeuropa som det danske materiale.

[3] Hinnebusch 1966, 148, 153 og 158-159 (citat oversat herfra).

Dominikansk besiddelse af ejendom i byerne

Den mest udbredte måde for dominikanske konventer at erhverve sig ejendom på var gennem gaver. Dette synes at være sket for næsten samtlige konventer i Nordeuropa, men både omfanget af sådanne godsgaver og brødrenes efterfølgende administration af dem varierede tilsyneladende en del. Det er svært at få øje på noget systematisk mønster bag disse variationer, men om noget kan der muligvis anes en tendens til, at konventerne i de store byer generelt var bedre til at overholde konstitutionerne og skille sig af med modtagne godsgaver igen - måske fordi de store byer i højere grad end de små udgjorde et tilstrækkeligt økonomisk fundament gennem tiggeri alene?

Hvad nu end årsagen er, så er det i middelalderens mest urbaniserede egne i Nordeuropa, dvs. Flandern og de nordtyske hansestæder, at vi finder de mest 'lovlydige' konventer med hensyn til ejendomsbesiddelse. I det ellers så veldokumenterede Flandern haves blot 11 belagte eksempler på godsgaver (ekskl. selve klostergrundene) til grevskabets i alt 27 tiggerklostre før 1350. Og i blot to tilfælde vides brødrene at have beholdt ejendommene, i begge tilfælde fordi konventerne besluttede at opføre termineringshuse på grundene.[4] Også i Rostock modtog det dominikanske konvent ofte grunde inde i byen, der konsekvent solgtes videre inden for et år.[5] Denne videresalgspraksis var imidlertid ikke kun i overensstemmelse med Prædikantordenens egne konstitutioner, men dertil også med nordtysk stadslovgivning. Den lybske stadsret, der indførtes i de fleste kystbyer langs Østersøen, var ganske restriktiv med hensyn til at lade monastiske institutioner besidde ejendom inden for bymurene. De blev tilladt at eje selve klostergrunden, normalt under forbud mod at udvide den, og alle urbane jordegaver skulle - akkurat som Prædikantordenen selv krævede det - sælges inden for et år. Årsagen til den restriktive politik hos de tyske stadsmagistrater var dels, at de ikke ønskede at få nye store gejstlige jordbesiddere inden for bymuren - ofte havde byrådene allerede rigeligt kævl herom med den sekulære kirke - og dels var gejstligt ejet jord i vidt omfang fritaget for de forskellige skatter, som byens magistrale finanser var baseret på.

Et eksempel på prædikebrødrenes mødes med restriktionerne i lybske stadsret kan gives fra Wismar, hvortil brødrene ifølge deres egen lokale krønike blev inviteret af borgmestrene i 1293. Ved ankomsten fik de imidlertid en temmelig kølig modtagelse af byrådet. For overhovedet at tillade Prædikantordenen at oprette et konvent i Wismar krævede byrådet, at prædikebrødrene først skulle indgå en skriftlig kontrakt med byen, der blandt flere andre bestemmelser fastslog, at konventet skulle efterleve ovennævnte stadsret fra Lübeck.[6] Aftalen fra Wismar gik imidlertid endnu videre, idet den end ikke tillod prædikebrødrene at beholde tilskænkede ejendomme i et år, idet sådanne straks efter modtagelsen skulle administreres af eksterne procuratores. Tilsyneladende blev kontraktens bestemmelser overholdt, og ordningen har muligvis tilmed vist sig profitabel for

[4] Simons 1987, 182.
[5] Ulpts 1995, 237.
[6] Mecklenburgische Urkundenbuch (MUB) bind III nr. 2291. Kleiminger 1938, 10-17.

de wismarske prædikebrødre, eftersom prokuratorerne normalt blev udpeget blandt byrådsmedlemmerne eller endog borgmestrene, hvilket gav konventet indflydelsesrige venner.[7]

I nordeuropæiske byer med knapt så magtfulde magistrater optræder langvarige dominikanske ejendomsbesiddelser langt hyppigere. Et eksempel på dette er Groningen i det nordlige Nederland, hvor det lokale dominikanerkloster blev lukket i 1590'erne pga. Reformationen. I den forbindelse blev alle konventets produktive aktiver ført til protokols og imellem dem finder vi et ikke ubetydeligt antal huse og boder spredt over hele byen, men især koncentreret til området omkring klosteret. Disse ejendomme var tydeligvis ikke modtaget inden for det forudgående år og således afventende videresalg, tværtimod blev de udlejet til brug for både bolig og erhverv, og det var tilsyneladende ikke nogen lille forretning, eftersom omkring halvdelen af konventets samlede bogførte indtægter stammede fra udlejningerne. I nogle tilfælde blev lejemålene brugt af arbejdere og håndværkere hyret af konventet eller byen til midlertidige byggeprojekter, men de fleste lejemål havde en mere permanent karakter. Den dominikanske boligudlejning i Groningen kan bestemt ikke betegnes som 'almennyttig', eftersom hovedparten af lejerne tilhørte byens bedrestillede sociale lag - ofte med nære relationer til familierne repræsenteret i byrådet. Men hvorfor foretrak sådanne velhavende personer at leve som lejere hos prædikebrødrene i stedet for at købe deres egne huse? Nutidige ejendomsmæglere vil kunne forklare, at det hele handler om beliggenhed, og mange af de dominikansk ejede byhuse synes faktisk at have ligget omtrent lige så attraktivt som klostrene selv, som f.eks. huset udlejet til enken Emerentiana van Holdinga i Groningen i 1552, hvis lejebolig lå lige bag klosterkirkens kor og i den sydlige del af klosterets abildgård. En anden nok så vigtig begrundelse - der også kendes fra nutiden - har dog rimeligvis været skattetænkning. I 1404 tillod byrådet i Groningen det dominikanske konvent at bygge huse ved siden af klosteret og selvom husene tydeligvis skulle benyttes til udlejning, blev de nye ejendomme fritaget for en række forpligtelser over for byen, især af skatteøkonomisk karakter, hvortil de første lejere var fritaget for militærtjeneste. Indimellem solgte prædikebrødrene i Groningen også nogle af deres huse. Sådanne hussalgsbelæg haves især fra 1400- og 1500-tallet, men de synes gennemgående ikke at vidne om et forsøg på at rette sig ind efter ordenens konstitutioner. I 1454 solgte prioren et stykke jord, som konventet havde modtaget i gave otte år tidligere, og salget skete således længe efter den officielle afhændelsestidsfrist, og fattigdomsidealet synes heller ikke at have været den udslagsgivende grund til et salg i 1463, der tværtimod eksplicit skete for at udligne noget gæld.[8] Tilsvarende opgørelser over ejendomsbesiddelse og regnskabsbøger har overlevet fra enkelte dominikanerklostre i Skotland, og tilsyneladende var det ganske normalt for skotske prædikebrødre at besidde

[7] Ulpts 1995, 261.
[8] Bakker 1988, 52, 53, 64, 66, 79, 93 og 94.

rentegivende gods af forskellige slags, først og fremmest inde i byerne; en praksis, der ifølge Janet Foggies studier især begyndte at vokse efter 1515.[9]

Vender vi blikket imod Skandinavien, viser studier fra Norge, at Prædikantordenen også her har besiddet ejendom uden for klostrene, såsom urbane huse, boder og jorder, hvilket især kan følges for konventet i Oslo. Ifølge Inger-Johanne Ullern synes de fleste besiddelser af den slags ejendomme imidlertid at være blevet solgt så hurtigt som muligt, og hun har ikke fundet belæg for egentlig udlejning.[10] Fra Sverige har jeg heller intet kendskab til urbane udlejningsaktiviteter hos Prædikantordenen, men vi har et svensk belæg for værdien af godt naboskab, idet væbneren Folke Magnusson i begyndelsen af 1400-tallet havde ladet opføre nogle bygninger ved siden af klosteret i Skara, der efter hans død blev skænket til prædikebrødrene; hvorvidt disse bygninger, der omfattede en »..stwfua oc forstwa, loft oc vndherbodh oc eth stal oc flere…«, blev integreret i klosteret, nedrevet til fordel for en klosterudvidelse eller anvendt til ekstern udlejningsbrug er imidlertid uvist. Til gengæld blev ejendommene utvivlsomt højt værdsat af konventet, der - som en god nabo - var repræsenteret med prioren og tre brødre ved testamentets nedskrivning i 1410.[11]

En grundig gennemgang af det dansk-dominikanske kildemateriale har, som allerede nævnt, frembragt 52 belæg for urbane ejendomsbesiddelser, hvoraf 43 var beliggende i konventets hjemby. I 20 tilfælde taler kilderne eksplicit om en 'gård' (lat.: curia), der sin rurale klang til trods også er den gængse betegnelse for urbane huse i middelalderens Danmark. Bortset fra konventerne i Viborg, Haderslev og Slesvig vides samtlige danske dominikanerklostre at have besiddet mindst én sådan gård i deres hjemby, og eftersom de nævnte tre undtagelser også er de konventer i undersøgelsen, for hvilke kildeoverleveringen generelt er ringest, er det ikke usandsynligt, at tilsvarende urbane gårdbesiddelser også har forekommet her. Særlig heldig kildebevaring kan muligvis omvendt være en del af forklaringen på, at de numerisk største gårdbesiddelser kendes for konventerne i Lund (5), Halmstad (4), Næstved (3) og ikke mindst Vejle (10), i sidstnævnte tilfælde med kun ét dokument, der omtaler alle 10 gårde (og derfor kun tæller for ét belæg i statistikken). Da flere af de ellers generelt velbelagte konventer, såsom Roskilde, Odense og Ribe, kun vides at have haft en enkelt gårdbesiddelse i hjembyen, må vi imidlertid gøre plads for alternative forklaringsmuligheder. Med tanke på de fundne tendenser i det øvrige Nordeuropa med kun relativt få dominikanske besiddelser i de store byer, er det interessant at konstatere, at et lignende billede tegner sig for de danske bispebyer - med Lund som den enlige, men markante undtagelse.

En yderligere kompliserende faktor for en undersøgelse som denne er, at kilderne ofte langt fra er så specifikke i deres omtaler, som man kunne ønske sig. I tillæg til de 20 'gårde' kan

[9] Foggie 2003, 149.
[10] Ullern 1997, 110 og 128-138.
[11] Svenskt Diplomatarium (SD) bind II, 293.

skrifterne også berette om fire 'grunde' (lat.: fundum) og syv 'jorder' (lat.: terre) beliggende inden for byområdet, men med uspecificeret anvendelse. Eftersom nogle omtaler eksplicit lader os vide, at sådanne grunde og jorder blev beboet af lejere, så er det min generelle vurdering, at også denne type ejendom normalt var bebygget - eller i det mindst tiltænkt bebyggelse.

Kun i få af de belagte tilfælde synes prædikebrødrene i Danmark selv at have benyttet deres urbane bygninger uden for klosterområdet. Dette var tilsyneladende tilfældet for den eneste gård i Roskilde, som dominikanerkonventet her vides at have været i besiddelse af. I 1584 solgte Kronen således »..en øde Jord ved Roskille, som fra Arilds Tid har hørt til Sortebrødre Kloster, og hvorpaa Sortebrødre Klosters Ladegaard har staaet.«[12] Betegnelsen 'ladegård' synes i middelalderen at dække over flere betydninger, hvor eksempelvis både kongeslotte og cistercienserklostre lod deres godser drive fra sådanne ladegårde. Jeg tror imidlertid ikke, at det her nævnte ladegårdsbelæg indikerer et lokalt dominikansk engagement i egentligt landbrug. Det kongelige skøde beretter også, at ladegården lå ved Roskildes østlige byport. Det fremgår ikke, om gården lå inden eller uden for porten, men i begge tilfælde forekommer en sådan beliggenhed mig mere at pege på en anvendelse som en slags lade, hvor leveringer af korn og andre rurale fornødenheder til konventet let kunne aflæsses og opmagasineres i stedet for at bruge den mere besværlige vej gennem det smalle stræde ind til klosterets port. Roskildebrødrenes ladegård ved byporten kunne i teorien tillige være et oplagt salgssted for en eventuel overskudsproduktion fra klosterets abildgård og teglværk.[13]

Det må tages med i betragtning, at de meget få belæg om huse og jorder i konventsbyerne anvendt af prædikebrødrene selv til en vis grad kan skyldes en tilsvarende mindre sandsynlighed for omtale af sådanne ejendomme i ikke-dominikansk kildemateriale, hvilket i vidt omfang er, hvad vi har til rådighed. Akkurat som i det øvrige Nordeuropa synes det som om, at de danske prædikebrødre var specielt interesserede i jorder og ejendomme beliggende tæt ved deres klostre, og man kan forestille sig, at sådanne naboejendomme ofte til en vis grad har fungeret som en integreret del af klosteret. Et dansk eksempel herpå haves fra Lund, hvor ærkebiskop Karl i 1329 købte en fundum ved siden af det lokale dominikanerkloster fra domkapitlet, hvorpå kannikken Peder Truedsen havde boet,[14] hvorefter ærkebiskoppen skænkede grunden til prædikebrødrene med det udtrykkelige formål, at de kunne udvide deres område (pro nostra area dilatanda).[15] En tilsvarende plan kan have ligget bag en kongelige donation af jord så sent som i 1523 til det dominikanske konvent i Helsingborg, som af kong Frederik I modtog nogle tilstødende jorder nord og øst for

[12] Kancelliets Brevbøger (KB) bind VIII, 167.
[13] Jakobsen 2006, 66.
[14] DD 2. rk. bind X nr. 107.
[15] DD 2. rk. bind X nr. 112 og 114.

klosteret til gengæld for en evig messe for kongen selv og hans forældre.[16] I Halmstad vides det ikke, hvorledes prædikebrødrene her kom i besiddelse af en jord ved siden af deres kloster, men under alle omstændigheder herskede der ikke enighed om gyldigheden af jorderhvervelsen, der fulgtes op af en lang trætte imellem brødrene og byen ("borgmestre, råd og almue"), der i 1444 blev forliget således, at konventet fik lov at beholde jorden, men byen fik forkøbsret på grunden i fald brødrene besluttede sig for at sælge den.[17] Det fremgår heller ikke, hvad den ombejlede nabogrund til klosteret i Halmstad blev anvendt til, men tilsyneladende blev den regnet så vigtig for konventet, at brødrene var parate til at risikere deres ellers gode forhold til byen for den. Interessen for sådanne dominikanske nabogrunde kan også konstateres i Næstved, hvor et stort mageskifte fandt sted i 1434 imellem det lokale benediktinerkloster (Skovkloster) og prædikebrødrene. I bytte for en bod og en gård beliggende i Næstved by, men et stykke vej fra klosteret, modtog prædikebrødrene en mark uden for byporten og en fundum umiddelbart syd for deres abildgård.[18]

Nabogrunde blev dog ikke altid anvendt til udvidelse af klosteret. En post-dominikansk kilde fra Ribe beretter endda om, hvorledes en ubebygget grund ejet af prædikebrødrene blev 'byudviklet'. I 1542 fik enken Anne Knuds foretræde for kongens retterting i Ribe, hvis råd hun udbad sig angående den lovformelige ejendomsret til et hus, som hun med sin afdøde ægtemand Knud Vognkarl havde bygget på en grund ved siden af dominikanerklosteret. Grunden tilhørte som sådan prædikebrødrene, men konventet havde tilladt ægteparret at opføre et hus derpå og bo i det uden at betale leje, dog på den betingelse, at huset sammen med grunden skulle gå tilbage til brødrene, når Anne og Knud var døde. I mellemtiden viste ægteparret - eller i hvert fald enken - sig at overleve dominikanerkonventet, der lukkede ca. 1531 pga. Reformationen.[19]

Det særlig interessante her at notere sig ved denne beretning er dominikanerkonventets rolle som urban ejendomsbesidder. Sandsynligvis var den pågældende nabogrund kommet i brødrenes besiddelse gennem en gave eller et mageskifte, og ved at give Knud og Anne mulighed for at bygge et hus på grunden til parrets egen udgift ville værdien af grunden stige markant, idet konventet efter Knud og Annes død ville stå med et nybygget udlejningsegnet byhus i stedet for blot som forinden en ubebygget grund. I modsætning til verdslige jordbesiddere kunne dominikanerkonventet tillade sig at tænke mere langsigtet, således at en høj indkomst for konventets næste generation var at foretrække frem for en lav indkomst her og nu. Ordningen var naturligvis også god for ægteparret, idet man kan forestille sig, at Knud Vognkarl og hans hustru ikke havde nok penge til at købe et eksisterende hus eller både en byggegrund inden for bymuren og materialer til huset, men på denne

[16] KFR, 14.
[17] DL bind III nr. 265.
[18] SRD bind IV, 374.
[19] *Christian III's Rettertingsdomme* bind II, 41-42.

måde kunne de bo i et nybygget hus uden at betale leje. Selv for byen som helhed var ordninger som denne af det gode, idet man derved fremmede byggeaktiviteten og de socioøkonomiske muligheder for mellemklassen, og i det mindste i denne sene fase af middelalderen var de tidligere skattemæssige fritagelser for gejstligt ejede byjorder blevet ophævet, hvorfor også magistratens fiskale kasse nød godt af ekstern bebyggelse af dominikansk ejet jord.

I eksemplet ovenfor kom Reformationen i vejen førend dominikanerkonventet rent faktisk kunne høste det forventede lejeudbytte af sin investering. Det danske kildemateriale indeholder til gengæld andre eksempler på udlejning af dominikanske ejendomme i byerne. Det gælder også i Ribe, hvor den dominikanske prior i 1467 foretog et mageskifte med byrådet, hvorved magistraten kom i besiddelse af en centralt beliggende hjørnegrund.[20] Selvom ingen bygninger nævnes i mageskiftet - kun 'grunde' og 'jorder' - så har udlejningshuse været involveret, idet brevet oplister navne på adskillige lejere; f.eks. boede Hans Kimer som lejer på grunden, der tidligere tilhørte konventet.

Året før, i 1466, skænkede halmstadborgeren Tyge Tygesen en halv gård og et udlejningshus i Halmstad til det lokale dominikanerkonvent. Huset, der lå ved byens markedsplads, var udlejet til Steffan Grydestøber for 2 skilling grot om året. Tyge Tygesen boede selv på gården med sin hustru Cecilie, og både borgerparret og grydestøberen skulle ifølge gavebrevet fremover kunne blive boende som klosterets lejere. Tyge og Cecilie skulle betale ½ mark om året i leje, en renteindtægt, som tillige gik til at finansiere en ugentlig sjælemesse for parret i klosterkirken.[21] Eksemplet fra Halmstad er interessant på flere måder. For det første beretter gavebrevet, at overdragelsen skete »..meth mine elskelighe husfrues Cecilie och henne broders broder Jeep Anderssøns raath...«, og selvom gentagelsen af ordet 'broder' blot kan skyldes en simpel fejl, så kan det også indikere, at "broder Jep Andersen" foruden at være Tyges svoger også var en prædikebroder tilknyttet det lokale konvent? Det er desuden værd at bemærke, at et halvt år tidligere havde fru Cecilie skænket den anden halvdel af gården til sognekirken i Halmstad, også på den betingelse, at hun kunne blive boende som lejer for en årlig leje på 18 groter.[22]

Andre eksempler på dominikansk besiddelse af urban ejendom med henblik på udlejning i middelalderens Danmark kan hentes fra Lund, hvor konventet i 1391 modtog et lille hus af en lokal borger Peder Landmand, hvori en smed boede som lejer;[23] i 1456 skænkede dronning Dorothea til konventet i Holbæk en gård beliggende ved byens markedsgade, der på dette tidspunkt var beboet af Jep Skrædder;[24] og i 1513 indbragte et mageskifte mellem dominikanerkonventet i Næstved og det benediktinske Skovkloster prædikebrødrene yderligere nogle lokale byjorder, der lå op til »..theris

[20] Thorup, Efterretninger... bind II nr. 9.
[21] DL bind IV nr. 73.
[22] DL bind IV nr. 70.
[23] DD 4. rk. bind IV nr. 429.
[24] Rep. 2. rk. bind I nr. 642.

garde, som Hans skindere oc Oleff maleræ iboo...«.[25] Urbane lejere hos Prædikantordenen i Danmark omfattede dog andre sociale klasser end håndværkere. I 1464 udlejede prioren og konventet i Odense en gård i bykvarteret Skulkenborg til ridder Eggert Frille af Hindsgavl, som allerede ejede nabogrunden, for 3 mark lybsk om året.[26] Også den lokale urbane elite af rådmænd og borgmestre kan findes imellem de dominikanske lejere i middelalderens Danmark, hvilket i særdeleshed gælder for et kildebelæg fra Vejle, som er værd at se nærmere på. Det pågældende brev er fra 1473, hvor "borgmester, råd og menige almue" i Vejle gav et skriftligt vidnesbyrd til de lokale prædikebrødre over, hvad der synes at være samtlige klosterets eksterne besiddelser i byen. Nedenfor bringes brevet in extenso i en dansk oversættelse:

> Borgmester, råd og menige almue i Vejle. Os er vitterligt, at denne efterskrevne jord tilhører Vejle Kloster: den jord, som borgmester Jes Olufsen påbor og hvert år giver 6 skilling i skyld for; den jord, Niels Simonsen påbor og giver 6 skilling i skyld for; den jord, Jep Berg påbor, og den hans stalde og tværhus til gaden står på, og en kålgård på borgvolden, der giver 20 skilling; den jord, Hans Bager bor på, som også har en kålgård på borgvolden, der skylder 13 skilling; (den jord) Sidse Ottos bor på, skylder 8 skilling; den jord, Jep Klejnsmed bor på og et stykke jord han har nord for byen og syd for Tvis Bro i Troldtoft, som han giver 12 skilling for; den jord, Per Simonsen påbor, skylder 12 skilling; den jord, Else Laurenskone påbor, skylder 11 skilling; den jord, Niels Hansens stalde står på, og en kålgård og en humlegård i Munkekær, skylder 12 skilling, en kålgård har Lille Peder på borgvold, som han giver 4 skilling for; en kålgård har Harmen Kræmmer, hvilket han giver 4 skilling for; en kålgård har Hans Pedersen, giver to par sko af; en kålgård har Poul Smed og giver 4 skilling af; en jord har Johan Wylde, der ligger mod syd op til klosterkirkegården og giver 6 skilling; en jord, som Jes Iversens stald står på, giver 4 skilling; en kålgård, som Jep Simonsen har og giver 4 skilling for; et lille stykke humlegård haves af Johan Suder i Munkekær; en humlegård har klosteret nordligt i byen syd for Tvis Bro, som Peder Smed har et lille stykke af ved hans hus. Skyld af forskrevne jord skal udgives ved midsommer og andre dage til klosteret, og den skal dem ej forhøjes. Vor bys indsegl med flere af vore indsegl, som forskrevne jord har i leje af klosteret, som er Jes Olufsen, borgmester i Vejle; Per Simonsen, Per Jensen, Johan Wylde, Jep Berg, Jep Simonsen, Jes Iversen, rådmænd; Niels Simonsen, Harmen Kræmmer, Hans Pedersen og Jep Klejnsmed, bymænd sammesteds. Givet år 1473.[27]

Brevet er temmelig enestående, idet det giver indtryk af, at dominikanerkonventet i Vejle var en betydningsfuld ejendomsbesidder og udlejer i det lokale bysamfund. Ialt omtales 10 bebyggede grunde inden for byområdet, nogle med boliger og andre med stalde, hvortil kan lægges 12 ubebyggede grunde, hvoraf ti benyttes som kålgårde, tre af disse beliggende på Borgvolden og tre andre i byens umiddelbare nabolag. At der ikke blot er tale om sekundære ejendomme fremgår af, at borgmesteren og to af byrådsmedlemmerne - akkurat som i Groningen - selv boede i klosterets udlejningshuse. Den samlede lejeindtægt af prædikebrødrenes besiddelser i og omkring Vejle udgjorde ifølge brevet 126 skilling (og to par sko). Selvom vi som ovenfor beskrevet også har

[25] SRD bind IV, 393.
[26] Rep. 2. rk. bind I nr. 1734.
[27] Oversat fra Rep. 2. rk. bind II nr. 3378.

eksempler på dominikansk udlejning af urbane ejendomme i andre danske middelalderbyer, så når disse ingen steder niveauet i Vejle, der snarere minder om situationen i Groningen og Skotland. Her kunne det være fristende at tilskrive dette den tilfældige kildeoverlevering, og således tage ejendomslisten fra Vejle som indikation på tilsvarende forhold i de fleste andre danske byer. Jeg mener imidlertid ikke, at en sådan tolkning vil være rimelig. Faktisk er netop konventet i Vejle blandt de danske dominikanerkonventer med færrest bevarede kildebelæg, og jeg har meget svært ved at forestille mig eksistensen af tilsvarende ekstensive ejendomsbesiddelser for prædikebrødrene i eksempelvis Roskilde og Odense, uden at sådanne skulle være sluppet igennem post-middelalderens ødelæggende flammer med mere end de to allerede omtalte belæg. En anden alternativ forklaring kan derfor være, at dominikanerkonventet i Vejle var byens eneste større gejstlige institution, og at den lokale magistrat af diverse lokalpolitiske hensyn kan have ønsket at afholde andre potentielle eksterne godsejere, såsom Kronen og ribebispen, fra at opnå for megen indflydelse i byen. Under alle omstændigheder kan vi fastslå, at i det mindste i Vejle spillede prædikebrødrene også en betydningsfuld rolle i samfundet som besiddere og udlejere af ejendom.

Udlejning af kålgårde synes at have været lidt af en dominikansk specialitet i Jylland. Foruden de ti eksempler fra Vejle har vi kendskab til yderligere tre sådanne kålgårde i Ribe og muligvis en i Århus. I et større mageskifte i Ribe imellem det dominikanske konvent og domkapitlet i 1514 berettes om adskillige rentegivende besiddelser, der indtil da havde tilhørt prædikebrødrene. Disse omfatter en bebygget grund på ½ tønde land ved siden af St. Nicolai sognekirke, ydende en årlig leje på 24 skilling, foruden to kålgårde beliggende på vestsiden af samme kirke ned mod åen, hver med et areal på 73 x 12,5 m og en leje lydende på 18 skilling om året. Mageskiftet omfattede dertil en mindre kålgård (31 x 7,3 m), en ubebygget grund på 1½ tønder land og en eng kaldt Korsholm, der alle lå på den modsatte side af åen i forhold til klosteret.[28] Vi kender også til en dominikansk kålgård i Århus, som prioren Niels Pedersen Krag købte i 1499 sammen med en abildgård og et hus fra Per Pedersen Skomager.[29] Nogen udlejning af denne kålgård kendes ikke, men da den synes at have ligget et stykke vej fra klosteret, er en sådan anvendelse næppe usandsynlig.

En anden type urban ejendom, som danske prædikebrødre lejede ud, var boder (lat.: taberna). Termen dækker i middelalderen over ganske mange forskellige bygningskonstruktioner, ofte af en forholdsvis simpel og midlertidig karakter, men i dominikansk terminologi synes den altid at referere til små etværelses bygninger og værksteder beregnet på kommerciel brug. Faktisk gælder den allerførste bevarede danske omtale af dominikansk ejendom uden for klostrene netop en sådan bod, eller rettere blot en del af en bod (partem taberne), der af enkefruen Katarina Robekins

[28] Thorup, Efterretninger... nr. 15.
[29] Rep. 2. rk. bind V nr. 8838.

blev testamenteret til prædikebrødrene i Århus. Formentlig beholdt de den ikke længe, men reelt ved vi kun, at konventet solgte den i år 1300 til provst Magnus ved det lokale domkapitel.[30] I et af de mange belagte mageskifter imellem benediktinerne og prædikebrødrene i Næstved overlod sidstnævnte i 1434 en bod i bysognet St. Morten til Skovkloster,[31] og det tidligere omtalte mageskifte i Ribe fra 1514 omfattede også fire boder på en grund tæt ved prædikebrødrenes kirkegård.[32] Endelig blev hele fem boder "med plads" (cum spacio) solgt i 1333 af borgeren Niels Jakobsen i Malmø til konventet i Lund.[33] Boderne lå op til dominikanerkonventets hus og kapel i Malmø, og eftersom vi aldrig hører om boderne igen, kan man formode, at de efterfølgende er blevet revet ned til fordel for en udvidelse af den dominikanske Malmø-filial.

Dominikansk besiddelse af urbane og semi-urbane landbrugsjorder

Som beskrevet ovenfor, var især jyske prædikebrødre i besiddelse af adskillige kålgårde beliggende inde i byerne eller på disses tilstødende jorder. Mange af disse blev tilsyneladende lejet ud, men brødrene havde vitterligt også enge, græsgange og agerjorder til egen brug placeret uden for klostrene, ofte umiddelbart op til klosterets mure eller som en anpart i byens omliggende jorder. I 1380 modtog prædikebrødrene i Odense tre agre i Dageløkke uden for Odense af byens borgmester Johannes Hennekesen som betaling for 12 årlige sjælemesser, og i 1390 blev det præciseret det, at de skænkede agre lå ganske tæt på klosteret og direkte op til "prædikebrødrenes store abildgård".[34] I Åhus vides konventet at have haft nogle jorder både øst og vest for byen, der "strakte sig ud fra byens planker", men som under klosterets afvikling i 1534 solgtes til en lokal borger.[35] I Halmstad solgtes ligeledes i reformationstiden en 'Munkelundseng' til en af klosterets adelige venner,[36] i 1465 skænkede enkefru Gyde Jeppes en humlehave ved stranden i Helsingør til byens nystiftede dominikanerkloster,[37] og for prædikebrødrene i Roskilde haves et post-reformatorisk haveejerbelæg fra 1556, hvor Kronen gav en have beliggende øst for Harrisborg Vang ved Roskilde til den lokale borgmester, om hvilken have det berettes, at den tidligere "er kommen fra Roskilde By til Sortebrødre Kloster" sammesteds, men i hvilken anledning eller hvornår det skete, angives ikke; til gengæld oplyses den årlige lejeværdi at udgøre 2 ß grot.[38] Marknavne fra Matriklen 1688 indikerer endvidere, at prædikebrødrene i senmiddelalderens Holbæk kan have haft andele i byens markjorder, hvor man f.eks. finder 'Munkesti-Agre' og 'Munkegraven'.[39]

[30] DD 2. rk. bind V nr. 115.
[31] SRD bind IV, 374.
[32] Thorup, Efterretninger... bind II nr. 15.
[33] DD 2. rk. bind XI nr. 13.
[34] DD 4. rk. bind II nr. 100; DD 4. rk. bind IV nr. 263.
[35] ÆDA bind V:1, 794.
[36] Nilsson 1968, 24-25.
[37] ÅfG bind III till., 139.
[38] KB bind II, 25
[39] Thomsen 1936, 108.

Hvad angår oplysninger om sådanne urbane og 'semi-urbane' landbrugsjorder i dominikansk besiddelse og brug er vi i Danmark særlig rigt oplyst for konventerne i Næstved og Ribe. I Næstved måtte den dominikanske prior Jens Olufsen i 1431 gøre stævne på byens ting sammen med en række andre af byens ledende personer, der alle var indkaldt af abbeden fra Skovkloster angående en jord kaldt 'Husvolden' beliggende ned til åen. Ifølge abbeden - og det 12 mand store stokkevidne - havde jorden ganske vist gennem flere år været "forlenet i lån" til den tidligere dominikanerprior Peder Areldsen og en lokal ridder, men jorden tilhørte efter deres bedste vidende fortsat Skovkloster.[40] Det er formentlig samme jord, som prædikebrødrene derpå mageskiftede sig til i 1434, hvor de af Skovkloster modtog et vænge (derpå kaldt 'Swortæ brødre wængæ') langs med og uden for Næstveds østerport, samt endnu en grund beliggende umiddelbart syd for brødrenes abildgård og ovennævnte 'Husvolden'.[41] I 1507 foretog dominikanerkonventet endnu et mageskifte med Skovkloster, således at brødrene afgav en grund med et hus midt inde i byen beliggende ved St. Peders Kirke og bytinget mod til gengæld at få tre grunde i udkanten af byen omkring deres eget kloster.[42] Endelig kunne prædikebrødrene i Næstved udvide deres besiddelser omkring klosteret i 1513, idet en formentlig tilskænket fæstegård i Tolstrup (Bårse h.) blev mageskiftet til Skovkloster mod »..eet wænge oc ængbond, liggendis synden næst op tiil theris closter.«[43]

Prædikebrødrene i Ribe mageskiftede sig i 1467 til en grund i byens yderkant beliggende syd for klosteret og dettes humlegård i engområdet ned mod åen.[44] I dette sydvendte engområde mellem klosteret og åen lå St. Johannes Holm, der skulle blive en af de kildemæssigt bedst dokumenterede dominikanske jordbesiddelser i Danmark. Det hele begyndte i 1454, hvor prior Henrik modtog en ager på holmen i pant af den lokale stormand Eggert Hansen Friis for en gæld på 12 mark lybsk.[45] Tilsyneladende blev pantet aldrig indløst og efterhånden kom brødrene til at holde så meget af deres ager, at prior Thomas Bosen i 1473 købte indløsningsretten til to andre pantsatte jorder på samme holm.[46] Året efter fortsatte prior Thomas sit opkøb af St. Johannes Holm, idet enken Mette Niskone solgte sine "to gårdes eje" på holmen til konventet,[47] og i 1480 kunne prædikebrødrene bogstaveligt talt sætte kronen på værket ved at modtage netop Kronens anpart af holmen, idet kong Christian I ønskede at belønne konventets beslutning om at lade sig reformere efter den dominikanske observansbevægelse.[48] Så sent som i 1514 fik brødrene udvidet deres besiddelser på holmen, idet prior Niels Clausen da mageskiftede sig til en 'have' beliggende på 'Kobberrude', hvilket var

[40] Rep. bind III nr. 6508.
[41] SRD bind IV, 374.
[42] SRD bind IV, 372.
[43] SRD bind IV, 393.
[44] Thorup, Efterretninger... bind II nr. 9.
[45] Thorup, Efterretninger... bind II nr. 6.
[46] Thorup, Efterretninger... bind II nr. 10.
[47] Thorup, Efterretninger... bind II nr. 11.
[48] Thorup, Efterretninger... bind II nr. 12.

betegnelsen på et mindre delområde af St. Johannes Holm.[49] Enten har brødrene været økonomisk eller politisk pressede i det ellers angiveligt "venlige skifte" med Ribe domkapitel, eller også har haven på holmen vitterligt været af stor værdi for dem, hvis man skal dømme efter de mange ejendomme (to tofter, tre kålgårde og en eng), som klosteret måtte afgive i skiftet. Man kan måske se det som prisen for en slags 'godsarrondering' i mikroformat, idet flere af de bortskiftede jorder lå ovre på den anden (østlige) side af åen i St. Nicolai Sogn. 'Have'-betegnelsen, der kun bruges denne ene gang, bør ikke negligeres, idet Ribe efter Reformationen blev kendt for sine smukke haver, hvor ikke mindst området ved St. Johannes Holm næsten fik karakter af et kolonihavekvarter med små løvhytter omgivet af frodig bevoksning.[50]

En del af mageskiftet i Ribe 1514 omfattede som nævnt en anden eng, nemlig engen 'Korsholm', der lå i Ribes sydvestlige udkant og dermed lidt væk fra klosteret. Denne eng havde brødrene fået i 1501 i forbindelse med borgeren Anders Poulsens oprettelse af en sjælemesse.[51] Mageskiftet udløste en problematisk godstrætte i 1539, idet prædikebrødrene i mellemtiden var blevet smidt ud af landet, og en af Anders' sønner kunne derfor i henhold til kontrakten kræve engen tilbage, eftersom brødrene jo ikke længere holdt sjælemesse for hans afdøde fader. Domkapitlet kunne imidlertid med lige så god ret bevise, at de havde mageskiftet sig til samme eng, og de høje herrer i det af samme årsag indkaldte retterting, der bl.a. talte Mogens Gøye, indrømmede at være så usikre på juraen i slige sager, at de måtte udsætte dommen til de havde rådført sig med rigsrådet derom.[52]

En beslægtet problemstilling opstod muligvis omkring en post-reformatorisk belagt enghave i eller tæt ved Roskilde, som indtil Reformationen tilhørte byens dominikanerkonvent. Efter at prædikebrødrene havde forladt Roskilde i 1536-37, havde en af byens rådmænd, Hans Kjeldsen, taget engen i sin besiddelse. Dermed bragte han sig på kant med borgeren Hans Krydse, der mente at have brugsretten til samme enghave, hvorfor han indstævnede rådmanden for kongens retterting i 1539. I sagsakten forklares ingen af de to krav nærmere, men eftersom Hans Krydse berettes at have givet årlig leje af jorden, tyder det på, at han har haft enghaven i leje af klosteret, hvilket sandsynligvis efter datidens kutyme har været på livstidsbasis, så længe han overholdt betalingerne. Derimod siges intet om Hans Kjeldsens eventuelle retskrav på enghaven, som han eller hans familie muligvis har skænket til konventet på et tidligere tidspunkt, evt. ligesom i Ribe som betaling for en messe. I denne sag var det imidlertid mere enkelt for rettertinget at dømme, idet den indstævnede rådmand ikke var mødt op, og der dømtes derfor foreløbigt til fordel for Hans Krydse.[53]

[49] Thorup, Efterretninger... bind II nr. 15.
[50] Kinch 1884, 585-586, jf. Nielsen 1985, 124.
[51] Rep. bind V nr. 9433.
[52] *Christian III's Rettertingsdomme* bind I, 509.
[53] *Christian III's R*ettertingsdomme bind I, 523

Også adskillige af de danske franciskanerklostre havde enge og græsgange beliggende tæt ved konventbyerne. Det var Jørgen Nybo Rasmussens vurdering, at al denne adgang til høslæt og græsning var rettet på de heste, der - ganske vist imod de franciskanske konstitutioner - brugtes som pak- og trækdyr på brødrenes terminering.[54] Jeg vil mene, at denne formodning er ganske rimelig og også kan fremsættes for de danske prædikebrødres mange engbesiddelser.

Brødrene synes dog også at have haft andre dyr end heste. Ved oprettelsen af dominikanerklosteret i Helsingør i 1441 gav kong Christoffer III prædikebrødrene adgang til den nærliggende Ørvid Skov, hvor de dels kunne hente tømmer til klosterets opførelse og til brændsel, men desuden til brug for "oldenskov og fægang", hvilket dårligt kan tolkes anderledes end at klosteret var tiltænkt både at have svin og kreaturer.[55] Selvom kilderne bestemt ikke bugner af spor efter sådant dominikansk dyrehold, så stikker de dog snuden og trynen frem hist og her. I Wismar synes prædikebrødrene således at have lejet en svinestald beliggende på klosterets nabogrund,[56] og også flere skotske dominikanerklostre vides i et eller andet omfang at have haft dyr. Sidst i 1550'erne fremgår det således af regnskaberne fra konventet i Perth, at brødrene lod slagte okser og solgte adskillige lamme- og fåreskind, klosteret i Glasgow meldes at have haft en græseng, hvilket også tyder på dyrehold, mens klostrene i Perth og Aberdeen holdt duer.[57]

Skatteunddragelse for urbant klostergods

Som tidligere nævnt var de magtfulde byråd i de nordtyske hansestæder og Flandern strikse med ikke at lade Prædikantordenen erhverve sig urbane jorder uden for selve klostrenes mure. Foruden et ønske om at afholde konventerne fra for stor økonomisk-politisk indflydelse, så synes den primære årsag til denne begrænsning at have været skattemæssig, idet gejstligt ejet gods var fritaget for adskillige forpligtelser. Om tilsvarende overvejelser kan ligge bag de meget få 'urban-dominikanske' besiddelser i de kildemæssigt ellers relativt velbelagte danske bispebyer som Roskilde og Odense er uvist, men spørgsmålet var beviseligt også aktuelt i Danmark. Da prædikebrødrene i Næstved i 1434 mageskiftede sig til vangen 'Sortebrødre Vænge' og andre arealer omkring klosteret i byens udkant fra det benediktinske Skovkloster, som også var byherre i Næstved, så bemærkes det nok så interessant, at prædikebrødrene ikke skulle betale 'toftegæld' af disse grunde til Skovkloster.[58] Fritagelsen for toftegæld var tilsyneladende et ømt punkt, som to år forinden havde ført til flere skrivelser om, hvor mange gårde og ejendomme såvel prædikebrødrene som gråbrødrene havde i Næstved, hvoraf de hverken ydede "bys tynge" eller toftegæld, men da

[54] Rasmussen 2002, 299-300.
[55] KS 4. rk. bind I, 59.
[56] Kleiminger 1938, 97.
[57] Foggie 2003, 91-92 og 136.
[58] SRD bind IV, 374.

brevene kun er omtalt i en kortfattet registrant og ellers ikke kendes, er vi desværre hverken bekendt med den eksakte mængde af jordegods eller Skovklosters og byens holdning hertil.[59]

I relation til de tidligere omtalte lejemål i bl.a. Vejle, hvor selv byens bedre borgerskab boede til leje hos prædikebrødrene, kan man med tanke på eksemplerne fra Groningen og Næstved spekulere over, om der kunne ligge en skattemæssig fordel i eventuelt ligefrem at skænke sin ejendom til klosteret og derpå leje det tilbage, idet klosteret - modsat private ejere - ikke skulle yde diverse skatter, afgifter og militære mønstringsforpligtelser. I 1521 blev der imidlertid endelig sat en stopper for denne potentielle skattefidus. Den borgervenlige kong Christian II kunne således konstatere, at »..wore kiøpstæder forarmis oc forderffuis, szaa the ey redligen kunde gielde oss oc kronnen szodan aarligh skatt oc thieniste som thennom bør...«, hvorfor han forordnede, at byjorder i Skånelandene og på Sjælland, der tilhørte kirker, klostre og riddere, men ikke var beboet af ejerne, skulle yde normal landgilde, og borgerlige lejere af sådanne bygninger og jorder skulle have arvefæste og ret til at sælge brugsretten videre til andre borgere. Dertil blev øde gejstligt ejede jorder krævet bebygget, så de ikke længere var unddraget kongelig og magistral tynge, og hvis dette ikke blev efterkommet efter senest tre advarsler, var jorderne forbrudt til kongen og byen.[60]

Dominikanske 'sekundær-urbane' besiddelser

Til dominikanernes urbane besiddelser indgår også jorder og ejendomme i andre byer end konventets hjemby. Om sådanne haves i Danmark belæg for omkring en håndfuld byer, nemlig Trelleborg og Malmø (konventet i Lund), København (konventet i Roskilde), Slagelse (konventerne i Næstved og Roskilde) og muligvis Helsingør (form. konventet i enten Roskilde eller Helsingborg). Om disse besiddelser synes der at gælde lidt forskellige omstændigheder, men generelt ved vi kun meget lidt om deres dominikanske anvendelse. Jeg har allerede nævnt dem én gang under kapitlet om terminering (kapitel 5), idet det er højst sandsynligt, at sådanne 'sekundær-urbane' ejendomme hos prædikebrødrene i vidt omfang er blevet anvendt af brødrene selv som overnatningssteder, beboelse og magasin i forbindelse med rejser og terminering. Dette er således eksplicit tilfældet for den gård i Slagelse, som konventet i Roskilde ejede og havde en udstationeret terminsbroder boende på i 1532,[61] mens det ikke nævnes, hvad det dominikanske konvent i Næstved benyttede deres gård i Slagelse til inden salget af den i 1508.[62] Termineringsbrug er ligeledes uvis, men ganske sandsynlig for den gård i Trelleborg, beliggende vest for byens nørreport ved åen, som konventet i Lund fik i gave for en sjælemesse i 1451.[63] I Malmø ved vi eksplicit, at prædikebrødrene i Lund

[59] SRD bind IV, 375.
[60] *Privilegier, resolutioner och förordningar…* bind I nr. 405; DM 1. rk. bind III, 295.
[61] DM 1. rk. bind II, 157-158.
[62] ÆDA bind IV, 242
[63] DL bind III nr. 338; Rep. 2. rk. bind I nr. 83.

havde et termineringshus med tilknyttet kapel, første gang omtalt i 1333,[64] men dertil modtog de flere gårde placeret rundt om i byen, som de dårligt selv kan have haft brug for; i ingen tilfælde omtales imidlertid nogen udlejning af disse gårde og i hvert fald i ét tilfælde blev en gård ved byens sønderport modtaget i 1465 snart efter solgt videre.[65] I København, Danmarks såvel politiske som økonomiske hovedstad ved middelalderens slutning, var prædikebrødrene som allerede nævnt kun yderst beskedent repræsenteret - i hvert fald at dømme ud fra de bevarede kildebelæg. I 1370'erne ejede konventet i Roskilde en grund beliggende tæt ved St. Nicolai Kirke, hvis brug er ukendt, men som lå helt efter bogen for et potentielt termineringshus; 100 år efter var den imidlertid overgået til Esrum Kloster.[66] Derefter kendes kun til en gård beliggende på sydsiden af Lavendelstræde, som konventet i Roskilde i 1519 udlejede til et privat ægtepar;[67] dette er det eneste eksplicitte belæg for dominikansk udlejningsvirksomhed i Danmark uden for konventbyerne.

Afslutningsvis skal nævnes belægget fra Helsingør, hvor Prædikantordenen officielt først oprettede et konvent i 1441, men hvor de alligevel ifølge den franciskanske krønikeskriver Petrus Olavi allerede i 1425 modtog ejendom: »1425. habuerunt Predicatores locum Helsingore«;[68] et sådan 'sted' kan selvsagt dække over mange ting, men lidt tankevækkende er det dog, at locum netop er den hos prædikebrødrene ofte anvendte betegnelse på 'proto-klostre', altså et beboelsessted for udsendte brødre i forbindelse med forundersøgelserne for muligheden af et egentligt konvent og klosteranlæggelse,[69] hvilket ordenen altså fik jord til af kong Christoffer III (formentlig et helt andet sted i byen) i 1441. Et decideret termineringshus i Helsingør er dog også ganske tænkeligt i denne pre-konventuale fase, i så fald formentlig med brødre fra enten Roskilde eller Helsingborg, og i praksis har den ene brug næppe udelukket den anden.

Dominikansk besiddelse af rurale ejendomme

Tiggerklostre kunne således nok nogle steder gradbøje fattigdomsidealet for så vidt angår urbane, indtægtsgivende godsbesiddelser og landbrugsjorder til eget brug umiddelbart omkring klostrene, men hvordan med egentligt fæstegods ude i de rurale landområder, som eksempelvis benediktinernes og cisterciensernes økonomi var bygget op på? Her viser de nordeuropæiske studier forholdsvis samstemmende, at dette gennemgående ikke var noget, som prædikebrødrene beskæftigede sig med. På dette punkt supplerede idealerne og det praktiske hinanden ganske godt, idet tiggerordenernes konventer uanset den moralsk-ideologiske habitus simpelthen ikke var funktionelt gearet til at kunne administrere ruralt jordegods beliggende langt væk fra klosteret, uanset om det var til eget brug eller blev dyrket ved fæstere. Hvor de få dominikanske eksempler

[64] DD 2. rk. bind XI nr. 13.
[65] DL bind IV nr. 60 og 62. Øvr. belæg om ejendomme i Malmø: DL bind IV nr. 109 (1467); DL bind VI nr. 45 (1502).
[66] Roskildebispens Jordebog fol. 101v; Ramsing 1943, 60.
[67] Ramsing 1945, 93.
[68] SRD bind I, 194.
[69] Galbraith 1925, 51.

dukker op, er det typisk i stil med belæggene fra Flandern, der primært omhandler godsgaver til konventerne i form af mosejord, hvilket dels kan have haft betydning for en foderproduktion i stil med de danske enge omkring byerne, men nok især har være rettet på tørvegravning.[70]

De nordeuropæiske dominikanerstudier rummer dog to markante undtagelser fra denne hovedregel. Den ene gælder dominikanerne i Skotland, hvor der for klosteret i Perth er bevaret en afskrift af konventets regnskabsbog fra 1557-59. Af de fra denne periode regnskabsførte indtægter (der kun omfatter penge, ikke naturalier) stammede godt 60% fra fæstegods og mølleri.[71] Deciderede brevbøger (cartularies) er bevaret for dominikanerklostrene i Perth og Elgin, begge fra omkring midten af 1500-tallet, hvori brødrene selv havde ladet foretage afskrifter af diverse skøder, privilegie- og gavebreve, hvilket tillagdes stor vægt i middelalderens mange retssager om gods- og fæsteforhold. De skotske prædikebrødre var tilsyneladende så dygtige til denne form for godsadkomstregistrering, at de også udvirkede eller i hvert fald opbevarede brevbøger for private godsejere.[72] Det eneste sted på kontinentet, hvor jeg er stødt på noget tilsvarende, er i Alsace. Her besad ikke mindst dominikanerklostrene ganske betydelige mængder rentegivende gods, både inde i byerne og ude på landet. Som allerede nævnt under kapitlet om terminering synes fænomenet i Alsace tæt forbundet med det faktum, at prædikebrødrene her var usædvanlig involverede i pastoral sognekirketjeneste, og det meget rentegods synes tilknyttet netop denne gerning.[73]

I Norden kunne Jørgen Nybo Rasmussen i sine studier af Franciskanerordenen finde en interessant tendens til, at jo længere op nordpå i Skandinavien man kommer, desto flere eksempler synes der at være på rurale godsbesiddelser. Det var Rasmussens vurdering, at pga. Nordens betydelige demografiske forskelle måtte franciskanerklostre i Sverige, Norge og Finland i højere grad sikre deres overlevelse gennem egenproduktion og verdslige indtægter - f.eks. ved vandmølledrift - end hvad tilfældet var i Danmark, hvor samfundets samlede produktionsoverskud og befolkningstæthed var så meget større, at konventerne bedre kunne klare sig på almisser alene. I Sverige og Finland var det ganske almindeligt, at gråbrødrene ejede små holme i skærgårdene velegnet til græsning eller høslæt. Det nævnes ingen steder, hvordan konventernes enge, overdrev og holme rent faktisk blev benyttet,[74] men umiddelbart synes egentlig fæstegodsdrift ikke at have været tilfældet.

For de nordiske prædikebrødre uden for Danmark har Inger-Johanne Ullern påvist en slags avlsgård uden for Bergen, hvor den formodes at have varetaget lokal landbrugsproduktion til brødrenes eget forbrug.[75] I Sverige blev konventerne i Skara og Stockholm testamenteret gårde, der

[70] Simons 1987, 182.
[71] Foggie 2003, 136-138.
[72] Foggie 2003, 157.
[73] Rüther 1997, 112-113.
[74] Rasmussen 2002, 301 og 307.
[75] Ullern 1997, 183-184.

ligesom den ved Bergen synes at have været ganske store. I 1410 fik brødrene i Skara således halvdelen af væbneren Folke Magnussons storgård Gunridhatorp for resten af hans levetid (der formentlig varede til omkring 1430), hvorefter den skulle gå tilbage til hans arvinger.[76] I 1494 fik samme konvent testamenteret en storgård i Hidinge, »..på hwilkia two böndher sithia«,[77] og i 1498 modtog prædikebrødrene i Stockholm en avlsgård i Solluntuna af adelsfruen Birgitte Thott, og betingelserne for gaven, der var betaling for en ugentlig messe i klosterkirken, gav faktisk ikke mulighed for, at brødrene kunne videresælge gården.[78] I alle tre tilfælde synes konventerne således at have haft de store gårde i et stykke tid, og formodentlig har det været op til de donerende adelsfamilier at sørge for, at de tilknyttede indtægter tilfaldt brødrene. Det dominikanske konvent i Lödöse vides endvidere at have ejet en eller flere vandmøller langs Götaelvsystemet.[79]

Også i Danmark vides i hvert fald prædikebrødrene i Roskilde at have haft en vandmølle, endda placeret på selve klostergrunden, og muligvis har også konventerne i Næstved og Helsingør haft egne møller. Ifølge Vilhelm Lorenzen måtte dette betyde, at klostrene i en vis udstrækning har ejet eller haft brugsretten til agerjorder, hvorfra indhøstet korn blev forarbejdet på møllerne,[80] men i princippet kan møllen lige så godt have malet korn, som brødrene havde indsamlet som almisser, ligesom den kan have været brugt til at male korn for andre mod behørig betaling.

Det synes ikke at have hørt til hverdagsbegivenhederne, at danske dominikanerklostre modtog indtægtsgivende fæstegods ude på landet, men omvendt indikerer mængden og spredningen af belæg herfor i kildematerialet trods alt også, at langt de fleste danske konventer på et tidspunkt har modtaget den slags godsgaver. Når det skete, ville brødrene som oftest snarest sælge det videre. Et eksempel herpå er fra Skåne, hvor konventet i Helsingborg modtog gods i pant af fru Mette, Henrik Barsebæks enke, hvilken panteret de i 1403 solgte videre til stormanden Niels Svendsen af Ellinge.[81] Godset lå da også mildt sagt upraktisk for brødrene, nemlig i landsbyen Gudmundstorp (Västerstad sogn, Färs h.) lidt sydøst for Ringsjön omkring 70 km fra Helsingborg. Eftersom konventet ikke vides at have haft andet gods på de kanter, forekommer det ganske åbenbart, at det heller aldrig var meningen, at de skulle bruge pantet selv. I 1513 havde prædikebrødrene i Næstved tilsyneladende modtaget en fæstegård i landsbyen Tolstrup (Bårse h.), som de mageskiftede til benediktinerne i Skovkloster og i stedet modtog nogle umiddelbart mere anvendelige engjorder omkring deres eget kloster og en grund inde i selve Næstved.[82] I 1516 solgte prior Niels Jepsen i

[76] SD bind II, 293.
[77] Arbman 1927, 16-17.
[78] Rep. 2. rk. bind V nr. 8544.
[79] Carlsson & Ekre 1980, 15.
[80] Lorenzen 1920, 105.
[81] DD 4. rk. bind IX nr. 137.
[82] SRD bind IV, 393.

Viborg gården Lysgaard (Lysgaard h.) til viborgbispen Erik Kaas. Der var tale om en fæstegård med et tilhørende bolsted, som konventet efter alt at dømme havde modtaget fra herremanden Lukas Krabbe året før.[83] I tiden omkring 1480-83 skænkede ridder Niels Manderup af Barritskov to - muligvis fire - gårde i Stouby knap 20 km øst for Vejle til konventet i Vejle.[84] Eftersom gaven efterfølgende førte til en trætte med arvingerne, gik gårdene givetvis hurtigt tilbage til slægten - dog muligvis med økonomisk kompensation til prædikebrødrene. I 1461 skænkede ridder Peder Skram en fæstegård ved Odder og noget agerjord ved Skjern til prædikebrødrene i Ribe i forbindelse med oprettelsen af en sjælemesse. Umiddelbart lå jorderne så langt fra klosteret, at de næppe kan have haft andet end videresalgsværdi for brødrene, men det vides ikke, hvad der videre skete med dem.[85]

Samme uvisse skæbne gælder anvendelsen af den fæstegård med ager og eng, som konventet i Åhus i 1479 modtog af den lokale borger Lasse Jeppesen i landsbyen Rynkeby, der ligger ca. 7 km nord for Åhus.[86] Gården havde angiveligt en værdi af 10 mark, som skulle dække udgifterne til en sjælemesse for giveren og hans familie i 15 år, men dette var jo ikke ensbetydende med, at konventet nødvendigvis skulle beholde gården i al den tid. Noget andet er så, at kildebelæggets arkivhistorie indikerer, at det var lige hvad konventet gjorde, eftersom gården endnu i år 1600 indgik i Åhus' hospitalsgods, der bl.a. byggede på det gamle dominikanerkonvents besiddelser.[87]

Prædikebrødrene synes således ikke altid at have været lige hurtige til at videresælge deres tilkomne jordegods. I to breve af 1534 og 1535 solgte fr. Peder Andersen fra konventet i Roskilde nogle gårde i Vellerup i Hornsherred,[88] formentlig til den lokale herregård Egholm. Eftersom brevene anfører, at dette skete "af trang", antydes det dermed implicit, at konventet under bedre tider ville have foretrukket at beholde gårdene.

Prædikebrødrene i Næstved var heller ikke blege for at beholde fjerntliggende godsgaver. I sommeren 1342 modtog konventet således "en møllegrund eller et møllested" (fundum siue situm cuiusdam molendini) ved Brobyøster (i dag Bråby syd for Haslev), formentlig et vandmøllested på Susåen omkring 13 km fra Næstved.[89] Når der specifikt tales om en møllegrund og ikke en mølle, synes der formentlig at være tale om en potentiel anlæggelsesplads for en mølle. Møllegrunden var en sjælegave fra fru Sofie, datter af en lokal ridder Tue Rønnebæk. Eftersom gaven blev stadfæstet af Sofies broder efter hendes død i 1344,[90] må konventet fortsat have været i besiddelse af møllegrunden da. Senest i 1404 havde prædikebrødrene solgt møllegrunden, idet den dette år blev

[83] ÆDA bind II, 211 og 214.
[84] Rep. 2. rk. bind VII nr. 12923.
[85] Rep. 2. rk. bind I nr. 1301.
[86] DL bind IV nr. 334.
[87] ÆDA bind V:1, 794.
[88] KS 3. rk. bind III, 480.
[89] DD 3. rk. bind I nr. 226.
[90] DD 3. rk. bind II nr. 28.

videregivet af biskop Peder Jensen Lodehat af Roskilde til kannikker ved domkapitlet.[91] I brevet anføres det, at bispen havde erhvervet grunden af prior Niels og hele konventet i Næstved, men reelt er der intet i sagen, der afslører, hvornår inden for den mellemliggende periode at handelen var sket. Det bemærkes i øvrigt, at der i 1404 stadig var tale om en 'vandmøllegrund', hvorfor altså hverken prædikebrødrene eller roskildebispen havde benyttet deres ejerskab til at opføre en mølle på stedet.

Et sjældent eksempel på decideret indtægtsgivende, ruralt fæstegods i dansk-dominikansk eje haves fra Ribe, hvor konventet i 1479 modtog en fæstegård i Varming (Seem s.), godt 6 km øst for byen. Gården, der gav 1 øre rug om året i landgilde, var imidlertid pantsat til en kannik ved domkapitlet, som brødrene selv måtte indløse pantet hos.[92] Giveren var den allerede omtalte væbnerfamilie fra hovedgården (Øster) Lindet og den fik tilsyneladende smag for gavmildhed over for prædikebrødrene i Ribe, idet familieoverhovedet Peder Nielsen med sin hustrus og sønners samtykke skænkede konventet yderligere et par gårde i Seem sogn i foråret 1481.[93] I 1487 stadfæstede væbnerens tre sønner godsgaven, idet de til gengæld fik førsteret til at fæste noget af jorden for en årlig ydelse på en ørtug rug, en høne og en gås.[94]

Det rurale jordegodsbesiddende dominikanerkloster i middelalderens Danmark par excellence er dog så suverænt konventet i Odense. Kilderne kan berette om hele ni forskellige jordbesiddelser fordelt rundt omkring på Fyn, hvortil muligvis også skal regnes fem ubestemte omtaler af "noget gods". Årsagen til de ekstraordinært mange rurale godsbelæg for dominikanerkonventet i Odense skyldes nok til dels en særlig kildesituation for Odense, hvor Cornelius Hamsfort med sine afskrifter af bl.a. hospitalsgodsets adkomstbreve i starten af 1600-tallet har viderebragt os viden om talrige siden forsvundne dominikanerbreve. Alligevel mener jeg, at de dominikanske besiddelser af ejendom på Fyn også i sig selv har været ekstraordinære, da de afviger markant fra det øvrige Norden og Nordeuropa (på nær Skotland og Alsace).[95] Omvendt må det indrømmes, at jeg ikke har nogen god forklaring på, hvorfor konventet i Odense skulle afvige så meget fra resten af landet.

Den fynsk-dominikanske godshistorie starter i 1370 med en af konventets kildemæssigt bedst belyste besiddelser, idet prædikebrødrene i Odense dette år modtog halvdelen af en Uffskov i det vestfynske Vends herred i pant af Margrethe Jakobsdatter, enke efter den lollandske stormand Erik Sjællandsfar af Oreby, som sikkerhed eller afløsning for en ikke nærmere defineret gave, som Margrethes moder angiveligt havde skænket konventet.[96] Snart efter synes fru Margrethe at have

[91] DD 4. rk. bind IX nr. 329.
[92] Rep. 2. rk. bind III nr. 4495.
[93] Rep. 2. rk. bind III nr. 4822.
[94] Rep. 2. rk. bind III nr. 6067.
[95] Dertil tegner det fynske eksempel ellers nogle næsten uudholdelige perspektiver for mængden af forsvundne kildebelæg fra de øvrige danske dominikanerklostre.
[96] DD 3. rk. bind VIII nr. 509

foretrukket at lade det blive ved denne ordning, idet konventet i 1376 fik skøde på samme skovpart. Umiddelbart skulle man synes, at denne løsning må have ærgret brødrene i Odense, der ret beset ikke burde have megen gavn af en halv skov, hvis konkrete beliggenhed ikke kendes, men må have ligget 25-45 km fra klosteret. Ikke desto mindre tyder alt på, at odensebrødrene beholdt skoven, idet de fik brevene bekræftet i en vidisse på landstinget ca. 100 år efter, og begge breve fandtes endnu i Odense Hospitals Arkiv i starten af 1700-tallet, hvor hospitalet (i det gamle franciskanerkloster) efter Reformationen havde overtaget prædikebrødrenes kloster - og altså tilsyneladende også deres skov. Det var dog tilsyneladende ikke helt enkelt for brødrene i Odense at håndhæve deres rettigheder til nævnte skov, idet den udvalgte kronprins Hans i 1480 måtte pålægge sin foged på Næsbyhoved at hjælpe konventet med at afholde folk fra ulovlig hugst i skoven, hvoraf klosteret angiveligt da ejede hele den ene halvdel og hvert tredje træ i den anden halvdel.[97]

Dominikanerkonventet i Odense havde dog meget andet ruralt gods at se til. I 1390 modtog brødrene således noget decideret fæstegods i sjælegave af en nordøstfynsk væbner Absalon Pedersen. Godset lå i landsbyen Skalkendrup (Avnslev sogn, Vindinge h.), der ligger lidt nordvest for Nyborg og ca. 22 km øst for Odense. Det bestod af to brydegårde og to mindre landbosteder, hvis årlige fæsteydelser tilsammen beløb sig til 16 ørtug korn, en gris og diverse småredsel, 40 læs brænde og lidt penge.[98] Mens vi ikke ved, om brødrene i Odense beholdt gårdene i Skalkendrup, så har de med sikkerhed været rurale jordejere af længere varighed andetsteds. I 1386 stadfæstede kong Oluf, at Margrete Jakobsdatter, enke efter Johannes Sjællandsfar, for sin sjæls frelse havde skænket prædikebrødrene i Odense noget gods i Villestofte (Pårup sogn, Odense h.), der ligger ca. 8 km nordvest for Odense.[99] Imidlertid blev gaven bestridt af Margretes familie, hvilket i 1388 blev underkendt af dronning Margrethe,[100] men alligevel synes sagen først forligt i 1390, hvor Margretes broder, johannitermunken Åstred Butze, da af brødrene blev givet lov til at besidde godset i Villestofte for sin livstid, hvorefter godset uhindret skulle tilbagegives til konventet.[101] Brødrene besad fortsat godset i Villestofte i 1439, hvor de udlejede det til Claus Rantzow.[102] I 1463 foretog den dominikanske prior i Odense et mageskifte med en broder Oluf i Nyborg, formodentlig en repræsentant for johanniterne, angående nogle jorder ved Hundslev Skovgård, der ligger i Kølstrup sogn ca. 12 km øst for Odense. Skiftet synes at have været ret lokalt, idet konventet blot byttede nogle jorder i området for nogle andre, som brødrene i øvrigt stadig havde i 1488.[103] Engang i 1400-tallet - uvist hvornår - skænkede Esbern Marsvin to gårde i Sønder Nærå (ca. 10 km sydøst for

[97] Rep. 2. rk. bind III nr. 4734.
[98] DD 4. rk. bind IV nr. 297.
[99] DD 4. rk. bind III nr. 50.
[100] DD 4. rk. bind III nr. 400.
[101] DD 4. rk. bind IV nr. 191.
[102] Rep. bind IV nr. 6989s.
[103] ÆDA bind IV, 190-191.

Odense) til brødrene for en sjælemesse. Konventet havde endvidere to gårde i Egense på Sydfyn (ca. 5 km vest for Svendborg), som de solgte til rigskansler Jørgen Marsvin af Lindved, men i 1501 foretog de et mageskifte med samme, således at konventet fik de to gårde i Egense tilbage og i stedet afstod gårdene i Sønder Nærå til hr. Jørgen;[104] det må umiddelbart undre, at konventet frivilligt afgav gods relativt tæt ved Odense for gods nede ved Svendborg. Endelig i 1504 solgte prior Hans Jepsen i Odense to agre i Huskærløkke ved Odense til byens johanniterkloster.[105]

De rurale godsbesiddelser, som prioren og konventet i Odense ikke selv i løbet af middelalderen fik omsat til kontant mammon, overtog Kronen sammen med det øvrige kirke- og klostergods i forbindelse med Reformationen, hvor dominikanergodset i Odense i vidt omfang synes videregivet til det ved samme lejlighed oprettede hospital på resterne af det gamle franciskanerkloster. I det øvrige Danmark synes det ikke at have været meget jordegods uden for byerne, som kongemagten og dennes støtter ved Reformationen erhvervede sig gennem de danske dominikanerklostre. En mulig undtagelse fra Åhus med gården i Rynkeby, som også overgik til hospitalsgods, er allerede nævnt, mens en anden kan udpeges i form af to gårde i Wre, som Mogens Gøye i 1538 hævdede engang forinden at have 'fået' af Sortebrødrekloster i Vejle;[106] Wre kan formentlig identificeres med landsbyen Vork, der ligger ca. 13 km sydvest for Vejle.

Dominikansk tilkomst af jordegods

Prædikebrødrene kunne komme til deres jord- og ejendomsbesiddelser på flere forskellige måder. Typisk var der tale om en gave fra konge, adel eller borgerskab, ofte i forbindelse med oprettelse af en sjælemesse, som renteindtægten af ejendommen skulle finansiere, men dominikanske godsgaver optræder også uden nogen konkret anført grund. Jordegaver blev derpå ikke sjældent mageskiftet med andre betydelige jordejere i byen, f.eks. benediktinerklosteret i Næstved og domkapitlet i Ribe, hvorved brødrene søgte at 'arrondere' deres besiddelser tæt omkring klosteret.

Optagelse af nye brødre i konventet kunne ligeledes bibringe verdslig ejendom, som sådanne brødre skænkede fællesskabet som en slags medgift. I 1423 solgte prædikebrødrene i Næstved en stenhusgård beliggende nede ved åen, som Niels Sappe havde bragt med sig ind i konventet.[107] Det vides ikke, hvornår fr. Niels trådte ind i Prædikantordenen, ejheller hvornår gården kom til klosteret. Et andet eksempel kan hentes fra Ribe, hvor den lavadelige Thomas Eriksen, nevø til væbner Peder Nielsen af Lindet, i 1482 bekendtgjorde på bytinget i Ribe, at han havde "givet sig ind i Prædikebrødreordenen i Ribe" med alt sit gods, hvilket derfor blev skødet til prioren.[108] Efterfølgende viste jordegaven sig dog forinden at være belånt for 100 mark lybsk til Thomas'

[104] Rep. 2. rk. bind V nr. 9347.
[105] ÆDA bind V:1, 615.
[106] *Christian III's Rettertingsdomme* bind I, 772.
[107] SRD bind IV, 371-372.
[108] Rep. 2. rk. bind III nr. 4986.

onkel, der til alt held for konventet også viste sig brødrene særdeles gavmildt stemt og senere samme år skænkede sit pant i godset til prædikebrødrene for sin egen og familiens sjæles skyld.[109]

Så heldige som oven for beskrevet kunne prædikebrødrene langt fra altid regne med at være. Ved flere lejligheder modtog de pantsatte jordegaver, som konventet så efterfølgende måtte indløse ved egne midler. Førnævnte Thomas Eriksen af Lindet havde tilbage i 1479 sammen med sin onkel Peder skænket sine kommende medbrødre en pantsat fæstegård i Varming, som konventet skulle indløse hos arvingerne efter en kantor ved domkapitlet.[110] Dette var formentlig også tilfældet i 1488, hvor prior Thomas Johansen i Århus købte pantet til en grund med tilhørende kålgård uden for Munkebro af en lokal borger Jes Glad.[111] Baggrunden for indløsningen anføres ikke i brevet, men det må formodes, at grundens tidligere ejer, Peder Jensen Skomager, havde skænket skødet på den pantsatte ejendom til prædikebrødrene, f.eks. for en sjælemesse, hvorefter det var op til prioren at indløse pantet hos panthaveren.

Panteforholdet kunne dog også gå den anden vej omkring. I 1361 skænkede sognepræsten i Barsebæk nogle ikke nærmere beskrevne panterettigheder, som han havde af en ridder Ludvig, til prædikebrødrene i Lund, således at hvis ikke ridderen indløste pantet hos brødrene, ville godset tilfalde dem.[112] En anden løsning var, at brødrene kunne sælge pantet videre, hvilket f.eks. skete i 1403, hvor prioren og konventet i Helsingborg videresolgte et pant på fæstegods i Gudmundstorp til en lokal stormand.[113] Endelig kunne pantsættelse af gods ske direkte til prædikebrødrene selv. Således pantsatte Eggert Hansen Friis i 1454 en ager på St. Johannes Holm i Ribe til den dominikanske prior Henrik for 12 mark lybsk. Det fremgår ikke, om prioren havde givet rede penge for ageren, eller om pantet var en foreløbig betaling for en sjælemesse eller lignende hos brødrene; kun hedder det, at pantsættelsen var sket for Eggert og hustruen Marens "trangs skyld".[114]

Decideret køb af jord synes mere sjældent praktiseret hos prædikebrødrene, og da drejer det sig så godt som altid om grunde, der lå umiddelbart op til klostrene og som brødrene af en eller anden grund meget gerne vil have. Således måtte konventet i Lund som allerede nævnt ty til køb af omkringliggende bodepladser i forbindelse med en formodet udvidelse af huset i Malmø i 1333,[115] og under brødrenes 'godssamling' på og omkring St. Johannes Holm syd for klosteret i Ribe måtte de i 1473 supplere gaver og tilskiftede anparter i holmen med et eget køb af to jorder fra enken Johanne Didriks, hvilket i øvrigt også omfattede et pant, idet jorderne forinden var pantsat til borgmester Termen Jepsen, som konventet således efterfølgende skulle indløse pantet fra.[116]

[109] Rep. 2. rk. bind III nr. 5040.
[110] Rep. 2. rk. bind III nr. 4495.
[111] Rep. 2. rk. bind III nr. 6327.
[112] DD 3. rk. bind VI nr. 10.
[113] DD 4. rk. bind IX nr. 137.
[114] Thorup, Efterretninger... bind II nr. 6.
[115] DD 2. rk. bind XI nr. 13.
[116] Thorup, Efterretninger... bind II nr. 10.

Langt den hyppigste adkomstvej til dominikanske godsbesiddelser i Danmark gik dog gennem deciderede gaver. Sammenlignet med eksempelvis cistercienserne er det i den forbindelse forbavsende få belæg, der beretter om gaver til de danske prædikebrødre, der efterfølgende er blevet udfordret af de "biologiske arvinger". Prior Peder i Ribe måtte imidlertid sande, at det var vigtigt at have formaliteterne i orden, da brødrene Claus og Volrad Lagesen i 1488 indstævnede konventet for kong Hans' retterting angående en gård i Varming, som deres moder og to halvsøstre havde skænket deres andele i til prædikebrødrene i Ribe. Prioren havde kvindernes skriftlige vidnesbyrd derom med i retten, men eftersom disse ikke var behørigt beseglede, dømte kong Hans og rettertinget gårdparterne tilbage til brødrene.[117] Faktisk har jeg kun fundet to belæg for den slags arvestridigheder i det dansk-dominikanske materiale, og en medvirkende årsag hertil er formentlig, at prædikebrødrene netop som helhed sørgede for hurtigt at videresælge de fleste godsgaver.

En sjælden gang skete det, at prædikebrødrene skulle finde ud af at dele deres jordegaver med andre kirkelige stiftelser. I 1454 skænkede halmstadborgeren Mathias Simonsen således sin halvdel af den gård, som han selv boede i, "for sin sjæls nåde" til byens sognekirke og dominikanerklosteret i forening. Hvordan Halmstads da to eneste kirker fandt ud af at dele den tilskænkede halvgård, vides ikke, men det oplagte var at sælge anparten til en tredjepart, f.eks. Mathias' slægtninge, hvilket gavebrevet da også lægger op til, idet disse gives forret til at købe gaven tilbage.[118] Imidlertid synes anparterne i 1483 at være blevet samlet hos sognekirken, idet der da berettes at være "forhandlet køb" imellem klosteret og kirken for nævnte jorder, og det var formentlig som betaling herfor, at kirkeværgerne samtidig kvitteredes for til den dominikanske prior at have leveret i alt 6.000 mursten, 4 læster kalk, 6½ alen klæde og penge til brændsel og arbejdsløn til brug for et byggeri på klosteret.[119] Et andet eksempel på dominikansk konvertering af jordegaver til mere praktisk anvendelige brugsgenstande haves fra Næstved, hvor prædikebrødrene i 1419 skødede to lokale byjorder til skomageren Thrugot Magnussen til indfrielse af en gæld, som brødrene havde hos ham - rimeligvis for nye sko til konventet.[120]

Udviklingen i dominikanske godsbesiddelser over tid

Et andet forhold, som det kan være interessant at se nærmere på i nærværende sammenhæng, er fordelingen af dansk-dominikanske ejendomsbelæg over tid. Som vist i fig. 11.1, haves der ingen bevarede belæg om sådanne besiddelser før år 1300. I de følgende tidsintervaller af 25 år optræder 2-3 tilfælde i perioden 1300-1374, hvorefter niveauet stiger til 5-7 tilfælde pr. 25 år indtil midten af 1400-tallet. Herefter stiger antallet af bevarede belæg ganske markant til 15 i intervalperioden 1450-74, fulgt af et niveau på 11-14 tilfælde pr. 25 år middelalderen ud.

[117] Rep. 2. rk. bind VII nr. 6226s.
[118] DL bind III nr. 362.
[119] DL bind IV nr. 443.
[120] Rep. 1. rk. bind III nr. 5775.

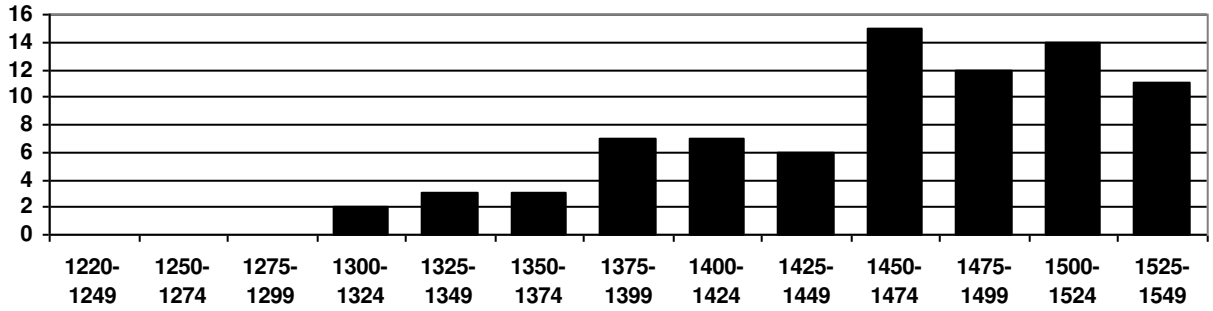

Fig. 11.1. Fordelingen (i absolutte tal) af historiske kildebelæg for dominikanske ejendomsbesiddelser i Danmark inddelt i tidsperioder gennem middelalderen. For ejendomsbelæggenes sammenhæng med kildebelæggenes generelle tidsmæssige fordeling kan sammenlignes med fig. 11.2.

At dømme ud fra fordelingsdiagrammet i fig. 11.1 synes de danske prædikebrødre at have holdt sig til ordenens regler og idealer om ikke at besidde ejendom uden for klostrene igennem hele 1200-tallet. Fra 1300 og gennem de følgende 75 år haves belæg om et mindre antal overtrædelser, hvilket stiger til ca. det dobbelte i de efterfølgende 75 år frem til 1450, hvor den hævdede korrumpering tilsyneladende for alvor sætter ind, hvilket synes at have fortsat resten af middelalderen.

Fordelingen i fig. 11.1 kunne imidlertid i virkeligheden også blot tænkes at afspejle den generelle udvikling i antallet af bevarede danske kildebelæg vedrørende Prædikantordenen som helhed. Derfor er dennes procentvise fordeling til sammenligning afbildet i fig. 11.2, hvoraf det fremgår, at det samlede antal dansk-dominikanske kildebelæg vitterligt er lavt før 1275, ligesom det ligeledes stiger markant efter 1475, men alligevel kan den generelle fordeling af bevarede dominikanske kildebelæg i Danmark efter min mening ikke hævdes at være den afgørende statistiske forklaring på fordelingen i fig. 11.1.

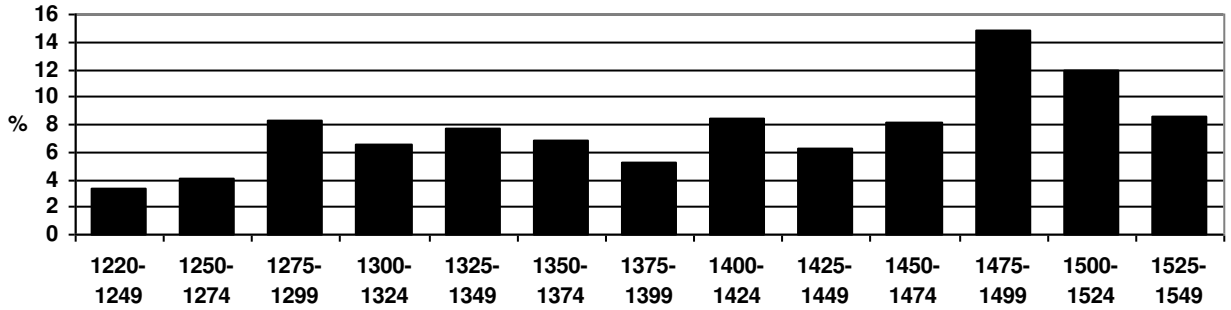

Fig. 11.2. Procentvis fordeling af historiske kildebelæg for Prædikantordenen i Danmark inddelt i tidsperioder gennem middelalderen. Det skal bemærkes, at omtrent en tredjedel af belæggene fra perioden 1475-1499 skyldes en enkelt kildesamling, nemlig regesterne fra de dominikanske generalmestres arkiver, hvilket er exceptionelt for denne delperiode alene.

Faktisk er den virkelige forskel imellem de to fordelinger endnu mere udtalt end hvad der umiddelbart synes af graferne. Fra 1474 haves registranter over udgående breve fra den

dominikanske generalmester, og disse ganske mange registranter alene udgør omkring en tredjedel af alle dansk-dominikanske kildebelæg fra perioden 1475-99, og ingen af dem drejer sig om verdslige besiddelser uden for klostrene. Det er endvidere værd at bemærke, at den store vækst i antallet af ejendomsbelæg sætter ind i perioden 1450-74, en periode som ellers ikke skiller sig ud i den samlede fordeling.

Tilsyneladende viser analysen altså en reel udvikling i antallet af 'ekstra-klosterlig ejendom' i middelalderens dominikanske Danmark som indikeret i fig. 11.1. Skiftet fra 1200- til 1300-tallet passer ganske fint med den etablerede opfattelse, om end vi faktisk kunne have forventet at se de første tilfælde allerede i 1275-1299; muligvis nåede 'korrumperingen' de danske prædikebrødre lidt senere end på kontinentet? Ud fra sine studier af de norske prædikebrødre foreslog Inger-Johanne Ullern, at fra midten 1300-tallet begyndte konventerne i stigende grad at beholde tilskænkede gårde i længere tid pga. den senmiddelalderlige krises afledte prisfald på jordejendom.[121] For min egen del er jeg en smule overrasket over at konstatere et ejendomsmæssigt 'big boom' i midten af 1400-tallet. Hvad end forklaringen måtte være på denne tilsyneladende ændring i brødrenes holdning til ejendomsbesiddelse, så kunne det være med til at forklare den samtidige fremgang for Prædikantordenens interne reformbevægelse, der også kom til Danmark i den følgende delperiode og ved århundredets udgang menes at have reformeret samtlige dominikanske konventer i kongeriget. Det er imidlertid svært at finde tegn på nogen praktiske konsekvenser af denne reformproces i grafen over dominikanske ejendomsbesiddelser, hvor antallet af sådanne i Danmark synes at være fortsat uanfægtet gennem hele perioden 1475-1500.

Betyder det, at den dominikanske reformbevægelse var uden reelle konsekvenser? Ikke helt. Selvom der vitterligt ikke kan findes mange tegn på nogen generel forandring i dominikansk liv i Danmark før og efter 'Observansens' indførelse, så kan den faktisk tydeligt spores i netop konventernes godsbesiddelser; ikke i antallet af ejendomme, men i administrationen af dem.

Observansbevægelsens betydning for dominikanske godsbesiddelser i Danmark

Da Prædikantordenen i 1400-tallet fik sin egen indre reformbevægelse, 'Den Hollandske Kongregation' (Congregatio Hollandiae) eller 'Observansbevægelsen' (se også kap. 3), var målet - som ved alle middelalderens øvrige reformbevægelser - at bringe forholdene tilbage til det gode, rene og oprindelige, som senere tiders forfald og menneskelig svaghed havde bragt på afveje. For prædikebrødrene gjaldt dette bl.a. efterlevelsen af fattigdomsidealet, men tilsyneladende var det ikke konventernes regelstridige indtægtsgivende ejendomsbesiddelser, der var en torn i øjet på 'observanterne', så meget som et endnu værre brud med al grundlæggende klosterideologi, nemlig at flere konventer var begyndt at se igennem fingre med individuelle indtægter og ejendomme til de

[121] Ullern 1997, 128-138.

enkelte brødre.[122] Et sådant uvæsen ville normalt være kommet i stand ved, at en broder enten havde bragt nogle ejendomme eller indtægter med sig ind i konventet ved sin optagelse, som han i sin levetid fordrede hel eller delvis forrang til, eller at hans familie havde skænket noget rentegivende gods til konventet med samme personspecifikke forbehold. Umiddelbart er jeg ikke stødt på eksplicitte omtaler af den slags i provinsen Dacia, hvilket dog ikke skal udelukke, at det forekom. Mere interessant i nærværende sammenhæng er det, at selvom Observansbevægelsen som nævnt ikke udgjorde noget egentligt opgør med konventernes fælles ejendomsbesiddelser, så synes reformen i praksis at have medført to bemærkelsesværdige ændringer på området.

Den ene betydningsfulde ændring var, at reformeringen synes at have nydt ganske stor popularitet i det omgivende samfund. Det kan være svært ud af kilderne at gennemskue hvorfor, men brede kredse i det nordeuropæiske byborgerskab og ikke så få fyrstefamilier bakkede tilsyneladende ret helhjertet op om reformbestræbelserne i deres lokale dominikanerkonvent, hvilket fik den lidt paradoksale effekt, at gavestrømmen - inkl. indtægtsgivende ejendomme - generelt flød rigere til konventer, der lod sig reformere for at leve i større overensstemmelse med idealet om fattigdom. Dette kan f.eks. følges for dominikanerkonventet i Rostock efter dets reformering i 1468.[123] Samme år blev konventet i Wismar også del af den nystiftede Hollandske Kongregation, hvilket blev fejret i stor stil med deltagelse af bisperne fra Ratzeburg og Schwerin, og en række højtstående gejstlige og verdslige fra byen, herunder repræsentanter fra byrådet og fyrsten. Ni måneder efter udstedte hertug Heinrich IV af Mecklenburg et værnebrev til konventet på vegne af sig selv og byen, der dog kun gjaldt, så længe brødrene fulgte reformeringen.[124]

Den anden markante ændring kan noteres i administrationen af rentegivende gods. Selvom det ingen steder synes eksplicit fordret af observanterne, så blev det herefter almindelig udbredt, at jordegaver så at sige afløstes af 'rentegaver', således at konventet ikke fik den rentegivende ejendom, kun selve renten. Dette kunne praktiseres på flere måder, f.eks. ved at giveren eller dennes familie beholdt brugsretten til godset, og på det nærmeste både forvaltede og forpagtede det af brødrene, eller at forvaltningen blev overdraget en tredjepart, der kunne være verdslig eller sekulærgejstlig. F.eks. kunne godset gives til et domkapitel eller et hospital, der havde gods i forvejen, men med det indbyggede forbehold, at der skulle overføres en vis andel af indtægterne til prædikebrødrene. I princippet var det den samme ordning, som siden starten af 1300-tallet havde været pålagt prædikebrødrene i Wismar, hvor udvalgte procuratores fra byrådet administrerede klosterets rentegods. Løsningen med renteindtægter udlagt til eksterne forvaltere indebar imidlertid den risiko, at forvalteren kunne finde på at beholde indtægterne selv. I 1525 måtte prioren i Rostock således beklage sig til hertugen af Mecklenburg over dennes foged i Schwaan, der nu for andet år i

[122] Kleiminger 1938, 81-82; Springer 1999, 14.
[123] Ulpts 1995, 241.
[124] Kleiminger 1938, 66-67.

træk havde undladt at sende brødrene den årlige mængde rug, som de skulle have til gengæld for en ugentlig messe for hertugen. Selv samme foged havde ligeledes gjort sig til gode med en årlig rente på 5 mark, som to riddere havde ladet ham forvalte for en sjælemesse hos prædikebrødrene.[125]

Den dominikanske reformbevægelse nåede til Danmark omkring 1480, og i løbet af de næste 10-20 år synes alle rigets konventer at have ladet sig reformere, hvilket - i modsætning til i Tyskland - tilsyneladende foregik aldeles udramatisk. Som nævnt i kapitel 3 er det næppe rimeligt udelukkende at se den dominikanske reformbevægelses gennemførelse i Danmark som et udslag af taktiske hensyn alene, men omvendt kan det heller ikke nægtes, at prædikebrødrene indtil da havde kunnet se, hvordan de reformerte franciskanerkonventer oplevede en voldsom og misundelsesværdig gavmildhed fra det omgivende samfund. En medvirkende ansporende faktor har givetvis været den danske kongemagt, der under Christian I og endnu mere kong Hans var særdeles fokuseret på de gejstlige ordeners reformering. Et konkret eksempel på muligheden for umiddelbar belønning efter en reformering haves fra Ribe, hvor prædikebrødrene som allerede beskrevet siden starten af 1470'erne havde søgt at opnå fuldt ejerskab over St. Johannes Holm syd for klosteret. I 1480 fik de så Kronens andele af den eftertragtede holm, hvilket ifølge kong Christian I eksplicit skete fordi, de »..oss elskelige reenliffuede men prior oc brødre og mene convent i swarte brødre closter i ribe hawe nw annamet theres rette ordens regel oc observantiam at holde i theres closter.«[126]

Som sagt foregik den dominikanske reformering i Danmark og Norden uden de store sværdslag, og indimellem kan man som betragter i eftertiden komme i tvivl om, hvorvidt reformeringen overhovedet har haft nogen praktisk betydning. Men i hvert fald på ét punkt skinner de nye tider igennem, nemlig når det gælder administrationen af dominikanske godsgaver. Det ældste eksempel, jeg har fundet i det danske kildemateriale, er fra Åhus i 1480, hvor stormanden Niels Pedersen Brahe og hans hustru Magdalene som betaling for stiftelsen af et alter med en tilhørende sjælemesse hos prædikebrødrene skænkede konventet indtægten af to skånske bøndergårde, hvor det altså kun var landgilden, der gik til brødrene, mens familien fortsat besad det formelle ejerskab af gårdene.[127]

Ikke mindst kong Hans synes som nævnt at have været begejstret for Prædikantordenens egne reformeringstiltag. I 1484 skænkede kongen en mark og skov i Løget ved Vejle til byens magistrat i forbindelse med, at han stadfæstede byens privilegier. Men til jordegaven hørte den betingelse, at byen af indtægterne hvert år skulle give en tønde smør til Vejles dominikanerkonvent, hvor konventet så til gengæld skulle holde en sjælemesse for kongens afdøde fader (Christian I), kongen

[125] Ulpts 1995, 241-242.
[126] Thorup, Efterretninger... bind II nr. 12.
[127] DL bind IV nr. 362.

selv, hans dronning og lille søn (Christian II).[128] Som påpeget af H.E. Friis, der lod brevet udgive i en artikel om kong Hans' forhold til Skjærupegnen ved Vejle, anføres der ingen eksplicit grund til kongens gavmildhed over for byen og klosteret, hvorfor forfatteren valgte at tolke handlingen som et udslag af den unge konges nære personlige følelser for stedet, hvor han ifølge sagnet som ung prins skulle have besvangret en pige på en kongelig jagtgård i Skjærup.[129] En supplerende og måske mere ærbar forklaring kunne være, at gaven (også) var en belønning til konventet i Vejle for at have ladet sig reformere efter Observansbevægelsen, på samme måde som faderen kong Christian I udtrykkeligt havde belønnet konventet i Ribe for samme tiltag i 1480. Noget beslægtet var muligvis tilfældet i Helsingør, hvor en afskrift fra perioden 1483-97 kan berette, at kong Hans her tillod byen at lade opføre en mølle ved Møllebæk nær prædikebrødrenes kloster, hvilket skulle ske til "forskrevne vor fælles klostre til nytte" og for at "øge gudstjenesten".[130] I Repertorium har William Christensen tolket førstnævnte formulering som en fejl i afskriften, således at meningen er "Vor Frue Kloster" og dermed Helsingørs karmeliterkloster, men efter min vurdering stemmer det bedre overens med den konkrete ordlyd og den generelle tankegang i brevet, at indtægten fra møllen skulle administreres af byens magistrat og være Helsingørs tre tiggerklostre til fælles nytte.

Som alternativ til stifterfamilien selv eller magistraten blev også domkapitlerne indført som forvaltere af dominikanske godsindtægter. I år 1500 lod væbner Niels Olsen af Hardeberg i Skåne således oprette et alter i Lunds domkirke til sin families sjælefrelse og ære.[131] Af alt det hertil førte jordegods blev det for én gård udspecificeret, at vikaren ved alteret af indtægterne herfra hver jul skulle give 2 pund byg til prioren og dominikanerkonventet i Lund. Den omtalte gård lå mere end 20 km væk fra Lund, faktisk oppe i nærheden af Landskrona, og i stedet for kun at se den nye gavepraksis som en omgåelse eller efterlevelse af klostrenes reformering, så kan man også påpege, at ordningen faktisk var til stor fordel for prædikebrødrene, der hermed både kunne leve (bedre) op til deres egne fattigdomsidealer og samtidig slap for at skulle besvære sig med administration eller salg af fæstegods. Man kan endda hævde, at ordningen gjorde det lettere at skænke gods til dominikanerklostrene, idet de hermed ikke som tidligere kun havde primær interesse i gods beliggende i hjembyens umiddelbare opland eller i andre købstæder.

Den nye ordning gjorde det i øvrigt ikke umuligt for konventerne fortsat at foretage mageskifter over deres indtægter. Da Axel Brahe i 1531 tilbagekøbte landgilden af de to fæstegårde i Herrestad, som hans farbroder havde skænket konventet i Åhus for en daglig sjælemesse, havde brødrene i mellemtiden mageskiftet en anpart af landgilden (14 ud af i alt 54 skæpper byg) bort.[132]

[128] Saml. til jydsk Historie bind X, 358-359.
[129] Friis 1884-85.
[130] Rep. 2. rk. bind VII nr. 12616
[131] DL bind V nr. 462.
[132] Falkman, Upplysningar... bind II, 8-9.

Man skal dog muligvis nok være varsom med entydigt at kæde denne forvaltningspraksis sammen med reformeringen efter Observansbevægelsen. Som nævnt anvendtes den i Wismar allerede i begyndelsen af 1300-tallet, og vi har faktisk også et 1300-talsbelæg for ordningen fra Norden, hvor ridder Bengt Filipsson i 1363 og 1371 testamenterede en del jordegods til domkapitlet i Strängnäs med det krav, at kannikkerne af godsindtægterne en gang om året skulle give voks, oblater og vin, samt andre fornødenheder til en sjælemesse i prædikebrødrenes kirke i Strängnäs, som ridderen og hans slægt havde ladet oprette. Hvis denne ordning ikke kunne lade sig gøre, skulle brødrene have afkastet direkte uden kannikkernes formidling.[133]

Dominikanske teglværker : en bygningsteknisk samfundspåvirkning?

Dominikanske jordbesiddelser uden for klostermurene kunne således have en samfundsøkonomisk betydning for andre dem selv. Specielt i Norden kan en sådan ikke-religiøs samfundsbetydning hævdes for prædikebrødrene på endnu et par forhold, der ligeledes kan rubriceres under 'dominikanske ejendomsbesiddelser'.

Da konventet i Ribe gav eller udlånte nabogrunden til Anne og Knud Vognkarl for opførelsen af et hus i starten af 1500-tallet, er det ikke utænkeligt andet end at huset blev opført med mursten, som ægteparret købte hos prædikebrødrene. Selvom kunsten at brænde teglsten ved brug af kalk og finler havde været kendt i Danmark i mere end en menneskealder inden tiggerordenernes ankomst til landet, så er der en del, der tyder på, at det ikke mindst var de to ordeners flittige brug af materialet ved deres nordeuropæiske klosterbyggerier, der i vidt omfang var med til at udbrede kendskabet til og smagen for teglstensbyggeri i Nordeuropa op gennem 1200-tallet. Akkurat som indførelsen af den gotiske stilart i Nordens kirkebyggeri til dels er blevet tilskrevet dominikanske og franciskanske forbilleder, så kan det fysiske byggemateriale knyttet til gotikken i Norden, 'munkestenen', også meget vel tænkes at skulle takke tiggerbrødrene for sin store udbredelse. For Sveriges vedkommende er en sådan mendikant og ikke mindst dominikansk indflydelse blevet foreslået af Marian Ullén. Her havde man inden tiggerordenernes ankomst næsten udelukkende bygget kirker og borge i træ og natursten, og behovet for teglsten kom først med den fremvoksende stadsbebyggelse og de til byerne knyttede klostre og kirker. Sandsynligvis havde prædikebrødrenes ankomst til bispebyerne Strängnäs og Västerås i midten af 1200-tallet en formidlende indflydelse i materialevalget for de to byers domkirkebyggerier, idet disse blev opført i tegl. Til Sveriges ældste teglstensbyggerier hører i øvrigt netop dominikanerklosteret i Sigtuna fra 1237.[134] Det kan i hvert fald konstateres, at tiggerordenerne i Nordeuropa relativt hurtigt har kastet deres kærlighed på netop teglstenen som det foretrukne byggemateriale på vore breddegrader, specielt i de områder, hvor såkaldte 'brudsten' (såsom frådsten, kalksten, limsten og sandsten) ikke var tilgængelige i

[133] DS nr. 6763 og 10010.
[134] Ullén 1999, 258.

tilstrækkelige mængder til priser egnede for fattige klosterfolk, og hvor geologien i stedet kunne tilbyde relativt rige og rene forekomster af lerjord - såsom i slettelandskaberne i Nederlandene, Nordtyskland, Polen og Sydskandinavien. Der haves således skriftlige og/eller arkæologiske vidnesbyrd om lergrave, teglværker og teglovne ved efterhånden de fleste tiggerklostre i Danmark.

Den materielle oprindelse til dominikanerklosteret i Roskilde kan f.eks. formodentlig findes på klostergrunden nordøst for selve klosteret, hvor det i et skøde i forbindelse med brødrenes køb af en grund i 1441 berettes, at den nytilkøbte grund strakte sig »..indtil Munkægabet, som ligger hos vor Tegllade...«.[135] Denne tegllade har givetvis ligget tæt ved det sted omtrent midt på klostergrunden, hvor arkæologerne har fundet en middelalderlig teglovn, og betegnelsen 'tegllade' dækker efter alt at dømme over et egentligt teglværk, hvor munkestenene til klosteranlæggets opførelse og udbedring er blevet brændt og opmagasineret - og måske endog solgt til byggerier uden for klosteret. Det ikke nærmere definerede navn Munkegabet kan man gætte på er folkeviddets betegnelse på den til teglproduktionen hørende lergrav.[136] Oftere benyttes betegnelsen 'teglgård', og måske er det en blanding af disse to begreber, der ligger til grund for den 'ladegård', som ifølge post-reformatoriske kilder tidligere havde været i prædikebrødrenes besiddelse og som havde sin beliggenhed ved den østlige byport. Jeg har ved en tidligere lejlighed foreslået, at prædikebrødrene i Roskilde herfra kan have solgt af deres eventuelle overskudsproduktion fra teglværket.[137]

Mens dette forslag reelt kun bygger på indicier og spekulationer, så haves der konkret kendskab til et sådant dominikansk teglstenssalg andre steder. Et nærmere indblik i forholdene omkring et dominikansk teglværksbrug kan f.eks. hentes på den anden side af Østersøen i Wismar, hvor prædikebrødrene i 1305 fik byrådets bemyndigelse til at opføre et teglværk, så de selv kunne fremstille de nødvendige sten til det kort forinden tilladte klosters opførelse. De fik desuden lov til at producere kalk og teglsten til salg, så længe salget kun skete til byen. Rent faktisk passede det byrådet fortrinligt at få dominikanske teglstenseksperter til byen, idet man netop i denne tid ønskede at udskifte de mange træhuse med stenbygninger; således havde byrådet i 1294 decideret opfordret borgerne til at bygge i sten.[138] Da brødrene i Wismar selv var færdige med deres klosterbyggeri, solgte de teglværket til byen for 50 mark.[139] En sådan eksternt rettet dominikansk teglværksproduktion kan også belægges i Danmark. I Viborg havde prædikebrødrenes produktion af teglsten tilsyneladende ligget i konkurrence med byens egen, men i 1523 blev brødre og byråd enige om en aftale, hvorefter dominikanerkonventet overtog "byens teglgård til brugelig hævd" mod at de

[135] Rep. 1. rk. bind III nr. 7194.
[136] Det er uvist, om marknavnet Munkegraven i Holbæk (Thomsen 1936, 108) kan dække over noget tilsvarende.
[137] Jakobsen 2006, 64-66.
[138] Ulpts 1995, 100.
[139] Kleiminger 1938, 22-24.

nedbrød deres egen, og herefter indvilgede i at sælge teglsten til byens indbyggere til 1 skilling under markedsprisen pr. 100 sten - hvor brødrene i øvrigt skulle regne 120 sten pr. 'hundrede'.[140]

Først og fremmest har den dominikanske teglstensfremstilling dog været rettet på egen brug til nybyggerier, ombygninger og løbende reparationer. Da den dominikanske prior Bent ved konventet i Halmstad i 1483 indgik en større aftale med den lokale sognekirke og byen med henblik på finansieringen af et byggeri på klosteret, kunne han berette, at der fra tre forskellige sider var indkommet i alt 6.000 mursten samt en del lim "at komme i støb", prioren havde sørget for fremstillingen af en teglovn, mens der blev givet 6½ alen klæde i løn til dem, der arbejdede i teglladen.[141] En teglovn og 'lergrøft' regnes også blandt de naturlige besiddelser tilknyttet kong Christoffer III's dominikanske klosteranlæggelse i Helsingør 1441,[142] og både teglgården og teglgraven hørte endnu til klosteret i 1536, da kong Christian III skænkede stedet med alle dets tilliggender til Helsingør by med henblik på oprettelsen af et hospital.[143] Også ved dominikanerklosteret i Århus kunne en 'teglgård' opregnes blandt de tilliggende besiddelser, som kong Frederik I i 1529 lovede den lokale biskop i fald prædikebrødrene skulle vælge at forlade deres kloster.[144] En sådan teglgård fandtes ligeledes ved prædikebrødrenes kloster i Vejle, da dette i 1531 af kongen blev skænket til byens magistrat, idet kongen udtrykkeligt forbeholdt sig retten til teglgården selv.[145] Året efter gav han en lokal ridder "toårsbrev på teglgården uden for Vejle",[146] indtil byens magistrat også fik den med som den sidste del af 'klostergodset' i 1535.[147] De mange omtaler i reformationstidens optegnelser vidner om, at der endnu på denne tid tilsyneladende var tale om en teglværksproduktion, der tillagdes økonomisk betydning.

Teglovnen i Vejle, der omtales i de skriftlige kilder frem til 1620'erne, er det eneste, der endnu er bevaret af byens middelalderlige dominikanerkloster.[148] Ovnen har oprindeligt haft tre indfyringsporte og et areal på 21½ m², hvilket dog efterhånden blev reduceret. Angiveligt kan den dateres til 1300-tallet og dermed muligvis til den skriftligt belagte ombygning af den gamle trækirke.[149] Ad arkæologisk vej er teglovne desuden konstateret ved dominikanerklosteret i Lund.[150]

Det er endvidere værd at bemærke, at arkæologiske og bygningshistoriske undersøgelser af prædikebrødrenes klostre i Danmark ikke blot viser, at alle klostrene var opført i teglsten, men desuden understreger teglens store betydning og yderst varierede brug, ikke kun i form af

[140] Diplomatarium Vibergense, 358.
[141] DL bind IV nr. 443.
[142] KS 4. rk. bind I, 58-60.
[143] ÅfG bind III, till.s.30-31.
[144] KS 2. rk. bind V, 763; KFR, 240.
[145] KFR, 279.
[146] KFR, 334.
[147] DM 3. rk. bind V, 29.
[148] Den blev udgravet i 1923 af Poul Nørlund fra Nationalmuseet, og kan i dag ses på Jagtvej.
[149] Petersen 1927, 23 og 28; Kieffer-Olsen 1993, 48-49.
[150] Blomqvist 1944, 136.

'munkesten' lagt i 'munkeskifte' i bygningernes murværk, men også til brug for teknisk vanskelige tagkonstruktioner og kunstfærdige udsmykninger, herunder som trædesten til efter alt at dømme ganske smukke teglgulve.[151] Den dansk-dominikanske teglstensproduktion omfattede således mere end blot den simple, men nok så vigtige mursten.

På baggrund af ovennævnte gennemgang af teglstenens nære relation til danske og svenske dominikanerklostre synes det således rimeligt at konkludere, at den kuriøse forklaringstese fremlagt af den dominikanske ordenshistoriker William Hinnebusch om, at »The Scandinavians lost so many houses to the flames that the only explanation short of arson must be that their priories were of wood.«,[152] næppe er videre sandsynlig - i hvert fald ikke, når vi kommer et stykke ind i 1300-tallet. Ved klosteret i Vejle vides den første kirke faktisk at være opført i træ, til trods for, at den blev bygget så sent som i første halvdel af 1300-tallet. I 1355 udstedte pave Innocens VI et afladsbrev til prædikebrødrene i Vejle til hjælp for opførelsen af en ny kirke i sten i stedet for den gamle trækirke. Begrundelsen var bl.a., at en stenkirke i højere grad ville kunne trække besøgende til kirken og få dem til at indse, »..at de sammesteds bliver kvæget ved den himmelske nådegave...«.[153]

Dominikanske abildgårde : en diætistisk samfundspåvirkning?

En sidste mulig ikke-religiøs påvirkning af middelalderens danske samfund, som her skal foreslås krediteret Prædikantordenen, er af kostmæssig karakter: prædikebrødrene har muligvis været med til at få vore forfædre til at spise sundere! Her tænkes ikke kun på de urtehaver, der i nutidens klosterlitteratur ofte tiltrækker endog ganske stor opmærksomhed,[154] men først og fremmest på de abildgårde, der ifølge de skriftlige kilder synes at have udgjort et såvel betydningsfuldt som meget synligt indslag ved tilsyneladende snart sagt samtlige danske tiggerklostre.

Inden for klostermuren vides prædikebrødrene i Roskilde at have anvendt en del af grunden til have. Eftersom klosterhaven i 1380 decideret betegnes som »..prædikebrødrenes abildgård...«, må det være rimeligt at formode, at i hvert tilfælde en del af haven har været beplantet med frugttræer.[155] I et forligsbrev mellem prædikebrødrene i Halmstad og byens magistrat angående jorden omkring brødrenes kloster nævnes det bl.a., at en alminding her lå op til klosterets abildgård.[156] Da århusbispen i 1529 af kong Frederik I blev stillet i udsigt, at han måtte overtage prædikebrødrenes kloster sammesteds, så snart de sidste brødre havde forladt det, hørte der også en abildgård til klosteret.[157] Også brødrene i Næstved havde en æblegård. I 1434 foretog brødrene

[151] F.eks. ved klosteret i Lund (Blomqvist 1944).
[152] Hinnebusch 1966, 264.
[153] DD 3. rk. bind IV nr. 333.
[154] F.eks. i Jørgensen & Thomsen 2004.
[155] »..pomerio fratrum predicatorum Roskildis...« DD 4. rk. bind II nr. 63.
[156] Rep. bind III nr. 7435.
[157] KS 2. rk. bind V, 763.

således et mageskifte med benediktinermunkene i Skovkloster, hvorved de bl.a. erhvervede sig en grund beliggende umiddelbart syd for og op til deres pomerium,[158] og i 1564 skødede Kronen en jord i Næstved, "hvorpå Sortebrødrekloster stod med abildhave, gård og gårdsrum".[159] Tilsyneladende regnedes sådanne haver for en naturlig del af en tiggerkloster i 1441, da kong Christoffer III udstedte sin kongelige godkendelse til oprettelsen af et dominikanerkloster i Helsingør, hvor der på listen over nødvendige anlæg ved et sådant kloster også findes »..abildegardh, humblegardh, kaalgardh oc hawe...«.[160] Det kan ligeledes være et tegn på kontinuitet, at den gamle dominikanske klostergrund i Slesvig i løbet af 1600-tallet blev omlagt til frugthave og i starten af 1700-tallet var der sågar anlagt et orangeri på stedet;[161] jorden og beliggenheden synes om ikke andet at have været egnet til formålet. Abildgårdene kunne dog tilsyneladende også ligge uden for klostergrunden. I 1380 modtog prædikebrødrene i Odense således tre agre i Dageløkke uden for Odense af byens borgmester,[162] og i 1390 blev det præciseret, at de skænkede agre lå direkte op til "prædikebrødrenes store abildgård".[163] Foruden de næsten obligatoriske abildgårde melder kilderne også ofte om kålgårde (Ribe, Århus, Vejle, Helsingør) og humlegårde (Ribe, Vejle, Helsingør) ved dominikanerklostrene.

Urbane abildgårde ved skandinaviske klostre er langt fra udelukkende et dominikansk fænomen, idet en sådan hortikultur f.eks. også kan findes ved Nordens franciskanerklostre. Jørgen Nybo Rasmussen foreslog på baggrund af sine franciskanske studier, at tiggerklostrenes havebrug faktisk kan have dannet model for nordisk gartneri på samme måde, som cistercienserne ofte gives æren for nye tiltag i nordisk landbrug.[164] Også uden for Norden anes frugthaver at have haft en vis betydning for tiggerklostrene. I den sydflamske by Lille sørgede borggreven og provsten ved domkapitlet således for, at der ved udskillelsen af jord til det nye dominikanske kloster i 1224-25 også indgik en del af borggrevens æblegård.[165] Også i Skotland er dominikanerklostrene kendetegnet ved at have haft grøntsags- og især frugthaver, hvilket ifølge Janet Foggie kan tolkes som tegn på, at dette for brødrene så vigtige kosttilskud ikke var let at skaffe udefra. Brødrene i Perth vides at have solgt kål og løg fra deres haver, samt græs og halm fra kirkegården.[166] En form for salg eller i hvert fald ekstern brug af brødrenes frugter er belagt i Stirling, hvor en prædikebroder i efteråret 1496 skænkede æbler til kongen og blev belønnet herfor med 11 shilling, mens en anden broder i 1507 kom med pærer og blommer, for hvilket han fik 14 shilling af kongen.

[158] SRD bind IV, 374.
[159] KB bind III, 388-389.
[160] KS 4. rk. bind I, 58-60.
[161] Petersen 1700-35, 274.
[162] DD 4. rk. bind II nr. 100.
[163] DD 4. rk. bind IV nr. 263.
[164] Rasmussen 2002, 291-292.
[165] Simons 1988, 70-71.
[166] Foggie 2003, 90-91 og 138.

Der var tydeligvis ikke tale om en merkantil betaling for frugterne - beløbene svarede ikke til frugternes markedsværdi - men en slags symbolsk og gengældt gavmildhed, der havde til formål at konsolidere det gode forhold parterne imellem.[167]

Dominikansk brug af frugt og grønt til salg eller gaver kendes ikke fra Danmark, men jeg finder det som Foggie ganske plausibelt, at det vitaminholdige kosttilskud ikke mindst har haft stor betydning for konventerne heroppe på vore breddegrader, og da eksempelvis abildgårde ellers ikke fylder meget i de middelalderlige kildeskrifter generelt, er det ikke urimeligt med Rasmussen at se de dominikanske og franciskanske frugt- og grøntsagshaver i Skandinavien som en oplagt kilde til inspiration for det omgivende samfund. Også de gamle klosterordener bragte frugttræer med sig til Norden, men med tiggerklostrenes langt mere centrale og synlige beliggenhed har tiggerbrødrene formentlig også på dette felt haft en mere direkte mulighed for at påvirke det omgivende samfund. I år med god høst synes det mig dertil rimeligt at formode, at også lokalsamfundet har haft mulighed for at købe og nyde dominikanske og franciskanske æbler - ligesom byens unger formentlig dertil selv har kravlet ind over havemuren for at smage på de 'forbudne frugter'.

Desværre er der ikke skriftligt kildegrundlag for at kunne identificere en særlig dominikansk æblesort fra middelalderens Danmark,[168] ligesom de danske kilder heller ikke er videre specifikke med den mere præcise artssammensætning i dominikanske abildgårde og kålgårde, men de har sandsynligvis indeholdt andet end kun æbler og kål. I klosterhaven hos prædikebrødrene i Wismar vides f.eks. at være dyrket valnødder, æbler, pærer, vindruer, persille og løg.[169] Ved franciskanerklosteret i Bergen udnyttede man ligefrem det næsten frostfrie vinterklima til at supplere æbledyrkningen med eksotiske frugter som figner og druer.[170]

En indikation på, at tiggerklostrenes gartnere muligvis ind imellem blev vel produktionsorienterede set med mere åndelige øjne, haves i, at pave Clemens V i 1312 indskærpede, at klostrenes haver ikke kun skulle anvendes til dyrkning af nytteplanter, men tillige være til rekreativ brug.[171] Af egen erfaring efter besøg i nutidens dominikanske klosterhave ved Largo Angelicum i Rom kan jeg dog bevidne, at den rekreative og sågar spirituelle værdi af at sidde under frugtbærende citrus- og oliventræer i en fredfyldt klosterhave bestemt ikke skal undervurderes.

[167] Foggie 2003, 130-131.
[168] Muligvis vil arkæobotaniske studier i fremtiden kunne genskabe et sådant?
[169] Kleiminger 1938, 96.
[170] Rasmussen 2002, 291-292.
[171] Rasmussen 2002, 292-293.

12. Prædikebrødrene som inkvisitorer

- **I hvilket omfang deltog prædikebrødrene i inkvisitionen?**

I dette sidste tematiske kapitel af mine studier af prædikebrødrene i middelalderens Danmark vil jeg på sin vis prøve at vende tilbage til udgangspunktet af analysen ved at se nærmere på en af de oprindelige opgaver for Prædikantordenen set med den katolske kirkes øjne. Som nævnt i kapitel 3 og 4 var Prædikantordenen ikke mindst blevet oprettet af St. Dominik og godkendt af pave Honorius III som et mobilt elitekorps af ortodokse prædikanter, der kunne sættes ind imod Kirkens forskellige modstandere og fjender. Samtidens problemer med de albigensiske kættere var den udløsende faktor par excellence, men snart så paverne fordel i også at gøre god brug af dette nye 'dominikanske religionspoliti' mod andre af den rette tros udfordrere. For nutidens mennesker er inkvisitionen formentlig en af middelalderens bedst kendte og mest berygtede institutioner, en institution, som i den historiske litteratur typisk bliver kædet tæt sammen med Prædikantordenen. Selv på vore nordlige breddegrader er det efter filmatiseringen af Umberto Ecos roman Rosens Navn blevet almindelig kendt, at det var dominikanere, der stod i spidsen for inkvisitionen - hvilket ikke just har bedret prædikebrødrenes post-middelalderlige omdømme heroppe.

Imidlertid viser det sig, at en rapport om 'Den dominikanske inkvisition' i middelalderens Danmark eller endog Skandinavien bliver særdeles tynd.[1] Selvom inkvisitionen med dominikansk medvirken kom til at spille en vis rolle i både Nordtyskland og Polen, så nåede den aldrig rigtig over Østersøen til dominikanerprovinsen Dacia. Og de få pavelige inkvisitorer, som rent faktisk blev udnævnt i Norden, var ikke dominikanske, men derimod franciskanske! Man kan derfor med en vis ret spørge, hvorfor jeg så har helliget et helt kapitel i min afhandling til et emne, som der reelt ikke er noget at berette om? Nu er en af ambitionerne med min undersøgelse jo imidlertid netop at efterprøve nogle af de mest udbredte opfattelser og forestillinger omkring middelalderens prædikebrødre, som de gennem tiden er kommet til udtryk i moderne dansk og nordeuropæisk historieforskning, og på den konto er det næsten umuligt at komme uden om den dominikanske rolle i inkvisitionen. Og som dr. Simon Tugwell svarede mig, da jeg for nylig indviede ham i mine overvejelser derom, så kan det nogle gange være nødvendigt at skrive bogen om "Snakes on Iceland": »There are no snakes on Iceland. (The end!)« I dette tilfælde mener jeg nu trods alt også at kunne gå lidt videre end blot at konstatere: »There were no Dominican inquisitors in Denmark.«

[1] Ikke desto mindre har jeg netop indleveret en artikel om samme ('Praedicatores, Inquisitores - in Dacia? A search for Dominican inquisitors in medieval Scandinavia') til Dominican History Newsletter 2007 med planlagt udgivelse primo 2008. Artiklen er i vidt omfang identisk med de skandinaviske eksempler brugt i nærværende kapitel.

‘Den dominikanske inkvisition’ : eksempler fra Nordtyskland og Polen

Den pavelige inkvisition blev indstiftet af pave Gregor IX i 1231 med henblik på at opspore, efterforske og straffe kætteri, hvormed Kirken håbede at kunne undgå nye katastrofer i stil med det nyligt afsluttede, ekstremt blodige og ulykkelige albigensiske korstog (1208-1229) i Sydfrankrig. Det er her værd at bemærke, at inkvisitionen som sådan, dvs. en gejstlig retsundersøgelse af kanoniske forhold, på ingen måde var nogen ny opfindelse, sådanne havde længe eksisteret under ledelse af de lokale biskopper, men det nye var, at paven ville have et mobilt korps af særligt velkvalificerede og systematisk arbejdende undersøgelsesdommere i sager med kættersk indhold. Et problem med den hidtidige ‘bispelige inkvisition’, der parentes bemærket fortsatte uanfægtet sideløbende med den pavelige, var, at nogle biskopper havde vist sig uegnede til opgaven, både hvad angår en tendens til at lade sig påvirke af lokalpolitiske interesser og med hensyn til deres inkvisitoriske kvalifikationer. For at kunne identificere egentlig kætteri var det nødvendigt, at inkvisitoren selv besad en ganske solid viden om ortodoks teologi, hvortil det var ønskeligt, om der kunne udvikles en systematisk metode til at skelne imellem kætterske tanker og simpel, kristelig trosforvirring.[2] Som det for den prøvede læser efterhånden næsten må fremgå, så passede ovennævnte jobbeskrivelse umanerlig godt med samtidens nye pavelige darlings, prædikebrødrene, og fra et tidligt tidspunkt synes paverne også netop at have foretrukket dominikanske, men næsten lige så ofte franciskanske, tiggerbrødre til at lede den pavelige inkvisition. Det blev da også en navnkundig prædikebroder, Bernard Gui, der omkring 1323 forfattede middelalderens berømte - og i eftertiden berygtede - manual for inkvisitorer.

Det er således langt fra uden grund, at Prædikantordenen i eftertiden er blevet kædet så nært sammen med middelalderens inkvisition, hvorimod deres inkvisitoriske kollegaer i Franciskaner- og Cistercienserordenen synes at have været bedre til at skjule sig i glemselens historiske tåge. Faktisk har forholdet i eftertiden næsten plaget ordenen som en arvesynd, som det længe har været mere eller mindre tabulagt for dominikanske historikere at beskæftige sig med. Da det omkring årtusindeskiftet kom på tale, at ledelsen i nutidens Prædikantorden skulle udstede en symbolsk undskyldning for fortidens inkvisitoriske synder, blev det imidlertid ordenens egne historikere en smule for meget, og man krævede derfor i det mindste først at få lov til at undersøge nærmere, hvad det i grunden var, som man skulle undskylde. I den forbindelse afholdtes i 2002 det første i en række af ialt fire store, internationale symposier i Rom med såvel dominikansk som ikke-dominikansk deltagelse over forskellige temaer inden for emnet “prædikebrødrene som

[2] McKay & al. 2006, 371.

inkvisitorer" (Praedicatores, inquisitores), hvoraf det første har størst relevans i nærværende sammenhæng, da det fokuserede på den pavelige inkvisition i middelalderen.[3]

Den pavelige inkvisition fik især stor betydning i Syd- og Centraleuropa, men allerede fra inkvisitionens første dage nåede paveligt udnævnte inkvisitorer også helt op til kontinentets nordligste kyster. I selve den pavelige inkvisitions oprettelsesår, 1231, lod pave Gregor IX således nedsætte en inkvisitorisk komité i det nordvestlige Tyskland med deltagelse af biskoppen i Lübeck og to prominente prædikebrødre, prioren fra konventet i Bremen og den tyske pønitentiar, som sammen skulle undersøge nogle beskyldninger fremsat af ærkebiskop Gerhard af Bremen imod de oprørske marskbønder, 'stedingerne', der levede i de svært tilgængelige egne langs den nedre Weser. Ifølge ærkebiskoppen havde han fået meldinger fra de lokale sognepræster om, at stedingerne dyrkede upassende trosformer med utilbørlige ritualer, hvilket var en alvorlig trussel imod den sande, kristne tro i området - ja, på sigt i hele ærkestiftet. En mere kynisk forklaring vil mene, at den ærkebispelige vrede nok så meget tog udgangspunkt i marskbøndernes underkendelse af hans tiende- og landgildekrav, idet bønderne her ligesom længere nordpå i Ditmarsken traditionelt hævdede en udtalt grad af uafhængighed fra alle eksterne krav om overhøjhed. I årene forud for Gerhards klagebrev til paven havde han ladet sin broder, grev Hermann von der Lippe, føre en hær af tungt bevæbnede riddere ud i marsken for at sætte bønderne på plads, hvilket fik en for danske historiekyndige forudsigelig, men for ærkebispen og ridderne aldeles uventet og ulykkelig udgang. Herefter udtænkte den nordvesttyske metropolit tilsyneladende en mere snedig strategi, og i stedet for tungt armerede riddere skulle hans kamp nu vindes med sortkappede tiggerbrødre. Til pave Gregor IX's ros skal det siges, at han umiddelbart modtog ærkebispens anmeldelse med en udtalt grad af tøven, men de udpegede inkvisitorer kunne tilsyneladende bekræfte ærkebiskoppens frygt på så overbevisende vis, at Gregor i efteråret 1232 officielt erklærede stedingerne for kættere - hvilket fik særdeles fatale konsekvenser for marskbønderne i de følgende år. Bisperne i Minden, Lübeck og Ratzeburg blev pålagt med de lokale prædikebrødres hjælp at prædike korstog i Nordvesttyskland imod stedingerne. Nøglen til succes for korstoget lå dog hos borgerskabet i Bremen, der kunne frygtes at være mere positivt stemt overfor stedingerne end for byens ærkebiskop, men med prædikebrødrenes mellemkomst blev der indgået en aftale imellem byen og ærkebispen, hvorefter opbakningen imod de grumme kættere ude i marsken var sikret. Rent militært stod marskbønderne imidlertid fortsat flot imod, så i sommeren 1233 indvilgede pave Gregor i at hæve belønningen for deltagelse til samme niveau, som gjaldt for

[3] Symposiernes forhistorie er venligst meddelt mig af Arturo Bernal Palacios OP, leder af Prædikantordenens historiske institut i Rom og en af initiativtagerne til symposierækken. Hvert symposium er blevet fulgt op af uddybende rapporter med mange anbefalelsesværdige skriftlige papers, fra det første symposium Praedicatores, inquisitores I : The Dominicans and the Medieval Inquisition. Acts of the 1st International Seminar on the Dominicans and the Inquisition, Rome 23-25 February 2002, udgivet i 2004.

korstoget til Det Hellige Land. Herefter kunne prædikebrødrene prædike stedingerkorstoget med stor succes i hele regionen: »De fløj som skyer og vækkede fyrster og folk imod stedingerne,« skrev en kronikør om brødrene. Korsfarere fra Rhinlandet og Nederlandene vendte deres lanser og religiøse vrede imod bønderne i marsken, og den 27. maj 1234 blev bondehæren afgørende besejret. Også prædikebrødrene led dog angiveligt tab ved deres deltagelse i affæren, idet det hedder sig, at en broder fra konventet i Bremen blev slået ihjel under kampagnen.[4]

Efterhånden som institutionen blev mere etableret, begyndte paverne at udpege permanente, pavelige inkvisitorer med myndighed over et specifikt område, hvori han med sine assistenter rejste rundt til de forskellige lokaliteter med jævne mellemrum på samme måde som de fra Danmark i senmiddelalderen kendte kongelige retterting. Disse pavelige inkvisitorer, der i Nordeuropa ganske ofte var dominikanske, var selvsagt ikke altid lige populære gæster, hvor de kom frem. I 1355 måtte den dominikanske inkvisitor for de tyske ærkestifter, Johann Schadeland, således have et paveligt værnebrev, og selvom den reelle trussel fra deciderede kætterbevægelser stort set synes neutraliseret ved midten af 1300-tallet, så kunne adskillige regioner i senmiddelalderens Nordeuropa opleve endog særdeles aggressive og energiske inkvisitorer. I den dominikanske provins Saxonia er et særlig berygtet eksempel herpå fr. Walter Kerlinger, nordtysk provincialprior og pavelig inkvisitor, som i 1371 fik opløst et samfund af beggarder (en slags mandlige beginer) i Rostock på temmelig brutal, men effektiv vis efter beskyldninger om kætteri. Omkring år 1400 oplevede hansestæderne Rostock, Stralsund og Lübeck endog adskillige kætterbrændinger.[5]

Også i Flandern og det nordlige Nederland spillede prædikebrødrene en vigtig rolle i den lokale inkvisition, især fra udgangen af 1400-tallet og frem mod Reformationen. Da de lutheranske idéer bredte sig i Nordeuropa i 1520'erne blev det først og fremmest en ny stor udfordring for prædikebrødrene og inkvisitorerne. I provinsen Saxonia var embedet som pavelig inkvisitor på denne tid nok engang beklædt med en prædikebroder, generalprædikanten Joachim Rathstein, der at dømme ud fra de bevarede kilder havde særdeles travlt med at disputere imod tidens mange reformprædikanter i hele Nordtyskland. Naturligvis stod fr. Joachim ikke alene med opgaven, idet også mange af hans dominikanske medbrødre indtog ledende roller i forsvaret af den ortodokse, katolske lære, men med tiden måtte de dominikanske inkvisitorer også holde et vågent øje på deres egne rækker. I 1531 fik den dominikanske prior i Zwolle, der tillige var pavelig inkvisitor, en medbroder fra konventet i Groningen arresteret under mistanke om protestantisk kætteri, og i det følgende år blev endnu en broder fra det samme konvent rent faktisk afsløret som lutheraner.[6]

[4] Kleiminger 1938, 14; Freed 1977, 146-147.
[5] Kleiminger 1938, 46; Ulpts 1995, 252.
[6] De Pue 1982, 28-29; Bakker 1988, 71; Ulpts 1995, 367-368.

Ingen kætterbevægelser synes at have nået Polen førend hussiternes ankomst i starten af 1400-tallet. Alligevel oprettede pave Johannes XXII allerede i 1318 et permanent embede som pavelig inkvisitor for Polen, hvilket fortsatte uafbrudt frem til 1552. Årsagen hertil var regionen Schlesien, der i verdslig sammenhæng ikke var polsk, men tjekkisk, men i gejstlig henseende hørte under den polske kirkeprovins Gniezno. I Schlesien fandtes en betydelig tysk befolkningsandel og med tiden var der ankommet stadig flere tyske waldensere, der var rejst østover i søgen efter mere liberale omgivelser. Snart fik de selskab af de endnu mere religiøst fritænkende beggarder og beginer, og den lokale katolske kirke var ikke blind for den truende udvikling. Endnu inden oprettelsen af den pavelige inkvisition i Polen og dermed Schlesien havde schlesiske prædikebrødre fungeret som inkvisitorer. I 1315 anmodede den schlesiske biskop af Wroclaw to af de ledende brødre ved dominikanerkonventet i Swidnica om at assistere sig i forbindelse med forhør og retsforfølgelse af de mange, nyankomne waldensere i konventets hjemby - en bispelig inkvisition, der angiveligt førte til dusinvis af dødsdomme og kætterbrændinger.

Efter således at have bevist deres inkvisitoriske effektivitet blev de polske prædikebrødre indsat af paverne som permanente ledere af den pavelige inkvisition i Polen og Schlesien. Fra 1327 overlod paverne det til de polske provincialer selv at udnævne nye inkvisitorer. De polske inkvisitorer blev udpeget blandt provinsens dygtigste teologer og mest erfarne brødre, normalt fra konventerne i Wroclaw og Krakow, de to førende dominikanske lærdomscentre i provinsen Polonia. Med det kætterske 'epicentrum' i Swidnica kom også en lektor fra det lokale konvent med på listen over inkvisitorer, om hvem det berettes, at han assisteret af fire medbrødre afholdt inkvisition imod en gruppe beginer i klosterets refektorium. Det relativt omfattende og velstuderede kildemateriale angående inkvisitionen i middelalderens Polen viser endvidere, at selvom de polske prædikebrødre var bemyndiget til at køre inkvisitionen forholdsvis uafhængigt af andre instanser, så arbejdede de i praksis tæt sammen med de lokale biskopper. Ikke alene skulle bisperne stadig formelt godkende de dominikanske inkvisitorer, i de fleste dokumenterede retssager synes bisperne tillige at have medvirket som de egentlige dommere, mens de dominikanske inkvisitorer i højere grad fungerede som udspørgere og teologiske eksperter.

Afgrænsningen af kættere i dominikanerprovinsen Polonia til Schlesien fik en brat ende med udgangen af 1300-tallet. Derefter blev Krakow et nyt stort lærdoms- og kulturcentrum for hele Nordøsteuropa og byen synes nærmest at have udgjort en magnet for allehånde alternative og potentielt farlige tanker. Dertil fik Hussitbevægelsen i det nærliggende Böhmen også stor betydning i 1400-tallets Polen, og som en samlet konsekvens fik de dominikanske inkvisitorer i Polen stadig mere at se til op gennem senmiddelalderen.[7]

[7] Kras 2004, 252-286.

En dominikansk inkvisition i Dacia?

Mens den pavelige inkvisition således kom til at spille en vis rolle i forholdet mellem prædikebrødre og resten af samfundet i de nordlige dele af det kontinentale Europa, så har den stort set ikke efterladt sig nogle spor i kilderne fra middelalderens England og Skandinavien. Ifølge Mortimer Chambers og flere engelske historikere før ham skulle årsagen hertil være disse regioners anderledes politiske struktur med stærke konger, der anså sig for fuldt ud kompetente til selv at kontrollere kætteriet.[8] Derimod kan man anføre, at også Polen havde en stærk kongemagt, men hverken kongerne eller deres biskopper her havde tilsyneladende noget imod at støtte den pavelige inkvisition; tværtimod overlod de polske konger helt den anti-kætterske retsforfølgelse til prædikebrødrene og bisperne under deres kongelige beskyttelse.[9] Også i Skandinavien er det yderst svært at få øje på nogen sådan foreslået kongelig kontrolinstans imod kætteri. I de få faktiske eksempler på skandinavisk kætteri er det således, ligesom syd for Østersøen, en opgave for bisperne og tiggerbrødrene at tage sig af. Den primære årsag til mangelen på dominikanske inkvisitorer i provinsen Dacia synes dermed at være, at egentlige kætterbevægelser aldrig nåede vore breddegrader - i det mindste ikke førend i 1520'erne - og indtil da var skandinavisk kætteri kendetegnet ved isolerede individer. Hvis kættere havde optrådt i Norden i større tal, nok særligt i 1200- eller 1300-tallet, finder jeg det højst sandsynligt, at lokale prædikebrødre var blevet indrulleret i kampen imod dem, akkurat som de blev det i Bremen og Polen.

Også fra Norden kan der dog fremfindes enkelte beretninger om kætterinkvisitioner med dominikansk deltagelse. Det klassiske eksempel på kætteri i middelalderens Skandinavien omhandler den svenske bonde Botolf af Gottröra, der boede i Östby sogn (Uppsala stift) i starten af 1300-tallet. Hans kætteri bestod i, at han angiveligt havde fornægtet Kristi tilstedeværelse under den hellige nadver. I 1310-11 lod ærkebiskop Nils Kettilsson af Uppsala derfor nedsætte en inkvisitorisk kommission under ledelse af en kannik fra Uppsala og en i samtiden yderst velanset prædikebroder fra det nærliggende konvent i Sigtuna, Israel Erlandsson, der i samme periode i øvrigt også blev indviet til biskop i Västerås. De to inkvisitorer indkaldte 13 sognefolk fra Östby og den lokale sognepræst for at udspørge dem om hændelsen, hvorefter Botolf "..blev overdraget til de verdslige myndigheder for dom og straf", som det hedder lidt kryptisk i kilden - hvilket traditionelt af nordiske historikere er blevet tolket derhen, at Botolf blev halshugget.[10]

Fra et kirkeligt synspunkt var det formentlig en langt alvorligere sag, da en sognepræst ved St. Olai Kirke i Visby på Gotland, fader Heyno, i 1393 blev anklaget af brødre fra det lokale dominikanerkonvent for at have udtrykt kætterske tanker. Tre borgere i Visby gav vidne i dominikanerklosterets refektorium om, at de sammen med andre troværdige folk havde hørt fader

[8] Chambers & al. 2003, 324.
[9] Kras 2004, 287.
[10] DS bind III nr. 1789. Gallén 1965, 72.

Heyno sige højst utilbørlige ting fra prædikestolen i den pågældende sognekirke, der lå lige ved siden af klosteret. Angiveligt havde præsten påstået, at det var en dødssynd at deltage i en messe, hvis denne blev holdt af en præst, der selv levede i synd, og at en sådan præst ikke kunne give syndsforladelse. Dette var langt fra nogen ny tanke, eftersom samme syn var blevet fremsat allerede på Augustins tid og senere af adskillige af 1100-tallets kætterprædikanter, men selvom Kirken i princippet var enig i vigtigheden af præstestandens kyske levned, så var det en længst etableret beslutning blandt kirkelederne, heriblandt Augustin og Bernard af Clairvaux, at ingen andre end den rette gejstlige myndighed havde ret til at sætte spørgsmålstegn ved en indviet præsts evner til at varetage nadver- og skriftemålssakramenterne; alt andet ville simpelthen undergrave hele systemet.[11] Adskillige andre kilder indikerer, at det især var cølibatet som del af det gejstlige vita apostolica, som det generelt kneb gevaldigt med at implementere blandt præsterne i middelalderens Skandinavien,[12] og holdningen fremsat af fader Heyno kan derfor siges at have været endnu mere potentielt farlig her i Norden end så mange andre steder. Hvorom alt er, så gjorde det utvivlsomt ikke sagen bedre set med dominikanske øjne, at fader Heyno desuden både skriftligt og mundtligt afviste tiggerbrødrenes ret til at give syndsforladelse, hvilket han mente helt havde afsporet folk fra vejen til frelsen, idet "..ordensfolket var folkets forførere" og aldeles uegnede til denne vigtige opgave. Efter at prædikebrødrene i Visby havde anmeldt dette til de sekulærgejstlige myndigheder, blev sognepræsten suspenderet fra sit embede og bragt for en bispelig domstol ledet af biskoppen i Linköping, hvorfra det endelige udfald er ukendt.[13]

Begge ovennævnte kættersager udløste alene en lokal bispelig inkvisition, der altså i hvert fald i det ene tilfælde havde dominikansk deltagelse som inkvisitor, i det andet tilfælde i det mindste som udløsende, anmeldende instans. Nogen pavelig inkvisition var der således ikke tale om, og en sådan i form af et permanent embede var der tilsyneladende ikke behov for i Skandinavien førend i 1400-tallet, hvor tre navngivne inkvisitorer kendes fra årene 1403, 1421 og 1479.[14] Ingen af disse var imidlertid dominikanske - men derimod alle franciskanske! Uanset ordensforholdet er der ingen tegn på, at der nogen sinde blev indbragt nogen sager for disse pavelige inkvisitorer i Dacia.[15]

Hvor få end de inkvisitoriske belæg måtte være for middelalderens Skandinavien som helhed, så er de endnu sværere at finde i Danmark. Bortset fra det forhold, at en af 1400-tallets franciskanske inkvisitorer kom fra Odense, så synes der faktisk ikke at være et eneste tilfælde af hverken pavelig eller bispelig inkvisition i middelalderens Danmark. Under den lutheranske reformation i 1500-tallets Skandinavien var det ganske vist ikke mindst ledende prædikebrødre fra

[11] Swanson 1995, 12.
[12] Gallén 1957b.
[13] Suhm, Historie af Danmark bind XIV, 579 ff. Gallén 1965, 73; Pernler 1977, 201-203.
[14] Finlands medeltids urkunder (FMU) nr. 1166; APD nr. 1368 og nr. 2750.
[15] Gallén 1965, 73.

Danmark, der gik ind i kampen for forsvaret af den ortodokse romersk-katolske kirke, som f.eks. provincialprioren dr. Hans Nielsen,[16] men der er intet, der tyder på, at nogle af dem gjorde det (som tilfældet var i Nordtyskland) i egenskab af pavelige inkvisitorer, men derimod blot som gode katolske prædikebrødre. Det tætteste, jeg har kunnet komme på blot den tyndeste indikation på noget inkvisitorisk i det dominikanske kildemateriale, er en liste fra 1529 over værdifuldt inventar beslaglagt af kongens mænd ved overtagelsen af klosteret i Vejle. Blandt disse genstande nævner listen således et "brændejern", der dog nok snarere skal tolkes som et uskyldigt redskab til at stryge brødrenes klæder end et grumt forhørsinstrument tilhørende en dominikansk inkvisitor.[17]

Når alt dette er sagt, så har vi faktisk kendskab til én dansk prædikebroder involveret i inkvisitionen, hvilket imidlertid foregik langt væk fra hans hjemlige provins. I efteråret 1474 blev fr. Ivar Johansen overført fra konventet i Haderslev til det italienske konvent i Padua, hvor han fik embede som novicemester, altså med ansvar for novicernes oplæring og disciplinering. Om han til sidstnævnte opgave viste særlige evner, skal her være usagt, men i den følgende sommer blev han af generalmesteren udnævnt til socius for den spanske inkvisitor Jacobus Perez de Valencia.[18] Broder Jacobus var ellers ikke dominikaner, men en augustinermunk, som den spanske konge havde sat i spidsen for inkvisitionen dér. Såvel baggrunden for den spanske inkvisitors ophold i Padua som årsagen til, at han blev givet en dansk-dominikansk socius, er desværre ukendt for mig.

Konklusionen på denne inkvisitoriske eftersøgning synes derfor at være, at hvis det traditionelle syn blandt såvel historikere som 'lægfolk' angående den dominikanske deltagelse i middelalderens inkvisition trænger til at blive revurderet i Europa som helhed, så må dette i endnu højere grad være påkrævet for provinsen Dacia, hvor alle kendte pavelige inkvisitorer rent faktisk var franciskanske, og hvor den eneste kendte, ærkebispeligt udpegede inkvisitor fra Prædikantordenen muligvis i lige så høj grad blev udnævnt pga. sin samtidige indsættelse som biskop. Omvendt skal det indrømmes, at havde vi rent faktisk fået kætterbevægelser i Danmark, var lokale prædikebrødre givetvis blevet indsat imod dem som inkvisitorer, men dertil kom det altså aldrig.

Til alt held for studerende af dominikansk historie i middelalderens Skandinavien, såsom undertegnede, havde prædikebrødrene i provinsen Dacia jf. de forudgående kapitler heldigvis mange andre interessante arbejdsområder og kontaktflader, hvormed de kunne engagere sig i samtidens samfund.

[16] Rørdam 1867-68.
[17] KFR, 241.
[18] RGMOP Dacie kap. I nr. 9 og 18 (Karlsson 1901, 10-12).

13. Konklusion

Antalsmæssigt har prædikebrødrene aldrig fyldt meget i middelalderens Danmark. Et skøn baseret på antallet af dominikanske konventer og det normale gennemsnitsantal af brødre pr. konvent peger på et maksimalt, samtidigt antal i størrelsesordenen 300-500 brødre - i de fleste perioder dog formentlig noget færre. Traditionelt regnes endvidere med et samlet dansk befolkningstal i 1200-tallet på omkring en million,[1] hvilket muligvis faldt i løbet af 1300-tallet, hvilket dog alt sammen må regnes for yderst usikkert. Et meget groft estimat kan altså hævde, at der i middelalderen gik ca. 2.500 danske sjæle pr. prædikebroder.[2] Disse svære odds til trods synes Prædikantordenens brødre og klostre nu alligevel at have spillet en ganske betydelig rolle på flere scener af det danske samfund i perioden fra ordenens ankomst i 1220'erne til dens uddrivelse i 1530'erne. I nærværende PhD-afhandling har jeg set nærmere på ni udvalgte temaer, hvor prædikebrødrene på forskellig måde har interageret med det omgivende samfund, hvilket jeg dels har gjort gennem en systematisk analyse af det eksisterende danske kildemateriale, dels ved at sammenligne det danske materiale med tilsvarende studier fra det øvrige Nordeuropa. Ad denne vej vil jeg hævde, at det både er lykkedes at afdække ganske mange interessante forhold omkring Prædikantordenens virke og brede samfundsmæssige betydning i middelalderens Danmark og øvrige Nordeuropa, og dertil også at sætte endog store spørgsmålstegn ved mange af de eksisterende forsker- og lægmandstraditioner i Nordeuropa vedrørende prædikebrødrene; traditioner, der i flere tilfælde helt har kunnet afvises eller i det mindste nuanceres betydeligt.

I stedet for at bruge konklusionen på kronologisk at opremse alle de primære observationer og tolkninger fra de enkelte temakapitler, vil jeg i det efterfølgende prøve at præsentere undersøgelsens hovedresultater ved at beskue det hele fra et par lidt anderledes vinkler, der gerne skulle hjælpe med til at belyse prædikebrødrenes samlede samfundsrolle på tværs af undersøgelsens opstillede temaer. Den ene vinkel vil tage udgangspunkt i de forskellige eksterne samfundsgruppers samlede interaktion med prædikebrødrene, gruppe for gruppe, ikke mindst set fra disse gruppers potentielle synspunkt. Den anden vinkel vil fokusere på de eventuelle forandringer i prædikebrødrenes samfundsrolle, som undersøgelsen indikerer kan være sket i løbet af den godt 300-årige periode.

[1] Bl.a. Christensen 1938, 46-48; Fenger 2002, 21.

[2] Til sammenligning har der i Danmark ved middelalderens slutning formentlig været omkring 500-600 gråbrødre, mens de danske domkapitler i senmiddelalderen rundt regnet har talt 150 kannikker, hvortil riget har haft omkring 2.500 sogne, hvor der i det mindste officielt burde være indsat en sognepræst eller en vikar til hvert. Det franciskanske skøn er baseret på tal fra Rasmussen 2002, 132; kannikkernes antal på Pirinin 1958, 191-192; antallet af land- og bysogne i middelalderens Danmark bygger på forfatterens egne beregninger.

Prædikebrødrenes rolle set fra diverse samfundsgrupper

Den første gruppe til at bemærke prædikebrødrenes ankomst i middelalderens danske samfund har utvivlsomt været sekulærgejstligheden. Ærkebiskop Anders Sunesen gav ifølge Prædikantordenens egen krønike brødrene en yderst varm velkomst i 1221 og tilsyneladende fulgte hans lydbisper lydigt efter, idet dominikanske konventer hurtigt anlagdes i alle de danske stiftsbyer og i hvert fald i Lund, Roskilde, Viborg, Århus og Slesvig med indikationer på en positiv medvirken fra bisperne selv. Et tilsvarende mønster kendes fra det øvrige Europa i første halvdel af 1200-tallet, hvor flere bevarede skriftlige invitationer viser, at bisperne dels ønskede prædikebrødre til at hjælpe med at forkynde det kristne budskab i stifterne, dels til undervisning af stiftets kannikker og sognepræster; begge dele i henhold til både ord og tanker i Det Fjerde Laterankoncils 'pastorale reformation'. Hvis de danske bisper havde haft problemer med kætterske strømninger, var prædikebrødrene utvivlsomt også blevet indkaldt her som bispernes inkvisitorer, på samme måde som det skete i Nederlandene, Nordtyskland og Polen, samt i mindre målestok i Sverige, men tilsyneladende blev dette aldrig nødvendigt i Danmark. I prædikebrødrene havde bisperne således en gruppe konsulenter i form af teologiske eksperter, uddannede undervisere og dygtige prædikanter, men ind imellem har bisperne utvivlsomt også følt, at disse ekspertkonsulenter opførte sig vel bevidst om egne kvaliteter og ikke altid var parate til at anerkende biskoppens overhøjhed. I Norden kendes sådanne misforhold dog reelt kun fra Nidaros, mens de danske prædikebrødres konflikt med lunde- og roskildebispen i sidste halvdel af 1200-tallet hang sammen med deres involvering i den pågående ærkebispestrid, hvor brødrene bl.a. brød det nedkaldte interdikt ved at holde klosterkirkerne åbne.

Kannikkerne ved de danske domkapitler er formentlig den gruppe i samfundet, der har haft mest at gøre med prædikebrødrene i det daglige. Kannikkerne havde ansvaret for den sekulære præsteuddannelse på domskolerne og fungerede som biskoppens assisterende dommere i kanoniske anliggender ude i provstierne, og deres faglige støtte til at udføre disse opgaver synes i vidt omfang hentet hos prædikebrødrene, hvilket bl.a. fremgår af, at flere dominikanske prædikebøger og andre teologiske skrifter har været i omløb i de danske domkapitler. Dertil har mange danske kannikker studeret ved europæiske universiteter med stor dominikansk indflydelse på den teologiske undervisning. Den nære relation imellem kannikker og prædikebrødre, der også kan følges i udlandet, viser sig endvidere ved, at kannikkerne udgør den største enkeltgruppe af kendte donatorer (22%) til danske dominikanerkonventer. Forbindelsen er næppe blevet dårligere af, at de to grupper også synes at have haft samme sociale baggrund, og faktisk vides adskillige prædikebrødre at have haft en fortid som kannikker inden de trådte ind i ordenen. Også 'lige børn' kan dog komme slemt på kant, hvilket i Norden først og fremmest er belagt i Bergen, hvor kannikkerne ved domkapitlet straks fra dominikanerkonventets anlæggelse røg i totterne på prædikebrødrene; årsagen hertil er usikker, men striden blev tilsyneladende aldrig rigtig forsonet.

Prædikebrødrenes opgave med at prædike og tage imod skriftemål havde hidtil først og fremmest tilhørt sognepræsterne. Derfor måtte prædikebrødrenes indtræden på samfundets pastorale scene også uvægerligt få stor betydning for sognepræsterne - på både godt og ondt. På positivsiden talte, at prædiken var et punkt på jobskemaet, som mange sognepræster i Nordeuropa tilsyneladende havde svært ved at dække til bispernes og menighedernes tilfredshed. Udover at præsterne især ser ud til at have fokuseret på varetagelsen af sakramenterne, som prædikenen ikke direkte indgik i, så synes Kirken heller ikke at have gjort meget for at opøve større prædikefærdigheder hos sine sognehyrder. Det er uklart, om de danske sognepræster har modtaget nogen form for teologisk og prædikerettet undervisning fra prædikebrødrene, hvilket dels kan være sket indirekte på domskolerne gennem dominikansk påvirkning af kannikkerne, dels direkte ude i de enkelte dominikanerklostre, hvor den teologiske konventundervisning menes at have stået åben for sekulære gejstlige også; det danske kildemateriale rummer dog ingen sikre belæg for en sådan forbindelse. I praksis har en form for dominikansk in situ-oplæring måske haft den største betydning, således at sognepræster har kunnet tage ved lære af gæstende, dominikanske prædikanter, dels ved at lytte til selve prædikenen, dels ved at spørge prædikebroderen til råds før og efter, idet terminerende prædikebrødre efter alt at dømme ofte har fået logi ude i landsognenes præstegårde, hvilket kendes fra udlandet og støttes af flere indikationer i det danske materiale. Således kan man forestille sig, at den sjællandske sognepræst Peder Brakke, der efter 1312 opgav kaldet i Vester Broby til fordel for en dominikansk karriere ved konventet i Roskilde, inden sit skifte har hentet inspiration hertil fra besøgende gæsteprædikanter eller på en af de sjællandske konventskoler. På minussiden kan bl.a. have talt, at Prædikantordenens veluddannede 'super-prædikanter' let har kunnet få den lokale sognepræst til at fremstå åndeligt underlegen, hvilket flere af ordenens formentlig ganske selvbevidste brødre nok heller ikke altid har prøvet at undgå. Selvom prædikebroderen i princippet skulle have tilladelse fra sognepræsten til at prædike i 'dennes kirke', så må det i praksis have været umådeligt svært for en præst at takke nej til en besøgende dominikansk gæsteprædikant, hvis denne havde en bispelig prædikelicens med sig foruden den lokale godsejers og kirkepatrons opbakning. Hvis min formodning om almindeligheden af dominikanske gæstevisitter på præstegårdene endvidere er korrekt, skal heller ikke glemmes det indhug i præstens madforråd, som en sådan godtvant dominikanerprædikant og hans socius har kunnet gøre. Alt dette må dog forblive spekulationer, da det reelt ikke står at læse ud af kilderne. Ifølge disse gjaldt det primære stridspunkt imellem Nordeuropas sekulærgejstlige præster og prædikebrødrene retten til at høre skriftemål (et sakramente) og til at lade lægfolk begrave ved deres kirker (en vigtig indtægt). I Danmark er selv sådanne konflikter svære at få øje på, idet det eneste bevarede danske kildebelæg om en dominikansk strid med sognegejstligheden handler om adgangen til St. Mikkel sognekirke i Lund, som prædikebrødrene i naboklosteret havde spærret,

fordi de mente, at vejen lå på deres grund. Samlet kan det konstateres, at mens en række yderst generelt klingende pavebuller, værnebreve og synodalstatutter indeholder bestemmelser, der kunne antyde en potentiel strid imellem Prædikantordenen og danske bisper og sognepræster, så er det særdeles svært at finde nogle konkrete beviser for noget sådan - tværtimod strømmer kilderne over med belæg om og indikationer på gode relationer parterne imellem. Præcis som de gør i udlandet.

Overalt i Nordeuropa synes adelen at have taget godt imod prædikebrødrene, som trods en evindelig prædiken om de fattige nok i bedre grad end sognepræsterne forstod at gebærde sig blandt de adelige, mens brødrene i modsætning til bisperne ikke udgjorde nogen magtpolitisk eller godsøkonomisk rival. Især mange adelige fruer synes at have fundet stort behag i besøg fra dominikanske prædikanter og skriftefædre, og med en andel på 17% af de danske prædikebrødres kildebelagte donatorer udgør de adelige kvinder da også et vigtigt økonomisk fundament for ordenens virke i middelalderens Danmark. Adelen som helhed stod for 41% af donatorerne, men hvor den danske højadel i særlig grad synes tiltrukket af Franciskanerordenen, så udgjorde ridderadelen (16%) og lavadelen (18%) de primære adelige undergrupper blandt prædikebrødrenes danske støtter. Tilsvarende tendenser findes i Danmarks naboregioner, hvor det endvidere også kan følges, at lavadelen sammen med højgejstligheden (kannikestanden) og patricierborgerskabet både udgjorde Prædikantordenens primære økonomiske støtte og dens vigtigste rekrutteringsgrundlag; også i Danmark kendes flere tilfælde af lavadelige indtrædener i dominikanske konventer. Den tilsyneladende adelige præference for mendikante gejstlige kan være vanskelig at give nogen simpel forklaring på, men for den mest religiøst interesserede del af adelstanden har de veluddannede og velformulerede prædikebrødre med deres ofte velbyrdige familiebaggrund formentlig udgjort en mere passende afdeling inden for Kirken end de lokale sognepræster; måske nærmest ligefrem en slags 'adelig kapellangejstlighed'. Det er da heller ikke sjældent i hverken dansk eller udenlandsk kildemateriale at støde på gæstende prædikebrødre rundt om på de adelige slotte og herregårde, muligvis bl.a. i forbindelse med brødrenes terminering. Især i 1200-tallet har de to grupper tillige haft en potentiel kontaktflade gennem prædikebrødrenes engagement i korstogsprædikenen, som i hvert fald for den fysiske deltagelse i korstoget ikke mindst var rettet på adelstanden. Mange lavadelige familier lod endvidere oprette sjælemesser i de dominikanske klosterkirker, mens adelens bedrestillede kredse supplerede dette med egne kapeller og i sjældnere tilfælde deciderede gravlæggelser. Prædikebrødrene synes således ikke blot at have haft betydning for adelens daglige pastorale behovsdækning, men tillige at have spillet en væsentlig rolle i standens vigtige memoria-kult, rettet på såvel slægtens selvforståelse som dens anseelse i resten af samfundet. I klosterkirkerne i Århus og Holbæk vidner adskillige adelige våbenskjolde på korvæggene formentlig om sådanne tilknytninger.

Traditionelt er tiggerordenerne af eftertidens historikere blevet koblet tæt sammen med den borgerstand, der voksede frem sammen med Europas byer i slutningen af højmiddelalderen og videre op gennem senmiddelalderen. Det var angiveligt således især herfra, at ordenerne rekrutterede deres brødre, hentede deres økonomiske støtte og fik deres politiske allierede, ligesom den mendikante prædiken skulle have været specielt rettet på borgerskabet med et mere tidssvarende syn på synd og syndsforladelse, samt et ordvalg i prædikenerne, der rummede mange allegorier til borgerstandens hverdag ('market-place vocabulary'). Til samme skuffe kan også lægges den gamle idé om, at de dominikanske prædikanters gennemslagskraft hos bybefolkningen hang sammen med, at de i modsætning til de sekulære præster prædikede på folkesproget. Denne skuffe kan i vidt omfang smækkes i og forhåbentlig snart lukkes for bestandigt, idet indholdet i bedste fald kun kan finde berettigelse i kildematerialet efter en ret betydelig nuancering. Studier fra hele Nordeuropa, inkl. Danmark, indikerer således, at borgerstanden generelt spillede en uhyre lille rolle i Prædikantordenens første århundreder, i hvert fald hvad angår politisk støtte, større kildebelagte gaver og rekruttering. Dog må man formode, at prædikebrødrene i den daglige almisseindsamling allerede fra starten har været afhængige af det lokale bysamfunds støtte. Den borgerlige forbindelse til Nordeuropas prædikebrødre voksede imidlertid i løbet af senmiddelalderen til et ganske betydeligt niveau i 1400-tallet, hvor f.eks. den borgerlige andel af dominikanske donatorer udgjorde 21% mod 13% for hele middelalderen. I denne sene fase begynder borgerstanden også at vise sig i rekrutteringen, men det er for Prædikantordenen her værd at bemærke, at det både for gaver og hvervede brødre i udtalt grad synes at dreje sig om borgerstandens øvre klasse, 'patricierslægterne', der ofte gennem generationer sad på pladserne i byrådet. Ser man mere specifikt på de forskellige gavetyper, vil man bemærke, at borgerstanden især gav deres gaver i forbindelse med oprettelse af sjælemesser, hvormed ikke mindst patricierslægterne synes at have fundet en måde at dyrke deres memoria-kult på. Et eksempel på en sådan kults mulige sammenhæng med socialt avancement kan hentes fra Odense, hvor familien Marsvin i starten af 1400-tallet lod oprette en sjælemesse hos de lokale prædikebrødre, hvilket stadig stod på 100 år efter, hvor Marsvin'erne i mellemtiden havde hævet sig fra patricierstand til lavadelstand. Det er formentlig fra samme overgangsgruppe imellem patricierborger og lavadel, at vi skal søge fr. Godskalk Falkedal OP's sociale baggrund i Roskilde, hvor hans fader muligvis var borgmester.

Byens mere jævne borgerstand og håndværkerne fik især i middelalderens slutning også gradvis større betydning for Prædikantordenen. Dette kunne ligesom for patricierborgerne og adelen ske individuelt, men oftere igennem de gilder og lav, som en stor del af senmiddelalderens urbane befolkning var organiseret i. Disse gilder havde især fra og med 1400-tallet en vigtig religiøs side, som de ofte fik varetaget gennem relationer til lokale mendikantkirker, f.eks. i form af

broderskabsbreve, sjælemessestiftelser og/eller alter- og kapeloprettelser. Dominikanske og franciskanske brødre kunne også decideret fungere som gildernes egne præster. I Flandern, Nordtyskland og Estland kan observeres en ret betydelig forbindelse imellem sådanne gilder og Prædikantordenen, men i Danmark er kilderne mere fåmælte herom, hvilket muligvis blot skyldes en tilfældighed i kildeoverleveringen. Særlig iørefaldende, grænsende til det mistænkelige, er denne tavshed, når det gælder Rosenkransbevægelsen, senmiddelalderens populære 'tværfaglige og tværsociale' religiøse sammenslutning, som traditionelt kædes nært sammen med Prædikantordenen, hvilket de fleste andre steder da også er korrekt, men i Danmark kan der reelt ingen forbindelse findes imellem prædikebrødrene og rosenkransen. Årsagen til denne eventuelle dansk-dominikanske afvigelse står fortsat tilbage at forklare.

Selvom borgerstanden måske ikke gennem hele perioden helt har haft den store betydning for Prædikantordenen, som ofte hævdes, så behøver dette ikke nødvendigvis også at gælde den modsatte vej. I hvert fald har byens borgere, håndværkere, arbejdere og besøgende ude fra landet med prædikebrødrenes ankomst fået et nyt markant, gejstligt alternativ til deres lokale sognekirke. De dominikanske prædikanter er utvivlsomt lige fra begyndelsen blevet hørt af hele bysamfundet, for hvem prædikener har hørt til tidens underholdningstilbud, og selvom også de sekulære præster selvfølgelig - i modsætning til ovennævnte misforståelse - prædikede på folkesproget, så kan de dominikanske prædikanters prædiken meget vel have været mere forståelig og underholdende i retorisk sans. Den påståede urbane markedsplads-sprogbrug i dominikanske prædikener er fortsat til diskussion, men synes generelt ikke at have været det afgørende kriterium for de dominikanske prædikeners popularitet, så meget som de tekniske og narrative effekter, som prædikebrødrene kunne gøre brug af i deres prædiken, såsom distinctiones (f.eks. jf. provincialprior Knuds bevarede danske bibel) og exempla (f.eks. jf. Jón Haldórssons bevarede historier), samt en intensiv træning i brug af de eksisterende prædikemanualer (f.eks. jf. Mathias Ripensis' prædikebog). Skal man pege på noget gennemgående tema i den dominikanske prædiken, synes det at være vigtigheden af at være gavmild imod de fattige (hvormed rimeligvis også tænkes på prædikebrødrene selv) og skrifte sine synder (som man altså også kunne gøre til brødrene), samt en generel fokus på Kristus og Kristi levned. Byens befolkning kunne møde de dominikanske prædikanter ude på gader og torve, men den primære prædikeaktivitet synes at være foregået i kirkerne, enten som gæsteprædikanter i sognekirker og kapeller (i så fald typisk annonceret på forhånd) eller i konventets egen klosterkirke (på faste tidspunkter), der i modsætning til de gamle klosterordeners kirker stod åbne for offentligheden. Foruden prædikener kom byens borgere ind i klosterkirken for at overvære nogle af messerne og tidebønnerne, hvor især tidebønnerne vesper (ved fyraften) og completorium (før sengetid) var populære, ikke mindst den Salve Regina-procession, som konventet udførte i forbindelse med completorium. Den eksterne søgning til klosterkirken synes ud fra analyser af

klostrenes positionering inden for stadsgeografien i både Danmark og udlandet at have spillet en uhyre vigtig rolle for begge tiggerordener. Prædikantordenen synes meget bevidst at have anlagt sine klostre i de mest trafikerede dele af byen, hvilket i praksis ofte ville sige tæt ved byportene, og dertil sørgede man for, at klosterkirken inden for klosteranlægget blev anlagt så tæt på det nærmeste hovedstrøg som muligt, for at lette de besøgendes adgang. Denne byggepolitik viser sig bl.a. ved, at mens de gamle klosterordeners kirker altid lå nord for resten af klosteret, så kunne de mendikante kirker lige så ofte ligge syd for resten af anlægget, hvis dette bragte kirken 'tættere på kunderne'.

Tiggerbrødrenes konventoprettelser og klosterbyggerier synes også i en anden sammenhæng at have haft stor positioneringsmæssig betydning. I løbet af 1200-tallet blev mendikantklostre en så naturlig og iøjnefaldende del af det europæiske bybillede, at i byer, der endnu ikke havde et konvent af tiggerbrødre, fik magistraterne travlt med at invitere brødrene til stedet for at øge og sikre byens stadsmæssige status og privilegier. Jacques Le Goff mente ligefrem, at eksistensen af et tiggerkloster faktisk var det bedste kriterium for at fastslå, hvornår en by i senmiddelalderen var en rigtig stad, herunder at antallet af mendikantklostre indikerede byens størrelse, og selvom metoden senere er blevet voldsomt udskældt, så synes begge Le Goffs teser faktisk i det store og hele at passe for både Tyskland og Danmark. Fra sidstnævnte har jeg kunnet vise eksempler fra Halmstad, Holbæk og Vejle på byer, der i perioden 1250-1340 fik dominikanerkonventer påfaldende samtidigt med stadsprivilegier. Anlæggelsen af et dominikanerkloster havde ikke blot religiøs og prestigiøs betydning for en by. Akkurat som prædikebrødrenes kirke i vidt omfang stod åben for det omgivende samfund, således blev også resten af klosteranlægget efterhånden en stadig mere integreret del af stadens officielle bygninger. Dette gjaldt først og fremmest klosterets forskellige sale (f.eks. kapitelsal og refektorium), der især i senmiddelalderen ofte synes benyttet til alskens former for verdslige møder uden relation til Prædikantordenen selv, strækkende sig fra simple godshandler og forlig imellem to personer (da typisk af gejstlig, adelig eller højborgerlig herkomst) over landemoder og kongelige retterting til store internationale topmøder. De primære årsager til denne præference for ekstern brug af dominikanske klostersale synes dels at være, at disse mange steder har udgjort stadens mest rummelige og prestigiøse mødelokale, dels at de ved de pågældende møder har haft en ikke ubetydelig neutral status, som eventuelle alternative mødesteder ikke havde; interessant nok er tings- og forligsmøder med dominikansk involvering således altid henlagt til andre, ikke-dominikanske mødesteder. Når prædikebrødrene har indvilget i at åbne deres klostre for sådanne eksterne og formentlig ofte ret forstyrrende sammenkomster, kan forklaringen vel dels være økonomisk og ønsket om at tækkes de involverede myndigheder, men dertil har prædikebrødrene også haft en mere strategisk-politisk interesse i at gøre deres klostre og dermed konventerne selv til en så naturlig og integreret del af stadselitens og magthavernes dagligdag som

mulig. En vedholdende tradition om, at prædikebrødrenes klostre også anvendtes som offentligt herberg og sygehus for staden kan derimod ikke finde noget belæg i det danske kildemateriale.

En sidste stadsmæssig betydning ved dominikanerklostrene, som her skal omtales, er deres urbane ejendomsbesiddelse. Ifølge Prædikantordenens egne idealer og konstitutioner måtte konventerne ikke eje anden jord end selve klostergrunden, men en tiltagende 'korrumpering' på dette felt kan i såvel Danmark som resten af Nordeuropa bekræftes så langt, som at konventerne i løbet af senmiddelalderen fik og beholdt stadig flere ejendomme (gårde, huse, boder, byggegrunde og grøntsagshaver) i de byer, hvor konventerne lå. Dette kan især følges i de mindre byer, hvor f.eks. prædikebrødrene i Vejle synes at have spillet en ganske betydelig rolle som lokal ejendomsbesidder og -udlejer. Dertil synes mendikantklostrene overalt i Østersøområdet at have fået stor betydning for udviklingen af byernes teglproduktion, ligesom tiggerbrødrenes obligatoriske abildgårde meget vel kan have udgjort en sund diætistisk inspiration for Nordeuropas bybefolkning.

Traditionelt har historikerne behandlet tiggerordenerne som et næsten udelukkende urbant fænomen, hvorved brødrene altså kun skulle have spillet en rolle for middelalderens bysamfund - samt for bondebefolkningen, når denne kom ind til byen. En række nyere studier fra især det nordvestlige Europa har imidlertid påvist, at selv i de mest urbaniserede egne havde de omkringliggende landområder stor betydning for konventerne, såvel økonomisk som pastoralt. Denne såkaldte 'terminering', hvor brødrene parvis drog omkring i konventets tildelte landdistrikt ('termin'), kan næsten kun forventes at have haft endnu større betydning i Europas knapt så urbaniserede egne, såsom Danmark og Skandinavien. Det er formentlig nok så sigende, at da den svenske kong Gustav Vasa i 1527 forbød rigets tiggerbrødre at terminere mere end 10 uger om året, måtte de fleste svenske konventer dreje nøglen om kort efter. Både fra Nordeuropa og Skandinavien haves da også flere belæg om intense og langvarige kampe imellem dominikanske konventer om de bedste terminer. Omvendt synes den mendikante terminering også at have haft betydning for landbefolkningen, der hermed fik et pastoralt tilbud om kristen forkyndelse, som ellers normalt kun var byboerne forundt. Som allerede nævnt synes prædikenen generelt ikke at have haft sognepræsternes primære bevågenhed, hvilket givetvis ikke stod bedre til på landet end i byerne, og dertil havde mange af senmiddelalderens landsogne slet ingen fast præst tilknyttet. Flere steder vides landsognes menigheder derfor selv at have inviteret dominikanske prædikanter til at komme og prædike i deres sognekirker, hvilket også er belagt i Nordjylland. I Nordtyskland og Alsace haves ligefrem eksempler på, at prædikebrødre blev officielt indsat i embedet som landsognepræster, hvilket dog ikke kendes i Danmark. Normalt synes brødrenes pastorale tjeneste på landet dog at være sket som gæsteprædikanter i forståelse med de lokale sognepræster, og i formentlig samme forbindelse foregik også den for konventet nok så vigtige, rurale indsamling af

almisser, som prædikantens ledsager - typisk en lægbroder - pakkede på hesteforspændt vogn. Mens bondebefolkningen nok har budt de fremmede prædikener velkommen, så kan man godt forstå, hvis flere af dem - ligesom den fiktive Asser Bonde fra Mors i reformationsskriftet om 'Peder Smed' - ind imellem har været lidt trætte af tiggerbrødrenes hyppige besøg på gårdene med et sultent blik rettet på familiens forrådskammer. Generelt skinner en sådan eventuel træthed dog ikke igennem i de pre-reformatoriske kilder, bortset fra en pavebulle fra 1326, der taler om en "kølnet kærlighed i menneskes sind", hvorfor de stakkels prædikebrødre i Dacia angiveligt har været nødtvunget til at spise rugbrød!

Middelalderens tiggerordener kædes traditionelt tæt sammen med samfundets fattigste, og det synes da også korrekt så langt, som at eksempelvis prædikebrødrene altid var flittige til at tale de fattiges sag. Derimod er der generelt intet, der tyder på, at de fattige i videre omfang fik adgang til de dominikanske klostre, hverken som konventsbrødre eller som trængende gæster; som prædikanter eller lægbrødre havde de fattige simpelthen ikke de nødvendige kvalifikationer, og som egentlig fattigforsorg havde konventet ikke den nødvendige økonomi. Med eftertidens kyniske øjne kan det være svært at gennemskue, hvor meget reelt indhold der var i middelalderkirkens generelle lovprisning af den fattige, hvilket for tiggerordenerne bl.a. fremgår af brødrenes egne problemer med at overholde fattigdomsidealerne, men nægtes kan det ikke, at selv sammenlignet med tidens øvrige prædikener, så fylder den fattige påfaldende meget i dominikanske og franciskanske prædikener, hvorimod personer, der er lykkelig forundt med materiel rigdom, bestandigt opfordres til at ihukomme de fattige, hvis deres sjæle skal have en chance for at blive frelst. Hertil kan skeptikere anføre, at tiggerbrødrene i den forbindelse nok også tænkte på deres egen status som fattige, men fra hele Nordeuropa såvel som i Danmark kan det følges, hvor samfundets 'virkelige fattige' samledes uden for de dominikanske klosterkirker, hvor de velsagtens håbede på, at prædikanternes fromme ord om gavmildhed var trængt ind i de besøgendes hjerter. I England, Flandern og Frankrig haves da også konkrete belæg for, at prædikebrødrene kæmpede aktivt for sociale reformer til gavn for samfundets fattige, og i 1500-tallets Skotland og Flandern fik bl.a. dominikanske konventer overdraget den økonomiske og pastorale administration af byernes fattigforsorg, hvilket der dog ikke kendes eksempler på i Danmark.

Ændringer i prædikebrødrenes danske samfundsrolle over tid

Alt for ofte betragtes middelalderen i eftertidens historieskrivning (dog primært blandt ikke-middelalderhistorikere) som én lang statisk periode, hvor det ene eller andet forhold uden større dynamiske overvejelser betegnes som karakteristisk for 'middelalderen'. Eftersom denne periode i europæisk sammenhæng dækker over et årtusinde (og i Skandinavien typisk omkring det halve), så er en sådan implicit antagelse om manglende udvikling og forandring i middelalderens samfund

selvsagt betænkelig - for nu ikke at sige decideret tåbelig. Det samme kan selvfølgelig siges om Prædikantordenens danske middelalderhistorie, selvom den kun varede godt 300 år. Men hvilke tegn på forandring i konventernes samfundsrolle er det muligt at finde i det danske kildemateriale?

1200-tallet kan betegnes som en introduktions- og vækstperiode for Prædikantordenen hvad angår antallet af konventanlæggelser, hvor det som nævnt især synes at have været bisperne i århundredets første halvdel og derpå ambitiøse stadsmagistrater i det efterfølgende århundrede, der var de primære eksterne initiativtagere til dominikanske konventstiftelser. En faktor i 1200-tallets dominikanske vækstbølge kan også være brødrenes involvering i korstogsprædikenen, hvor tidspunktet for mange konventoprettelser både syd for Østersøen og i Sverige i påfaldende grad falder sammen med et samtidigt behov for i samme områder at promovere de østvendte korstog. Fra omkring midten af 1200-tallet synes de indledende, kærlige ´hvedebrødsdage' med den sekulære kirke at være kølnet noget, hvilket bl.a. medførte, at de dominikanske klosterkirker herefter blev ombygget og åbnet med henblik på offentlig brug, hvor brødrene hidtil primært havde prædiket i de sekulære kirker. År 1300 blev forholdet imellem mendikanterne og den sekulære kirke formelt fastlagt med bullen Super cathedram, hvis primære ordlyd om høvisk opførsel i forhold til den sekulære gejstlighed Prædikantordenens ledelse dog i praksis selv havde prædiket over for priorerne siden 1254; alligevel vedblev bullens bestemmelser at dukke op til diskussion - også i Norden - i de følgende århundreder, især hvad angår konventernes pligt til at betale en quarta funeralis af deres begravelsesindtægter til sognekirkerne. Det er dog yderst usikkert i hvor stort omfang eksterne begravelser reelt har haft betydning for dominikanerkonventerne herhjemme på noget tidspunkt.

Antallet af nye dominikanske konventoprettelser faldt markant i 1300-tallet, hvilket mange har valgt at tolke som tegn på ordenens dalende popularitet, men man kan også anføre, at prædikebrødrene på dette tidspunkt faktisk havde konventer i snart sagt alle de byer, hvor de ønskede (og kunne få) adgang. Som en supplerende forklaring har jeg peget på konventernes fra midten af 1200-tallet voksende afhængighed af terminering i de til konventerne knyttede landdistrikter, der i vore nordeuropæiske naboregioner vides at have ført til opslidende stridigheder konventerne imellem, ikke mindst i forbindelse med oprettelsen af nye konventer og udskilning af sådannes terminer - altså et muligt fænomen i stil med sognestrukturens formodede, tiendeafledte 'fastlåsning' i løbet af 1200-tallet. Omkring år 1300 ses endvidere et tydeligt skifte i de gaver, som prædikebrødrene modtog, hvilket gik fra så godt som udelukkende at være pengegaver til en omtrent ligelig fordeling imellem penge- og naturaliegaver (typisk korn), hvilket utvivlsomt hænger sammen med den samtidige pengedevaluering og en begyndende landbrugskrise. Bedømt ud fra den sociale fordeling af Prædikantordenens kildebelagte donatorer kunne brødrene i 1200- og 1300-tallet især finde deres støtter inden for sekulærgejstlighedens bisper og kannikker og i samfundets øverste verdslige elite. I 1200-tallet stod de danske prædikebrødre som så mange andre steder i

Europa på særdeles god fod med kongefamilien, og da dette forhold herefter muligvis kølnedes lidt, synes familier og enkeltpersoner fra den førende højadel at have overtaget rollen som ordenens primære værneherrer og -fruer. Det ellers ofte omtalte byborgerskab er i disse første århundreder af prædikebrødrenes danske historie så godt som usynlige i dominikansk-relaterede kilder.

I september 1349 bragte et skib fra England pesten til Bergen, hvorfra smitten hurtigt spredte sig til de øvrige norske havnebyer. Året efter var sygdommen også kommet til Sverige og Danmark. 1300-tallets 'sorte død' har ikke været et tema i nærværende afhandling, selvom pesten ellers ofte anføres som et væsentligt vendepunkt i Kirkens og tiggerordenernes historie, først og fremmest i negativ retning: dels hævdes store dele af befolkningen at have mistet grundlæggende tillid til Kirken og dens budskab, dels skulle ikke mindst de mendikante konventer have lidt enorme mandefald under epidemierne.[3] Når emnet ikke har været oppe at vende i min undersøgelse skyldes det, at pesten nærmest ikke er til at få øje på i det dansk-dominikanske materiale. I det mindste ikke direkte. En eventuel formodning om, at samfundets gavmildhed imod tiggerordenerne skulle være faldet efter 1350 pga. dalende popularitet og generel armod kan umiddelbart ikke ses nogen steder. Om noget kan vi snarere finde tegn i stil med observationer fra Wismar, hvor antallet af sjælemessestiftelser hos prædikebrødrene steg markant under pestangreb,[4] idet langt hovedparten af de belagte sjælemessestiftelser hos danske dominikanerkonventer er 'post-1350'. Det mest opsigtsvækkende nye element efter 1350 med potentiel relation til pesten og prædikebrødrene er de mange pavelige bevillinger til danske adelige om at måtte udnævne personlige 'nød-skriftefædre' i tilfælde af pludselig opstået dødelig sygdom. Ikke alene har mange sådanne skriftefædre sikkert være dominikanske, dertil kan Prædikantordenen også meget vel have bistået ved ansøgningen til kurien.

Uanset om pesten var direkte involveret eller ej, så kan der noteres mange ændringer i prædikebrødrenes forhold til det omgivende samfund fra 1200- og 1300-tallet til 1400- og 1500-tallet. Fra især at være økonomisk knyttet til højgejstligheden og adelens højere lag, fik lavadelen, borgerstanden og gilderne langt større betydning for konventernes liv i undersøgelsesperiodens anden halvdel – hvorfor det må være rimeligt at formode, at prædikebrødrene også fik større betydning i disse samfundsgruppers liv. Mens vi i Danmark kun kan konstatere, at antallet af sjælemesser steg markant fra slutningen af 1300-tallet, så viser dominikanske 'prislister' fra konventet i Reval, at produktsortimentet så at sige også blev udvidet i en mere prisbillig retning i resten af senmiddelalderen, således at prædikebrødrenes sjælemesser henvendte sig til en stadig større del af markedet. Samtidig synes konventerne også at have været dygtige til at inddrage og specialisere sig i mange af de nye liturgiske og kultiske tiltag, som fik folkelig appel i

[3] Dette traditionelle 'pestsyn' findes bl.a. hos Gallén 1946, 188-192.
[4] Kleiminger 1938, 53.

senmiddelalderens kirke, såsom de mange processioner og dyrkelsen af eksempelvis Kristi Legeme og St. Anna – for ikke at glemme 1400-tallets hastige vækst i afladsbreve og broderskabsbreve.

På den mere materielle side kan det konstateres, at de danske dominikanerkonventer fra midten af 1400-tallet ser ud til at have taget særdeles afslappet på forbuddet imod at besidde ejendomme uden for klostrene, idet næsten samtlige konventer herefter synes at have tjent penge på udlejning af huse, boder og kålgårde i den lokale konventby. Omvendt fik det omgivende samfund i samme periode også stadig mere adgang til prædikebrødrenes klostre, idet det primært er fra middelalderens sidste århundrede, at de mange belæg om ekstern mødebrug af klostrenes sale stammer. Muligvis er det derfor, at samme sene periode kan betegnes som klostrenes bygningsmæssige blomstringstid, eftersom det tilsyneladende ofte først er her, at vestfløjene og klostergangene er blevet opført, ligesom flere klosterkirker da har gennemgået store ombygninger.

Allerede i midten af 1300-tallet beskyldte Birgitta af Vadstena prædikebrødrene for vellevned og dekadent forfald, men først i 1480 nåede Prædikantordenens interne reformbevægelse, 'Observansen', til Danmark, hvor alle konventerne synes at have ladet sig reformere i de efterfølgende årtier uden de store sværdslag – og måske også uden den store synlige effekt. Dog kan man følge, at selvom antallet af eksterne jorderhvervelser ikke ændrede sig det mindste fra før til efter reformeringen, så skete der noget med administrationen af jordegodset, der herefter udlagdes til en slags eksterne forvaltere – muligvis langt henad vejen til konventernes økonomiske fordel. Et andet udslag af reformeringen kan ved sammenligning med de nordtyske konventer være, at man herefter tilstræbte i mindre grad end hidtil at have de enkelte konventer bemandet med overvejende lokalfødte brødre, hvilket overalt i Nordeuropa ellers var blevet stadig mere normalt for konventernes menige rækker op gennem senmiddelalderen. Selvom en sådan geografisk udskiftning i konventernes sammensætning sikkert kunne være sund i flere forbindelser, og endvidere synes at være blevet særdeles vel modtaget hos omverdenen, så kan den på sigt også have forårsaget et tyndere og dermed mere skrøbeligt bånd imellem det enkelte dominikanerkonvent og det omgivende bysamfund, hvilket i sidste ende kan have medvirket til at bane vejen for prædikebrødrenes pludselige og dramatiske uddrivelse i forbindelse med Reformationen.

Men indtil da, i den forudgående godt 300-årige periode fra fr. Salomons ankomst til København i 1221 og til de sidste konventers tvungne nedlukning i 1537, spillede prædikebrødrene en langt fra ubetydelig rolle i det danske samfund, såvel blandt gejstlige som verdslige, såvel for høj som lav, og såvel inde i byerne som ude på landet. Med nærværende afhandling håber jeg på at have vist dette på en række udvalgte temaområder, og dermed forhåbentlig bidraget til en øget forståelse og interesse for Prædikantordenens mangesidige virke i høj- og senmiddelalderens Danmark.

Kilder og litteratur

Anvendte forkortelser for kilder og kildeudgivelser

ACP Dacie	: *Acta capitulorum provincialium provincie Dacie*; se kilder.
AD	: *Annales Danici*.
APD	: *Acta Pontificum Danica*.
BD	: *Bullarium Danicum*.
BP	: *Bullarium Ordinis Praedicatorum*.
DCH	: *Dronning Christines Hofholdningsregnskaber*.
DCM	: *Diplomatarium civitatis Malmogiensis*.
DD	: *Diplomatarium Danicum*.
DGLM	: *Danmarks gamle Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen*.
DKR	: *Danske Kancelli-Registranter 1553-1550*.
DL	: *Diplomatarium dioecesis Lundensis*.
DM	: *Danske Magazin*.
DN	: *Diplomatarium Norvegicum*.
DRB	: *Danmarks Riges Breve*.
DS	: *Diplomatarium Suecanum*.
FMU	: *Finlands medeltids urkunder*.
GDD	: *Gamle Danske Domme*.
HSH	: *Handlingar rörande Skandinaviens Historia*.
HTS	: *Historisk Tidskrift för Skåneland*.
KB	: *Kancelliets Brevbøger*.
KFR	: *Kong Frederik den Førstes danske Registranter*.
KGR	: *Konung Gustaf den förstes registratur*.
KS	: *Kirkehistoriske Samlinger*.
MOPH	: *Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum Historica*.
MUB	: *Mecklenburgische Urkundenbuch*.
PH	: Paulus Helie, *Svar på Malmøbogen*; se kilder.
PSAB	: *Peder Smid oc Atzer Bonde*; se kilder.
PUB	: *Preussisches Urkundenbuch*.
Rep.	: *Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis*.
RGMOP Dacie	: *Registrum Generalis Magistri Ordinis Predicatorum (Dacie)*; se kilder.
SD	: *Svenskt Diplomatarium 1400-1420*.
SRD	: *Scriptores Rerum Danicarum*.
SRS	: *Scriptores Rerum Suecicarum*.
ÆDA	: *Ældste Danske Archivregistraturer*.
ÅfG	: *Aarsberetning fra det kongelige Geheimearchiv*.
ÅfNO	: *Årbøger for nordisk Oldkyndighed*.

Kilder

Acta capitulorum provincialium provincie Dacie (provincialkapitelakter for provinsen Dacia). Uddrag fra 1246 udgivet som del af *Historia Ordinis Predicatorum in Dacia* (se denne), bevarede dele af akterne fra 1252, 1253, 1254 og 1291 udgivet af G. Stephens i *Kirkehistoriske Samlinger* 1. rk. bind I, 551-565.

Annales Albiani (Albert af Stades krønike, *Annales Hamburgensis*). Den refererede omtale er udgivet i *Scriptores Rerum Danicarum* bind I, 209.

Annales Petri Olavi (Peder Olufsens/Olsens krønike). Annalistisk del af Petrus Olavi's *Collectanea* (*c.*1533-34). Udgivet i *Scriptores Rerum Danicarum* bind I, 171-197; og i *Annales Danici*, 206-211.

Benedikts Regel. Findes i talrige udgivelser, bl.a. med en dansk paralleloversættelse af B.M. Jensen, *Benedikts Regel*, København 1998.

Dominikanerårbogen (*Annales Predicatorum*, *Annales Dano-Suecani 916-1263*). Udgivet i *Scriptores Rerum Danicarum* bind II, 166-168; og i *Annales Danici*, 130-131.

Hákon Hákonar Saga (Håkon Håkonssons Saga). Bl.a. udgivet af F. Hødnebø & H. Magerøy i *Norges kongesagaer* bind 4, Oslo 1979.

Historia Ordinis Predicatorum in Dacia, ca. 1261. Bl.a. udgivet i *Scriptores Rerum Danicarum* bind V, 500-502; af S. Tugwell OP i *Archivum Fratrum Praedicatorum* bind 66, 68 og 70; af P.B. Halvorsen OP i *Dominikus*, 218-222; og med dansk paralleloversættelse af J.G.G. Jakobsen på *www.jggj.dk/HOPD.htm*.

Humbertus de Romanis OP: *De eruditione praedicatorum* ("Om dannelsen af prædikanter"), ca. 1267-77. Udgivet samlet i *Maxima Bibliotheca Veterum Patrum* bind XXV, Lyons 1677, 420-567 (del 2 som "De modo prompte cudendi sermones"); 1. del udgivet af J.J. Berthier i *B. Humberti de Romanis: Opera de Vita Regulari* bind II, Rom 1889 (genudg. Torino 1956), 373-484.

Humbertus de Romanis OP: *Instructiones de officiis ordinis*. Udgivet af J.J. Berthier i *B. Humberti de Romanis: Opera de Vita Regulari* bind II, Rom 1889 (genudg. Torino 1956), 179-371.

Kirkeordinansen 1537/39. Udgivet af M.S. Lausten, Odense 1989.

Kong Valdemars Jordebog. Udgivet af S. Aakjær som *Kong Valdemars Jordebog* bind 1, København 1926.

Liber daticus Lundensis (Lunde Domkapitels Gavebøger), 1145-ca.1410. Udgivet af J. Langebek i *Scriptores Rerum Danicarum* bind III, 422-579; og af C. Weeke, København 1884-89.

Liber daticus Roskildensis (Roskilde Gavebog og Domkapitlets Anniversarieliste). Udgivet af A. Otto, København 1933.

Laterankoncil III og IV. Findes i talrige udgivelser, her er anvendt to webudgivelser: *www.piar.hu/councils/ecum11.htm* og *…/ecum12.htm*.

Paulus Helie, *Svar på Malmøbogen*, ca. 1530. Udgivet af M. Kristensen i *Skrifter af Paulus Helie* bind III, København 1933, 57-284.

Peder Månsson, *Barnabok*, 1524-27. Udgivet af R. Geete i *Peder Månssons skrifter på svenska*, Stockholm 1913-15, 655-718.

Peder Smid oc Atzer Bonde, ca. 1530. Udgivet af J.F. Fenger i *Kirkehistoriske Samlinger* 1. rk. bind II, 327-382; af S. Grundtvig, *Peder Smed - et dansk Rim fra Reformationstiden (c.1530)*, København 1880; og S. Mogensen, *Peder Smed og Adser Bonde - efter trykket 1559*, København 1936.

Registrum Generalis Magistri Ordinis Predicatorum (Dacie), 1474-1528. Uddrag om Dacia udgivet af K.H. Karlsson, *Handlingar rörande Dominikaner-Provinsen Dacia*, Stockholm 1901, 8-55.

Roskildebispens Jordebog. Udgivet af C.A. Christensen i 'Roskildekirkens Jordebøger og Regnskaber', *Danske middelalderlige Regnskaber* 3. rk. bind I, København 1956, 1-207.

Skänningeannalerne (*Annales Skeningenses*, tidl. *Annales Sigtunenses*). Udgivet i *Scriptores Rerum Suecicarum* bind III:1, 1-7.

Kildeudgivelser og litteratur

Achelis, T.O. (1926): *Haderslev i gamle Dage* bind 1 (1292-1626), Haderslev.

Acta Pontificum Danica - Pavelige Aktstykker vedrørende Danmark, 1316-1536, udg. af L. Moltesen & al., København 1904-1943.

'*Aktstykker vedk. Århus*': *Aktstykker vedkommende Staden og Stiftet Aarhus* bind I (1405-1599), udg. af J.R. Hübertz, København 1845.

Annales Danici medii ævi, udg. af E. Jørgensen, København 1920.

Andersen, J.O. (1907-09): 'Den tyske Original til "Peder Smid oc Atzer Bonde"', i: *Kirkehistoriske Samlinger* 5. rk. bind IV, 152-177.

Andersen, Aage (1987): *Middelalderbyen Næstved*, Århus.

Andrén, Anders (1980): *Lund*, 'Medeltidsstaden' bind 26, Stockholm.

Andrén, Anders (1985): *Den urbana scenen : städer och samhälle i det medeltida Danmark*, Malmö.

Arbman, P.T. (1927): *Kloster i Skara*, Skara.

Arnórsdóttir, Agnes S. (2007): 'Sjælegaver i islandsk senmiddelalder : religiøs formidling og familiestruktur', i: *Konge, kirke og samfund - De to øvrighedsmagter i dansk senmiddelalder*, red. af A.S. Arnórsdóttir & al., Århus, 415-442.

Arnskov, P. (1931): *Bogen om Slagelse*, Slagelse.

Augustsson, Jan-Erik (1978): 'Medeltidens Halmstad', i: *Halland* 1978, 5-20.

Augustsson, Jan-Erik (1980): *Halmstad*, 'Medeltidsstaden' bind 20, Stockholm.

d'Avray, David L. (1985): *The preaching of the friars : Sermons diffused from Paris before 1300*, Oxford.

Bager, Einar (1971): 'Malmö byggnadshistoria till 1820', i: *Malmö stads historia* bind 1, red. af B. Salomonsson & al., 253-406.

Bakker, Folkert Jan (1988): *Bedelorden en begijnen in de stad Groningen tot 1594*, Groningen.

Berg, Dieter (2001): *Armut und Geschichte : Studien zur Geschichte der Bettelorden im Hohen und Späten Mittelalter*, 'Saxonia Franciscana' bind 11, Kevelaer.

Berger, Thomas (1995): *Die Bettelorden in der Erzdiözese Mainz und in den Diözesen Speyer und Worms im 13. Jahrhundert - Ausbreitung, Förderung und Funktion*, 'Quellen und Abhandlungen zur mittelrheinischen Kirchengeschichte' bind 69, Mainz.
Berntson, Martin (2003): *Klostren och reformationen - Upplösningen av kloster och konvent i Sverige 1523-1596*, Göteborg.
Birkebæk, Frank & al. (red.) (1992): *Roskilde bys historie - tiden indtil 1536*, Roskilde.
Bisgaard, Lars (2000): 'Sogn, fællesskab og gavegivning i dansk senmiddelalder', i: *Danmark og Europa i Senmiddelalderen*, red. af P. Ingesman & B. Poulsen, Århus, 336-360.
Bisgaard, Lars (2001): *De glemte altre. Gildernes religiøse rolle i senmiddelalderens Danmark*, Odense.
Bisgaard, Lars (2001a): 'Med slægtens samtykke. Det adelige testamente 1340-1559', i: *Riget, magten og æren : den danske adel 1350-1660*, red. af P. Ingesman & J.V. Jensen, Århus, 191-213.
Blomqvist, Ragnar (1944): 'Danmarks första dominikanerkloster : Svartbrödraklostret i Lund', i: *Kulturen* 1943, 107-149.
Blomqvist, Ragnar (1951): *Lunds historia* bind 1 ('Medeltiden'), Lund.
Blomqvist, Ragnar (1958): 'Dominikanernas byggnader', i: *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder* bind 3, 168-174.
Blomqvist, Ragnar (1978): *Supplement* (til Blomqvist 1951), Lund.
Bonniwell, William R. (1945): *A history of the Dominican Liturgy 1215-1945*, New York.
Braunschweig, Hans (red.) (2006): *Ulrich Petersen: Chronik der Stadt Schleswig*, Schleswig.
Brett, Edward Tracy (1984): *Humbert of Romans : His life and views of thirteenth-century society*, Toronto.
Bugge, Anders (1956): 'Baldakin', i: *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder* bind 1, 311-313.
Bullarium Danicum - Pavelige Aktstykker vedrørende Danmark, 1198-1316, udg. af Alfred Krarup, København 1932.
Bullarium FF. Ordinis Praedicatorum, udg. af T. Ripoll & A. Brémond, Rom 1729-40.
Bååth, L.M. (1933): *Hälsingborgs historia* bind 2:1, Hälsingborg.
Carelli, Peter (2001): 'Lunds äldsta kyrkogård - och förekomsten av ett senvikingatida danskt parochialsystem', i: *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 2000, 55-90.
Carlsson, Kristina & Rune Ekre (1980): *Gamla Lödöse*, 'Medeltidsstaden' bind 21, Stockholm.
Chambers, Mortimer & al. (2003): *The Western Experience*, 8. udgave, New York.
Christensen, Aksel E. (1938): 'Danmarks befolkning og bebyggelse i middelalderen', i: *Befolkning i Middelalderen*, 'Nordisk Kultur' bind 2, red. af J. Brøndum-Nielsen & al., Stockholm-København-Oslo, 1-57.
Christensen, Aksel E. (1977): 'Tiden 1042-1241', i: *Danmarks historie* bind 1, København.
Christensen, Anemette S. (1988): *Middelalderbyen Odense*, Århus.
'Christian III's Rettertingsdomme': Det Kgl. Rettertings Domme og Rigens Forfølgninger fra Christian III's Tid, udg. af T. Dahlerup, København 1959-69.
Cinthio, Erik (red.) (1989): *Skånska kloster*, Lund.
Dahlerup, Troels (1963): 'Karmeliterordenen', i: *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder* bind 8, 298-299.
Dahlerup, Troels (1971): 'Sogn', i: *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder* bind 16, 374-376.
Dahlerup, Troels (1972): 'Synode' (Danmark), i: *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder* bind 17, 631-636.
Dahlerup, Troels (1974): 'Tiend' (Danmark), i: *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder* bind 18, 291-294.
Danmarks gamle Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen, udg. af C. Nyrop, København 1895-1904.
Danmarks Riges Breve, København 1938 ff.
Danske Kancelli-Registranter 1535-1550, udg. af K. Erslev & W. Mollerup, København 1881-82.
Danske Magazin, København 1745 ff.
Daugaard, J.B. (1830): *Om de danske Klostre i Middelalderen*, København.
Diplomatarium civitatis Malmogiensis – Malmö stads urkundsbok, udg. af L. Weibull, Malmö 1917.
Diplomatarium Danicum, København 1938 ff.
Diplomatarium dioecesis Lundensis - Lunds ärkestifts urkundsbok, udg. af L. Weibull, Lund 1900-39.
Diplomatarium Norvegicum, Christiania/Oslo 1849-1976.
Diplomatarium Suecanum, Stockholm 1829 ff.
Diplomatarium Vibergense - Breve og Aktstykker fra ældre viborgske Arkiver til Viborg Bys og Stifts Historie 1200-1559, udg. af A. Heise, København 1879.
Dronning Christines Hofholdningsregnskaber, udg. af W. Christensen, København 1903.

Elm, Kaspar (1983): 'Mendikantenstudium, Laienbildung und Klerikerschulen im spätmittelalterlichen Westfalen', i: *Studien zum städtischen Bildungswesen im Spätmittelalter un der frühen Neuzeit*, red. af B. Moeller & al., Göttingen, 586-617.
Elm, Kaspar (1989): *Mittelalterliches Ordensleben in Westfalen und am Niederrhein*, Paderborn.
Esmark, Kim & Brian Patrick McGuire (1999): *Europa 1000-1300*, Roskilde.
Falkman, L.B. (1848): *Upplysningar om Kronans, Kyrkornas och Presteskapets inkomster af andeligt gods uti Skåne, Halland och Blekinge från äldre tider till år 1660* bind II, Lund.
Fang, Arthur (1945): *Roskilde - Fra byen og dens historie* bind 1, Roskilde.
Fenger, Ole (2002): 'Kirker rejses alle vegne', *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie* bind 4, 2. udgave, København.
Finlands medeltids urkunder, udg. af R. Hausen, Helsingfors 1910-35.
Foggie, Janet P. (2003): *Renaissance religion in urban Scotland : the Dominican order, 1450-1560*, Leiden.
Frank, Isnard Wilhelm (1968): *Hausstudium und Universitätsstudium der Wiener Dominikaner bis 1500*, Wien.
Freed, John B. (1977): *The Friars and German Society in the Thirteenth Century*, Cambridge (USA).
Friis, H.E. (1884-85): 'Om Kong Hans, Skjærup–Vejle', i: *Samlinger til jydsk Historie og Topografi* bind 10, 353-361.
Galbraith, G.R. (1925): *The Constitution of the Dominican Order, 1216 to 1360*, Manchester.
Gallén, Jarl (1946): *La Province de Dacie de l'ordre des Frères Prêcheurs 1 - Histoire générale jusqu'au Grand Schisme*, Helsingfors.
Gallén, Jarl (1949-50): 'Dominikankonventet och dess funktionärer under medeltiden', i: *Situne Dei - Sigtuna fornhems årsbok* bind 8, 14-25.
Gallén, Jarl (1956): 'Bibel', i: *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder* bind 1, 508-512.
Gallén, Jarl (1957a): 'Botsakrament', i: *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder* bind 2, 181-188.
Gallén, Jarl (1957b): 'Celibat', i: *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder* bind 2, 545-548.
Gallén, Jarl (1958): 'Dominikanorden', i: *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder* bind 3, 174-185.
Gallén, Jarl (1965): 'Kättare', i: *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder* bind 10, 69-74.
Gallén, Jarl (1998): 'Kökar, klosterbröderna och havet', i: *Finland i medeltidens Europa* af Jarl Gallén (red. af J. Lind & al.), Helsingfors, 110-152.
(Udvalg af) Gamle Danske Domme afsagte paa Kongens Retterting og paa Landsting bind I (c.1450-1562), udg. af J.L.A. Kolderup-Rosenvinge, København 1842.
Gejl, Ib (red.) (1996): *Århus. Byens historie* bind 1 ('-1720'), Århus.
Gjerløw, Lilli (1963): 'Katedralskola' (Norge), i: *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder* bind 8, 351-353.
Le Goff, Jacques (1968): 'Apostolat mendiant et fait urbain dans la France médiévale : l'implantation des ordres mendiants', i: *Annales Economies-Sociétés-Civilisations* bind 23, 335-352.
Le Goff, Jacques (1970): 'Ordres mendiants et urbanisation dans la France médiévale', i: *Annales Economies-Sociétés-Civilisations* bind 25, 924-946.
Le Goff, Jacques (1984): *The Birth of Purgatory*, Cambridge. (Oversat fra *La naissance du Purgatoire*, Paris 1981.)
Gustafsson, Gotthard (1932): *Åhus. Den medeltida staden och dess byggnadsminnesmärken*, Stockholm.
Hagberg, Johnny (red.) (2007): *Kloster och klosterliv i det medeltida Skara stift*, Skara.
Halvorsen, Per Bjørn (2002): *Dominikus : En europeers liv på 1200-tallet*, Oslo.
Handlingar rörande Skandinaviens Historia, Stockholm 1816-65.
Hansen, Palle Birk (1998): 'Næstved Gråbrødrekloster og Sortebrødrekloster', i: *hikuin* bind 23, 117-134.
Hanska, Jussi (1997): *"And the Rich Man also died; and He was buried in Hell" - The Social Ethos in Mendicant Sermons*, Helsinki.
Hecker, Norbert (1981): *Bettelorden und Bürgertum : Konflikt und Kooperation in deutschen Städten des Spätmittelalters*, 'Europäische Hochschulschriften' bind 146, Frankfurt am Main.
Hedin, Harry (1959): 'S:ta Katarina och S:ta Anna kloster', i: *Föreningen Gamla Halmstads årsbok* bind 36, 9-53.
Hedin, Harry (1961): 'Städerna Halmstad och Broktorp', i: *Föreningen Gamla Halmstads årsbok* bind 38, 10-31.
Heintke, Fritz (1933): *Humbert von Romans - der fünfte Ordensmeister der Dominikaner*, Berlin (2. oplag, Vaduz 1965).

Henderikx, P.A. (1977): *De oudste bedelordekloosters in het graafschap Holland en Zeeland. Het ontstaan van bedelordekloosters voor ca. 1310 te Dordrecht, Middelburg, Zierikzee en Haarlem, alsmede enige aspecten van de plaats van deze kloosters in het stedelijk leven en daarbuiten gedurende de middeleeuwen*, 'Hollandse Studien' bind 10, Dordrecht.

Hinnebusch, William (1966): *The History of the Dominican Order : Origins and Growth to 1500* bind 1, New York.

Historisk Tidskrift för Skåneland, Lund 1901-1921

Hoffmann, Erich (1990): *Geschichte Schleswig-Holsteins* bind 4:2 ('Spätmittelalter und Reformationszeit'), Neumünster.

Holberg, Ludvig (1737): *Den Berømmelige Norske Handel-Stad Bergens Beskrivelse*, København. 4. udgave ved J. Nordahl-Olsen, Bergen 1920.

Hähnel, Märta (1965): 'Det okända Halmstad (V): Svartbrödraklostret och den medeltida sigillstampen', i: *Föreningen Gamla Halmstads årsbok* 1965, 5-7.

Ingesman, Per (1985): *Den lundensiske kapitelsgejstlighed i senmiddelalderen*, Århus.

Jakobsen, Johnny Grandjean Gøgsig (2001): 'Abbed Vilhelms idealer : Det viktorinsk-augustinske syn på klosterlivets formål og idealer i højmiddelalderens Danmark', i: *Kirkehistoriske Samlinger* 2001, 7-36.

Jakobsen, Johnny Grandjean Gøgsig (2002): 'The Priory of the Black Friars in Holbæk', i: *Dominican History Newsletter* bind 11, 296-299.

Jakobsen, Johnny Grandjean Gøgsig (2003): 'Da prædikebrødrene kom til Holbæk : Om de mulige bevæggrunde og samtidspolitiske forhold bag en dominikansk klosterstiftelse på Sjælland i starten af senmiddelalderen', i: *Kirkehistoriske Samlinger* 2003, 7-35.

Jakobsen, Johnny Grandjean Gøgsig (2005): 'The Dominican Priory and convent of medieval Roskilde, Denmark', i: *Dominican History Newsletter* bind 14, 257-278.

Jakobsen, Johnny Grandjean Gøgsig (2006): 'Om de dominikanske prædikebrødre og deres kloster i Roskilde', i: *Historisk Årbog for Roskilde Amt* 2006, 59-92.

Jakobsen, Johnny Grandjean Gøgsig (2007a): 'Prædikebrødrene i Västergötland : Konventerne i Skara og (Gamla) Lödöse betragtet som en del af Dominikanerordenens nordiske provins Dacia', i: *Kloster och klosterliv i det medeltida Skara stift*, red. af J. Hagberg, Skara, 159-184.

Jakobsen, Johnny Grandjean Gøgsig (2007b): 'Broder Johannes Nyborg. Fokus på Roskildes dominikanske biskop - og hans mulige lokale baggrund', i: *Historisk Årbog for Roskilde Amt* 2007, 151-164.

Jantzen, Connie T. (1990): *Helsingørs middelalderlige topografi*, Helsingør.

Jarrett, Bede (1921): *The English Dominicans*, London.

Jensen, Carsten Selch (1997): 'Fromme gaver i senmiddelalderlige lybske testamenter', upubliceret PhD-afhandling, Odense Universitet.

Jensen, H.N.A. (1874): *Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte nach hinterlassenen Handschriften* bind 2, Kiel.

Jensen, Jørgen Elsøe (1994): *Danmarks Middelalderlige Byplaner* bind 2 ('Syd- og Sønderjylland'), Odense.

Jensen, Jørgen Elsøe (1998): *Danmarks Middelalderlige Byplaner* bind 5 ('Midtjylland'), Odense.

Jensen, Jørgen Elsøe (2000): *Danmarks Middelalderlige Byplaner* bind 7 ('Nordøstsjælland og Bornholm'), Odense.

Johansson, Hilding (1968): 'Predikan' (Sverige), i: *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder* bind 13, 423-425.

Johansson, Hilding (1968b): 'Procession', i: *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder* bind 13, 470-471.

Jonghees, Adrian Gerard (1942): *Staat en Kerk in Holland en Zeeland onder de Bourgondische hertogen 1425-1477*, 'Bijdragen van het Instituut voor Middeleeuwsche Geschiedenis der Rijks-Universiteit te Utrecht' bind 21, Groningen.

Jørgensen, Jens Anker & Bente Thomsen (2004): *Gyldendals bog om danske klostre*, København.

Jørgensen, Marie-Louise & Mogens Vedsø (1994): *Danmarks Kirker IV: Holbæk Amt* hæfte 27-28 ('Kirkerne i Holbæk og Tveje Merløse'), København.

Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold, 1551 ff., København 1885 ff.

Karlsson, Karl Henrik (1901): *Handlingar rörande Dominikaner-Provinsen Dacia*, 'Historiska handlingar (rörande Skandinaviens historia)' bind 18:1, Stockholm.

Karlsson, Lars G. (1992): 'Om prædiken af korset i det 13. årh. - en analyse af Humbert af Romans' korstogsmanual', upubliceret historiespeciale, Københavns Universitet.

Kieffer-Olsen, Jakob (1993): 'Vejle Sortebrødrekloster', i: *Vejlebogen 1993 - Årbog for Byhistorisk Selskab for Vejle*, 44-49.

Kinch, J. (1884): *Ribe Bys Historie og Beskrivelse* bind 2, Ribe.
Kirkehistoriske Samlinger, København 1849 ff.
Kleiminger, Rudolf (1938): *Das Schwarze Kloster in Seestadt Wismar. Ein Beitrag zur Kultur- und Baugeschichte der norddeutschen Dominikanerklöster im Mittelalter*, München.
Kling, Jörgen (2006): 'De religiösa institutionerna i Malmö', i: *Liljan - om arkeologi i en del av Malmö*, red. af S. Larsson, Malmö, 109-115.
Koch, Hanne Dahlerup (2000): 'Rosenkranse i grave', i: *hikuin* bind 27, 107-136.
Kong Frederik den Førstes danske Registranter¸ udg. af K. Erslev & W. Mollerup, København 1879.
Konung Gustaf den förstes registratur, Stockholm 1861-1916.
Kras, Pawel (2004): 'Dominican inquisitors in medieval Poland (14th-15th c.)', i: *Praedicatores, inquisitores I : The Dominicans and the Medieval Inquisition. Acts of the 1st International Seminar on the Dominicans and the Inquisition, Rome 23-25 February 2002*, Rom, 249-309.
Kristensen, Hans Krongaard (1987): *Middelalderbyen Viborg*, Århus.
Kroman, Erik (1971): 'Stadsprivilegier' (Danmark), i: *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder* bind 16, 686-687.
Lange, Christian C.A. (1847): *De norske Klostres Historie*, Christiania.
Langkilde, Birgitte (2007): 'Tiggerordnernes prædikenvirksomhed i dansk senmiddelalder', i: *Konge, kirke og samfund - De to øvrighedsmagter i dansk senmiddelalder*, red. af A.S. Arnórsdóttir & al., Århus, 471-498.
Larsen, Jens-Henrik (1827): *Archiv for Psychologie, Historie, Literatur og Kunst* bind VIII, København 1827, 390-392.
Larsen, Jens-Henrik (1847): 'Bidrag til Kundskab om Holbeks Kiøbstad i ældre og nyere Tider', upubliceret håndskrift, Holbæk; komplet afskrift på Holbæk Bibliotek. Afsnit om Holbæk Kirke udgivet af C.A. Jensen i artiklen 'Fra Holbæk gamle Kirke' i: *Fra Holbæk Amt* 1909, 104-116.
Lawrence, Clifford Hugh (1994): *The Friars : The impact of the early mendicant movement on Western society*, London - New York.
Lawrence, Clifford Hugh (1996): *Medieval monasticism - Forms of religious life in Western Europe in the Middle Ages*, 2. udgave, 8. oplag, London & New York (1. udgave 1984).
Lecoy de la Marche, Albert (1868): *La chaire française au moyen age*, Paris.
Lekai, Louis Julius (1977): *The Cistercians - Ideals and Reality*, Kent.
Lind, John & al. (2006): *Danske korstog - krig og mission i Østersøen*, 2. udgave, København.
Lindberg, Gustaf (1923): *Die schwedischen Missalien des Mittelalters* bind 1, Uppsala.
Lindbæk, Johannes (1914): *De danske Franciskanerklostre*, København.
Lindhardt, P.G. (1942): *Danmark og reformkoncilerne. Studier over den danske kirkes forhold til de koncilære reformbestræbelser 1414-1443*, København.
Lorenzen, Vilhelm (1920): *De danske Dominikanerklostres Bygningshistorie*, 'De danske Klostres Bygningshistorie' bind 3, København.
Lundborg, Lennart (1965): 'Sköldemärket och släkten. Apropå det Laxmandska sigillfyndet i Halmstad', i: *Halland* 1965, 75-79.
Lunde, Øivind (1987): 'Klosteranleggene', i: *Årbok 1987* (Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring), Oslo, 85-119.
Maier, Christoph T. (1994): *Preaching the Crusades - Mendicant Friars and the Cross in the Thirteenth Century*, Cambridge.
Maier, Christoph T. (2000): *Crusade Propaganda and Ideology : Model Sermons for the Preaching of the Cross*, Cambridge.
Malin, Aarno (1925): *Der Heiligenkalender Finnlands*, Helsingfors.
Mandonnet, Pierre (1937): 'Note de symbolique médiévale : Domini canes', i: *Saint Dominique, l'idée, l'homme, et l'oeuvre* bind 2, red. af P. Mandonnet & M.H. Vicaire, Paris, 68-81.
Martin, Herve (1975): *Les ordres mendiants en Bretagne (vers 1230- vers 1530). Pauvreté volontaire et prédication à la fin du moyen-âge*, Rennes.
McGuire, Brian Patrick (2005): *Den levende middelalder*, København.
McKay, John P. & al. (2006): *A History of Western Society*, 8. udgave, Boston - New York.
Mecklenburgische Urkundenbuch, Schwerin 1863 ff.
Meersseman, Gilles (1946): 'L'architecture dominicaine au XIIIe siècle : Législation et pratique', i: *Archivum Fratrum Praedicatorum* bind 16, 136-190.
Missiver fra kongerne Christian I's og Hans' tid, udg. af W. Christensen, København 1912-14.
Molland, Einar (1968): 'Predikan' (Norge), i: *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder* bind 13, 427-429.
Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum Historica, Rom 1897 ff.
Moorman, John R.H. (1945): *Church Life in England in the Thirteenth Century*, Cambridge.

Neidiger, Bernhard (1981): *Mendikanten zwischen Ordensideal und städtischer Realität : Untersuchungen zum wirtschaftlichen Verhalten der Bettelorden in Basel*, Berlin.
Nielsen, Ingrid (1985): *Middelalderbyen Ribe*, Århus.
Nilsson, Sven A. (1968): *Halmstads historia I : Den danska tiden*, Halmstad.
Nyberg, Tore (1981): 'Johanniterna i Norden i äldsta tid', i: *Festskrift tillägnad Matts Dreijer på hans 80-årsdag 31.01.1981*, Mariehamn, 193-225.
Nyberg, Tore (1982): *Odense bys historie* bind 1 ('Fra boplads til bispeby. Odense til 1559'), Odense, 114-354.
Nyborg, Ebbe (1979): 'Enkeltmænd og fællesskaber i organiseringen af det romanske sognekirkebyggeri', i: *Strejflys over Danmarks bygningskultur - festskrift til Harald Langberg*, København, 37-64.
Nyborg, Ebbe (1985): 'Den tidlige sognekirkeinkorporation : Et studie i pave Innocens III.s lovgivning og dens anvendelse i 1200-tallets Danmark', i: *Festskrift til Troels Dahlerup - på 60-årsdagen den 3. december 1985*, red. af Aa. Andersen & al., Århus, 17-35.
Nyborg, Ebbe & Niels Jørgen Poulsen (2005): *Danmarks Kirker XVII: Vejle Amt* hæfte 2-3 ('Kirkerne i Vejle'), København.
Oediger, Friedrich Wilhelm (1953): *Über die Bildung der Geistclichen im späten Mittelalter,* Leiden-Köln.
Oexle, Otto Gerhard (1995): 'Memoria als Kultur', i: *Memoria als Kultur*, red. af O.G. Oexle, Göttingen, 9-78.
Olrik, Jørgen (1906-08): *Valdemar Sejrs Sønner og den store Ærkebispestrid*, København.
Olsen, Olaf (1996): 'De danske middelalderklostres arkæologi', i: *hikuin* bind 23, 7-26.
Olsson, Bror (1963): 'Katedralskola' (Danmark og Sverige), i: *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder* bind 8, 347-349.
Peder Månssons skrifter på svenska, udg. af R. Geete, Stockholm 1913-15.
Pernler, Sven-Erik (1977): *Gotlands medeltida kyrkoliv*, Visby.
Pernler, Sven-Erik (1999): 'Hög- och senmedeltid', *Sveriges kyrkohistoria* bind 2, Stockholm.
Petersen, C.V. (1927): *Vejle Bys Historie*, Vejle. Fotografisk genoptryk, Vejle 1977.
Petersen, Erik (2002): 'Broder Knud fra Haderslev og en Bibel fra Frankrig', i: *Magasin fra Det Kongelige Bibliotek* bind 15:4, 45-53.
Petersen, Erik (2003): 'Helgener og håndskrifter i middelalderens Danmark', i: *Fund og Forskning* bind 42, 23-50.
Petersen, Ulrich (1700-35): *Chronik der Stadt Schleswig* bind 1, Schleswig. Genudg. af H. Braunschweig, Schleswig 2006.
Pfander, Homer G. (1937): *The Popular Sermon of the Medieval Friar in England*, New York.
Pfleger, Luzian (1941): *Kirchengeschichte der Stadt Strassburg im Mittelalter*, Colmar.
Pirinen, Kauko (1958): 'Domkapitel', i: *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder* bind 3, 185-195.
Poulsen, Bjørn (2002): 'Fromhed og magt i senmiddelalderen: Rosenkransbroderskaberne i Slesvig og Odense', i: *Gilder, lav og broderskaber i middelalderens Danmark*, red. af L. Bisgaard & L. Søndergaard, Odense, 195-255.
Preussisches Urkundenbuch - Politische Abteilung, Königsberg 1882 ff.
Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer, Stockholm 1927-46.
De Pue, Piet (1981): *Geschiedenis van het oud Dominikanenklooster te Brugge (1233-1796)*, Leuven.
De Pue, Piet (1982): *Geschiedenis van het oud Dominikanenklooster te Ieper (1263-1797)*, Leuven.
Ramsing, H.U. (1943-45): *Københavns ejendomme 1377-1728* bind 1-4, København.
Rasmussen, Jørgen Nybo (1992): 'Die Bedeutung der nordischen Franziskaner für die Städte im Mittelalter', i: *Bettelorden und Stadt*, red. af D. Berg, Werl, 3-18.
Rasmussen, Jørgen Nybo (2002): *Die Franziskaner in den nordischen Ländern im Mittelalter*, Kevelaer.
Rathjen, Jörg (2005): *Schleswig im Spätmittelalter 1250-1544*, Husum.
Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis, København 1894-1939.
Resen, Peder Hansen (1674): *Atlas Danicus. Roskilde*, København. Genudgivet København 1929.
Rhyzelius, Andreas (1740): *Monasteriologia Sviogothica*, Linköping.
Riising, Anne (1968): 'Predikan' (Danmark), i: *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder* bind 13, 425-427.
Riising, Anne (1969): *Danmarks middelalderlige prædiken*, København.
Rosenberg, Björn (1984): *Åhus*, 'Medeltidsstaden' bind 52, Stockholm.
'Rosenkrantz' Diplomatarium': Bilag til *Familien Rosenkrantz's Historie*, udg. af K. Barner & A. Heise, København 1874-82.

Rosenwein, Barbara H. & Lester K. Little (1974): 'Social meaning in the monastic and mendicant spiritualities', i: *Past and Present* bind 63 (1974:2), 4-32.
Rosenørn-Lehn, Edle (1917): *Dominikaner-Ordenen - Et Tilbageblik i Anledning af Ordenens 700 Aars Jubilæum*, København 1917.
Rüther, Andreas (1997): *Bettelorden in Stadt und Land : die Straßburger Mendikantenkonvente und das Elsaß im Spätmittelalter*, Berlin.
Rørdam, Holger Fr. (1867-68): 'Den sidste Dominikanerprovincial i Danmark, Dr. Hans Nielsen', i: *Kirkehistoriske Samlinger* 2. rk. bind 4, 20-26.
Samlinger til jydsk Historie og Topografi¸ Århus 1866 ff.
Schenkluhn, Wolfgang (2000): *Architektur der Bettelorden - Die Baukunst der Dominikaner und Franziskaner in Europa*, Darmstadt.
Scriptores Rerum Danicarum medii aevi, udg. af J. Langebek & P.F. Suhm, København 1772-1878.
Scriptores Rerum Suecicarum medii aevi, Uppsala 1818-76.
Severinsen, P. (1932): *Viborg Domkirke med Stad og Stift i 800 Aar*, København.
Simons, Walter (1987): *Stad en apostolaat - De vestiging van de bedelorden in het graafschap Vlaanderen (ca. 1225-ca. 1350)*, Brussel.
Simons, Walter (1988): 'Bedelordenkloosters in het Graafschap Vlaanderen : Chronologie en topografie van de bedelordenverspreiding voor 1350', i: *Sacris erudiri* bind 30 (1987-88), 5-203.
Skyum-Nielsen, Niels (1962): *Kirkekampen i Danmark 1241-1290*, København.
Springer, Klaus-Bernward (1999): *Die deutschen Dominikaner in Widerstand und Anpassung während der Reformationszeit*, 'Quellen und Forschungen zur Geschichte des Dominikanerordens' ny række bind 8, Berlin.
Steegh, Arthur (1985): *Monumentenatlas van Nederland : 1100 Historische Nederzettingen in Kaart*, Zutphen.
Stephens, George (1852): *Brottstycken av en Dominikaner-Ordens eller Predikare-Brödernas Statut- eller Capitel-Bok ifrån XIII. Århundradet, och gällande för Dacia eller de Nordiska Riken*, København. Særtryk af artikel i: *Kirkehistoriske Samlinger* 1. rk. bind I (1849-52), 545-642.
Strenga, Gustavs (2006): 'Devotion, donation and memoria. Urban society and the Dominicans in late medieval Reval (Tallinn)', upubliceret middelalderspeciale, Central European University, Budapest.
Stüdeli, Bernhard (1969): *Minoritenniederlassung und mittelalterliche Stadt - Beiträge zur Bedeutung von Minoriten- und anderen Mendikantenanlagen im öffentlichen Leben der mittelalterlichen Stadtgemeinde, insbesondere der deutschen Schweiz*, 'Franziskanishe Forschungen' bind 21, Werl.
Suhm, P.F.: *Historie af Danmark*, København 1782-1828.
Suhm, P.F.: *Samlinger til den Danske Historie*, København 1779-84.
Svenskt Diplomatarium 1400-1420, Stockholm 1875-1903.
Swanson, Robert N. (1995): *Religion and Devotion in Europe, c.1215-c.1515*, Cambridge.
Sydow, Jürgen (1969): 'Kirchen- und Spitalgeschichtliche Bemerkungen zum Problem der Stadterweiterung und Vorstadt', i: *Stadterweiterung und Vorstadt*, red. af E. Maschke & J. Sydow, Stuttgart, 107-113.
Taylor, Larissa (1992): *Soldiers of Christ : Preaching in Late Medieval and Reformation France*, New York.
Thomsen, Albert (1936): *Holbæk Købstads Historie* bind 1, Holbæk.
Thorkelin, G.J. (1781): *Samling af Danske Kirke-Love*, København.
Thorup, P.N. (1833): 'Antiqvariske Bidrag til Ribe-Byes Beskrivelse', i: *Efterretninger angaaende Byen Ribe, udgivne som Indbydelsesskrift til den offentlige Examen i Ribe Cathedralskole* bind II, Ribe.
Trap, J.P. (1920): *Kongeriget Danmark* bind 2, 4. udgave, København.
Trap, J.P. (1921): *Kongeriget Danmark* bind 3, 4. udgave, København.
Tugwell, Simon (1979): *The Way of the Preacher*, London.
Tugwell, Simon (red.) (1982): *Early Dominicans - Selected Writings*, London.
Tugwell, Simon (2000): 'The evolution of Dominican structures of government II: The first Dominican provinces', i: *Archivum Fratrum Praedicatorum* bind 70, 5-109.
Ullén, Marian (1999): 'Kyrkobyggnaden', i: *Sveriges kyrkohistoria* bind 2, red. af S.-E. Pernler, Stockholm, 254-267.
Ullern, Inger-Johanne (1997): 'Tiggerordenene i de norske middelalderbyene', upubliceret hovedfagsopgave i historie, Universitetet i Oslo.
Ulpts, Ingo (1992): 'Zur Rolle der Mendikanten in städtischen Konflikten des Mittelalters : Ausgewählte Beispiele aus Bremen, Hamburg und Lübeck', i: *Bettelorden und Stadt*, red. af D. Berg, Werl, 131-151.
Ulpts, Ingo (1995): *Die Bettelorden in Mecklenburg : Ein Beitrag zur Geschichte der Franziskaner, Klarissen, Dominikaner und Augustiner-Eremitten im Mittelalter*, Werl.

Undset, Sigrid (1987): 'Klosterliv, i: *Årbok 1987* (Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring), Oslo, 8-32.
Vihovde, Anne Brit (1998): *Kirkesenteret på Holmen*, Bergen.
Vöckler, Matthias (1991): 'Einige Anmerkungen zur Entstehung und Bedeutung der Termineien der Bettelmönche im mittelalterlichen Thüringen', i: *Mitteilungen des Oberhessischen Geschichtsvereins Giessen* ny rk. bind 76, 1-11.
Vorberg, Axel (1911): *Beiträge zur Geschichte des Dominikanerordens in Mecklenburg I: Das Johanniskloster zu Rostock*, 'Quellen und Forschungen zur Geschichte des Dominikanerordens in Deutschland' bind 5, Vechta.
Wedel-Jarlsberg, Erikke (1899): *Une Page de l'Histoire des Frères-Prêcheurs : La Province de Dacia (Danemark, Suède et Norvège)*, Rom - Tournai.
Wehrli-Johns, Martina (1981): 'Stellung und Wirksamkeit der Bettelorden in Zürich', i: *Stellung und Wirksamkeit der Bettelorden in der städtischen Gesellschaft*, red. af K. Elm, Berlin, 77-84.
Wihlborg, Anders (1981): *Helsingborg*, 'Medeltidsstaden' bind 32, Stockholm.
Winkelmann, Eduard (1897): *Kaiser Friedrich II* bind 2, Leipzig.
Wåhlin, Hans (1936): 'Studier i Malmö stads äldsta historia' III, i: *Malmö fornminnesförening årskrift 1936*, 21-45.
Ældste Danske Archivregistraturer, København 1852-1910.
'*Æventyri*' : *Islendzk œventyri - Isländische Legenden, Novellen und Märchen*, udg. af H. Gerring, Halle 1882-84.
Aakjær, Svend (1927): 'Om det olddanske Herred og Sogn', i: *Festskrift til Kristian Erslev*, København, 1-30.
Årbøger for nordisk Oldkyndighed, København 1866 ff.
Aarsberetning fra det kongelige Geheimearchiv indeholdende Bidrag til dansk Historie af utrykte Kilder, udg. af C.F. Wegener, København 1852-83.

Bilag

Bilag 1 : Kort over dominikanerklostre i provinsen Dacia
Bilag 2 : Kort over dominikanerklostre i Danmark
Bilag 3 : Social fordeling af donatorer ved 8 danske konventer
Bilag 4 : Kort over senmiddelalderens Lund
Bilag 5 : Kort over senmiddelalderens Åhus
Bilag 6 : Kort over senmiddelalderens Malmø
Bilag 7 : Kort over senmiddelalderens Helsingborg
Bilag 8 : Kort over senmiddelalderens Halmstad
Bilag 9 : Kort over senmiddelalderens Roskilde
Bilag 10 : Kort over senmiddelalderens Helsingør
Bilag 11 : Kort over senmiddelalderens Holbæk
Bilag 12 : Kort over senmiddelalderens Næstved
Bilag 13 : Kort over senmiddelalderens Odense
Bilag 14 : Kort over senmiddelalderens Viborg
Bilag 15 : Kort over senmiddelalderens Århus
Bilag 16 : Kort over senmiddelalderens Ribe
Bilag 17 : Kort over senmiddelalderens Vejle
Bilag 18 : Kort over senmiddelalderens Slesvig
Bilag 19 : Kort over senmiddelalderens Hadersleb

Note ang. de senmiddelalderlige byplanskort (bilag 4-19)
For at kunne foretage en systematisk undersøgelse af de danske dominikaner-klostres urbangeografiske beliggenhed, har jeg tegnet en serie standardiserede, rekonstruerede byplanskort over de af middelalderens danske byer, hvori Prædikantordenen havde klostre (her inkl. Malmø). Kortene er udelukkende baseret på tilgængelig lokalhistorisk litteratur og kun i yderst begrænset omfang på egne studier eller tolkninger. En af farerne ved at præsentere sådanne kort er, at de af beskueren kan blive tillagt langt større autoritet end de rettelig rummer, og jeg skal derfor på det mest indtrængende understrege, at der ikke blot kun er tale om rekonstruktioner, men tillige yderst grove rekonstruktioner, hvor de eksakte beliggenheder, vejforløb o.lign. ikke må tillægges overdreven gyldighed: kortene skal ene og alene give et indtryk af byernes overordnede udseende og struktur i perioden ca. 1300-1500. Fokus i nærværende analyse har foruden selve klostrenes beliggenhed ligget på forløb af eventuelle byvolde/bygrænser, hovedgader, byporte og hovedindfaldsveje, samt beliggenheden af sekulære kirker (domkirker og sognekirker), andre klostre, diverse residenser (bispegårde, domkapitler og kongsgårde) og rådhuse. De med gult farvede områder på kortene illustrerer den formodede udstrækning af de bebyggede byzoner ved middelalderens udgang, mens eventuelle grønne områder angiver større stræk med stærkt vandlidende jorder (enge, moser og kystmarsk). Til vurdering af byernes størrelse er desuden indsat en målestok (0-100-200 m), og det skal påpeges, at disse målestokke bør tages med i betragtning ved indbyrdes sammenligning af kortene, da kortene ikke er gengivet i samme størrelsesforhold. Til gengæld er alle kortene gengivet med samme orientering, således at nord er 'opad'.

Hvor kirkens placering i klosteranlægget er kendt (nord- eller sydfløj), er denne på dominikanerklostrene markeret med et kors (over koret).

Bilag 1

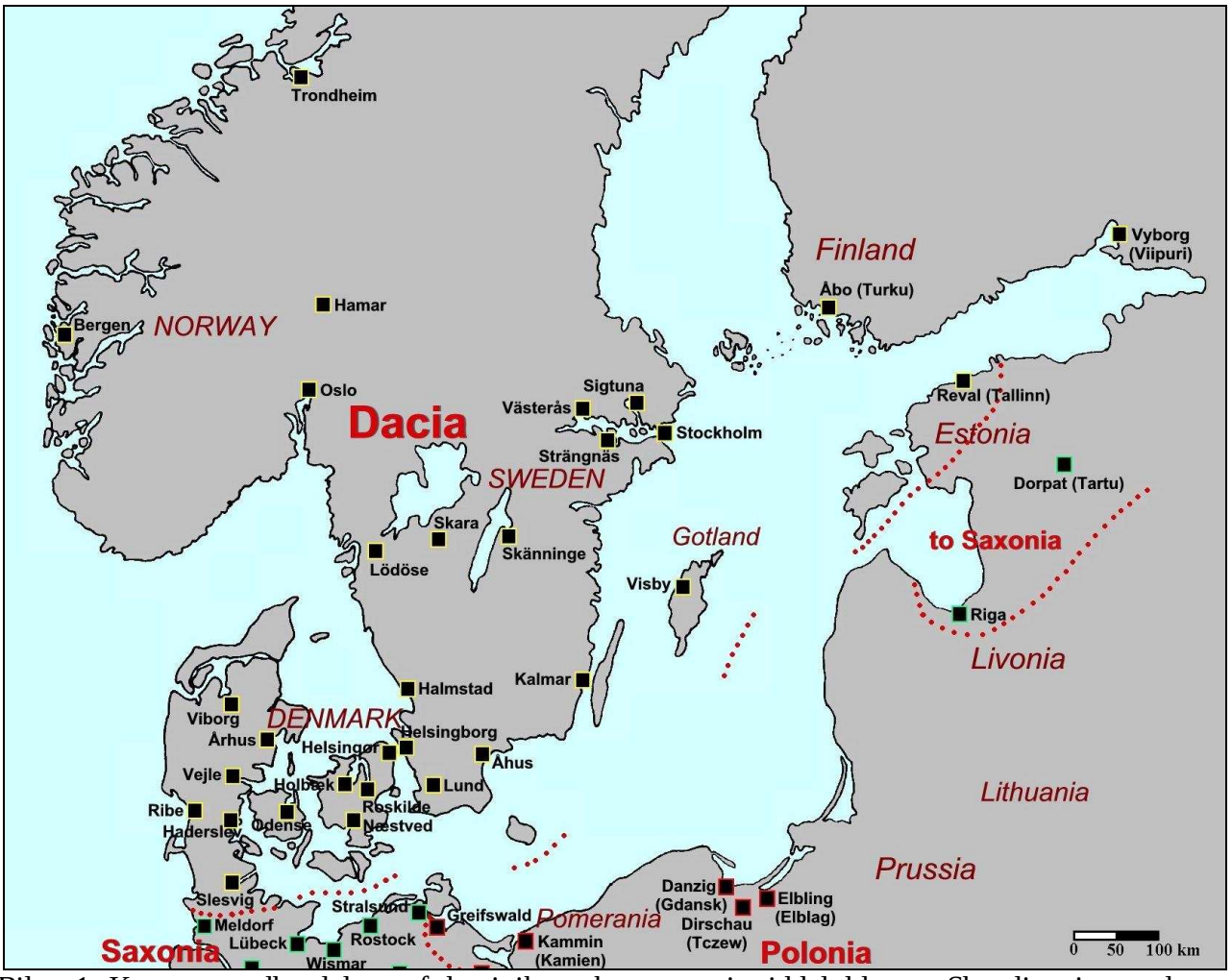

Bilag 1. Kort over udbredelsen af dominikanerkonventer i middelalderens Skandinavien og langs Østersøkysten med markering af de omtrentlige provinsgrænser. I 1301 blev den nordlige del af provinsen Teutonia udskilt til en selvstændig provins ved navn Saxonia. Ved en ny provinsreform i 1517 overgik konventerne i Slesvig, Haderslev og Reval fra Dacia til Saxonia.

Bilag 2. Kort over dominikanske klostre, kapeller og termineringshuse i middelalderens Danmark.

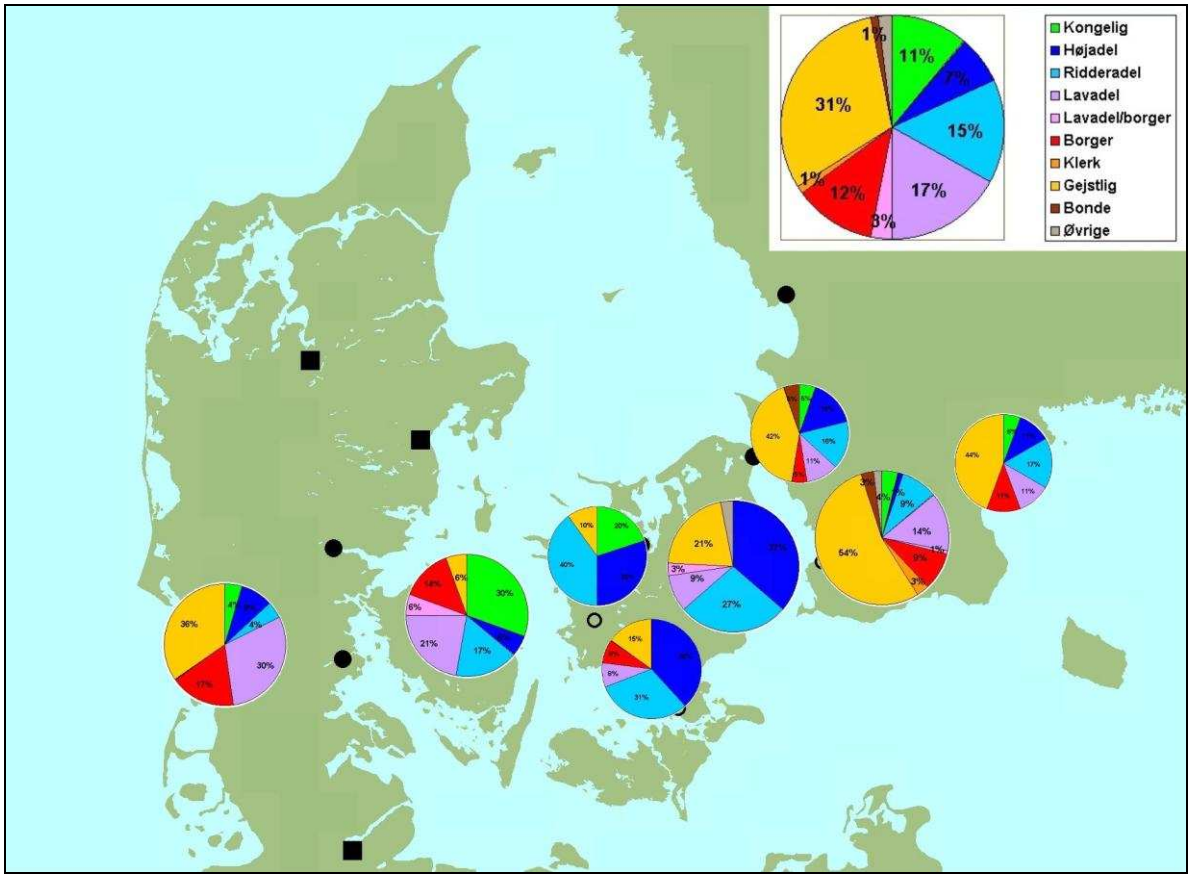

Bilag 3. Den sociale sammensætning af donatorer bag kendte gaver til Prædikantordenen ved otte danske konventer. Ved de ikke belyste konventer er antallet af belagte donationer skønnet for lavt (alle under 10) til at beregne statistik på.

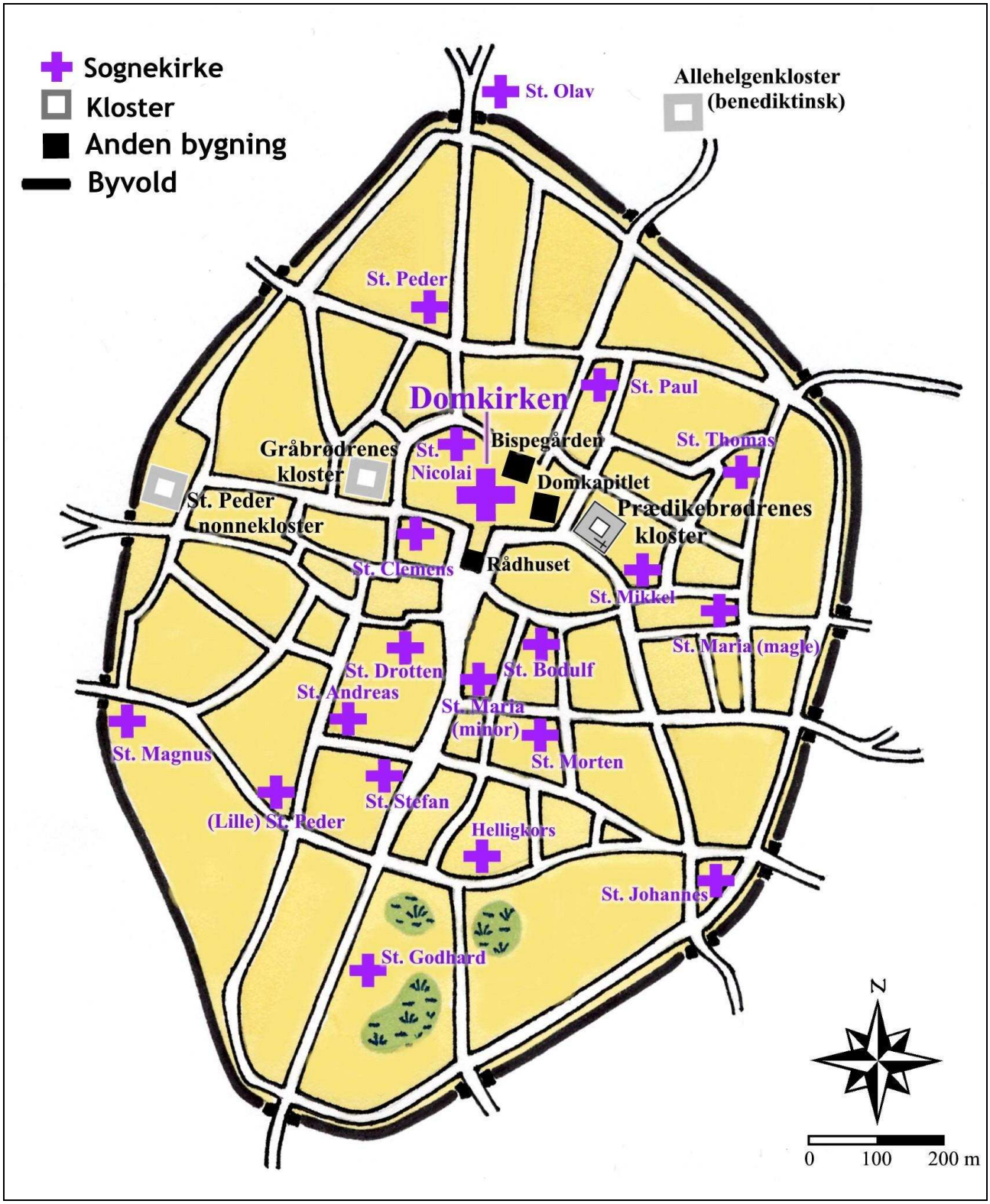

Bilag 4. Rekonstrueret byplanskort over senmiddelalderens Lund. Rekonstruktionen er baseret på kort og oplysninger hos Blomqvist 1951, pp. 151 og 192; Blomqvist 1978, p. 10; Andrén 1980, kort 16, p. 48.

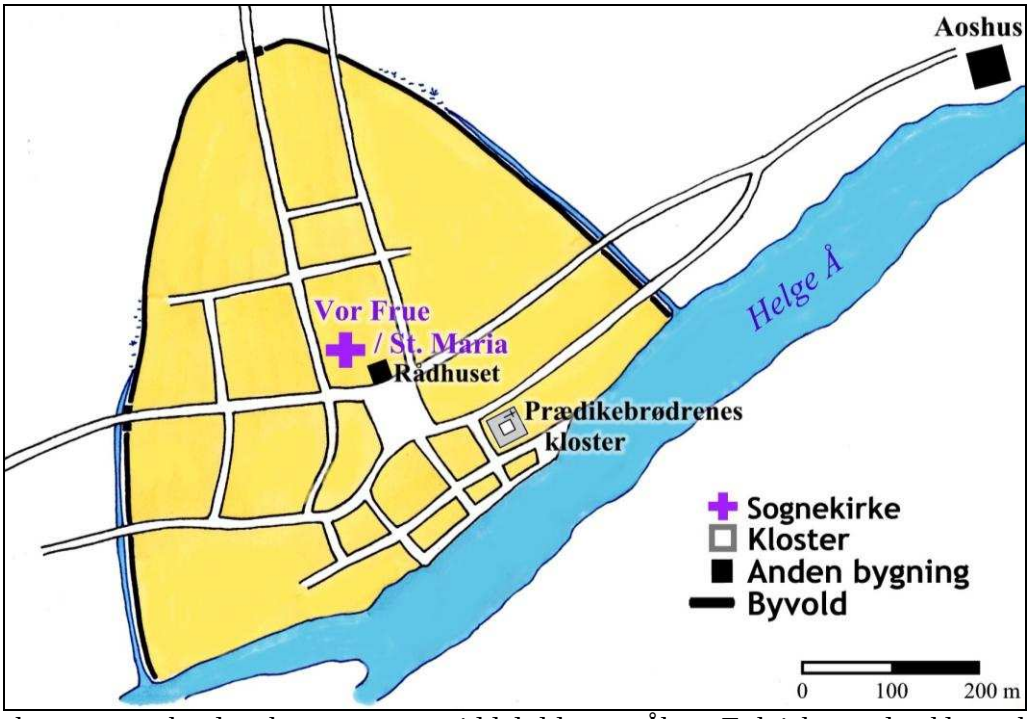

Bilag 5. Rekonstrueret byplanskort over senmiddelalderens Åhus. Faktisk er selve klosterkirken ikke lokaliseret, men da øst-, syd- og vestfløjene er blevet arkæologisk identificerede som beboelsesbygninger, så er en beliggenhed som nordfløj i anlægget den eneste reelle mulighed. I dag står endnu tilbage en del af østfløjens vestlige facademur. Rekonstruktionen er baseret på kort og oplysninger hos Gustafsson 1932, fig. 1, p. 7; Rosenberg 1984, passim.

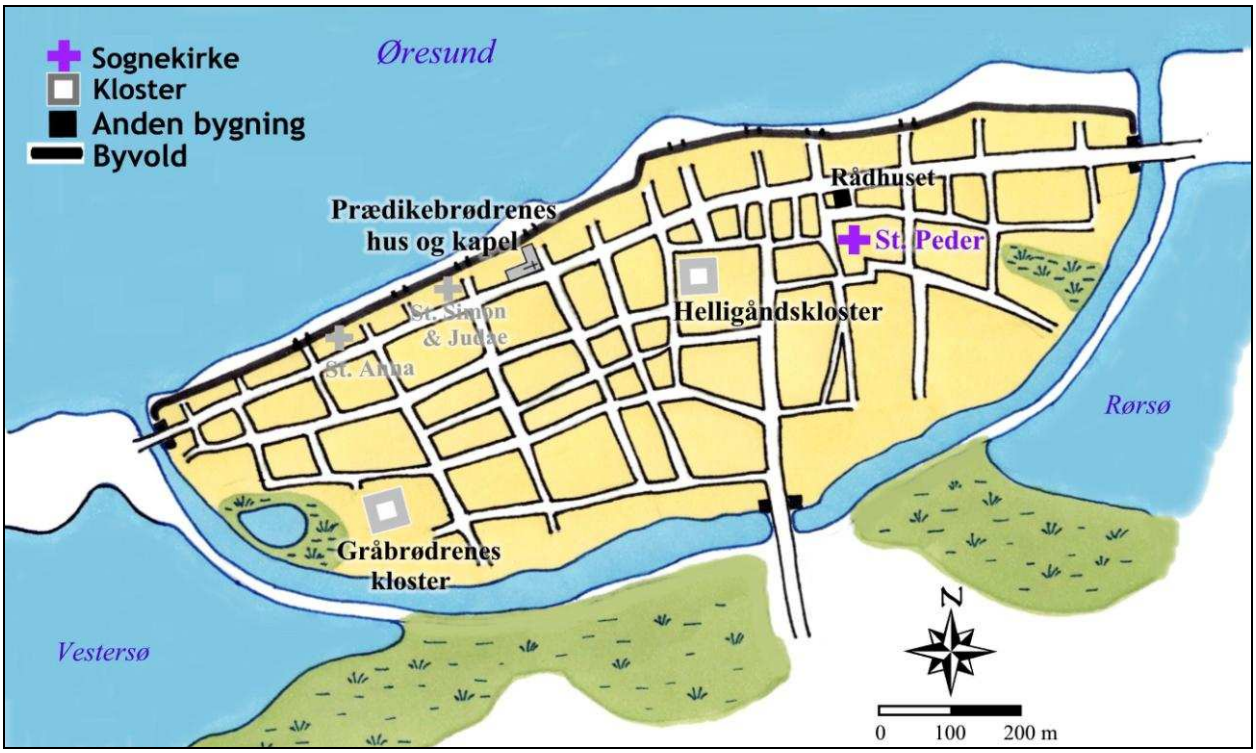

Bilag 6. Rekonstrueret byplanskort over senmiddelalderens Malmø. Langs den vestlige del af hovedgaden fandtes på strandsiden foruden prædikebrødrenes kapel også to franciskanske kapeller, hvorfra gråbrødrene senere flyttede længere op i byen. Præcis hvilken orden, der havde hvilket kapel til forskellige tider, har der i eftertiden hersket stor forvirring om, men i dag synes der at være enighed om den her afbildede situation. Rekonstruktionen er baseret på kort og oplysninger hos Wåhlin 1936, p. 28; Kling 2006, fig. 16, p. 110.

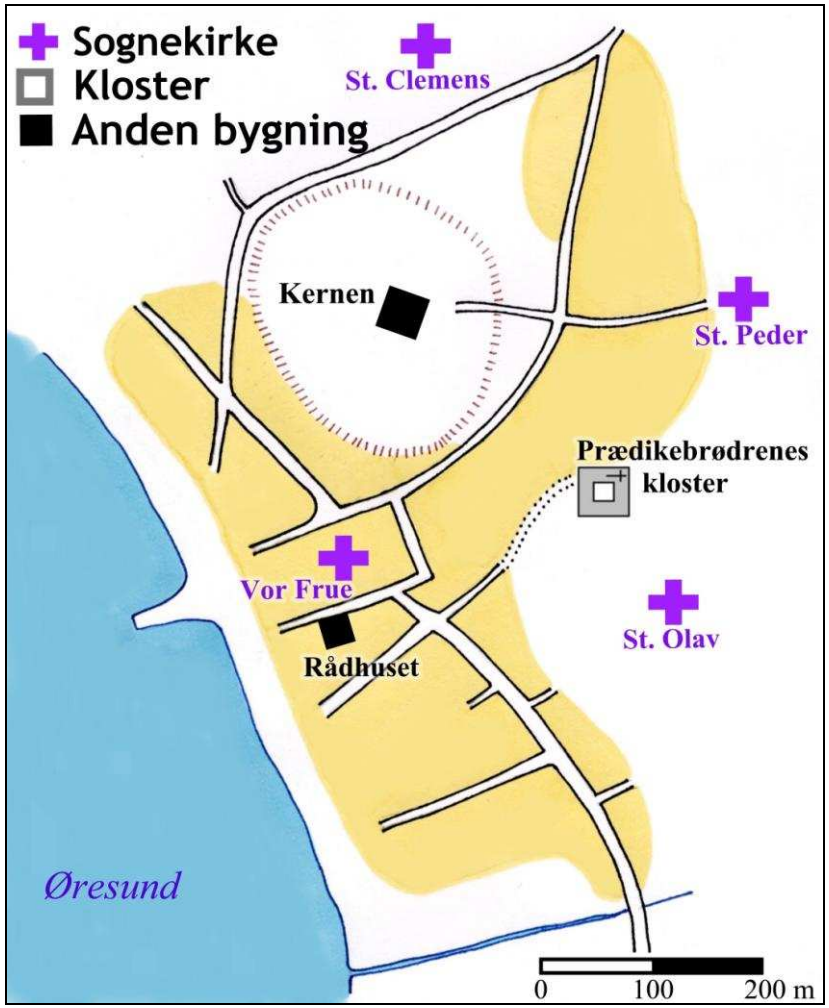

Bilag 7. Rekonstrueret byplanskort over senmiddelalderens Helsingborg. Rekonstruktionen er baseret på kort og oplysninger hos Bååth 1933, fig. 10 og 12, pp. 33 og 50; Wihlborg 1981, p. 56.

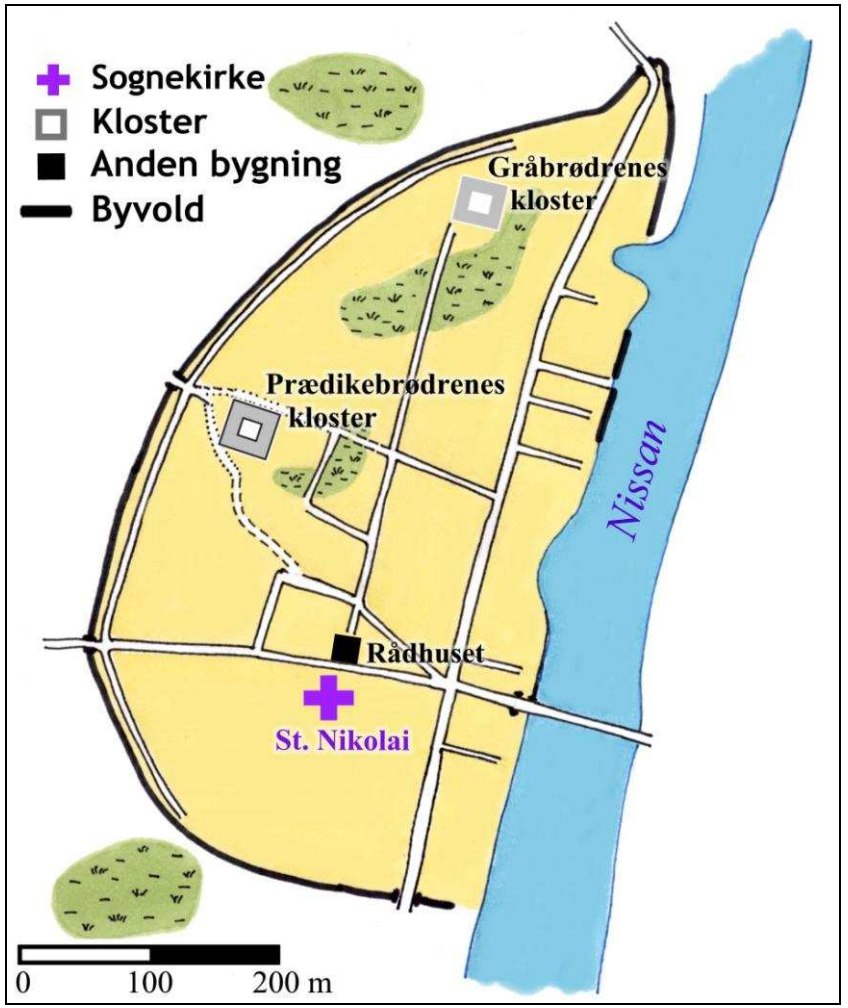

Bilag 8. Rekonstrueret byplanskort over senmiddelalderens Halmstad. Reelt kendes for dominikanerklosteret kun kirkens beliggenhed, mens fundamentet af de øvrige bygninger ikke er fundet. De eksakte vejforløb omkring klosteret er heller ikke kendte, og de med punkterede linier indikerede vejforløb er kun forslag. Rekonstruktionen er baseret på kort og oplysninger hos Nilsson 1968, passim; Augustsson 1978, p. 11; Augustsson 1980, pp. 93-95.

Bilag 7-8

Bilag 9

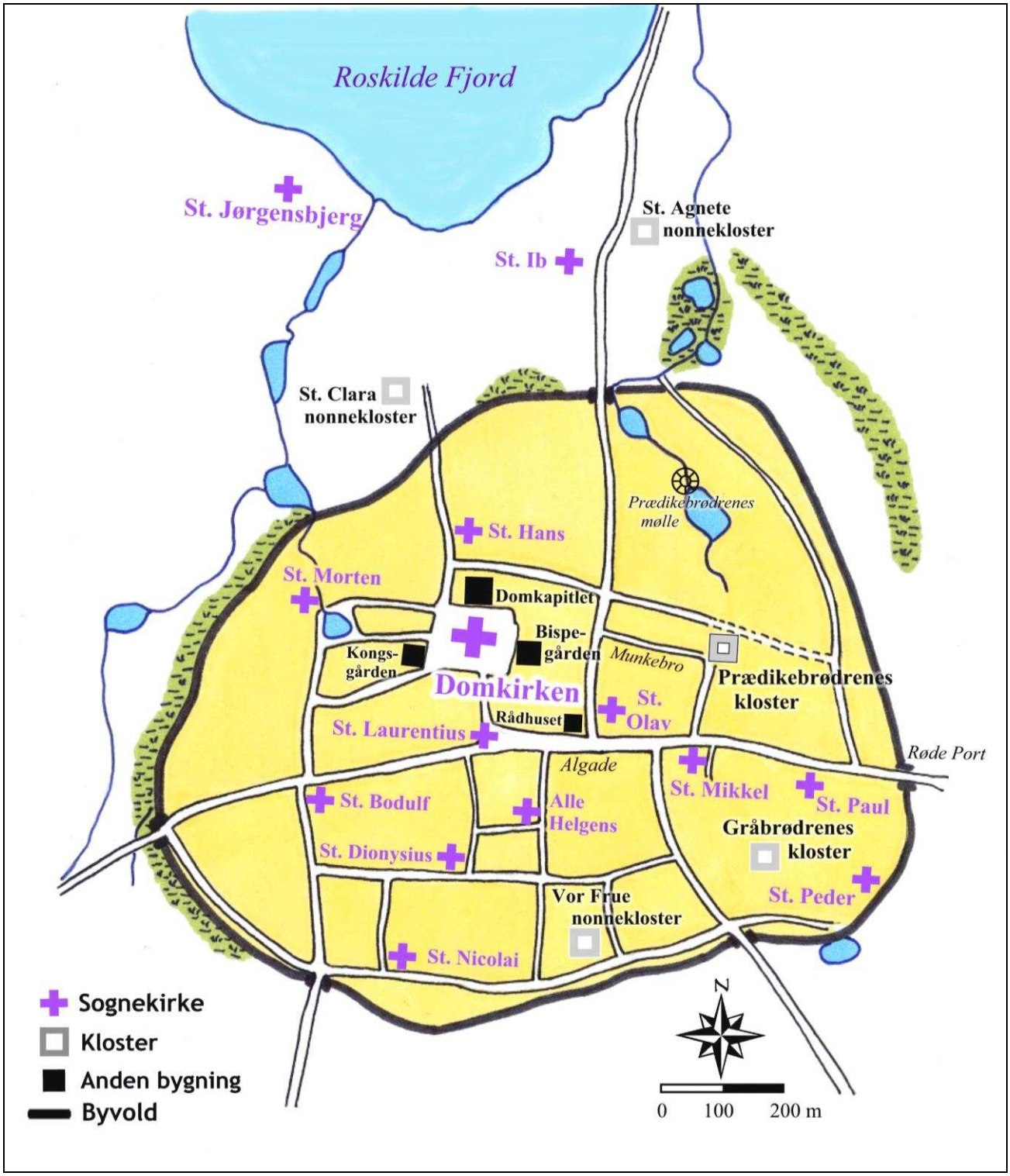

Bilag 9. Rekonstrueret byplanskort over senmiddelalderens Roskilde. Rekonstruktionen er baseret på kort og oplysninger hos Fang 1945, p. 27; Birkebæk & al. 1992, passim.

Bilag 10. Rekonstrueret byplanskort over senmiddelalderens Helsingør. Rekonstruktionen er baseret på kort og oplysninger hos Jantzen 1990, fig. 15 og 20, pp. 63 og 98; Jensen 2000, passim.

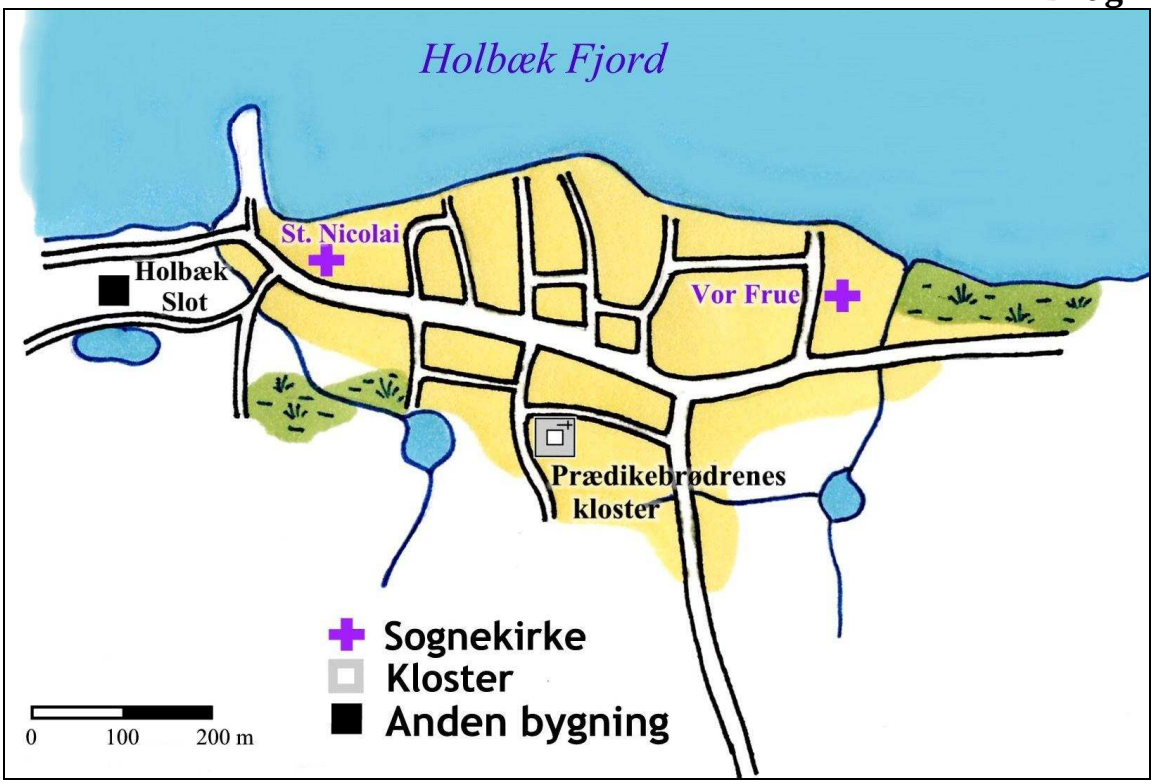

Bilag 11. Rekonstrueret byplanskort over senmiddelalderens Holbæk. Rekonstruktionen er baseret på kort og oplysninger hos Thomsen 1936, p. 55; Jørgensen & Vedsø 1994, fig. 2, p. 2817.

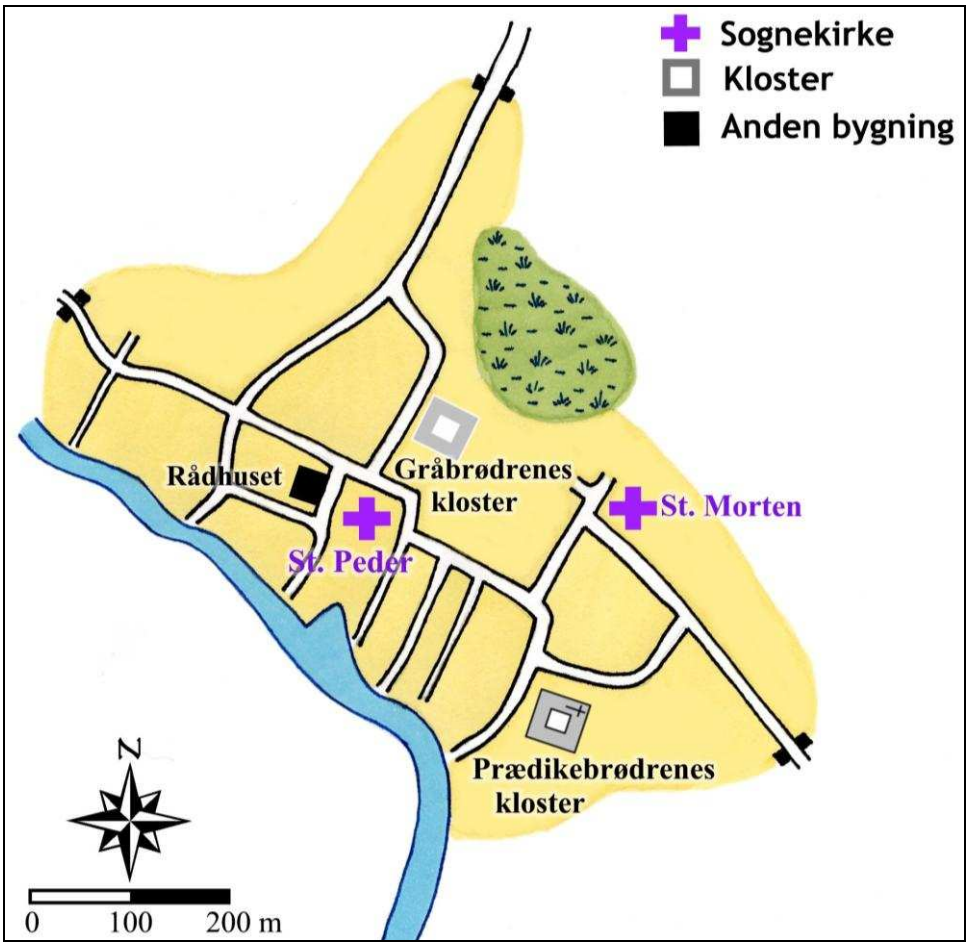

Bilag 12. Rekonstrueret byplanskort over senmiddelalderens Næstved. Rekonstruktionen er baseret på kort og oplysninger hos Andersen 1987, passim.

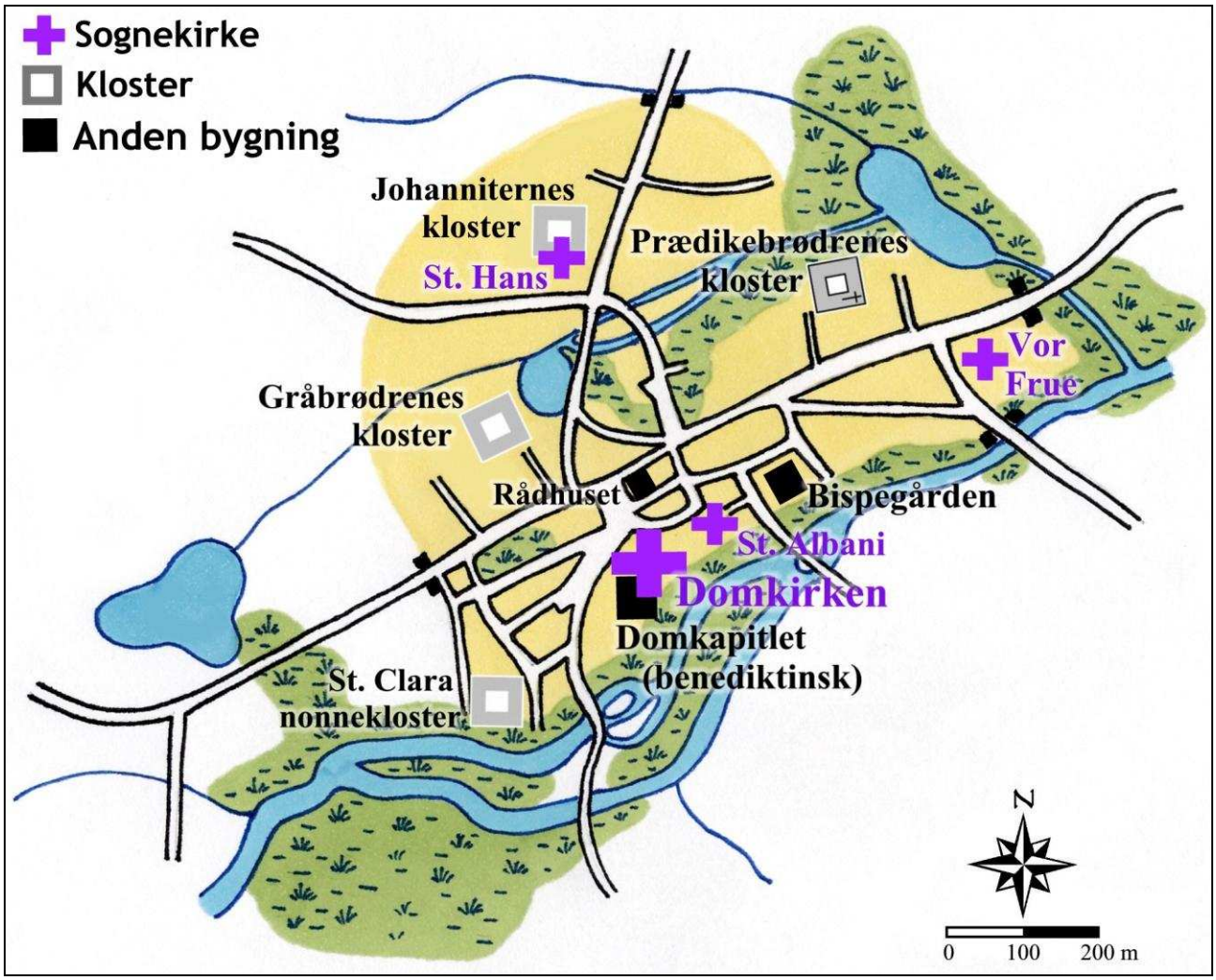

Bilag 13. Rekonstrueret byplanskort over senmiddelalderens Odense. Rekonstruktionen er baseret på kort og oplysninger hos Nyberg 1982, p. 212; Christensen 1988, fig. 42, p. 67.

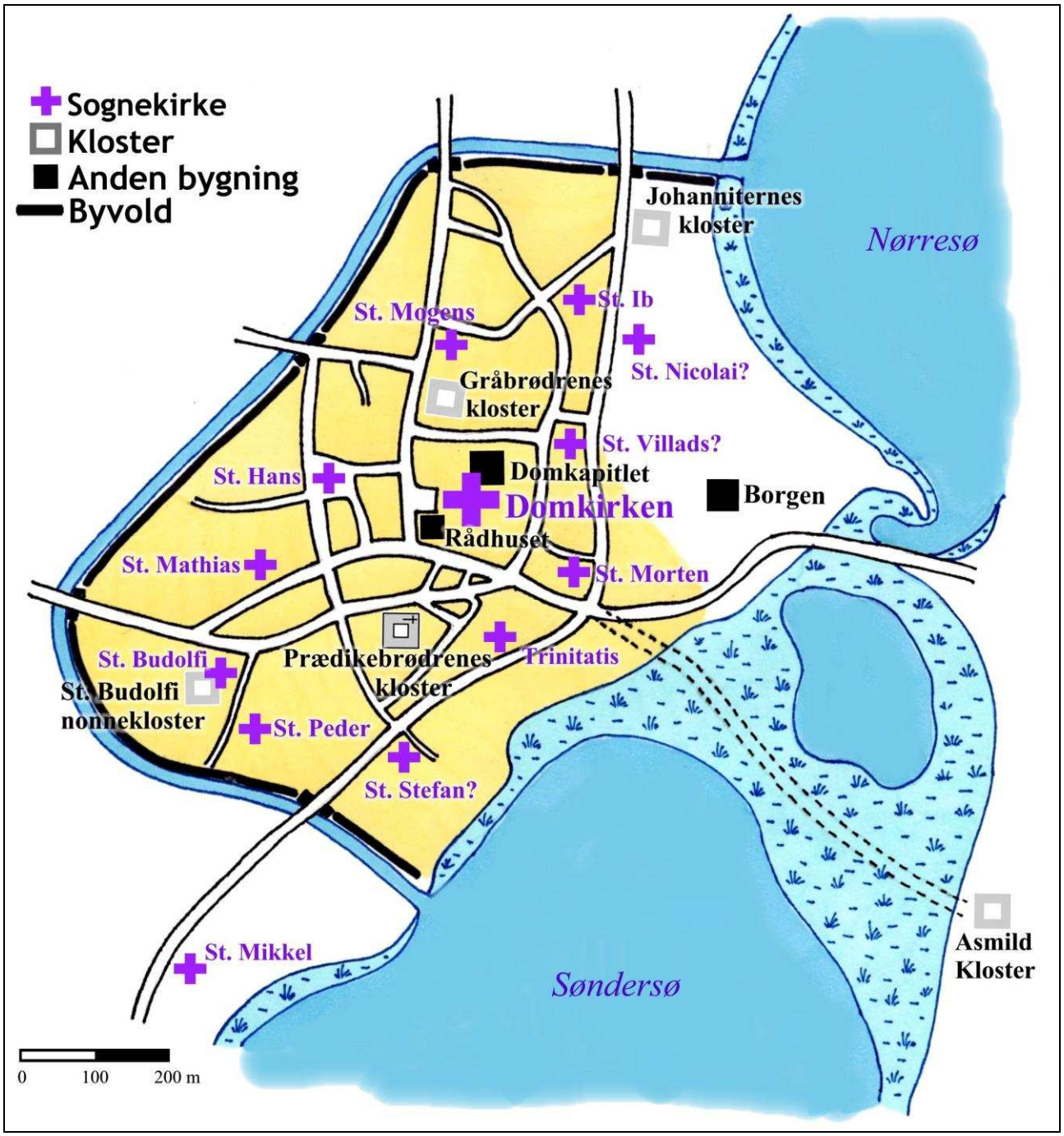

Bilag 14. Rekonstrueret byplanskort over senmiddelalderens Viborg. Efter et oprør i starten af 1300-tallet lod kong Erik VI Menved anlægge en tvangsborg øst for byen, til hvis befæstning søerne blev opstemmet, hvilket fik den afledte effekt, at den tidligere landfaste forbindelse imellem Viborg og Asmild Kloster blev oversvømmet. De ændrede trafikforhold fik også betydning for byens indre infrastruktur, men i praksis lå dominikanerklosteret fortsat med kirken ud til en af de to primære øst-vest-gående vejforløb. Rekonstruktionen er baseret på kort og oplysninger hos Severinsen 1932, p. 33; Kristensen 1987, passim; Jensen 1998, fig. 105, p. 120.

Bilag 15

Bilag 15. Rekonstrueret byplanskort over senmiddelalderens Århus. Rekonstruktionen er baseret på kort og oplysninger hos Gejl 1996, pp. 125 og 128; Jensen 1998, passim pp. 152-172.

Bilag 16

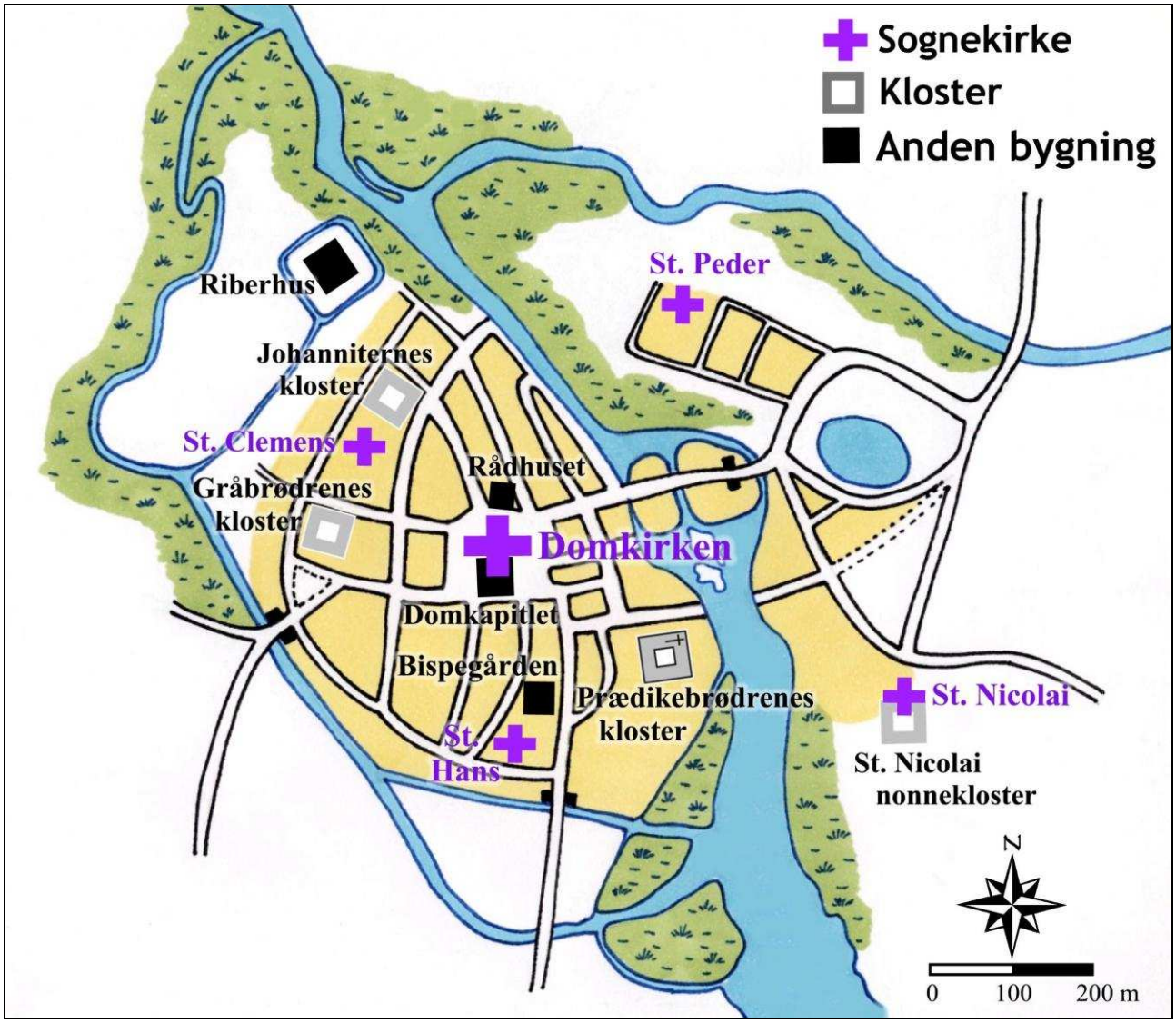

Bilag 16. Rekonstrueret byplanskort over senmiddelalderens Ribe. Rekonstruktionen er baseret på kort og oplysninger hos Nielsen 1985, passim.

Bilag 17

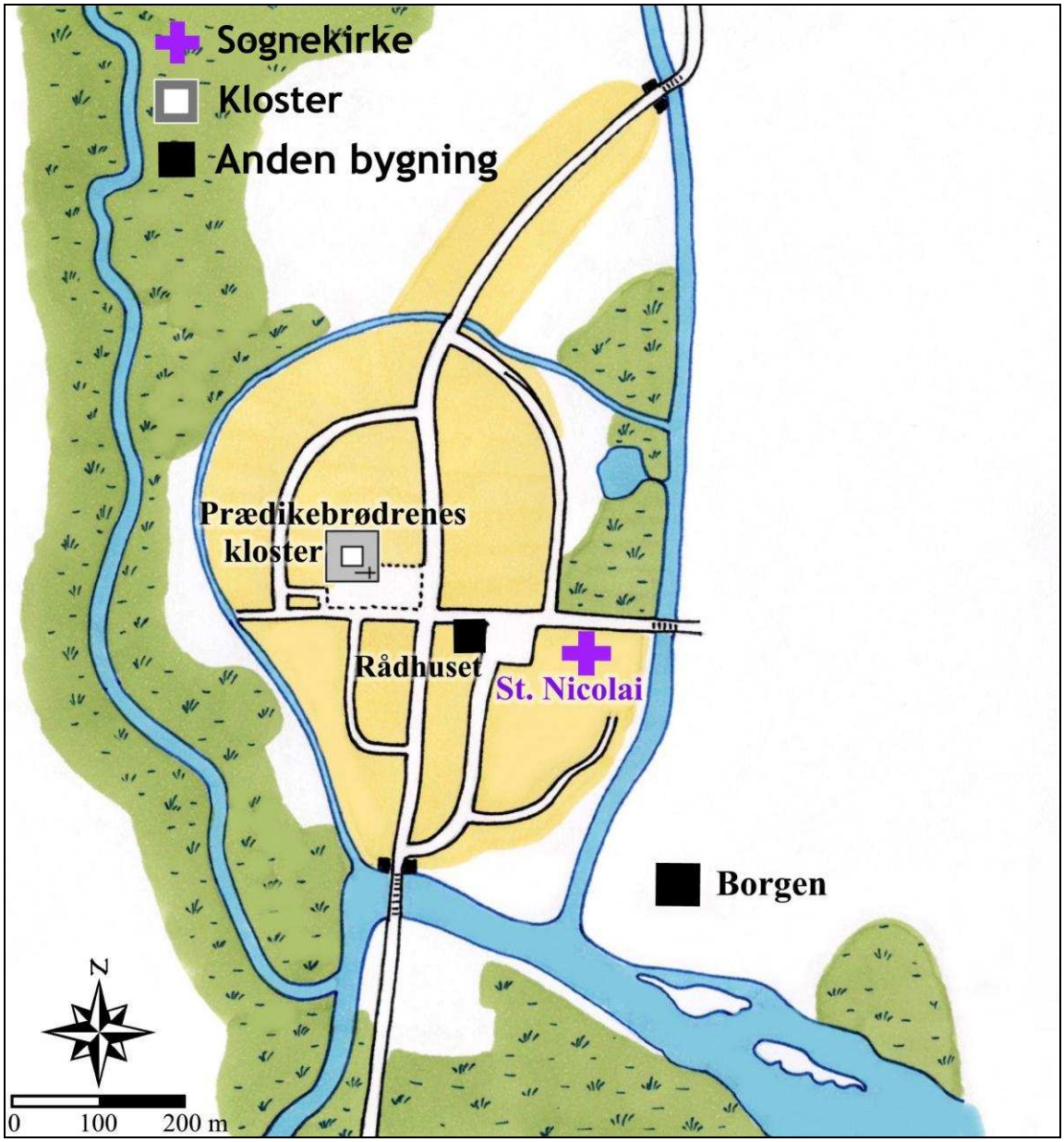

Bilag 17. Rekonstrueret byplanskort over senmiddelalderens Vejle. Rekonstruktionen er baseret på kort og oplysninger hos Petersen 1927; Kieffer-Olsen 1993; Jensen 1994, fig. 152, p. 145.

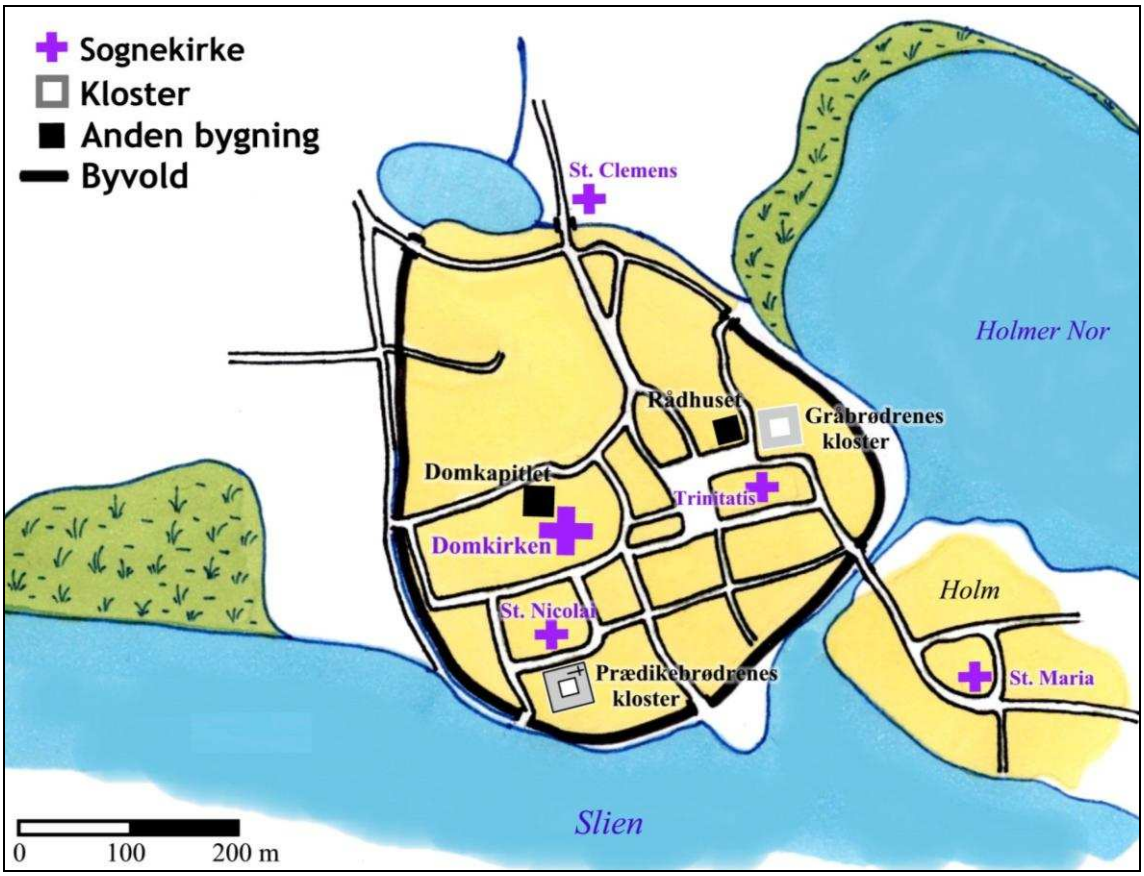

Bilag 18. Rekonstrueret byplanskort over senmiddelalderens Slesvig. Oprindeligt synes dominikanerklosteret at have ligget uden for bymuren på forstranden ned mod havnen og Slien, men ved middelalderens udgang var byvolden flyttet helt ned til vandet. Rekonstruktionen er baseret på kort og oplysninger hos Hoffmann 1990, fig. 36, p. 139; Rathjen 2005, fig. 11, p. 33.

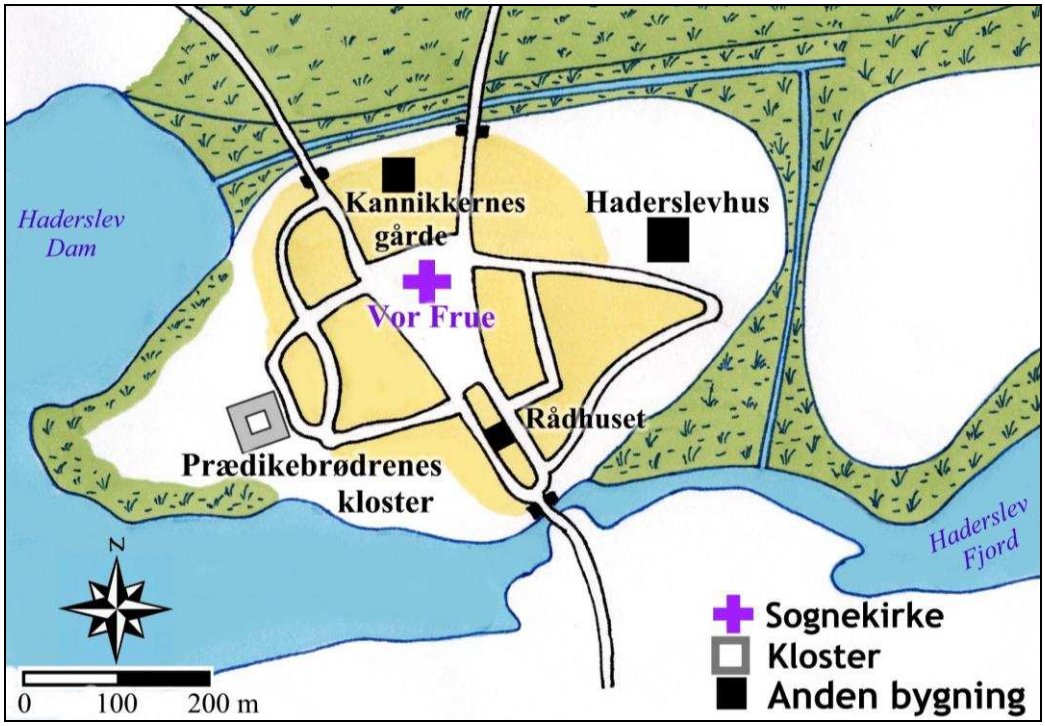

Bilag 19. Rekonstrueret byplanskort over senmiddelalderens Haderslev. Rekonstruktionen er baseret på kort og oplysninger hos Achelis 1926, p. 18; Jensen 1994, passim.